

Львівський національний університет
імені Івана Франка

КОВАЛІСКО Н.В.

СТРАТИФІКАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Навчальний посібник

Львів 2012

УДК 316.34(075.8)
ББК 60.55.321Я73
К56

Розповсюджувати та тиражувати без офіційного дозволу видавництва заборонено.

*Гриф надано Міністерством освіти та науки України
(Лист № 1/11-8129 від 29.08.11 р.)*

Рецензенти:

Катаєв С.Л. — доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету, м. Запоріжжя.

Макеєв С.О. — доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, м. Київ.

Піча В.М. — доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету “Львівська політехніка”.

Коваліско Н.В.

К 56 Стратифікаційний аналіз сучасного суспільства: Навчальний посібник. — Львів: “Магнолія 2006”, 2012. — 310 с.

ISBN 978-617-574-052-1

Навчальний посібник присвячено оригінальному підходу до стратифікаційного аналізу сучасного суспільства на основі вітчизняного та зарубіжного досвіду вивчення соціальної нерівності. Описані базові перспективи такого підходу та його основні кон’юнкції, розглянуто множинність критеріїв нерівності та їхню реконфігурацію у суспільствах, що трансформуються. Запропоновано авторську концепцію багатовимірного аналізу стратифікаційних порядків та обґрунтовано методiku емпіричної фіксації розшарування українського суспільства

За результатами численних емпіричних досліджень виявлено характер та динаміку стратифікаційних процесів у Львівському регіоні. Виділено основні соціальні страти та визначено їхні стратифікаційні профілі, встановлено ступінь консистентності/неконсистентності статусних позицій у різних соціальних стратах за двокомпонентного та трикомпонентного підходів. Спільне та відмінне у відтворенні стратифікаційних процесів з’ясовано у Львівському та Донецькому регіонах на прикладі м. Львова та м. Донецька. Проаналізовано самоідентифікаційні практики львів’ян та донеччан, характерні для них типи мобільної поведінки, життєві стратегії та рівень соціальної адаптації індивідів з різних страт. Особливості структурування соціуму інтерпретуються в контексті взаємозв’язків між різними стратифікаційними порядками, яким притаманна неоднакова здатність диференціювати простір нерівності.

Навчальний посібник призначений для магістрантів, аспірантів, викладачів, соціологів, слухачів післядипломної освіти та всіх тих, хто цікавиться теоретичними і прикладними проблемами сучасного структурування суспільства.

УДК 316.34(075.8)
ББК 60.55.321Я73
К56

ISBN 978-617-574-052-1

© Коваліско Н.В., 2012
© Магнолія 2006, 2012

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	---

МОДУЛЬ 1

Методологія та становлення принципів багатовимірного дослідження соціальної стратифікації	7
--	---

Розділ 1

Концептуальні засади та досвід вивчення стратифікаційних порядків у соціології	7
1.1. Концепції класоутворення у вивченні стратифікаційних порядків	7
1.2. Стратифікаційні порядки некласового типу	12
1.3. Принцип кон'юнкції в аналізі соціальної нерівності	17
1.4. Домінантна кон'юнкція: позиції & диспозиції	22

Розділ 2

Множинність стратифікаційного аналізу сучасного суспільства	40
2.1. Структурація соціального простору нерівності	40
2.2. Концепція капіталів як засіб представлення відносно простого стратифікаційного порядку	52
2.3. Методики та результати багатовимірного аналізу соціальної нерівності	58

Розділ 3

Реконфігурація стратифікаційних порядків у суспільствах, що трансформуються	76
3.1. Еволюція властивостей і характеристик стратифікаційних порядків	77
3.2. Досвід та особливості соціологічного спостереження за процесами трансформації структур нерівностей: об'єктивістська оптика	79
3.3. Індивідуальні й групові адаптаційні практики як реакції на зміни у суспільстві	92

МОДУЛЬ 2

Методичні аспекти аналізу стратифікаційних порядків на регіональному рівні	111
---	-----

Розділ 4

Регіональні стратифікаційні порядки: структурні та динамічні аспекти	111
4.1. Методика вивчення багатовимірних стратифікаційних порядків	111
4.2. Позичіонування населення у просторі нерівності регіону	118
4.3. Стратифікаційний профіль соціальних страт м. Львова	135
4.4. Соціально-статусна та класова ідентичності страт	150
4.5. Життєві стратегії, мобільний потенціал та рівень наявної соціальної адаптації страт	158
4.6. Стратифікаційні порядки Львова та Донецька: спільне та відмінне	168

Розділ 5

Комплексна кон'юнкція у вивченні стратифікації: позиції, диспозиції, практики	211
5.1. Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків ..	211
5.2. Локалізація соціальних страт у просторі практик	217
5.3. Стратифікаційний порядок за кон'юнкцією "позиції & диспозиції & практики"	236
5.4. Соціально-демографічні характеристики страт	245
Бібліографія	261
Додатки	269
Іменний покажчик	305

ПЕРЕДМОВА

Сучасні суспільства залишаються ієрархічно організованими з явною, неочевидною й латентною соціальною нерівністю. Проте місце індивідів та спільнот у розширеному соціальному просторі визначається дією певної множини чинників і порядків нерівності, що своєю чергою, зазнають швидких змін під впливом інституційних та технологічних перетворень. Релевантне уявлення про складно стратифіковане сучасне суспільство можна отримати тільки при застосуванні складних теоретичних концепцій та комплексних методик класифікації індивідів у соціологічному дослідженні в більш-менш однорідні страти. Йдеться про розробку нових, більш надійних процедур фіксації соціальних структур і стратифікаційних порядків, які б давали змогу точніше реконструювати і репрезентувати складні і суперечливі процеси їхнього суспільного виробництва і зміни. Без цього неможливі адекватні оцінки ступеня стратифікованості у суспільстві стану соціальної нерівності та прогнозування можливих індивідуальних й групових реакцій на соціальну нерівність, а, отже, і проведення цілеспрямованої соціальної політики. Всім цим і зумовлена наукова актуальність стратифікаційного аналізу сучасного суспільства.

В умовах трансформації сучасного суспільства об'єктивні соціальні позиції індивідів формуються на основі різноманітних комбінацій соціально значущих стратифікаційних порядків, що часто є неконсистентними, але між якими існує залежність та здатність до взаємної компенсації. Одновимірні градаційні схеми часто неадекватно і неповно відображають стратифікаційні процеси, результати їхнього застосування є не співвимірними та можуть використовуватись для вирішення вузьких прикладних проблем. Використання ж багатовимірного стратифікаційного аналізу є однією з важливих методологічних підстав об'єктивного дослідження соціальної структури суспільства.

Саме ці обставини сприяли розробці та підготовці магістерського курсу “Стратифікаційний аналіз сучасного суспільства” для професійної підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр” спеціальності “соціологія”, що дасть змогу студентам поглибити свої знання з курсу “Соціальна стратифікація”, який вони опановують в рамках бакалаврської програми. Адже врахування змінності суспільства й появи низки нових соціальних явищ і процесів змушують дослідника по-новому осмислити теоретичні й прикладні аспекти стратифікаційного аналізу сучасного суспільства.

Навчальний посібник розкриває нагромаджений іншими дослідниками теоретичний досвід у світовій та вітчизняній соціології та послідовну реалізацію власного підходу до аналізу досліджуваних проблем соціальної нерівності в українському суспільстві. З огляду на це посібник розділено на два модулі.

Перший модуль розкриває методологію та становлення принципів багатовимірного дослідження стратифікаційних процесів у сучасному суспільстві. Він містить перші три теоретичні розділи, які присвячені узагальненню поглядів, концепцій, парадигм, теорій та їхній систематизації в соціологічному баченні сучасного суспільства як складноструктурованого і динамічного утворення, що має свої особливості й можливості для власного відтворення та саморозвитку соціальної ієрархії.

Другий модуль — методичні аспекти аналізу стратифікаційних порядків на регіональному рівні — містить два останні прикладні розділи, в яких ґрунтовно представлена авторська методика та результати численних емпіричних досліджень соціальної стратифікації, які можуть виступати інструментом подальшого вивчення українського соціуму через проведення моніторингових та порівняльних регіональних досліджень. Застосування їх можливе також і в комплексних соціологічних дослідженнях, які б поєднували кількісні та якісні методики. Інформація про виділені соціальні страти є важливою при дослідженні таких соціальних явищ як соціальна мобільність, стилі життя, політична поведінка, життєві стратегії, цінності та ціннісні орієнтації, соціальна адаптація. Багатовимірною просторово-градаційною схемою аналізу стратифікаційної структури суспільства надається до соціально-технологічного застосування, що сприятиме розробці національної моделі виділення стратифікаційних груп. Інформацію про соціальну структуру населення, отриману на основі запропонованого в роботі підходу, доцільно використовувати при опрацюванні програм соціальної політики на регіональному рівні.

Навчальний посібник вирізняє спірання автора на новітні досягнення і розробки в царині сучасної соціології, а також зорієнтованість на отримання зворотного зв'язку від своїх читачів на основі широкого переліку запитань для самоконтролю, тестових завдань, вміщених після кожного розділу, а також відповідної рекомендованої та додаткової бібліографії.

МОДУЛЬ 1

Методологія та становлення принципів багатовимірного дослідження соціальної стратифікації

Розділ 1

Концептуальні засади та досвід вивчення стратифікаційних порядків у соціології

- 1.1. Концепції класоутворення у вивченні стратифікаційних порядків.*
- 1.2. Стратифікаційні порядки некласового типу.*
- 1.3. Принцип кон'юнкції в аналізі соціальної нерівності*
- 1.4. Домінантна кон'юнкція: позиції & диспозиції*

1.1. Концепції класоутворення у вивченні стратифікаційних порядків

Теоретичними витокami багатовимірного стратифікаційного підходу вважають роботи М. Вебера та П. Сорокіна, в яких сформульовані концептуальні уявлення про соціальний простір та його основні виміри. В емпіричних кількісних репрезентативних дослідженнях операціональні визначення метрики соціального простору стосувалися або одного якогось компонента, яким могли бути позиція індивіда в одному чи декількох так званих “об’єктивних” стратифікаційних порядках (рівень доходу, отримана освіта), або “диспозиції” індивіда (настрої, переконання, оцінки). Вивчення, наприклад, соціальної мобільності потребувало створення методики локалізації місця індивіда (“позиції”) в структурі зайнятості, що й було зроблено Дж. Голдторпом з колегами у відомій класовій схемі EGP. Перспектива “позиції” притаманна працям із класової структури суспільства Е. Райта, а також М. Кона, котрий ретельно намагався фіксувати “складність праці” за сукупністю ознак для локалізації індивіда в цьому стратифікаційному порядку.

Диспозиційна складова наявна в національних та порівняльних дослідженнях Д. Треймана престижу професій, у конструюванні стандартного індексу статусних характеристик Л. Ворнером. Проте найпоширенішою у практиці наукових розвідок соціальної структури стала кон'юнкція “позиції — диспозиції”, яка знаходиться в основі побудованого П. Блау та О. Данкеном соціально-економічного індексу, що дає можливість враховувати ієрархії доходу, освіти та престижу; в міркуваннях П. Бурдьє щодо зв'язку габітусу з розміщенням індивіда в просторі капіталів; у концепції статусної неконсистентності Г. Ленські. Проте хоча згадані та деякі інші дослідження й сприяли інституціоналізації багатовимірних та лог-лінійних моделей вивчення стратифікаційних порядків, утвердили багатокритеріальні стандарти вимірювання в со-

ціології, проте в них немає діяльнісного аспекту — того, що індивіди роблять у повсякденному житті, тобто дослідження їхніх практик.

Названі переваги, а отже, й обмеженості, втілені в дослідженнях стратифікаційних порядків польських соціологів В. Весоловського, В. Майковського, Х. Доманського, Е. Внук-Ліпінського; в аналізі трансформації соціальної структури Чехії П. Махоніним, П. Кухаржем, М. Мюллером, М. Тучеком, Л. Гатнаром; у теоретико-концептуальних розробках й емпіричних розвідках з проблем трансформації російського суспільства в працях Т. Заславської, Л. Беляєвої, З. Голінкової, О. Шкаратана і Н.Сергєєва, Н. Тихонової, Н. Давидової та І. Попової.

Аналізу стратифікаційного структурування сучасного українського суспільства присвячено низку наукових досліджень. Стосовно проблем співвіднесення суспільної трансформації та найрізноманітніших змін у соціальній структурі слід передусім виділити роботи В. Бакірова, Є. Головахи, С. Катаєва, О. Куценко, С. Макеєва, Б. Нагорного, Н. Паніної, В. Паніотто, А. Ручки, В. Танчера, В. Хмелько, В. Чорноволенка та ін. Аналіз змін соціально-класової структури з позицій структурно-діяльнісного аспекту пострадянської трансформації, порівняння процесів, що відбуваються в стратифікаційному просторі великого міста зі змінами, що характерні для західних суспільств, реалізований у роботах О. Якуби, О. Куценко та ін. Дослідженню рухливості соціальної структури сучасного українського суспільства, змін соціальних ідентичностей, застосування структурної парадигми у просторі нерівномірно розподілених соціальних благ та умов відтворення життя, особливостей сучасного теоретико-методологічного підходу до аналізу нових соціальних нерівностей присвячені роботи С. Макеєва, С. Оксамитної, І. Прибиткової, О. Симончук, О. Іващенко, О. Швачко, С. Бродської. Розглядали соціально-економічні процеси, пов'язані з майновою стратифікацією, нерівністю у доходах, проблемами бідності українців В. Пилипенко, Е. Лібанова, Є. Сірий, І. Чапська. Соціально-психологічні чинники трансформаційних змін соціальної структури вивчають О. Злобіна, В. Тихонович та ін. Сучасні тенденції професійної структури та престижу професій є предметом наукових пошуків В. Подшивалкіної, В. Лапшиної.

Проте у вітчизняній соціології все ще не узагальнений досвід аналізу стратифікаційних порядків науковцями різних країн, не розробляються нові, релевантніші новим реаліям спільного існування індивідів у сучасному суспільстві та надійніші процедури фіксації соціальних структур і порядків нерівностей, які б давали змогу з точки зору методології й методики класифікувати респондентів й задавати певну метрику соціального простору в контексті глобальних та регіонально зумовлених процесів та явищ. В умовах інституціональної трансформації формується приналежність індивідів до певних страт на основі різноманітних комбінацій соціально значущих стратифікаційних порядків, що часто є неконсистентними. Одновимірні градаційні схеми, чи навіть їхні теоретично й методично не обґрунтовані комбінації, що використовуються в емпіричних обстеженнях і є підставою вторинного аналізу соціологічної інформації, неадекватно відображають стратифікаційні процеси, а отримані результати зазвичай є неспівставними, хоча й можуть бути використані для вирішення вузьких прикладних проблем.

Мультипарадигмальність соціології як науки про суспільство досить жорстко вимагає поєднання багатьох сутнісних ознак світу співіснування та взаємодії індивідів та соціальних спільнот, жодна з яких не претендує на статус домінуючої чи най-

точнішої. За структурного підходу суспільство зазвичай розглядають як гетерогенне утворення (тобто таке, що має багато складових), з явними і латентними зв'язками між його елементами. При цьому під елементами розуміють інститути, організації, соціальні позиції, соціальні групи та категорії (класи, верстви тощо), а стратифікацію та диференціацію визнають тими тотальними процесами, що відтворюють таку гетерогенність.

Іншими словами, елементи за, так би мовити, “програмою” із певними ступенями свободи, що обумовлено динамічними тенденціями соціуму, перманентно впорядковуються й організуються вертикально, формуючи певну кількість стратифікаційних порядків (порядків нерівності), а також горизонтально, коли елементи різні, проте розташовуються на одному “рівні”, кристалізуючись у вигляді диференційних порядків (порядків відмінностей). Оскільки суспільство являє собою водночас і процес, і результат, тому, по-перше, в ньому існують та діють правила і норми, згідно з якими індивідам у ході їхнього включення у суспільство більш або менш жорстко приписуються нерівності, тобто діє деякий алгоритм аскрипції нерівностей, а індивіди своїми намірами і практиками модифікують такий алгоритм або підпорядковуються його імперативам. По-друге, кінцевим результатом процесуальності є соціальна структура у широкому розумінні цього слова, своєрідний морфологічний осад, умова і контекст індивідуальної та групової діяльності, що не підлягають елімінації чи концептуальному спростуванню — те, що доцільно також називати соціальним порядком.

На думку С. Макеєва, соціальний порядок у цілому визначається передусім сукупністю поділів, зорганізованих як горизонтально (соціальна диференціація), так і вертикально (соціальна стратифікація). В історичному, а також аналітичному баченні трьома найважливішими різновидами цих поділів є соціально-групові (класи, страти), неієрархічні соціальні відмінності, а також структура нерівностей у вигляді деякої сукупності благ, які підлягають асиметричному розподілу. При цьому соціальні відмінності й класи можуть бути рядопокладеними, але нерівності обов'язково є ієрархічними, а тому є структурами, що управляють поведінкою окремих людей і спільнот через культивування домагань, мотивацій і цілей індивідуальної або групової діяльності. Образ соціального порядку репрезентується класовою структурою суспільства і структурою соціокультурних (“горизонтальних”) відмінностей, а також структурою нерівності (ієрархією) доступу до благ. Порядок спочатку виступає в своїй описовій функції та представляє компактну, досяжну і тому зручну в науковому вжитку будову світу людей [1, С.84].

Отже, *стратифікаційний порядок* — це ієрархічно упорядковані позиції на основі певної множини критеріїв нерівності, що визначають, який із агентів (індивід, група, страта) посідає вище, а який нижче місце в соціальному розшаруванні суспільства. Взагалі становище спільнот у соціальній структурі формується на основі всієї сукупності стратифікаційних порядків, які методологічно та методично обґрунтовуються дослідником в межах певної теоретичної парадигми чи підходу.

Скажімо П. Блау виділяє структурні параметри, які мають дві основні форми: *номінальну*, в межах якої популяція поділяється на окремі підгрупи (наприклад, за статтю, расою, етнічністю, віросповіданням, мовою, місцем проживання, цариною діяльності, політичною орієнтацією) і *рангову*, що встановлює вертикальний вимір, приписуючи індивідам чи спільнотам певний статус (наприклад, за віком, доходом, статком, освітою, престижем, владою, соціальним походженням, адміністративною

посадою та інтелектом) [2]. У сукупності ці параметри утворюють дві найважливіші характеристики соціальної структури — гетерогенність й нерівність.

Гетерогенність (її ще називають горизонтальною диференціацією) як базова характеристика соціальної структури підкреслює строкатість, різноманітність, багатство відтінків суспільства й безпосередньо не передбачає його поділ за принципом “вище” або “нижче”. Вживаючи поняття “гетерогенність”, зазвичай вказують той номінальний показник, за яким проводиться такий поділ (наприклад, ми можемо говорити про етнічну або релігійну гетерогенність). І хоча номінальні параметри не описують статусні відмінності або поділ індивідів у групі за рангами, багатьом із них імпліцитно притаманний вертикальний вимір. Так, очевидним є зв’язок між поділом за статтю і доходом (усім відомий той факт, що в більшості сучасних суспільств чоловіки отримують винагороду за працю в середньому більшу, ніж жінки); іноді належність до конкретної партії визначає й обсяг влади; професії наділені різним престижем; житель столиці оцінює своє становище вище, ніж житель провінції тощо.

Разом з тим досвід вивчення багатьох суспільств, що знаходяться на різних стадіях історичного розвитку, показує, що номінальні показники в певному соціокультурному середовищі набувають рангових ознак. Численні також випадки, коли члени груп на підставі номінальних відмінностей намагаються поставити себе вище за інших. Наприклад, такий номінальний показник як раса або національність, в деяких суспільствах може розцінюватися як ранговий, якщо одним з культурних пріоритетів суспільства є расизм або ж гноблення якого-небудь етносу, етнічної меншини тощо. Щось подібне відбувається й тоді, коли житель столиці ставить себе вище, ніж житель провінції тощо.

Зрозуміло, що структурна перспектива в соціології має відносно довгу історію і досить багатий фонд теоретико-методологічних та методичних розробок, що поступово збагачувався й розширювався.

Одним із ключових соціологічних понять є клас. Вважається, що коректне використання поняття класу вимагає його експлікації в контексті свідомо прийнятих дослідником свідомо або некритично успадкованих теоретичних припущень. Е. Райт досить точно порівняв цю категорію з “хамелеоном, який змінює забарвлення фактично в кожній соціологічній традиції” [3, С.3]. Загальновідомо, що уявленням про клас ми зобов’язані, насамперед, працям К. Маркса й М. Вебера, в яких закладено базові принципи можливого дискурсу щодо такого порядку нерівності.

Тенденція редукувати соціальну структуру суто до класової структури, класового стратифікаційного порядку найвиразніше представлена, зрозуміло, в марксизмі. Саме в марксистській соціології ортодоксального гатунку другої половини минулого століття постійно наголошувалося, що цінності, культурні традиції, соціальні інститути та організації не є складовими соціальної структури. Остання пов’язана лише з місцем індивідів у системі виробництва, яке й зумовлює нерівність розподілу доходів й винагород. При цьому зміст та конфігурація класового стратифікаційного порядку, тобто які відносини і між якими саме класами визначають динаміку соціальної інтеграції/дезінтеграції та суспільних змін, — ось що є головним пояснювальним чинником [4, С.41].

Марксова, фрагментарна й несистематична, як прийнято сьогодні вважати, глибоко периферійна для його наукових занять, концепція класоутворення ретельно інтерпретована і схематично представлена О. Куценко в монографії “Суспільство не-

рівних” [5, С.43–48]. Відповідно до цієї концепції певним етапам розвитку людства притаманна особлива й доволі проста класова структура, адже відповідальних агентів змін не може бути багато. Вертикальний вимір задають володіння чи не володіння власністю: той, хто має її в своєму розпорядженні, є “вищим”, або сильнішим; саме власник встановлює асиметричні відносини за допомогою нефізичних засобів примусу, які К. Маркс і називав “експлуатацією”.

Для К. Маркса “клас” не стільки концептуальний засіб опису економічних позицій різних соціальних груп, скільки реально існуючі сукупності індивідів, які уособлюють опозиційні суспільні відносини, а притаманні їм можливості та ресурси використовують для радикальних трансформацій класового стратифікаційного порядку, тобто зміни домінуючого класу. Звісно, він не заперечує наявності безлічі проміжних верств, утворюваних внаслідок поділу суспільної праці, проте вважає їх вкрай нестійкими, побічними й випадковими наслідками історичного процесу, доля яких — розпадатися й зникати. Вони, очевидно, являють собою невинні жертви конкуренції основних класів за суспільну домінацію, проте для сучасного дослідника вказівка на наявні нестійкі елементи зберігає свою значущість.

Недооцінка ролі та значення проміжних, і в цьому сенсі “середніх” верств у соціальної структури, настільки часто закидали Марксовій концепції, що вже давно сприймається некритично. Разом з тим для марксизму такі закиди є просто алогічними: класи конкурують за владу, тобто за контроль над державою як інститутом панування і засобом підтримання порядків нерівностей. Однак буржуазія — третій стан, або “середній клас” — вже має владу в суспільстві, яке спостерігає і аналізує К. Маркс, а можливість появи нового середнього класу, який би претендував на владу, близька до нульової чи навіть дорівнює нулю. Твердження щодо влади “класу знання, класу професіоналів”, які поширювали прихильники технократичного погляду на розвиток суспільства ще у другій половині минулого століття, нині вже сприймаються як спроба марного соціологічного навіювання: в історії реалізовується якийсь інший сценарій, явно не марксистський, але й не суто ліберальний.

У працях “Німецька ідеологія”, “Злиденність філософії” К. Маркс додатково обґрунтовує важливу характеристику класу, від якої істотною мірою залежить онтологічний статус цієї великої групи індивідів як джерела й сили, що трансформує суспільство. Позиція у системі виробництва й умови життя, зумовлені нею, є необхідними, але недостатніми підставами цільової дії. Потрібне ще й культурно-ідеологічне доповнення у вигляді “класової свідомості” — систематичного уявлення щодо власної ідентичності, свого місця в соціумі та соціального призначення. К. Маркс зазначає, що як пролетаріат, так і буржуазія лише поступово перетворюються з класу “в собі” в клас “для себе” в ході відносно тривалого проміжку часу, який умовно можна назвати “періодом класового метаморфозу”. Саме клас “для себе”, який за посередництва “ідеологів” продукує відповідний до своєї позиції світогляд, здатний й готовий перекоординувати стратифікаційні порядки.

Помилятиметься той, хто стверджуватиме, що розмови про “в собі” та “для себе” — явний анахронізм й становлять інтерес тільки для історика соціології. Насправді є більше підстав говорити про континуальність цієї когнітивної традиції. В німецькій суспільно-філософській думці вона чітко простежується від Кантових речей “у собі” й “для себе” через Марксові дефініції класів до ідей Г. Зіммеля, висловлених у ранній праці (фактично на півдорозі від філософії до власної соціологічної концепції й тоді

ще під відчутним впливом Г.Спенсера) “Соціальна диференціація” [6, С.301–465], де він неодноразово говорить про обов’язкову присутність у полі соціології об’єктів, які щось значать у собі та для себе (філософія Канта була темою його докторської дисертації). Можливо, ця традиція відтворюється і пізніше, проте з’ясування виходить за межі завдань вивчення стратифікаційних порядків. Для нас же важливіше те, що об’єкт “у собі” являє собою інертне тіло, яке можна вивчати на предмет притаманних йому властивостей, за яким можна спостерігати, якому можна, нарешті, співчувати чи намагатися його захистити. Проте об’єкт “для себе” за визначенням є об’єктом активним, діючим — тим, що сучасною мовою соціології зветься актором чи агентом, і саме такий об’єкт, як згідно із Г. Зіммеlem, так і згідно з теоретиками і практиками сьогодення, має перебувати у фокусі соціології. Тобто маємо континуальність неявну, однак незаперечну.

Отже, стало дискримінована соціальна позиція, механізми аскрипції нерівностей, які працюють без помітних перебоїв та до того ж не здатні до самоперенастроювання — ось що задає енергетику колективній дії, що революціонізує суспільство, зумовлює прогресивну поступальність історичного руху. Суттєво й те, що сталість алгоритмів приписування нерівностей забезпечується соціальними інститутами, зокрема державою, інвективи на адресу якої є органічними для марксизму, а в радикальнішій формі висувалися й анархістами. І не випадково Ф. Енгельс на початку 50-х років XIX століття відносить концепцію історії як наслідок боротьби класів й перманентних метаморфоз класових порядків до найважливіших внесків свого соратника й друга у суспільствознавство. З огляду на це, можливо, теза про фрагментарність та невпорядкованість класової теорії К. Маркса підлягає ревізії, а нібито переконливі посилання на незавершений розділ “Капіталу” прикривають елементарне ухиляння від докладання додаткових дослідницьких зусиль.

Проте уявлення про класовий стратифікаційний порядок, тобто порядок домінування та панування притаманне виключно марксизмові та варіаціях на тему марксизму й вгадується в тезах про “провідну” роль робітничого класу за соціалізмом, чи в концепції номенклатури як “нового панівного класу”. Власне в соціології воно було далеко периферійне. Принаймні в цьому переконує огляд теорій соціальної стратифікації, зроблений Р. Дарендорфом у середині 60-х років минулого століття. Класову нерівність він називає транзитивною, її існування не заперечується суспільствознавцями, проте дійсним предметом соціології вважає — як і більшість його сучасників — інтранзитивну (статусну) нерівність [7, С.459–481]. Даний статус-кво зберігається й сьогодні.

1.2. Стратифікаційні порядки некласового типу

Класи як морфологеми, класові порядки як результати роботи механізму приписування нерівностей первинні, а класові теорії чи концепції є їхніми ментальними образами, хоча і не буквальними, але відбитками — марксистська епістемологія і була заснована на теорії відображення. Для К. Маркса, навіть у пізніх працях якого настани та упередження переконаного молодогегельянця легко розпізнати, форма думки визначається формою буття як первинною, безумовно передуючою інстанцією, а у граничному випадку, в кінцевому підсумку, вони співпадають. Проте лише М. Вебер

зробив найголовніше, щоб дестратифікувати соціологічне уявлення про класи, залишивши за ними статус виключно найкрупніших класифікаторських (стратифікаційно нейтральних) категорій. Як відомо, у фокус наукової уваги М. Вебера класи ніколи повністю не попадали. Відносно повну реконструкцію його поглядів, співпадіння й відмінності від Марксових можна знайти у вже згадуваній праці О. Куценко [5, С.52–56], проте з точки зору цілей та завдань нашого дослідження важливим виявляється дещо інше.

Онтологізм колективних сутностей був неприйнятний для М. Вебера. Саме з його методологічним індивідуалізмом насамперед знайомлять студентів-соціологів: діють не колективи, а тільки окремі індивіди. Звісно, вони часто опиняються у схожих ситуаціях (у нашому випадку — “класових ситуаціях”), проте клас не може бути нічим іншим, як аналітичною категорією, якій не вдасться поставити у відповідність будь-яку онтологічну сутність. “Буття” класу, якщо про таке й можна говорити, виключно ментальне й евристичне — сліди цієї традиції й дослідницької позиції легко знаходяться і в сучасних методологічних та понятійних побудовах.

Окрім того, М. Вебер наполягав, що не держава, а ринок є тим соціальним інститутом, що обумовлює аскрипцію нерівностей, а інституціональне регулювання такого приписування виявляється досить складним. У першому наближенні, схематично, його можна подати таким чином. Структурною основою класової ситуації є розподіл між позиціями найдефіцитніших цивілізаційних ресурсів — влади, власності, багатства у вигляді матеріальних та символічних (престижу) винагород [8, С.87–88]. Тобто нерівність, точніше порядок нерівностей як порядок різноманітних, неоднакових за обсягами та якістю життєвих шансів та можливостей він вводить для спостереження й опису суспільства як конститутивний елемент самого цього суспільства — те, до чого індивіди повинні пристосовуватися і чого змінити вони не здатні.

У конкуренцію за шанси та можливості (оскільки ринок це простір конкуренції) індивіди не вступають неозброєними. Їхніми ресурсами, що визначають конкурентоспроможність, є загальна освіта, професійна освіта та досвід (в сумі — кваліфікація). Зміна позиції, подолання обтяжливої чи вкрай небажаної та принизливої нерівності можливі, проте не через перетворення дійсності, а в цілеспрямованій діяльності із самовдосконалення на засадах вимогливості до себе й відповідальності за себе. Індивідуальне подолання нерівності — таким є імператив ринку, інституціональна засада відтворення стратифікаційного порядку.

Дуальний, за К. Марксом, класовий порядок, що як тенденція прокладає собі шлях крізь перипетії метаморфоз класів та заздалегідь визначену еволюцію проміжних соціальних категорій, неприйнятний для М. Вебера як соціолога. Як пояснювальний принцип він евристично вихолощений, адже важко уявити, як уся різноманітність проявів суспільних відмінностей може бути до нього зведена або ж із нього виведена. Для М. Вебера — історика він неприйнятний і як принцип опису: дуальний порядок занадто спрощує світ людей, дає його плоску, без відтінків й глибини картину.

Звісно, поняття “клас” активно використовується нині в емпіричних дослідженнях. Однак його теоретичні та операціональні визначення неомарксистом Е.О. Райтом чи Дж. Голдторпом, якому приписують неовеберіанство і від якого він сам дистанціює, принципово не стратифікаційні, вони не утворюють ієрархії — цілком в дусі Вебера. І тому вивчення нерівності починається тільки після того, як класи виділені: дослідникові треба з’ясувати в яких відношеннях та аспектах класи є нерівними.

Іншими словами, класи — це агенти конкуренції за шанси та можливості, вони є нерівними в кінцевому підсумку. Водночас для них, як і для Маркса, класи утворюють індивіди, які займають схожі позиції у структурі виробництва, хоча й без такої найважливішої для марксизму характеристики як панування. В сумі ж — суперечлива, але виразна континуальність традиції.

Отже, в межах дисципліни активно й більш продуктивно розроблялися концептуальні та доведені до емпіричних показників уявлення щодо градаційних стратифікаційних порядків, які складаються з менш масштабних структурних утворень. Множина ознак, за якими соціолог може конструювати “соціальну структуру” того чи іншого рівня складності (складність тут — похідна від кількості елементів структури), не безкінечна, а ознак, які б одразу формували стратифікаційні порядки — ще менше. Не втрачають актуальності погляди М. Вебера з цього приводу. У праці “Основні поняття стратифікації” він стверджує, що суспільна система складається принаймні з трьох стратифікаційних порядків, у кожному з яких нерівномірно розподіляються найдефіцитніші ресурси: економічний порядок або розподіл доходів і багатства; політичний порядок або розподіл влади; соціальний порядок або розподіл авторитету, поваги, престижу. Отже, “трьома автономними вимірами стратифікації” [8, С.87], тобто стратифікаційними порядками, за Вебером, є власність, влада і престиж як три окремі чинники, що у своїй взаємодії становлять підстави ієрархій у будь-якому суспільстві.

Першість у систематичному застосуванні стратифікаційного підходу в емпіричних дослідженнях небезпідставно віддають П. Сорокіну. Для нього соціальна стратифікація — це ієрархічно організована сукупність об’єднань людей, яка емпірично проявляється у трьох основних формах — економічній, політичній і професійній. Якщо економічний статус членів суспільства неоднаковий, якщо серед них є як власники, так і невласники, то таке суспільство характеризується наявністю економічного розшарування, економічного стратифікаційного порядку. Якщо в межах якоїсь сукупності індивідів існують ієрархії авторитетів і престижу, звань і почестей, якщо існують ті, що керують, і керовані, тоді, незалежно від термінів (монархи, бюрократи, господарі, начальники), це означає, що така сукупність політично стратифікована, що склався і відтворюється політичний стратифікаційний порядок. Якщо члени якогось суспільства розділені на різні категорії за родом їхньої діяльності, занять, а деякі професії при цьому вважаються престижними порівняно з іншими, якщо члени тієї чи іншої професійної групи діляться на керівників різного рангу і на підлеглих, то існує професійний стратифікаційний порядок.

Згідно з П. Сорокіним, будь-яка організована соціальна група завжди соціально стратифікована. Не існувало і не існує жодної постійної соціальної групи, яка була б “плоскою” і в якій усі її члени були б рівними [9, С. 302–307]. Він, схоже, не використовував термін “соціальний клас” в його широкому сенсі, а вважав за краще говорити про економічні, політичні і професійні статуси, страти та класи, тобто вважав ці об’єднання індивідів елементами градаційних порядків. З можливих дефініцій соціального класу використовував таку: спільність людей, які посідають близькі позиції щодо економічних, політичних і професійних статусів.

Як відомо, елементи стратифікаційного підходу містяться в розробках М.Вебера, насамперед в концепції статусних груп (точніше — страт, оскільки статуси за визначенням ієрархізовані утворення). За Вебером соціальна “страта” — це органічне чи штучне утворення всередині великої групи, об’єднання індивідів, якому притаман-

ний однаковий за видом і рівнем престиж, набутий завдяки їхній позиції, а також можливості досягнення особливого роду монополії на нього. Існує кілька найважливіших джерел ієрархізації страт: а) розвиток специфічного стилю життя на підставі типу зайнятості, професії, досягнутого статусу та отриманого доходу; б) успадковані чи самостійно здобуті харизма, авторитет та репутація; в) присвоєння і монополізація політичної або іншої влади, що її визнають життєво й суспільно важливою різні групи та категорії [8, С.104–105].

Отже, під статусною групою Вебер розумів сукупність індивідуальних суб'єктів (actors), які поодиноці, але координуючи свої дії, успішно змагаються за публічну пошану, честь і славу (honour), мають привілейований доступ до обмежених ресурсів й привласнюють супутні їм культурні, моральні та символічні атрибути. Вебер розрізняв спільноти на основі класової ситуації (економічні “класи”) та статусні спільноти (communities) під кутом зору їхньої внутрішньої солідарності й войовничості. На відміну від перших, статусним групам як реально функціональним структурним елементам притаманний общинний характер, який передбачає відтворення типового стилю життя й культурної спадщини. Економічні ж класи, навпаки, є просто агрегатами індивідів, пов'язаними з анонімними обмінними та іншими економічними процесами [10]. Статусні спільноти зорганізовані як громади з метою захисту й зміцнення своїх соціальних привілеїв і прав, а з плином часу в них починає домінувати тенденція до “закритості”; так, наприклад, еволюціонували цехові корпорації Середньовіччя.

Найінтенсивніше концептуальна розбудова уявлень про некласові стратифікаційні порядки відбувалася в рамках структурного функціоналізму, а відносно завершеного вигляду набула в концепції К. Девіса й У. Мура, вперше оприлюдненій 1945 року в статті “Деякі принципи соціальної стратифікації”. Здається, вони поставили надскладне завдання: обґрунтувати необхідність та неминучість стратифікації, трактуючи її як нерівномірний розподіл матеріальних благ і суспільного престижу. Цей нерівномірний розподіл визначається функціональною важливістю (значимістю) позиції. При цьому важливість позиції вони тлумачать подвійно: в індивідуальній чи груповій перспективі позиція важлива тому, що люди визнають її такою; в надіндивідуальній перспективі позиції розшаровані за принципом важливості для виживання та функціонування суспільства в цілому і незалежно від того, що вважають з цього приводу люди.

К. Девіс та У. Мур здійснили спробу неупереджено, безсторонньо, оминаючи оцінні та моралізаторські аргументи, пояснити сам феномен соціальної стратифікації. Головна функціональна необхідність, що зумовлює універсальне існування стратифікації, пов'язана з тим, що будь-яке суспільство стикається з неминучою проблемою розміщення індивідів і стимулювання їх усередині своєї соціальної структури. Як функціонуючий організм, суспільство мусить певним чином розподіляти своїх членів по різних соціальних позиціях і спонукати виконувати пов'язані з цим обов'язки.

Тези Девіса і Мура сьогодні вже поза дискусіями і мають радше історико-соціологічну значимість:

- деякі позиції в суспільстві функціонально важливіші за інші;
- тільки невелике число людей у будь-якому суспільстві мають якості, що вможливають виконання цих більш відповідальних функцій;
- суспільство відкриває доступ до дефіцитних і необхідних благ, щоб спонукати обдарованих людей нести нелегкі навантаження, опановувати знання і навички;

- цей нерівний доступ до благ та дефіцитних ресурсів (наприклад, унікальних засобів підтримки здоров'я) призводить до того, що різні страти мають неоднаковий престиж і повагу;
- престиж і повага, права і переваги створюють інституціоналізовану нерівність, тобто стратифікацію;
- звідси соціальна нерівність між стратами за цими ознаками позитивно функціональна і неминуча в будь-якому суспільстві [4, С.93–96].

Отже, в рамках функціонального підходу запропоновано вважати базовим *стратифікаційний порядок позицій*, де в самі позиції вмонтовані різні за якістю та обсягом матеріальні та символічні винагороди. Безособова, індивідуально неперсоніфікована нерівність слугує джерелом активізації рухливості індивідів в стратифікаційному порядку шляхом формування відповідних настанов, мотивів, прагнень. Підтримуючи й відтворюючи нерівність, суспільство створює інституціоналізований чинник власної динаміки та розвитку, який, до того ж перебуває за межами досягнення оцінок на предмет справедливості чи несправедливості.

Між тим рангові параметри стратифікаційних порядків є не що інше як характеристики соціальних структур, що засновані на нерівності. Це виражається в тому, що кожний ранговий показник здатен стати основою статусної ієрархії, а їхня сукупність формує загальний статус індивіда чи групи. Так, Д. Ленські розглядав рангові порядки для кожного члена соціальної групи або суспільства у вигляді множини паралельних площин, кожна з яких показує зміну певного статусу особи у часі. З часом її статус може підвищуватися або знижуватися. При цьому індивід чи спільнота посідають, як правило, різні статуси одночасно в межах різних рангових порядків (дохід, вік, посада, походження, влада, освіта, престиж тощо). Наприклад, можна мати високий статус за походженням, але бути бідним. В іншому випадку індивід може бути багатим, але не мати високого посадового статусу. Проте матеріали багатьох досліджень західних суспільств дають підстави стверджувати, що статуси індивіда за основними ранговими показниками з часом узгоджуються, стають консистентними.

Сукупний статус утворює своєрідну ламану лінію, яку називають *статусним (стратифікаційним) профілем*. Якщо один зі статусів за певним ранговим показником суттєво відрізняється від інших, з великою ймовірністю можна стверджувати, що в даний момент часу індивід є маргіналом щодо групи з близькими до його власного статусними профілями. Індивіди з близькими статусними профілями утворюють соціальні *страти*, які характеризуються певною субкультурою, частішими контактами між її членами, схожим стилем життя, способом споживання, соціальними практиками і більш-менш вираженою дистанцією, що відокремлює одну страту від іншої. За визначенням польського соціолога П. Штомпки, “соціальні страти (верстви) — соціальні категорії та групи пов’язані реальними *об’єктивними та суб’єктивними* зв’язками, що різняться між собою груповими шансами здобуття суспільно значимих благ (багатства, влади, престижу, освіти, здоров’я тощо), а також рівнем і способом життя, типовою ідеологією та звичаями” [11, С. 371].

Від другої половини ХХ століття дедалі більшої популярності набувають спроби виявляти та описувати страти не на підставі “позиційних” ознак (ознак місця, яке індивід посідає в певних структурах), а з огляду на їхні практики, першою чергою, практики споживання (Дж. Дьюсенбері, М. Дуглас, К. Кемпбел). Верства виявляє себе через систему споживчих знаків і символів, а належність до неї визначається обсягом і

якістю благ та послуг, які споживаються чи якими користуються, тобто страта складається з індивідів із подібними, схожими практиками. Зрозуміло, що споживання є виявом матеріально-фінансового статусу, проте не обов'язково особистого статусу індивіда. Скажімо, споживання молодих людей найчастіше зумовлене матеріально-фінансовим статусом сім'ї.

Співвідношенню концептів “клас” та “соціальна страта”, намагання їх змістовно розрізнити, протиставити, субординувати присвячені численні інтерпретації в наукових публікаціях та навчальних посібниках [12, С. 35; 13, С.15–16; 4, С.42–44; 14, С.290]. Найсуттєвішим є те, що вибір одного з них як вихідного, первинного одразу ж визначає напрям аналізу. Говорячи “клас”, дослідник вивчає сформовану й підтримувану дією найзагальніших чинників макроструктуру суспільства, динаміка якої вирішальним чином залежить від співвідношення класів та їхніх відносин. Натомість розмова про страти націлює на вивчення градаційних стратифікаційних порядків, які задаватимуться якоюсь однією ознакою або ж їх сукупністю (дохід, рівень освіти, престиж професії, практики споживання тощо).

1.3. Принцип кон'юнкції в аналізі соціальної нерівності

Аналіз стратифікаційних порядків у соціології здійснювався поступово в рамках кількох основних скоріше кон'юнкцій, аніж дилем. Кожна з них фактично вимагала від дослідника від самого початку задати переважаючий методологічний контекст, вказати термінологічну систему відліку, заявити про концептуальні передумови. Наведемо їхній перелік й стисло характеристику.

Об'єктивізм & суб'єктивізм. Соціологія, за інтенціями її основоположників й класиків, вивчає факти як “речі”, тобто те, що існує за межами індивідуальної свідомості, уявлень, оцінок й незалежно від них. Завдяки такому онтологічному статусу їх ще й досі називають “об'єктивними”, хоча в рамках нашої дисципліни значення й смисл такої характеристики зовсім не очевидні. Одначе вимога, згідно з якою чинники стратифікації кваліфікуються як об'єктивні, насправді є вимогою бути “науковим” у суто позитивістському сенсі і тому імперативна за природою. Володіння чи не володіння власністю, здобутий рівень освіти, його відповідність кваліфікаційним ознакам професії чи власної позиції, рівень отримуваного доходу, наявність підлеглих, ступінь свободи у виконанні професійних обов'язків — такі ознаки можна спостерігати й недвозначно описати, використати в операціональних схемах, наприклад, у класовому аналізі в його неомарксистських (Е. Райт) чи немарксистських версіях (Дж. Голдторп та ін.). Утім, лише для ригористичного позитивіста звинувачення в “суб'єктивізмі” звучить безапеляційно та переконливо, а почути його в сьогоднішніх дебатах майже неможливо.

Ще Т. Парсонс виділив три різні підходи до вивчення соціальної стратифікації:

- 1) „самооціночний” або метод “класової ідентифікації”, коли соціолог надає право респондентові віднести самого себе до певної уявної шкали класового складу населення;
- 2) метод “оцінки репутації”, за якого опитуваним пропонують виступити в ролі експертів, тобто оцінити соціальне становище один одного або відомих їм соціальних груп;

3) “об’єктивний підхід”, коли дослідник оперує певним об’єктивним критерієм соціальної диференціації; найчастіше цей підхід базується на соціально-класовій шкалі, пов’язаній з поняттям соціально-економічного статусу, який визначається трьома змінними — престижем професії, рівнем освіти і доходом [15, С.359].

Згідно з такою неформалізованою конвенцією, заведено говорити про об’єктивні та суб’єктивні стратифікаційні порядки. *Об’єктивні* — це переважно метричні чи порядкові шкали, що вимірюють позиції індивіда в різних зрізах стратифікаційної системи. Для економічної стратифікації, наприклад, це може бути шкала з сумами доходу за місяць чи рік, для владної — з посадовими рангами, для освітньої — з кількістю років навчання тощо. Якщо для певного індивіда (групи) вишикувати в один ряд усі об’єктивні шкали з позначеним на них місцем, яке він займає, а потім з’єднати всі позначки, то отримуємо його стратифікаційний профіль [16, С.134]. *Суб’єктивні* стратифікаційні порядки — це самоідентифікація індивідів із певними соціальними групами, визначення ними свого місця в суспільній ієрархії, їхня оцінка престижу наявних груп, оцінка важливості чи престижу ролей, соціальне самопочуття тощо. Суб’єктивне визначення страти — оцінка окремих соціальних ролей зі сторони індивіда. Ці ролі ранжуються, розподіляються на сходинках драбини ієрархії соціальних цінностей, які оцінює кожен індивід. За суб’єктивним вимірюванням соціальна позиція — це оцінка важливості соціальної ролі, яку людина виконує у суспільстві або ж престиж з боку соціального оточення [17, С.22].

Суто суб’єктивістський підхід не надто поширений у соціології й має своїм результатом континуумну стратифікаційну ієрархію без очевидних границь між стратами (об’єднаннями професій чи занять), а найвідомішою з відповідних шкал є шкала Д. Треймана. Проте поєднання, доповнення об’єктивних характеристик оцінними соціологи практикували вже в першій третині минулого століття. Так, Л. Ворнер для вивчення й опису класової структури американського суспільства в 30–40-х роках ХХ століття розробив стандартний індекс статусних характеристик, в якому взяв до уваги рівень освіти, місце проживання, особистий дохід та соціальне походження. В сукупності ці характеристики мали показати, який престиж мають сім’ї з різних соціальних класів. За результатами своїх досліджень Ворнер виявив шість класів (статусних груп) в американському суспільстві: вищий-вищий клас, нижчий-вищий клас, вищий-середній клас, нижчий-середній клас, верхній-нижчий клас, нижчий-нижчий клас [18, С.52].

На початку 60-х років П. Блау та О. Данкен у книзі “Американська професійна структура” запропонували використовувати в аналізі стратифікаційного порядку й мобільності індивідів соціально-економічний індекс, що включає два об’єктивні показники (рівень доходу та рівень освіти), а також суб’єктивний — престиж професії (SEI); 100 первинно виокремлюваних позицій зводилися потім до 19, між якими і фіксувалася міжгенераційна мобільність. Проте така спроба кон’юнкції, що спиралася на добре розроблений математичний апарат лог-лінійного аналізу, не мала активних прибічників та послідовників.

У суспільствах, що трансформуються, до яких належить і українське, традиційні критерії соціальної стратифікації втрачають свою силу і переконливість, і тому відбувається верифікація різноманітних стратифікаційних шкал або їхніх комбінацій. Здавалося б, стійкі та випробувані незалежні критерії (дохід, рівень освіти) не дають адекватної картини стратифікації в перехідному суспільстві, де, скажімо, значна час-

тина джерел індивідуальних доходів належить до так званої неофіційної, або сірої економіки [19]. За такої ситуації критеріями, що їх можуть доповнювати, та й замінити, виступають самооцінка соціального і матеріального стану. Там, де дослідник перестає довіряти “об’єктивним” показникам, він починає віддавати перевагу стратифікаційній самоідентифікації індивідів. Таким чином, спостереження, що проводили в Україні С. Макеєв, Є. Головаха, С. Оксамитна, О. Симончук, С. Бродська були переважно спрямовані на визначення класових ідентичностей [20; 21; 22; 23].

Структура & діяльність. Найчастіше соціальну структуру уявляють як первинну конструкцію, що презентує морфологічні особливості конкретного суспільства. Особливості ж випливають із якості елементів, які в сукупності й утворюють структуру, зі способів залежностей та взаємозв’язків між ними. Під знаком структуралізму функціонували й еволюціонували у ХХ столітті лінгвістика (Ф. Соссюр), філософія (М. Фуко), літературознавство (В. Пропп), етнографія (К. Леві-Строс), семіотика (У. Еко). Засновниками структурного підходу в соціології справедливо вважаються К. Маркс та Е. Дюргайм, а його розквіт збігся із домінуванням в академічній соціології США структурного функціоналізму у версіях Т. Парсонса та Р. Мертонса.

Бути структуралістом означає, по-перше, сприймати структуру як завершений результат, свідомо залишаючи поза науковою увагою весь той процес, що призвів до її формування. Інакше кажучи, структурне дослідження в ортодоксальному виді є принципово асинхронним, таким що абстрагується від проблем часу і, зрозуміло, від проблем виникнення, становлення, розвитку взагалі. По-друге, структура, що існує незалежно від індивідів та їхніх об’єднань, перебуває також за межами індивідуальних чи групових впливів, недосяжна для них. По-третє, поведінка людей та спільнот, думки, настанови в основних рисах диктуються саме структурою, впливають з неї, можуть бути редуковані до неї. В цьому розумінні, структурне пояснення — це редукція того, що спостерігає соціолог, до характеристик позицій (чи “місць”), що їх посідають індивіди в даний конкретний момент. Воно не претендує на універсалізм, проте встановлення обмежень на пояснення залишається завданням переважно емпіричним.

Діяльнісний підхід (акціоналізм) пов’язаний з концептуальними поглядами на дію М. Вебера і, особливо, з розгорнутими у теорію синтезами та міркуваннями Т. Парсонса щодо соціальної дії. Оскільки діючий індивід виступає тут стартовою точкою, то вже немає потреби розглядати структуру суто як результат, вона відтворюється індивідуальними та груповими діями, а відповідні практики є стільки похідні від структур, скільки й тим, що активно впливає на стратифікаційні процеси й активізує динаміку соціальних структур. У другій половині ХХ століття здійснено низку плідних у теоретико-методологічному плані спроб подолати протиставлення структур і дії в рамках напрямів, що існували під різними назвами: “діяльнісно—активістський”, “діяльнісно—структурний”, “конструктивістсько—структуралістський” підходи [24; С.42–43], тут варто згадати такі різні теорії суспільства, як теорія структуризації Е. Гіденса, теорія самовідтворюваного суспільства А. Турена та його заклики повернути у фокус теоретичної уваги “діючу людину”, теорія активного суспільства А. Етціоні й теорія соціального становлення П. Штомпки.

У цій перспективі суспільство трактується як процес відтворення, змістом якого є взаємодія соціальних акторів в контексті наявних структур, причому як самі актори, так і умови їхніх контактів та виборів змінюються в перебігу таких взаємодій. Суспільство, зазначає О. Куценко, не може вважатися константою, деякою наперед

заданою і незмінною фактичністю; воно є феномен принципово незавершений, постійно змінюваний, якщо і не в основах, то у важливих деталях. Джерелом змін слугує порядок раціональних і випадкових людських виборів та переваг, що не жорстко алгоритмізований, хоча імперативи традицій, стереотипів, правил, норм та наявних ресурсів досить відчутні [25, С.49–52]. Структура, згідно з концепцією “подвійності” Е. Гіденса, — і результат, і процес, вона обмежує дію, нав’язуючи правила, вона відкриває можливості вже самим фактом, що надає, постачає в розпорядження ресурси індивідуальної та колективної дії.

Водночас за межами власне теорії соціальної дії для характеристики активності індивідів чи груп застосовується термін “*практики*”. При цьому під “соціальними практиками” розуміють стійкі зразки взаємопов’язаної і взаємно зорієнтованої рольової поведінки різних соціальних суб’єктів (індивідів, організацій і груп). Так, на думку Т.Заславської, соціальні практики — це конкретні форми функціонування соціальних інститутів. Загальною ж формою реалізації кожного інституту служить не що інше, як сукупність соціальних практик у певній сфері [26, С.507]. Практики, які у підсумку матеріалізуються в ієрархічні порядки, називатимемо *статусноформувальними практиками*. Ними можуть бути, наприклад, схожий спосіб життя, смаки й уподобання, звичаї та традиції, участь у релігійних обрядах, ідеологічні погляди тощо.

Отже, статусноформувальні практики — система взаємозв’язаних вчинків і дій, здійснюваних соціальними суб’єктами у просторі нерівності суспільства з метою закріплення соціального становища чи підвищення соціального статусу. Такі практики вибудовуються індивідами на основі життєвих уявлень, цілей і домагань, власних потреб і ресурсів їх досягнення, а також на засадах життєвих стратегій, які можна розглядати як певну спрямованість поведінки, обумовлену різними обставинами й умовами індивідуального та групового існування.

Сконструйовані спільноти & реальні групи. Соціологія оперує сукупністю термінів і понять, частина з яких має очевидні емпіричні референти, тож можна впевнено стверджувати, що певний феномен дійсно існує, а комусь не можна увідповіднити доступні для сприйняття утворення. Скажімо, організації існують у всій своїй матеріальності: будівля, розподіл владних повноважень та професійних обов’язків, регламент діяльності, система санкцій та винагород для співробітників тощо. Однак сім’я як соціальний інститут не має подібних чуттєво незаперечних еквівалентів; вона “існує”, але у якийсь інший спосіб. Ось і “клас” для М. Вебера, на відміну від К. Маркса, — сконструйована спільнота, гранична генералізація, щодо якої питання про її існування просто некоректне. Кілька десятків років тому П. Бурдьє не менш рішуче говорив про “класи на папері”.

Дискусія про “реальність” класів сьогодні майже припинилася й ведеться лише в навчальних аудиторіях із суто дидактичною метою. Вона не дала позитивних результатів і тоді, коли до неї залучалися провідні фахівці структурного аналізу — можливо, через її вихідну безплідність, адже позитивних наслідків для організації емпіричної роботи чи теоретичних міркувань не видно ані в результаті припущень про існування, ані в разі визнання сконструйованості спільнот. Між тим відомо, що переважна більшість категорій та спільностей, якими оперують соціологи, здобуті в перебігу простих чи складних обчислень та класифікаційних процедур, вони сконструйовані шляхом селекції ознак та подальших калькуляцій.

І цю обставину вже давно не розглядають як органічну ваду дослідницьких зусиль або таке обмеження, що ставить під сумнів їхню надійність чи навіть науковість. Навпаки, множинність структур свідчить лише про неможливість існування універсальної, найголовнішої структури. Що стосується спільнот (об'єднань людей), то класи залишаються найзагальнішими генералізаціями, проте це зовсім не означає, що в плані евристики, пояснювальних можливостей вони теж найзагальніші. Насправді емпіричному уточненню підлягають саме такі можливості, й тільки після такого уточнення досягається коректність оперування поняттям класу як пояснювальним конструктом.

Водночас загальновідомо, що існують — у прямому розумінні слова — реальні соціальні групи, які, на думку окремих російських соціологів, мають бути предметом соціально-структурних розвідок [27; 28]. Група реальна тоді, коли об'єднує індивідів із схожими економічними, політичними чи духовними потребами та цінностями, а регуляція поведінки всередині групи згідно з навколишнім світом здійснюється засобами формальних і неформальних норм та санкцій, які до того ж, підтримують цілісність групи, її дієздатність, певний рівень солідарності та самоорганізації [29]. Як зазначає російський соціолог О. Тихонова, “реальні групи виступають суб'єктами й об'єктами соціальних відносин (влади, експлуатації тощо). Вони мають потреби й інтереси, які можна виміряти. У них спільні соціальні норми, схожі цінності, взаємна ідентифікація, подібна мотивація, символи, стиль життя. Для них характерні самовідтворення, відмінна від інших груп система соціальних цінностей” [30].

Сталі & “емерджентні” чинники стратифікації. П. Блау звернув увагу на те, що в посткомуністичних країнах непередбачувано з'являються, а отже, й “несподівано” починають діяти новоявлені чинники утворення нових стратифікаційних порядків. Свої систематизовані уявлення з цього приводу він назвав теорією емерджентності — раптовості появи незвичних критеріїв соціальної нерівності [31]. Російський соціолог М. Черниш зазначає, що емерджентні чинники — це “зовнішні, структуроформувальні ознаки, які в різні моменти часу можуть “вклинюватися” у виробництво соціальної нерівності”. За нормальних обставин вони функціонують як незалежні змінні й детермінують інші ознаки, що характеризують соціальний статус індивідів, великих груп населення. У російському контексті до таких він відносить територіальний поділ (столичні і провінційні міста), відмінності у поколіннях, включеність у глобальний інформаційний простір, в інформаційні мережі [31, С.82–83]. В. Ядов додає до емерджентних стратифікаційних порядків поділ на титульні та інші нації, оскільки останні є в нерівному становищі щодо титульних, скажімо, росіяни в Чечні та чеченці в Росії [32; С.43].

Отже, існують *сталі* (традиційні) стратифікаційні порядки та *нестійкі*, емерджентні, тобто нові (ще не усталені остаточно) статусноформувальні ознаки та практики. Тому будь-які нові ієрархії та, відповідно, статусноформувальні практики виникають унаслідок матеріалізації зусиль соціальних суб'єктів, які прагнуть опанувати ці нові можливості, пристосуватися до нових обмежень та отримати доступ до раптово виниклих ресурсів. До емерджентних статусноформувальних практик можна віднести прагнення долучитися до нових технологій, установку на раціональне використання свого часу, активну фінансову поведінку, турботу про здоров'я та зовнішній вигляд тощо. На думку Е. Гіденса, прагнучи відчуття безпеки, “актори” раціоналізують

свій світ [33; С.449], наполягають на легалізації емерджентних практик, на їх індивідуальному або суспільному визнанні.

1.4. Домінантна кон'юнкція: позиції & диспозиції

У вивченні стратифікаційних порядків, тобто у намаганнях соціологів виявити та пояснити специфіку індивідуальної чи групової поведінки, безумовно домінуючою є кон'юнкція “позиції & диспозиції”. В цьому різновиді науково-інтелектуальної практики наявні декілька змістовних пластів чи вимірів. Так, класичні та сучасні інтерпретації уявлень про “соціальний простір” констатують існування кінцевої множини “місць”, дискретних локальностей неоднакового змісту та якості, що здатні утворювати гетерогенні конфігурації згущенням чи, навпаки, розрідженням. Фактично тут йдеться про різну розмірність дискретності соціального простору, для означення якої й використовується загальний термін “позиції”. Іншими словами, стратифікаційні порядки — це ієрархічно упорядковані позиції.

К. Девіс та У. Мур у своїх працях, які небезпідставно свого часу претендували на статус “теорії стратифікації”, наполягали на “вмонтованості” в такі позиції кількісно і якісно нерівноцінних схем матеріальної й символічної винагороди. В результаті, по-перше, індивіди, які вступають у самостійне життя, мають нібито “перед собою” об'єктивовану мотивацію прикладати зусилля для досягнення таких місць праці, що вище та краще винагороджуються, а також мають більші або менші шанси посісти привабливі для них позиції або бути приреченими на непривабливі. До того ж, згідно з поширеною думкою, люди тією чи тією мірою мають відчуття власної позиції в соціальному просторі (здатні визначати її в термінах “вище-нижче”, “ближче-дальше”, “поміж” тощо), а також спроможні розвинути усвідомлення обмежень та можливостей, що притаманні їхній самолокалізації чи приписаній іншими індивідами чи інституціями локалізації.

На переконання П. Бурдьє, позиції — це скоріше констеляції неоднакових за видом та розміром капіталів, які, власне, структурують та ієрархічно впорядковують соціальний простір в цілому, а індивідам надають певні шанси контролювати індивідуальний чи груповий простір: “здатність панувати у привласненому просторі, насамперед за рахунок привласнення (матеріальним або символічним шляхом) тих дефіцитних благ, які розподіляються в ньому, залежить від наявного капіталу” [34; С.43]. Більше того, констеляції капіталів (агрегована позиція) інкорпорується, тобто перетворюються у систему особистісних якостей, намірів та готовності діяти певним чином: інкорпоровані позиції він і називає габітусом (множиною диспозицій).

У сучасній літературі немає концептуально переконливого опису процесу, завдяки якому позиції “заносяться у суб'єктивність” (П. Бурдьє). І, скоріше за все, він неможливий в принципі — посиленнями на первинну та вторинну соціалізацію все, переважно, й обмежується. Проте це не заважає кон'юнкції “позиції & диспозиції” бути домінуючою як у виявленні та інтерпретації стратифікаційних порядків самих по собі, так і в поясненні поведінки індивідів та спільнот, які діють певним чином тому, що є носіями певного ж габітусу (сукупності диспозицій).

Розглянемо детальніше зміст кожної складової цієї пари, хоча і при цьому повністю абстрагуватися від кон'юнктивності не вдасться. Адже такого ґатунку

неможливість обумовлена “природою” соціальних артефактів. Достатньо нагадати, що згідно з К. Марксом вони є “чуттєво-надчуттєвими” утвореннями, а Е. Дюркгайм, скажімо, наполягав на тому, що соціологія має своїм об’єктом колективні уявлення, тобто “об’єктивовані надособові суб’єктивності”.

Позиції. Як вже зазначалося, термін “позиції” використовується як своєрідна “парасолька” для означення диференційованих за якістю дискретних частин соціального простору, а також об’єднань таких частин в результаті операцій класифікації, таксономізації чи кластерізації. Оскільки економіка є найзначимішою сферою життєдіяльності суспільства, а зайнятість є вирішальною умовою відтворення умов життя індивідів, остільки в соціології під позиціями найчастіше розуміють позиції в наявному поділі праці. І мають на увазі декілька речей, щодо яких доречно застосувати цей термін в однині.

Так, найдрібнішою позицією в поділі праці буде робоче місце. В економічній науці прийнято розглядати робочі місця (позиції) окремо від людей, які їх заповнюють. За критерієм складності праці на окремому робочому місці всі вони утворюють стратифікаційний порядок, адже вимагають різної за змістом та строками підготовки претендентів на робочі місця. Характеристики робочого місця теж трактують як позиції: професія як окремий вимір поділу праці на фізичну та розумову, посада в структурі владних повноважень організації чи підприємства, галузева приналежність робочого місця і, врешті-решт, місце в розподілі власності.

У соціології дослідник виходить з того, що позиції заповнені і він спостерігає за індивідами на конкретних позиціях, яких він потім об’єднує в певні категорії — сукупності респондентів, які займають схожі за визначеними параметрами позиції. Найкрупнішою одиницею, яку він отримує після процедури агрегації, для соціологів є клас — загальніші генералізації в нашій дисципліні просто не існують. Проте очевидні ідеологічні значення і смисли, які асоціюються з цим поняттям, змушують значну частину спеціалістів користуватися більш нейтральним терміном “страта”. Дійсно, для К. Маркса, родоначальника конфліктної версії відтворення стратифікаційного порядку суспільства, класова позиція гомологічна класовій диспозиції — колективному усвідомленню життєвої ситуації й готовності діяти з метою “перевизначення” цієї ситуації. Суб’єктом соціальної дії клас стає опосередковано, об’єднуючись у професійні союзи для відстоювання економічних прав, і у політичні партії з конкретною програмою (ідеологією) для захисту громадянських. Іншими словами, структури виправдання та обґрунтування (диспозиції) виступають найближчою підставою соціальної дії.

Дж. Голдторп, навпаки, у своїх теоретичних і емпіричних роботах залишає без уваги кон’юнктивність позицій і диспозицій, повністю зосереджуючись на структурній нерівності життєвих шансів тих, хто належить до конкретних класів. Ретельна фіксація характеристик позиції, яку займає індивід в суспільному і технологічному поділі праці, а також відпрацьована методика групування схожих позицій надає класам, що він виокремлює, чисто класифікаторського вигляду й характеру. Це позиції, з якими пов’язані певні нерівності, що мають бути встановлені в ході цілеспрямовано спланованих досліджень. Структура нерівностей, а не підстави дії окремих індивідів чи спільнот, становлять предмет спостереження і вивчення.

Проте кон’юнкція “позиції & диспозиції” легко прочитується в терміні “статус”. Широка варіабельність значень і визначень терміна в сучасній науковій літературі вже мало кого сьогодні збентежує. Чи не загально визнаним є епістемологічний

релятивізм, згідно з яким про явища та процеси можна розповісти у різний спосіб (відповідно до обраної концептуальної парадигми), і тому інструментальний характер інтерпретації вже ніким майже не заперечується. Діапазон заданий двома полярними трактовками статусу: а) як місце індивіда (групи) в розподілі прав та обов'язків на різних рівнях організації соціуму (держава, підприємство, сім'я, коло друзів); б) як позиція на якійсь сконструйованій шкалі соціального визнання, тобто колективних уявлень про престиж, повагу, гідність, честь.

Дійсно, юридична трактовка статусу індивіда, яким визначалося його правове положення в суспільстві має чи не найдовшу історію [35, С.331]. Але її актуальність не втрачена, оскільки явища еміграції, тимчасової праці за межами національних держав стають все більш масовими. Звідси й проблематика статусу в значенні доступу до економічних, політичних та громадянських прав залишається гострою чи навіть загострюється в країнах, наприклад, Європейського Союзу. Крім того, легітимації, тобто набуття статусу (включення в наявні стратифікаційні порядки) потребують й нові соціальні рухи та спільноти, які раніше були дискримінованими чи навіть переслідувалися. Звідси й сталість інтересу до таких тем та сюжетів з боку дослідників та урядових структур національного й наднаціонального рівнів.

У соціології найвпливовішою залишається традиція, яка започаткована М. Вебером у фрагменті “Клас, статус, партія”, який був опублікований у посмертно виданій книзі “Господарство і суспільство” (“Economy and Society”) [8, С.90]. Впливовість, втім, не заважає тому, що спеціалісти не залишають спроб дати нове тлумачення співвідношенню “класу” та “статусу”. Справа в тому, що про співвідношення двох понять йдеться ще у двох, як і попередній не завершених і не опрацьованих остаточно М. Вебером, фрагментах книги (“Статусні групи і класи” та “Розподіл влади в політичній спільноті”), нове прочитання та співставлення яких здатне виявити приховані смисли трактування класиком соціології специфіки соціального як предмету науки [36].

Проте основні положення добре відомі і тут варто лише нагадати їх. Для М. Вебера статус є елементом соціального порядку, тобто позицією у розподілі честі і слави (в іншому формулюванні — престижу). Або інакше: статус є соціальною, з боку легітимних чи авторитетних суб'єктів, оцінкою честі та гідності. При цьому статусні групи є справжніми спільнотами (“реальними групами”), в основі яких чітко усвідомлене відчуття приналежності — на відміну від класів, як сконструйованої дослідником спільної позиції певної кількості індивідів на ринку праці із схожими шансами отримання доходу. В нашому контексті не є суттєвим трактування М. Вебером статусу ще й як “стану”, а також тенденція статусних груп до “закриття”. І, навпаки, процес відтворення статусних груп як елементів соціального стратифікаційного порядку шляхом культивування окремого стилю життя (фактично — відповідних практик споживання й проведення вільного часу) має до нього безпосереднє відношення й розглядатиметься в розділі 5.

Ті, хто належить до статусної групи, здатні чітко сприймати межі її, розрізняючи “своїх” і “чужих”: ті, хто має такий же статус, трактуються як особи поважні, гідні, дружні. При цьому відтворення власного статусу виявляється водночас відтворенням групового, фактично переслідуючи не стільки індивідуальне благо, скільки колективне. Сучасний дослідник впевнений, що й Р. Мертон у своїх працях з історії науки фактично розглядав наукові колективи як статусні групи [37].

Більшість підручників соціології містить введене Р. Лінтоном розрізнення статусів приписаних соціальним походженням, статтю, віком, сімейним станом, а також статусів, що досягаються індивідуальними зусиллями. За П. Бергером та Б. Бергер, статуси, що досягаються, це об'єктивовані у позиції цілі амбіційних індивідів покращити своє положення у соціальній ієрархії. У стереотипно-ідеологічному тлумаченні американське суспільство представляє собою суспільство відкритих можливостей, в якому можна досягти всіх без винятку соціальних статусів [38, С. 173].

Основні інтуїції та мотиви щодо статусу як позиції та диспозиції представлені й в сучасній російській соціологічній літературі. В. Радаєв та О. Шкаратан зазначають, що соціальний статус детермінований престижем професії, рівнем доходів, тривалістю і якістю освіти, обсягом владних повноважень і розміром власності, тобто поєднуючи позиційні та диспозиційні складові кон'юнкції [4, С. 28]. Соціальний статус, на думку В. Ільїна, — це сукупність прав і обов'язків, соціальних очікувань, форм і обсягів матеріальної та моральної винагороди, стійких нормативних форм поведінки. Статус формується на основі закону, адміністративних актів, звичаїв, моралі, релігії, громадської думки тощо [39]. Автор пропонує ввести розмежування між реальним статусом і статусом на папері. Сукупність прав і обов'язків, що існує у формальних нормативних актах, але що не виконується в реальному суспільному житті, складає статус на папері. Реальний ж статус проявляється у вигляді практик, що повторюються. Як окремі індивіди, так і спільноти за схожих обставин поведуться схожим чином, регулярно відтворюючи однотипні форми поведінки — соціальні практики. Принагідно слід нагадати, що й М. Вебер допускав наявність однакових колективних реакцій індивідів на однакову ситуацію на ринку праці — класовий відгук на спільні умови та умовності існування. Тим не менш, хоча запропоноване В. Ільїним розрізнення формального і реального статусу спирається на реальні спостереження (скажімо, в дослідженнях малих груп давно виявлений й описаний феномен формального і неформального лідерства), проте корисне воно скоріше у пропедевтичних цілях, а не в організації вивчення стратифікаційних порядків суспільства.

Якщо статус репрезентує структурний аспект гетерогенності соціального простору, то його динамічний аспект представлений поняттям “роль” — суттєвим, згідно Р. Лінтону, елементом культури. Тобто статуси це позиції, в які вмонтовані схеми очікувань та дій у рутинних повсякденних ситуаціях — деяка сума культурних зразків (настанови, норми, цінності, правила поведінки). Кожному статусу відповідає роль чи кілька ролей (рольовий комплекс), а повсякденна взаємодія людини з іншими являє собою перманентну зміну позиції і ролей [40, С.32]. Інакше кажучи, в цій традиції структурного аналізу “позицією” фактично визнається “статусно-рольовий комплекс”, який, власне, й обумовлює поведінку індивідів, що є похідною від такого комплексу у типових повсякденних побутових та трудових ситуаціях.

Звісно, така похідна має ймовірнісний характер, адже практично завжди мають місце відхилення від норми чи правила — у співіснуванні людей гармонії відводиться не більше простору, аніж дисгармонії. З цього логічно зробити майже тривіальний висновок про те, що різні типи статусно-рольових комплексів з різною жорсткістю приписують форму та послідовність дій конкретного суб'єкта (сукупності суб'єктів). Не в останню чергу і внаслідок селективного ставлення індивідів до змісту приписів: вони здійснюють не тільки відбір, але й вносять доповнення до них, вдаючись до такої собі соціально-структурної самодіяльності. Однак з'ясування того, як це відбува-

ється, потребує окремого дослідження. Тут варто ще раз констатувати, що статусно-рольовий комплекс як “позиція” має водночас видимий і невидимий характер, адже без доступної для емпіричного спостереження дії суб’єкта про нього доводиться судити за обмеженою кількістю посередніх ознак.

Диспозиції. Тільки у військовій справі термін “диспозиція” (лат. *Dispositio* — розташування) переважно відноситься до об’єктів: так говорять про дислокацію військових з’єднань або ж про підготовлений план їхнього розміщення на суші чи морі. Проте і тут йдеться не тільки про структурну організацію, але про готовність та порядок можливої дії. В літературознавстві він застосовується для характеристики організації художнього твору, а у правових науках означає частину правової норми, що містить права та обов’язки суб’єкта дії. На початку ХХ століття близький за значеннями і смислами до диспозиції термін “соціальна настанова” утверджується в соціології та соціальній психології.

Нижче, у стислому огляді еволюції цього терміну, спиратимемося на матеріали навчального посібника Г. Андреевої “Соціальна психологія”, перше видання якого вийшло у 1980 році, а пізніше неодноразово перевидавалося [41, С.375]. Історію поняття прийнято викладати починаючи з класичного тексту У. Томаса і Ф. Знанецького “Польський селянин в Європі та Америці”. У вступі до першого тому автори формулюють методологічні передумови, з яких вони виходять і яких дотримуватимуться в аналізі зібраного емпіричного матеріалу. Для них і, відповідно, для соціолога взагалі, суспільство є нероздільною єдністю повсякденних ситуацій та усвідомлених чи неусвідомлених навичок та готовності діяти для того, щоб змінити ситуації чи пристосуватися до них. Дихотомія “об’єктивне — суб’єктивне” таку нероздільність елімінує, що й підтверджує очевидну її шкідливість для дисципліни.

Для характеристики об’єктів, що створюють конкретні ситуації, У. Томас і Ф. Знанецький запропонували термін “соціальна цінність” — те, щодо чого між індивідами однієї групи чи між групами немає розходжень в інтерпретації змісту і значення для індивідуального та колективного життя, те, що “визначає ситуацію”. Орієнтації ж індивідів на соціальні цінності вони назвали “атитюдами” (калька з англійського “attitude”, яке переводять зазвичай “соціальна настанова”). Тобто це не тільки і не стільки стан свідомості чи психологічний стан, скільки реакція на об’єкти ситуації (соціальні цінності) у вигляді готовності діяти певним чином, у відповідності до норм, обмежень і зразків поведінки, засвоєних та вивчених у процесі соціалізації. На переконання У. Томаса і Ф. Знанецького, “атитюди” залишаться незрозумілими утвореннями, якщо абстрагуватися від їхньої вкоріненості в ситуації, в яких перебувають індивіди. При цьому ситуації для них це не статичний стан, а завжди і виключно ситуації дії. Так звана “теорема” У. Томаса й виражає нерозривність зв’язку цінностей та ати-тюдів в ситуації дії — те, що визначається як реальне, має реальні наслідки. Наукою ж про такий зв’язок і є соціальна психологія.

Поєднання європейської (Ф. Знанецький) та американської (У. Томас) традицій підняло у США хвилю досліджень, спрямованих на вимірювання й емпіричне вивчення як “цінностей”, так і “соціальних настанов”. Сучасний дослідник, скажімо, припускає, що методологічний вступ написаний переважно Ф. Знанецьким, а видання першого тому англійською мовою чи не вперше знайомить американських соціальних вчених з проблематикою цінностей як регулятивів соціальної дії [42]. У 1935 р. Г. Олпорт написав оглядову статтю за матеріалами оприлюднених в науковій періо-

диці звітів і нарахував 17 дефініцій атитюду. Тоді, розвиваючи власну психологічну концепцію особистості, він говорив про особу як носія певних неоднорідних характеристик, рис (trait), а пізніше називав їх “диспозиціями”. Останні утворювали певну ієрархічну структуру: кардинальні диспозиції, центральні та вторинні диспозиції, які формуються поступово та змінюються з часом. Зміщення уваги на структуру особистості послабляло зв’язок з “ситуаціями”, хоча і не віднімало його повністю. Деякі психологи (М. Сміт) в структурі атитюду виокремлювали когнітивний компонент (усвідомлення об’єкту соціальної установки); афективний компонент (емоційна оцінка об’єкту, виявлення відчуття симпатії або антипатії до нього); поведінковий (конативний) компонент (послідовна поведінка щодо об’єкту).

В окрему область наукових пошуків перетворилося й вимірювання атитюдів за допомогою шкал. Одну з перших запропонував Л. Терстоун у 1927 році у статті, а двома роками пізніше у книзі (у співавторстві) під тією ж назвою “Вимірювання атитюдів”. У 1932 році Р. Лайкерт друкує статтю “Техніка вимірювання атитюдів” із схематикою шкали типу “кафетерій”. Обидві шкали, разом із шкалою Л. Гуттмана вивчаються нині на перших курсах соціологічних факультетів. Терстоунівські та лайкертовські шкали досить поширені в масових опитуваннях, хоча пізніше у своїй творчості вони застосовували складніші методи, факторний аналіз зокрема.

Як переконливо демонструє Г. Андреева у своєму підручнику, вдосконалення технік вивчення ментальних та емоційних станів в рамках соціально-психологічного підходу до особистості оберталось втратою значних фрагментів соціального контексту, що їх не вдавалося ані врахувати, ані скільки-небудь повно реконструювати в рамках лабораторних експериментів та тестів. Водночас зібраний багатий емпіричний матеріал вимагав нових теоретико-методологічних перспектив. Отже, все гостріше й настійливіше відчувалася потреба у створенні соціологічної концепції регуляції соціальної поведінки. В радянській соціології відповідна диспозиційна концепція була розроблена В. Ядовим.

Різні за якістю та змістом атитюди організовані в ієрархічну структуру: “... людина володіє складною системою різних диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку і діяльність. Ці диспозиції організовані ієрархічно, тобто можна позначити нижчі і вищі їхні рівні” [43]. Чи не найважливішим є те, що постулюється відповідність структурної композиції ситуацій та структурної композиції суб’єкта. Ієрархію ситуацій (в контексті дисертаційного дослідження ми їх можемо називати генералізаціями деякої множини позицій) утворюють чотири рівні, які розрізняються за критерієм сталості або ж за ступенем інституціоналізації. Нижчий рівень представлений предметними ситуаціями, що швидко змінюються і є відносно короткочасними. Наступний рівень — ситуації групових дій та взаємодій як наслідок приналежності індивіда до реальних спільнот та груп. Стійкіші обставини та схематизми, а також зразки діяльності, що мають місце в сферах праці, дозвілля, побуту, задають третій рівень ситуацій. Нарешті, найбільш довготривалі, інституалізовані умови та умовності діяльності притаманні ситуаціям функціонування індивідів на рівні економічної, політичної й соціальної структур суспільства.

Кожному рівню ситуацій у відповідність ставиться й рівень потреб: ситуації як репродукують потреби, так і виступають ресурсами їхнього задоволення. Звідси ієрархія потреб: елементарні предметно-відтворювальні в найближчому соціальному оточенні; групові потреби, що генеруються й задовольняються в малих групах; потреби рівня сфер праці, дозвілля, культури, споживання в широкому сенсі слова; потреби

рівня узагальнених структур суспільства. Диспозиції й формуються за наявності потреб у відповідних ситуаціях, що було в лабораторних умовах показано Д. Узнадзе [44].

У концепції В. Ядова, таким чином, чотири рівні диспозицій:

- а) перший рівень складають *елементарні фіксовані установки*, які формуються на основі вітальних потреб і в простих ситуаціях, в умовах сімейного оточення і в найнижчих “предметних ситуаціях”;
- б) другий рівень — складніші диспозиції, які формуються на основі потреби людини в спілкуванні, що реалізуються в малій групі, відповідно — *соціальні фіксовані установки*;
- в) третій рівень фіксує загальну спрямованість інтересів особи щодо конкретної сфери соціальної активності, або *базові соціальні установки*;
- г) четвертий, вищий рівень диспозицій утворює система *ціннісних орієнтацій особи*, які регулюють поведінку і практики особи в найбільш значущих ситуаціях її соціальної активності.

Ієрархія диспозиційних утворень й виконує функцію регуляції поведінки особистості. На першому рівні формуються безпосередні реакції суб’єкта на актуальну предметну ситуацію (*поведінковий акт*); другий рівень диспозицій регулює *вчинок*, що здійснюється в звичних, повсякденних ситуаціях; третій рівень регулює вже деякі *системи вчинків*; і нарешті, четвертий рівень регулює цілісність поведінки, тобто власне *діяльність особистості* [43].

У сучасній науковій літературі відтворюється і традиція трактування статусу як диспозиції. Про це переважно йдеться у змістовній монографії В. Карасика “Мова соціального статусу” [45]. Для автора статус насамперед загальносуспільна оцінка, якою встановлюється статусний стратифікаційний порядок. При цьому статусна оцінка передбачає: а) стратифікаційну оцінку — визначення статусу у системі соціальної стратифікації; б) дистанційну оцінку — статусна позиція вищестоячої, нижчестоячої і рівної людини; в) рольову оцінку — відповідність поведінки індивіда статусній нормі [45, С.70]. Статусна оцінка (Е. Дюркгайм сказав би “колективне уявлення”) формує певні очікування щодо можливої поведінки індивіда — деякий набір інших за змістом диспозицій.

Однак радикальне переосмислення кон’юнкції “позиції—диспозиції” знаходимо в творчості П. Бурдьє, зокрема в рамках його концепції габітусу. У викладенні його точки зору спиратимемося як на переклади його робіт, так і на змістовну статтю про габітус в структурі соціологічної теорії енергійного пропагандиста дослідницьких практик французького соціолога на пострадянському просторі Н. Шматко [46]. Розрив із структуралізмом — найвпливовішим інтелектуальним рухом на європейському континенті у 50 — 70-ті роки минулого століття — у нього відбувся у формі розгорнутих фактично в теорію уявлень та тверджень щодо устрою соціального світу. Загальноприйнятною у структуралізмі, як відомо, була теза про обумовленість соціальними структурами дій індивідів та сприйняття ними ситуації. Його прибічник дивився на світ з точки зору структур (позицій) та відповідно інтерпретував те, що фіксував: індивіди були епіфеноменами структури. П. Бурдьє запропонував змінити місце знаходження спостерігача: не від структур, а від суб’єкта. Тим самим суб’єкту повертався потенціал активістського ставлення до світу, він переставав бути маріонеткою “правил”, “моделей”, “структур” і ставав, як вважав за краще говорити сам П. Бурдьє, агентом, діючою субстанцією [47, С. 21–23].

Тут важлива принципова відмінність від позиції М. Вебера: дія генерується й структурується не шансами, можливостями, цінностями чи цілями, які існують поза агентом і нібито пред'являються рівномірно для всіх, а споконвічно розташованою в агенті, органічно іманентною йому множиною операторів активності [48, С.122–124]. Те, що повністю анігілює пасивність суб'єкта, що перетворює його в агента, це і є габітус. І тоді в полі зору соціолога опиняються не структури, не готові до дії індивіди, а їхні практики, наміри чи настанови, що реалізуються в просторі і часі. Книга перша роботи “Практичний смисл” називається “Критика теоретичної соціології” — тої соціології, яка абстрагується від практик соціальних агентів (індивідів, їхніх груп, класів), від практичного ставлення їх до світу.

Габітус, отже, являє собою певну множину когнітивних структур та структур, що мотивують. Майже вичерпне визначення дає відповідна цитата: “Детермінації, пов'язані з особливим класом умов існування, виробляють *габітуси* — системи стійких та таких, що переносяться, *диспозицій*, структуровані структури, настроєні функціонувати як структури, що структурують, тобто як принципи, які породжують і організують практики та уявлення, які можуть бути об'єктивно адаптовані до їхньої цілі, однак не передбачають усвідомлену спрямованість на неї та неодмінне оволодіння необхідними операціями по її досягненню. Об'єктивно такі, що “слідують правилам” та “впорядковані”, вони, проте, ні в якому разі не є продуктом підпорядкування правилам і, таким чином, хоча й колективно керовані, не є продуктом організуючого впливу якогось диригента” [48, С.102].

Щодо того, як впорядкована ця множина диспозицій, більше дізнатися нічого не можна, оскільки акцент зміщений в інший контекст. У суто генетичному плані практична діяльність людей завершується двома об'єктиваціями. Одна у вигляді соціальних інститутів (більш і менш загальних умов та умовностей співіснування, матеріалізованих практик), такої собі зовнішньої, завжди присутньої необхідності, від якої не абстрагуватися і вимог якої не уникнути. Інша у вигляді габітусу — своєрідних індивідуальних і колективних ментальних структур з високим енергетичним потенціалом дії та примусу стосовно індивідів. Між ними, згідно з П. Бурдьє, існує відповідність: “позиції” (в цьому широкому сенсі) “володіють” індивідами, а оскільки структури занесені, імплементовані в суб'єктивність, то індивіди, в свою чергу, “схвилювані” позиціями, вони на них реагують.

Умови існування (об'єктивовані практики) пред'явлені агентам як необхідності, проте зовсім не обов'язково, щоб вони мислилися чи сприймалися ними саме як необхідності, про них найчастіше або не знають, або не відчують (вони “природні”). Важливіше інше: вони задають певний стиль життя. У Франції, говорить П. Бурдьє, люди, які п'ють шампанське, з більшою ймовірністю купуватимуть старовинні меблі, гратимуть у гольф, займатимуться верховою їздою, будуть ходити в театри, аніж ті, хто п'є віскі або червоне вино. Це все проєкції габітусу на різні соціальні поля.

Таким чином, габітуси є продуктом історії (минулого досвіду) і присутні в соціальних агентах (індивідах та їхніх об'єднаннях) як схеми сприйняття, мислення та дії. Саме за їхнім посередництвом реалізується континуальність історії: минуле заноситься в сьогодення і намагається бути присутнім і в майбутньому. Якщо б множина диспозицій являла собою виключно інкорпороване минуле, то масовим в “тут і тепер” стало би явище гестерезиса, (інерційності, запізнення, архаїчності; як приклад П. Бурдьє називає Дон Кіхота) [48, С.121].

Саме це, здається, мав на увазі в одному зі своїх інтерв'ю Л. Тевено. В близькому до оригінального тексту переказі його аргументація зводиться до наступного. Серед труднощів, з якими стикаються при перекладі французьких термінів англійською мовою, є переклад поняття “dispositifs”. Його дуже важко перекласти (хоча воно використовувалося раніше М. Фуко), французькою — це дуже емке слово, оскільки містить елемент “dispose” (“схильність”) і, значить, має один корінь з терміном “disposition”. Таким чином, французьке “vous etes dispose a faire quelque chose” означає “ви схильні зробити що-небудь”. Бурдьє виходив із посилання, що диспозиція інкорпорована в індивідові, прив'язана до нього впродовж усього життя. Це означає, що вона незмінна у всіх ситуаціях і не дуже динамічна. Поза сумнівом, це дуже хороший задум для теорії відтворення, проте він подає людину в дуже блідому світлі, оскільки, згідно неї люди просто реалізують одну і ту ж схему у всіх життєвих ситуаціях. Л. Тевено ж пропонує протилежну посилку: в рамках одного порядку/розташування [dispositif] (тобто структури ситуації) існує безліч диспозицій/схильностей [dispositions] [49].

Втім, авторитетний дослідник значно спрощує позицію П. Бурдьє. Добрим би теоретиком був останній, якби доручив габітусові невивагдливу роботу з редукції нових обставин до застарілих і незмінних схем сприйняття, інтерпретації та реакції. Насправді ж габітус наскільки інстанція відтворення, настільки ж “мистецтво винахідництва” за висловом вченого [48, С.108]. Множина диспозицій розширено відтворюється в ході взаємодії з проблемною ситуацією, що виявляє спонтанні характеристики габітусу, які породжують модифіковані практики, не пориваючи із історичною традицією. Рішення проблемних ситуацій знаходиться, а відповідні практики інкорпорується — так переносяться і заново встановлюються межі можливого, неможливого та ймовірного; того, що “для нас” і не “для нас”.

Отже, Л. Тевено або ж неуважно читав П. Бурдьє, або ж забув його концепцію. Для останнього габітус є відкритою системою диспозицій, він неодноразово говорив про агентів, що вони мають “відчуття гри”. Вони грають (програвують свої практики) в реальних ситуаціях і, водночас, збагачують габітус, засвоюючи практики. Прикладом, який П. Бурдьє наводив, це тенісист, який в результаті інтенсивних тренувань в грі із суперником встигає до м'яча і попадає по ньому частіше, ніж це могло б бути випадковим чином. Крім того, габітус це й потенціал можливого, така система диспозицій, що відкрита не тільки для сьогодення, але й для майбутнього. Саме в такому контексті він “мистецтво винахідництва”.

У “Практичному смислі” читаємо: “Таким чином, зрозуміти, що таке габітус, можна тільки в разі співвіднесення соціальних умов, в яких він формувався (виробляючи при цьому умови свого формування), з соціальними умовами, в яких він був “приведений в дію”, тобто необхідно провести наукову роботу по встановленню зв'язку між двома станами соціального світу, котрі реалізуються габітусом і встановлюють цей зв'язок шляхом практики і в практиці” [48, С.109].

У П. Бурдьє агенти не так залежать від зовнішніх, “об'єктивних” обставин, як від смислу, яким вони наділяють своє минуле, сьогодення, а також майбутнє. Тут легко вгадується і суто французька традиція (Е. Дюркгайм, М. Мосс), і точка зору Ф. Знанецького та У. Томаса. Безперервна активність габітусу не залишає для нього жодної можливості для лицемірства, габітус не “представляє себе іншим” (І. Гофман) і не маніпулює уявленнями про себе. Об'єктивізм, що трактує соціальний світ як виставу, це та теоретична позиція, від якої П. Бурдьє намагається якнайдалі відмежуватися:

так розпочинається третя глава “Структура, габітус, практики” книги “Практичний смисл” [48, С. 100].

Таким чином, відмінності в інтерпретації деяких концептуальних уявлень щодо соціальної стратифікації ніби надають усій їх сукупності виразно еклектичного характеру. Проте незаперечним є й інше — різноманіття традицій, підходів, напрямів та шкіл розширює теоретико-методологічну базу аналізу, а також можливості конструювання досконаліших технік дослідження. Як зазначає В. Ядов у преамбулі своєї недавньої роботи, “множинність теоретичних підходів — це не збитковість, а багатство соціології” [32]. Останнє й означає, що релевантною стратегією вивчення стратифікаційних порядків стає їхній багатовимірний аналіз у контексті концептуальної тріади “позиції—диспозиції—практики (діяльність)”.

Соціальна нерівність, яку соціолог подає у вигляді певної сукупності стратифікаційних порядків, постійно відтворюється в будь-якому суспільстві, причому характер відтворення не є незмінним. Саме ця обставина не дає ослабнути інтересу дослідників до процесів стратифікації, стимулює шукання нових інституціональних або ж суто ситуативних підстав виникнення й утвердження нових різновидів нерівності.

Уявлення про класовий стратифікаційний порядок, тобто порядок домінування та панування, редукування соціальної структури до класової структури притаманне виключно марксизмові. Емпіричне ж вивчення класової нерівності відбувається сьогодні в рамках досить строгих методичних конструкцій Е. Райта та Д. Голдторпа. Найінтенсивніше концептуальна розбудова уявлень про неklasові стратифікаційні порядки відбувалася в рамках “розуміючої соціології” М. Вебера, а також структурного функціоналізму, де обґрунтовується необхідність та неминучість стратифікації, де вона трактується як нерівномірний розподіл матеріальних благ й суспільного престижу, який визначається функціональною важливістю (значимістю) позиції. В рамках функціонального підходу запропоновано вважати базовим стратифікаційний порядок позицій, де в самі позиції вмонтовані різні за якістю та обсягом матеріальні та символічні винагороди. При цьому індивід чи спільнота посідають різні статуси одночасно в межах різних стратифікаційних порядків (дохід, вік, посада, походження, влада, освіта, престиж тощо). Сукупний статус називають статусним (стратифікаційним) профілем. Індивіди з близькими статусними профілями утворюють соціальні страти, які характеризуються певною субкультурою, частішими контактами між її членами, схожим стилем життя, способом споживання, соціальними практиками і більш-менш вираженою дистанцією, що відокремлює одну страту від іншої.

Аналіз сучасної соціологічної літератури дозволив встановити, що основними кон’юнкціями вивчення стратифікаційних порядків є “об’єктивізм & суб’єктивізм”, “структура & діяльність”, “сконструйовані спільноти & реальні групи”, “сталі & “емерджентні” чинники стратифікації”. Однак домінантною у дослідженні стратифікаційних порядків є кон’юнкція “позиції & диспозиції”, яка дає можливість виявити та пояснити специфіку поведінки індивідів та спільнот, що діють певним чином, оскільки є носіями певного габітусу (сукупності диспозицій, активної субстанції).

Література

1. *Макеев С.* Статус классового анализа в современной социологии / С. Макеев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 81–91.
2. *Blau P.* Inequality and heterogeneity. — N.Y. — 1977. — 307 p.
3. *Wright E.O.* Class Counts. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
4. *Радаев В., Шкаратан О.* Социальная стратификация: учеб. пособ. / В. Радаев, О. Шкаратан. — М.: Аспект–Пресс, 1996. — 318 с.
5. *Куценко О.Д.* Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: Попытки западной социологии / О.Д. Куценко — Х.: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2000. — 316 с.
6. *Зиммель Г.* Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования // Избранное. Созерцание жизни / Георг Зиммель. — М.: Юрист, 1996. — Т.2. — С. 301–465.
7. *Дарендорф Р.* Современное положение теории социальной стратификации. // В кн.: Дарендорф Р. Тропы из утопии / Ральф Дарендорф. — М.: Праксис, 2002. — С.459–481.
8. *Вебер М.* Основные понятия стратификации / М. Вебер // Человек и общество. Хрестоматия; под. ред. С.А. Макеева — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 85–107.
9. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; [пер. с англ.]; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонова. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
10. *Weber M.* Economy and Society. 3 volumes. — New York: Bedminster Press, 1968.
11. *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка [пер. с польск. С.М. Червонной]. — М.: Логос, 2005. — 664 с.
12. *Reisman L.* Inequality in American Society: Social Stratification. — Glenview: Scott, Foresman, 1973.
13. *Kraus I.* Stratification. Class and Conflict. — New York: Free Press, 1976.
14. *Гіденс Е.* Соціологія / Е. Гіденс; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник]; наук. ред. О. Іващенко. — К.: Основи, 1999. — 726с.
15. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Т. Парсонс. — М.: Академический проект, 2000. — 880 с.
16. *Гордон Л., Терехин А., Будилова Е.* Опыт многомерного описания материально-экономической дифференциации населения (по данным “Мониторинга экономических и социальных перемен”): статья вторая / Л. Гордон, А. Терехин, Е. Будилова // Экономические и социальные перемены: (мониторинг общественного мнения): информ. бюллетень. — 1998. — № 2. — С. 17–22.
17. *Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М.* Становление гражданского общества и социальная стратификация / З.Т. Голенкова, В.В. Витюк, Ю.В. Гридчин, А.И. Черных, Л.М. Романенко // Социологические исследования. — 1995. — № 6. — С. 14–24.

18. Уорнер Л. Социальный класс и социальная структура / Л. Уорнер // Рубеж. — 1997. — № 10–11. — С. 42–57.
19. Чапська І. Майновий стан громадян у суспільстві, що трансформується / І. Чапська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С. 63–75.
20. Социальные идентификации и идентичности [Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е.]; отв. ред. С.Макеев. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 135 с.
21. Головаха Е.И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине / Е.И. Головаха // Социологический журнал. — 1997. — № 4. — С. 37–42.
22. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова самоідентифікація населення України / С.С. Бродська, С.М. Оксамитна // Наукові записки. Соціологічні науки. — 2001. — Т. 19. — С. 44–49.
23. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы / Е. Симончук. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
24. Куценко О.Д. Деятельностно-структурная парадигма становления классов / О.Д. Куценко // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии; под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — С. 42–81.
25. Куценко О.Д. Діяльнісно-структурна парадигма суспільства як системи, що саморозвивається / О.Д. Куценко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства; наук. ред. М.О. Шульга та ін. — К.: Соціологічна асоціація України, Ін-т соціології НАН України. — 2002. — С. 49–66.
26. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Т.И. Заславская. — М.: Дело, 2003. — 568 с.
27. Шкаратан О.И., Тихонова Н.Е. Занятость в России: социальное расслоение на рынке труда / О.И. Шкаратан, Н.Е. Тихонова // Мир России. — 1996. — № 1. — С. 94–153.
28. Шкаратан О.И., Сергеев Н.В. Реальные группы: концептуальный подход, эмпирическое исследование / О.И. Шкаратан, Н.В. Сергеев // Общественные науки и современность. — 2000(а). — № 5. — С. 33–45.
29. Сергеев Н.В. Ранжирование критериев стратификации методом энтропийного анализа [Електронний ресурс] / Н.В. Сергеев // Российская социологическая сеть. — 2002. — Режим доступу: www.socio.ru/wr/3-02/Sergeew.htm. — Заголовок з екрану.
30. Тихонова Н.Е. Социальная стратификация российского общества: ресурсный подход (матер. VII междунар. науч. конф. “Модернизация экономики и государство”) [Електронний ресурс] / Н.Е. Тихонова. — М.: Гос. ун-т. — (2006а) — Режим доступу: http://hse.ru/temp/2006/04_04-06_conf_texts.shtml. — Заголовок з екрану.
31. Черныш М. Ф. Социальные институты и мобильность в трансформирующемся обществе / М.Ф. Черныш. — М.: Гардарики, 2005. — 254 с.
32. Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций: курс лекций / В.А. Ядов. — СПб: Интерсоцис, 2006. — 112 с.

33. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории / Дж. Ритцер; [пер. с англ. А. Бойкова, А. Лисицыной]. — [5-е изд.] — Спб.: Питер, 2002. — 688 с.
34. *Бурдые П.* Социология политики / П. Бурдые; [пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко]. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
35. *Сапов В.В.* Статуса социального теории / В.В. Сапов // Современная западная социология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — С. 331–332.
36. *Gane Nicholas.* “Max Weber as Social Theorist” // European Journal of Social Theory. — 2005. — Vol. 8. — № 2. — P. 211–226.
37. *Barnes Barry.* Catching up with Robert Merton: Scientific Collectives as Status Groups // Journal of Classical Sociology. — 2007. — Vol. 7. — № 2. — P. 179–191.
38. *Бергер П., Бергер Б.* Социология: биографический подход / П. Бергер, Б. Бергер // Личностно-ориентированная социология [пер. с англ. В.Ф. Анурина]. — М.: Академический проект, 2004. — С. 25–396.
39. *Ильин В.* Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма) [Электронный ресурс] / В. Ильин. — Режим доступа: <http://www.socnet.parod.ru>.
40. *Линтон Р.* “Статус и роль” / Р. Линтон // Человек и общество: Хрестоматия; под ред. С.А. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 29–37.
41. *Андреева Г. М.* Социальная психология [Электронный ресурс] / Г. М. Андреева. — М.: Аспект Пресс, 2006. — Режим доступа: <http://www.vuzlib.net>
42. *Чеснокова В.Ф.* Язык социологии [Электронный ресурс]: лекция 8. Флориан Знаниецкий. Ценности и установки / В.Ф. Чеснокова. — Режим доступа: www.polit.ru/science/2008/11/10/pol.html.
43. *Ядов В.А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности [Электронный ресурс] / В.А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. — М., 1975. — Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/25714/25878/>.
44. *Узнадзе Д.И.* Экспериментальные основы исследования установки // Психологические исследования / Д.И. Узнадзе. — М., 1966. — С. 15–27.
45. *Карасик В.И.* Язык социального статуса / В.И. Карасик. — М.: ИТДГК “Гнозис”, 2002. — 333 с.
46. *Шматко Н.А.* “Табитус” в структуре социологической теории / Н.А. Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. I. — № 2. — С. 59–69.
47. *Бурдые П.* Начала. Choses dites / П. Бурдые; [пер. с фр. Н.А. Шматко]. — М.: Socio-logos, 1994. — 288 с.
48. *Бурдые П.* Практический смысл / П. Бурдые [отв. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко]. — СПб: Алетейя, 2001. — 562 с.
49. Интервью с Лораном Тевено [Электронный ресурс] // Экономическая социология. — 2006. — Т. 7. — № 1. — С. 6–14. — Режим доступа до журн.: <http://ecsoc.msses.ru/>

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність суспільства як гетерогенного утворення.
2. Соціальний порядок як сукупність горизонтальних та вертикальних поділів.
3. Чим визначається становище спільнот у соціальній структурі суспільства?
4. Розкрийте сутність поняття “стратифікаційний порядок”.
5. Охарактеризуйте основні форми структурних параметрів суспільства за П.Блау.
6. Розкрийте сутність основних концепцій класоутворення у вивченні стратифікаційних порядків.
7. Охарактеризуйте специфіку класового стратифікаційного порядку в марксизмі.
8. Стратифікаційні порядки неklasового типу М. Вебера.
9. Стратифікаційний підхід в емпіричних дослідженнях П. Сорокіна.
10. Вкажіть, хто з соціологів стояв біля витоків багатомірного стратифікаційного підходу?
11. Некласові стратифікаційні порядки в рамках структурного функціоналізму К. Девіса й У. Мура.
12. Розгляд співвідношення концептів “клас” та “соціальна страта” в численних інтерпретаціях у наукових публікаціях та навчальних посібниках.
13. Охарактеризуйте методологічний контекст кон’юнкції “об’єктивізм & суб’єктивізм” та її представників.
14. Охарактеризуйте методологічний контекст кон’юнкції “структура & діяльність” та її представників.
15. Охарактеризуйте методологічний контекст кон’юнкції “сконструйовані спільноти & реальні групи” та її представників.
16. Розкрийте сутність сталих & “емерджентних” чинників стратифікації.
17. Домінантна кон’юнкція “позиції & диспозиції” у вивченні стратифікаційних порядків.
18. Позиційний підхід у теоретичних і емпіричних роботах Дж. Голдторпа.
19. Охарактеризуйте диспозиційний підхід у наукових розвідках соціологів та психологів.
20. Радикальне переосмислення кон’юнкції “позиції—диспозиції” в творчості П. Бурдьє.

Тестові завдання

1. *Теоретичними витоками багатомірного стратифікаційного підходу вважають роботи:*
 - 1) М. Вебера та П. Сорокіна;
 - 2) К. Маркса та Ф. Енгельса;
 - 3) Е. Райта та М. Кона;
 - 4) Д. Треймана та Л. Ворнера.
2. *Методику локалізації місця індивіда (“позиції”) в структурі зайнятості створив:*
 - 1) Д. Трейман;

- 2) Л. Ворнер;
- 3) Дж. Голдторп;
- 4) Е. Райт.

3. Диспозиційна складова наявна в національних та порівняльних дослідженнях

- 1) Д. Треймана, Л. Ворнера;
- 2) М. Вебера та П. Сорокіна;
- 3) К. Маркса та Ф. Енгельса;
- 4) Е. Райта та М. Кона.

4. Найпоширенішою у практиці наукових розвідок соціальної структури стала кон'юнкція:

- 1) “об’єктивізм — суб’єктивізм”;
- 2) “структура & діяльність”;
- 3) “позиції — диспозиції”;
- 4) “сконструйовані спільноти & реальні групи”.

5. Представниками позиційно-диспозиційного підходу є:

- 1) П. Блау та О. Данкен;
- 2) П. Бурдьє та Г. Ленські;
- 3) М. Вебер та П. Сорокіна;
- 4) К. Маркс та Ф. Енгельс.

6. Образ соціального порядку репрезентується:

- 1) класовою структурою суспільства;
- 2) структурою соціокультурних (“горизонтальних”) відмінностей;
- 3) структурою нерівності (ієрархією) доступу до благ;
- 4) усіма перерахованими вище складовими.

7. Стратифікаційний порядок це:

- 1) ієрархічно упорядковані позиції на основі певної множини критеріїв нерівності, що визначають, який із агентів (індивід, група, страта) посідає вище, а який нижче місце в соціальному розшаруванні суспільства;
- 2) соціальна позиція індивіда у соціальному просторі нерівності;
- 3) перехід з однієї соціальної позиції на іншу зі зміною соціального статусу у просторі нерівності суспільства;
- 4) ієрархічно організований простір нерівності у суспільстві.

8. П. Блау виділяє структурні параметри, які мають дві основні форми:

- 1) номінальну;
- 2) рангову;
- 3) класову;
- 4) статусну.

9. Гетерогенність (її ще називають горизонтальною диференціацією) як базова характеристика соціальної структури підкреслює:

- 1) належність до конкретної партії визначає й обсяг влади;
- 2) статусні відмінності або поділ індивідів у групі за рангами, багатьом із них імпліцитно притаманний вертикальний вимір;

- 3) поділ за статтю і доходом;
- 4) строкатість, різноманітність, багатство відтінків суспільства безпосередньо не передбачає його поділ за принципом “вище” або “нижче”.

10. Сутність концепції класоутворення К. Маркса:

- 1) вертикальний вимір задають володіння чи не володіння власністю;
- 2) концептуальний засіб опису економічних позицій різних соціальних груп;
- 3) розподіл між позиціями найдефіцитніших цивілізаційних ресурсів — влади, власності, багатства у вигляді матеріальних та символічних (престижу) винагород;
- 4) ринок є тим соціальним інститутом, що обумовлює аскрипцію нерівностей.

11. Стратифікаційний підхід М. Вебера полягає в розгляді порядку нерівності як:

- 1) розподілу між позиціями найдефіцитніших цивілізаційних ресурсів — влади, власності, багатства у вигляді матеріальних та символічних (престижу) винагород;
- 2) порядку різноманітних, неоднакових за обсягами та якістю життєвих шансів та можливостей;
- 3) вертикального виміру володіння чи не володіння власністю;
- 4) концептуального засобу опису економічних позицій різних соціальних груп.

12. Першість у систематичному застосуванні стратифікаційного підходу в емпіричних дослідженнях віддають:

- 1) П. Сорокіну;
- 2) М. Веберу;
- 3) Дж. Голдторпу;
- 4) Г. Ленські.

13. Соціальна стратифікація за П. Сорокіним:

- 1) розподіл між позиціями найдефіцитніших цивілізаційних ресурсів — влади, власності, багатства у вигляді матеріальних та символічних (престижу) винагород;
- 2) це ієрархічно організована сукупність об'єднань людей, яка емпірично проявляється у трьох основних формах — економічній, політичній і професійній;
- 3) власність, влада і престиж як три окремі чинники, що у своїй взаємодії становлять підстави ієрархії у будь-якому суспільстві;
- 4) концептуальний засіб опису економічних позицій різних соціальних груп.

14. Соціальна “страта” за М. Вебером:

- 1) це органічне чи штучне утворення всередині великої групи, об'єднання індивідів, якому притаманний однаковий за видом і рівнем престиж, набутий завдяки їхній позиції, а також можливості досягнення особливого роду монополії на нього;
- 2) спільність людей, які посідають близькі позиції щодо економічних, політичних і професійних статусів;
- 3) сукупність рангових показників, які формують становище індивіда чи групи у суспільстві;
- 4) соціальні категорії та групи пов'язані реальними об'єктивними та суб'єктивними зв'язками, що різняться між собою груповими шансами здобуття суспільно зна-

чимих благ (багатства, влади, престижу, освіти, здоров'я тощо), а також рівнем і способом життя, типовою ідеологією та звичаями.

15. Рангові порядки для кожного члена соціальної групи або суспільства Д. Ленські розглядає у вигляді:

- 1) множини паралельних площин, кожна з яких показує зміну певного статусу особи у часі;
- 2) сукупності номінальних показників, які формують становище індивіда чи групи у суспільстві;
- 3) спільності людей, які посідають близькі позиції щодо економічних, політичних і професійних статусів;
- 4) соціальних категорій та груп, які пов'язані реальними об'єктивними та суб'єктивними зв'язками.

16. Вживаючи категорію “клас”, дослідник вивчає:

- 1) сформовану й підтримувану дією найзагальніших чинників макроструктури суспільства;
- 2) градаційну структуру суспільства, яка визначається якоюсь однією ознакою або ж їх сукупністю (дохід, рівень освіти, престиж професії, практики споживання тощо);
- 3) множину паралельних площин, кожна з яких показує зміну певного статусу особи у часі;
- 4) спільність людей, які посідають близькі позиції щодо економічних, політичних і професійних статусів.

17. Об'єктивні стратифікаційні порядки це:

- 1) переважно метричні чи порядкові шкали, що вимірюють позиції індивіда в різних зрізах стратифікаційної системи;
- 2) самоідентифікація індивідів із певними соціальними групами, визначення ними свого місця в суспільній ієрархії, їхня оцінка престижу наявних груп, оцінка важливості чи престижу ролей, соціальне самопочуття тощо;
- 3) ієрархія соціальних цінностей, які оцінює кожен індивід;
- 4) верифікація різноманітних стратифікаційних шкал або їхніх комбінацій.

18. Соціальні фіксовані установки у концепції В. Ядова формуються:

- 1) на основі вітальних потреб і в простих ситуаціях, в умовах сімейного оточення і в найнижчих “предметних ситуаціях”;
- 2) на основі потреби людини в спілкуванні, що реалізуються в малій групі;
- 3) на основі загальної спрямованості інтересів особи щодо конкретної сфери соціальної активності;
- 4) на основі системи ціннісних орієнтацій особи, які регулюють поведінку і практику особи в найбільш значущих ситуаціях її соціальної активності.

19. Габітус за П. Бурдьє це:

- 1) самоідентифікація індивідів із певними соціальними групами, визначення ними свого місця в суспільній ієрархії, їхня оцінка престижу наявних груп, оцінка важливості чи престижу ролей, соціальне самопочуття тощо;

- 2) ієрархія соціальних цінностей, які оцінює кожен індивід;
- 3) продукт минулого досвіду присутній в соціальних агентах (індивідах та їхніх об'єднаннях) як схеми сприйняття, мислення та дії;
- 4) системи стійких диспозицій, структуровані структури, настроєні функціонувати як структури, що структурують, тобто як принципи, які породжують і організують практики та уявлення.

20. Пропагандистом дослідницьких практик французького соціолога П. Бурдьє на пострадянському просторі є:

- 1) В. Карасик;
- 2) Н. Шматко;
- 3) Г. Андреева;
- 4) В. Льїн.

Розділ 2

Множинність стратифікаційного аналізу сучасного суспільства

- 2.1. Структурація соціального простору нерівності*
- 2.2. Концепція капіталів як засіб представлення відносно простого стратифікаційного порядку*
- 2.3. Методики та результати багатовимірного аналізу соціальної нерівності*

2.1. Структурація соціального простору нерівності

Соціолог сприймає соціальний світ як деяку, часто неосяжну, множину об'єктів спостережень. І тому одним із основних його завдань стає редукція цієї множинності, агрегація зафіксованих фактів у відносно невелику кількість більш загальних, проте і внутрішньо неоднорідних сукупностей. Так, скажімо, класова схема Дж. Голдторпа у розгорненому вигляді включає 11 класів, а дрібніші класифікації практично не зустрічаються у сучасних дослідженнях соціальної структури. Якщо в попередньому розділі згідно з обраною логікою аналізу та розташування матеріалу доводилося уникати розгляду уявлень щодо множинності стратифікаційних порядків та впливу такої множинності на особливості її концептуального відтворення та перспективи вимірювання, то тепер все це стає основним предметом трактувань та інтерпретацій.

В історії цивілізації точне знання народжується як знання про простір, просторові співвідношення та пропорції: можливо, був такий момент в історії, коли геометрія репрезентувала всю науку без винятків. Хоча й не підлягає сумніву, що потреба знань про властивості простору виникає слідом за потребами відтворення життя у його вітальній формі (будівництво, розмітка полів для вирощування врожаю, вимірювання великих відстаней), тобто за потребами суцільно практичними, проте фундаментальність просторових характеристик для розуміння умов існування людства також усвідомлюється дуже рано і тривалий час залишається у центрі уваги філософії, математики, фізики. Досить згадати кантівський простір як чисту форму споглядання, що передує будь-якому пізнанню, неевклідовий, багатовимірний простір Гаусса і Лобачевського та просторово-часову конструкцію Всесвіту Ейнштейна.

У соціології простір з самого початку уявляється як такий, що розкреслений вертикальними лініями (стратифікаційними шкалами) та такими лініями, що уособлюють та конституують диференціацію і під гострими чи тупими кутами з вертикальними пересікаються. І цим уявлення не обмежується, адже в численних соціологічних працях йдеться про аналіз фізичних просторових характеристик і їхній вплив на індивіда та соціальні системи (так звана концепція “географічного детермінізму”), про аналіз міжособистісних відносин індивідів у плані вимірювання соціальної дистанції, про відтворення суспільством просторових форм як знаків і символів соціальної стратифікації тощо. Прийнятною видається думка сучасного дослідника про те, що на початок 30-х років ХХ століття сформувалися дві основні лінії використання тер-

міну “простір” у соціології: як рамкова умова існування різних локальностей, “місць” розташування соціальних об’єктів, а також як одна з теоретичних моделей соціальної структури — простору соціальної стратифікації й диференціації [1, С.572]. Це “чистий” простір, без часової компоненти, тут домінує і владарує синхронний підхід.

Відомо, що П. Сорокін далеко не першим заговорив про соціальний простір у своїй праці 1927 року “Соціальна мобільність” — побіжно, на перших восьми сторінках. Однак він вважав обов’язковим констатувати недостатню увагу соціологів до просторових уявлень у соціології і називав лише кілька своїх попередників, серед яких Е. Дюркгайм та Г. Зіммель [2, С.1]. Через вісімдесят років про фактичне ігнорування соціологами просторової проблематики говорить і О. Філіпов, який у своїй фундаментальній праці “Соціологія простору” намагається підвести до статусу центральної цю проблематику, детально аналізуючи не тільки відповідний спадок Г. Зіммеля, а й не такий вже великий доробок сучасних соціологів [3, С.18,гл.3, гл.4].

П.Сорокін тим часом [2, С.2–8] наполягає на винятковій значимості двох обставин щодо соціального простору, першу з яких О.Філіпов зараховує до розряду метафор і якій відмовляє в епістемологічній чи пояснювальній значущості, а на другу зовсім не звертає уваги [3, С. 188–191]. По-перше, соціолог приймає як даність факт його багатовимірної неоднорідності — такої дискретності, де окремі дискретні одиниці, кількість яких варіюється у досить широких межах, нетотожні, не зводяться одна до одної, вони принципово відмінні. По-друге, зважаючи на різні теоретичні чи практичні міркування, соціолог здатен чи вимушений мінімізувати таку багатовимірність. П. Сорокін, приміром, говорить (що загальновідомо) про горизонтальний та вертикальний виміри соціального простору, але пропонує й детальніші класифікації (конкретніше про це нижче). Той, хто вивчає стратифікованість суспільств, постійно має справу з практиками мінімізації багатовимірності не тільки в суто методичному аспекті, а й у плані теоретичного обґрунтування подібної операції.

Якщо говорити про використання просторових уявлень та просторових фактичностей для аналізу неоднорідності у суспільстві, то початки такого аналізу, схоже, ми знаходимо у праці Г. Зіммеля “Соціологія простору”, опублікованій у 1903 року. Вона ретельно аналізується О. Філіповим, на спостереження якого зважатимемо у подальшому викладі, але акцентуватимемо увагу на дещо іншому змісті, релевантнішому тематиці нашого дослідження, оскільки заінтересованість Зіммеля цією проблематикою можна помітити й у раніших працях. Так, у дослідженні 1890 року “Соціальна диференціація” він відштовхується від повсякденної інтуїції щодо простору як умови життя суспільства, до якого слід пристосовуватися і який, своєю чергою, необхідно використовувати. Він пише, що стосовно суспільних і психологічних феноменів фізичний простір виступає водночас початковою і випадковою умовою їхнього існування. Це — та вихідна умова людського об’єднання, яку в подальшому розвитку треба подолати [4, С.410].

У цій ж праці поняття “суспільство” трактується як граничні рамки для усієї сукупності взаємодій та відносин між індивідами, індивідами та групами, до яких вони належать. І цю сукупність жодним чином неможливо мислити ані як суцільну єдність, адже тоді про неї мало що можна сказати (гомогенне “єдине” не може бути предметом соціологічного вивчення), ані як крайню індивідуалізацію (тут він використовує відому лейбніцевську метафору щодо несхожості листків на деревах), адже тоді відсутні спільні властивості, за якими їх можна зводити до числа випадків, які охоплюються

одним поглядом [4, С.303–314]. Інакше кажучи, внутрішній простір “суспільства” доцільно уявляти й осмислювати як диференційований на різні локальності, місця, точки.

Тією єдністю, яка не підлягає подальшому дробленню, для соціології є індивід, який обов’язково належить до певної соціальної групи. Процесу еволюції груп (розширення внаслідок диференціації) і присвячена третя глава роботи Г. Зіммеля. Структурація груп відбувається від стану початкової рівності до встановлення й закріплення нерівності, а процес диференціації веде до формування стратифікаційного порядку — так від рівності усіх членів середньовічний цех еволюціонував до поділу на багатих та бідних, капіталістів та робітників [4, С.349–350]. За своєю природою групи стратифікуються і диференціюються (в концепції Г. Зіммеля ці два процеси іноді збігаються, але не тотожні; слідом за Г. Спенсером він вважає диференціацію таким процесом, що включає в себе стратифікацію як підлеглий момент) на підставі деякої загальної точки зору або спільної волі. Крім того, розширюючись, групи поступово утворюють “соціальні кола”, тобто нові соціальні елементи, нові гетерогенності у вигляді професійних груп, верств, громадських об’єднань, соціальних інститутів тощо. Зіммель вказує на те, що групи чи кола, до яких належить індивід, займають певне місце в суспільстві і, відповідно, кожна нова група, що приєднується до цієї системи, вимушена визначатися й дійсно визначається з колективною та індивідуальними позиціями якомога точніше. Отже, соціальний простір трактується як багатовимірний, організований у порядки різного ступеня загальності, а належність одночасно до різних соціальних кіл є, за Зіммелем, умовою індивідуалізації. Хоча людина й займає різні за висотою позиції в цих колах [4, С.411–412, 413], проте завжди лишається можливість виявити нову спільну рису, що конститує ширше коло, адже суть диференціації й полягає в тому, що безперервно створюються “формула і егіда нового соціального кола” [4, С.420].

У зв’язку із “колом” ми маємо одну з перших спроб підведення слова повсякденного ужитку до статусу соціологічного терміна, який унаочнює морфологічну будову суспільства. Уявлення про те, що люди належать до певних “кіл” — коло друзів, коло близьких знайомих та родичів — було природним у німецькому суспільстві ХІХ століття. Воно обов’язково присутнє в описах та само описах контактів та комунікацій між людьми, було предметом зображення в белетристиці. Простір людського співжиття організований набором вузьких та ширших “кіл”, у переміщеннях між якими розгортається план індивідуального життя — саме так резюмує Й. Гете свої враження від прочитаного в молоді літа роману Гольдсміта “Сільський священик у Векфільді” у своїх спогадах [5, С. 405–407]. Втім і в сучасних словниках української мови “коло” стоїть в одному порядку з поняттями “стан”, “верства”, “прошарок”, тобто визнаються й підтверджуються соціологічні алюзії, а побіжний огляд соціологічного змісту поняття “коло” містить стаття О. Пипич [6].

Зрозуміло, ніяких вимірів суспільного простору Г. Зіммель і не намагався встановити — емпіричні соціологічні практики не входили до його дослідницького арсеналу. Хоча про саму ідею такого вимірювання вже йшли чутки, проте зрозуміло артикульована вона була саме ним. Як стверджують О. Деза та М. Деза в опублікованих фрагментах енциклопедичного словника відстаней, йому належить авторство введення у соціологію терміну “соціальна відстань”, а сьогодні фонд термінів, що характеризують індивідуальні та групові відстані, налічує кілька десятків й використовується психологами, політологами, антропологами та соціологами [7].

Як уже зазначалося, соціальний простір для П. Сорокіна багатовимірний, оскільки існує кілька варіантів групування людей за соціальними ознаками, що не збігаються одна з одною (групування населення за приналежністю до держави, релігії, національності, професії, політичних партій, за економічним статусом, походженням, статтю, зростом і т.п.). Осі диференціації населення за кожною з цих груп специфічні і не збігаються одна з одною. Чим складнішою є диференціація населення, тим більше є параметрів простору, які конституюють множинність стратифікаційних порядків, кожний з яких формується певним типом відносин і володіє власною автономною логікою.

Основні положення “просторової” стратифікаційної теорії П. Сорокін визначає тезисно на тих же перших сторінках “Соціальної мобільності”: 1) соціальний простір є рамковою концептуальною конструкцією і охоплює все народонаселення Землі; 2) соціальний простір організований вертикально (стратифікація) і горизонтально (диференціація); 3) соціальна позиція являє собою сумарний ефект зв’язків окремих суспільно значущих ознак; 4) кожна ознака може бути подана у вигляді вертикальної шкали, тобто має підлягати вимірюванню; 5) схожі соціальні позиції утворюють відносно стійкі констеляції, які можна вважати соціальними категоріями чи групами; 6) розташування таких категорій чи груп припускає принципову можливість вимірювання дистанцій між ними; 7) соціальні категорії чи групи внутрішньо неоднорідні та стратифіковані.

Отже, люди, що належать до однакових соціальних груп і виконують практично ідентичну функцію в межах кожної з цих груп, перебувають в однаковій соціальній позиції, ті ж, у кого спостерігаються якісь відмінності — в різних соціальних позиціях. Чим більше схожості в позиціях різних людей, тим ближчими вони є один до одного в соціальному просторі. І навпаки, чим суттєвішою є ця відмінність, тим більшою є соціальна дистанція між ними [8, С.299–301]. До того ж для П. Сорокіна, як свідчать його праці з соціальної та культурної динаміки, людство наявне завжди в просторових реаліях фізичного світу — на континентах, у рамках національних держав тощо.

Тим часом про світ людей соціологія здатна скласти свої найабстрактніші наративи й без звертання до просторових інтуїцій. Творчість Т. Парсонса в цьому плані найпоказовіша. Просторові інтуїції не згадуються в його міркуваннях про такі гетерогенні утворення, як “соціальна дія”, “соціальна система” та “суспільство”. Вони не прочитуються, не вгадуються й тоді, коли йдеться про “систему координат дії” чи “розміщення” індивідів у статусно-рольовій системі [9, С.777–829]. Предметний показчик праці Д. Александера про теоретичну логіку Т. Парсонса не містить посилань ані на “простір”, ані на “соціальний простір”, хоча багатовимірній концептуальній репрезентації соціуму там присвячено багато сторінок [10, С. 1,2,3].

Наївно було б припускати, що це випадковість, або ж пояснювати таку ситуацію прохолодними відносинами між засновником структурного функціоналізму та П. Сорокіним, або ж тим, що Т. Парсонс просто не був знайомий з творами Г. Зіммеля (жодного посилання на нього в “Структурі соціальної дії” 1937 року). Проте на початку 90-х років минулого століття був знайдений рукопис, в якому він детально розглядає творчість Г. Зіммеля та Ф. Тьонніса в контексті теорії дії. Як з’ясував той самий Д. Александер, пояснення — і досить переконливе — має місце в його праці [11]. Соціолог у ролі спостерігача виходить з існування емпіричних феноменів у просторі і часі — саме так діяли П. Сорокін та Г. Зіммель. Тут має місце переважно

гносеологічна ситуація, яка вимагає встановити що і як відбувається. Однак тоді, коли соціолог виступає в ролі будівничого (архітектора) соціальної теорії (теорії як пояснювального оператора), то він “перебуває”, так би мовити, не поза своїми гетерогенними аналітичними конструкціями, а разом з ними, і йому не потрібні просторові інтуїції. Не потрібні остільки, оскільки відбувається пошук варіантів відповіді на друге — згідно з Н. Луманом — фундаментальне запитання: що приховується за тим, що відбувається.

За Т. Парсонсом, дослідник-теоретик не аналізує суспільство, а багатовимірність не є кінцевим продуктом його прийомів диференціації та ієрархізації соціального цілого. Навпаки, він “синтезує” багатовимірність за допомогою аналітичних категорій, і такий синтез не являє собою параметрів (вимірів) географічного чи соціального просторів; у сумі вони утворюють не що інше, як теорію. Показово, що у списку літератури монографії О. Філіпова знайшлося місце для чотирьох праць Т. Парсонса, але сказано про нього лише те, що він, як і Н. Луман, як і вся загалом соціологічна класика, виявив виняткову індиферентність до проблем соціології простору й переймався виключно проблемами соціології часу [3, С.194]. Водночас полеміка з цією очевидно неточною констатацією, а також прояснення запитання про те, а чи не мала соціологічна класика достатньо підстав для маргіналізації проблем соціології простору, виходить далеко за межі визначених для цієї книги сюжетів.

У рамках позитивістської гілки соціології дослідження соціальних процесів у контексті просторових інтуїцій здійснювали представники Чиказької школи (Р. Парк, Ф. Трешер, Е. Богардус та ін.). Вони виходили з того, що індивіди й самі здатні сприймати чи навіть постулювати наявність певних розмірностей простору спільного існування з іншими індивідами (групами індивідів). Проте на імпровізацію індивідів дослідник не може покладатися і тому пропонує респондентові відпрацьований ним попередньо інструментарій. Чи не в першу чергу конструювалися шкали соціальної дистанції (найвідомішою є шкала соціальної дистанції Богардуса, яка ще й досі використовується в сучасних дослідженнях), за якими визначається суб’єктивна соціальна дистанція між індивідами та групами в суспільстві — переважно етнічними, релігійними тощо (“близький — далекий”, “досяжний — недосяжний”, “свій — чужий”). У результаті отримували суб’єктивну модель соціального простору з характеристиками розміщення в ньому соціальних груп та дистанціями між ними, а відпрацьований інструмент давав змогу відстежувати й динаміку в індивідуальному чи груповому сприйнятті та розміщенні інших відносно себе.

Із сучасних дослідників просторові конотації в плані багатовимірності найвластивіші поглядам П. Бурдьє, у якого соціологія насамперед є соціальною топологією [12, С.55]. Термін “топология” (від грец. *topos* — місце і *logos* — закон) у 1847 р. ввів у науковий обіг І. Лістінг. Топологія являє собою розділ математики, що вивчає топологічні властивості фігур, тобто властивості, що не змінюються за будь-яких їхніх деформацій. Прикладами топологічних властивостей фігур є розмірність, число кривих, що обмежують дану сферу тощо. Так, коло, еліпс, контур квадрата мають одні і ті ж топологічні властивості, оскільки ці фігури та лінії можуть бути деформовані одна в іншу. Топологічний простір складається з множини елементів будь-якої природи, в якому тим або іншим способом визначені граничні співвідношення. Інакше кажучи, це такий математичний термін або знакова конструкція, яка дає узагальнювальний образ метричного простору [13].

За П. Бурдьє, соціальний світ можна зобразити у формі багатовимірного простору, побудованого за принципом диференціації й розподілу, який сформований сукупністю властивостей, що діють у конкретному соціальному універсумі, властивостей, здатних надавати його власникові силу і владу в цьому універсумі. Агенти й групи агентів визначаються за їхніми відносними позиціями у цьому просторі. За словами Бурдьє, існує “простір відносин, який є настільки ж реальним, як географічний простір” [12, С.55–56, 60]. Соціальний простір — це “ансамбль невидимих зв’язків, тих самих, що формують простір позицій, зовнішніх по відношенню одна до одної, визначених одні через інші, за їхньою близькістю, сусідством або за дистанцією між ними, а також за відносною позицією: зверху, знизу або посередині” [14, С.185]. Він не є однорідним, адже в ньому завжди присутні та стратифікаційно діють інституціональні чинники (держава, право, звичаї, мораль тощо), що визначають зміст та вектор індивідуальних практик. У результаті індивіди та групи завжди діють у певних сегментах простору (полях), які є відносно автономними, проте не замкненими: деякі можливості для взаємної корекції чи пристосування залишаються відчиненими [14, С. 57].

Згідно з П. Бурдьє, соціальний простір — це абстрактний простір, сконструйований ансамблем підпросторів або полів (утворених нерівним розподілом окремих видів капіталу), що може сприйматися у формі структури розподілу різних видів капіталу, які функціонують одночасно і як інструменти, і як цілі боротьби в різних полях [12, С.40]. Кожен вид капіталу являє собою набір суспільно значущих ресурсів та легітимних ознак (право власності, диплом, учене звання, дворянський титул тощо), які або досягнуті, або успадковані. У соціальному просторі індивіди розташовуються відповідно до сумарного обсягу різних видів капіталу, що належать їм, і відповідно до структури їхнього, так би мовити, “підсумкового” капіталу, тобто часток різних видів капіталу в його загальному обсязі [15, С.130].

Синхронічно поля виступають як структуровані простори позицій (або точок), властивості яких задані їхнім розташуванням у цих просторах і які не залежать від характеристик тих, хто їх посідає. Місце, яке може займати соціальний агент, визначається Бурдьє двояко: 1) абсолютно — як просторова точка, де в даний момент часу розташовується агент або предмет, тобто де він локалізований; 2) відносно (релятивно) — як позиція або ранг у соціальній ієрархії. Отже, можна вважати, що Бурдьє пропонує дві фундаментальні метричні властивості поля: співвідносна ієрархічна позиція соціальних агентів щодо інших місць (вище, нижче, між) і дистанція, що відділяє це місце від інших місць—позицій. Як правило, індивіди посідають різні ієрархічні позиції в різних сегментах простору (різних полях), а неконсистентність таких позицій помітним чином позначається на можливостях мобільності та життєвих шансах.

Отже, у просторовій теорії стратифікації соціальна позиція агента визначається за його позиціями в різних полях, тобто в розподілі влади, активованої в кожному окремому полі [12, С.57]. Емпіричною змінною, яка відображала б рівень влади окремого індивіда, а отже, і його позицію в певному соціальному полі, може слугувати обсяг капіталу (ресурсів), яким володіє цей індивід у межах цього поля. Інтерпретація таких теоретичних положень у градаційному стратифікаційному підході дає змогу говорити про капітал як про багатовимірний стратифікаційний порядок. Такий порядок буде багатовимірним тому, що він відбиває сукупність різноманітних ресурсів одного виду (економічних, політичних, символічних тощо), які, своєю чергою, визначають обсяг капіталу певного виду, а отже, і позицію індивіда в певному полі нерівності.

У конструкціях та міркуваннях Бурдьє, на що справедливо вказує О. Філіпов, неявно (або більшою чи меншою мірою явно) присутні два “спостерігача”. Перший — це дослідник, який складає таку собі теоретико—концептуальну, проте неприховано “ландшафтну” карту з її “полями”, ресурсами, символічними утвореннями, “класами на папері” тощо. При цьому він завідомо вважає все це не тільки об’єктами орієнтацій чи домагань індивідів та груп, а й операторами актуальних чи потенціальних дій різноманітних соціальних агентів. Другим спостерігачем виступають окремі індивіди чи їхні спільноти. Їм притаманне “відчуття місця” з вмонтованими в них можливостями та обмеженнями, вони розрізняють неоднорідні — більш або менш привабливі чи доступні — ресурси, які утворюють для них простір вибору; вони здатні вибудовувати зразки раціональної поведінки як результат оцінки перспектив вступити у володіння ресурсами або ж наслідувати — свідомо чи інстинктивно — культурно і соціально легітимні зразки, демонструючи відповідний “практичний сенс”.

У соціології, безумовно, соціальний простір описується й аналізується переважно в структурній перспективі. Водночас, якщо дослідник концентрує увагу на проблематиці соціальних змін, то відкривається можливість трактувати простір людського співіснування як потоку подій, сукупності найрізноманітніших практик індивідів та їхніх об’єднань — як ми це знаходимо у П. Штомпки [16, С.26]. А це, своєю чергою, потребує введення часової компоненти у просторові уявлення, тобто приймати як первинний об’єкт уявлення щодо передумов співжиття індивідів його (співжиття) просторово—часову єдність. Потребує остільки, оскільки дія (практика) іманентно включає часовий вимір вже процедурою цілепокладання й розподілу обмежених ресурсів не стільки в просторі, скільки в часі — наприклад, по етапах.

Проте в емпіричних дослідженнях незаперечно домінантним залишається структурний підхід, і в спеціальній літературі знаходимо кілька концептуально розвинених уявлень про структуру соціального простору саме в аспекті стратифікаційних порядків. Навчальний посібник В. Радаєва та О. Шкаратана пропонує історико—соціологічний погляд на суспільство як комбінацію різних стратифікаційних систем та їхніх перехідних форм. Автори налічують принаймні дев’ять типів стратифікаційних систем, що зустрічаються або можуть бути використані для опису будь-якого соціального організму [17, С.49—56].

Перший тип — *фізико-генетична* стратифікаційна система, яка являє собою ієрархію соціальних груп за “природними”, соціально-демографічними ознаками. Тут місце людини чи групи визначається статтю, віком і наявністю певних фізичних якостей — сили, краси, спритності. У даному разі нерівність встановлюється існуванням загрози фізичного насильства або його фактичним застосуванням, а потім закріплюється в звичаях і ритуалах.

Друга стратифікаційна система — *рабовласницька* — також заснована на прямому насильстві. Однак тут нерівність детермінується не фізичним, а військово-юридичним примусом. Соціальні групи розрізняються за наявністю чи відсутністю цивільних прав і прав власності.

Третій тип стратифікаційної системи — *кастова*. У її основі етнічні відмінності, що, як правило, закріплені релігійним порядком, а контакти жорстко регламентовані культурними нормами та санкціями. Кожна каста — це замкнена, наскільки це можливо, ендогамна група, яка має чітке місце в суспільній ієрархії. Це місце з’являється в результаті відокремлення особливих функцій кожної касты в системі поділу праці.

Четвертий тип представлений *становою* стратифікаційною системою. У цій системі групи розрізняються за юридичними правами, які, своєю чергою, жорстко зв'язані з їхніми обов'язками і перебувають у прямій залежності від цих обов'язків. Причому під обов'язками мають на увазі зобов'язання перед державою, закріплені в законодавчому порядку.

Деяка подібність зі становою системою спостерігається в п'ятому *етократично-*му суспільстві. Тут порядок домінування груп вибудовується насамперед згідно з їхнім становищем у владно-державних ієрархіях (політичних, військових, господарських), з можливостями мобілізації й розподілу ресурсів, а також з тими привілеями, що приписані до таких владних позицій.

Шоста — *соціально-професійна* стратифікаційна система. У межах цієї системи групи поділяються за змістом і умовами своєї праці. Особливу ж роль відіграють кваліфікаційні вимоги, притаманні тій чи тій професійній ролі — володіння відповідним досвідом, уміннями і навичками. Утвердження і підтримка ієрархічних порядків у даній системі здійснюється за допомогою кваліфікаційних сертифікатів (дипломів, ліцензій, патентів).

Сьомий тип представлений найбільш відомою *класовою* системою. Ця система припускає, що соціальні групи складаються з вільних у політичному і правовому відношеннях громадян. Розходження між групами тут мають економічний характер. Це передусім відмінності в розмірах власності на засоби виробництва і вироблений продукт, а також у рівні одержуваних доходів і особистого матеріального добробуту. Якщо класи трактувати як елементи політичного порядку, тобто порядку панування (Р. Дарендорф), чи економічного порядку у варіанті класичного марксизму, то така система ієрархічна.

Восьма стратифікаційна система — *культурно-символічна*. Вертикальний порядок утворюють відмінності у доступі до соціально значущої інформації, нерівні можливості фільтрувати й інтерпретувати цю інформацію, нерівномірним розподілом між індивідами здібності продукувати і передавати знання (сакральне, містичне чи наукове).

Нарешті, останній, дев'ятий тип стратифікаційної системи називають *культурно-нормативним*. Його підвалини утворює нерівномірний розподіл поваги і престижу в суспільстві, нерівноцінні способи життя і норми поведінки. Ставлення до фізичної і розумової праці, споживчі смаки і звички, манери спілкування й етикет, особливості мови (термінологія, жаргон, сленг) — закріплення усього цього в традиціях, цінностях, зразках сприйняття та інтерпретації дійсності та подій сприяє формуванню культурно-нормативної ієрархії.

У вітчизняній соціології С. Макеєв, аналізуючи структури, що керують нерівностями у суспільстві, виділяє п'ять первинних соціальних благ, які досить повно описують дискурс соціальної стратифікації [18, С.89–90]:

- значущість (нормоване визнання — важливість у соціальному оточенні, що пов'язана з можливістю претендувати на соціальні певні блага, домагатися їх);
- честь і слава (пов'язані з перерозподілом суспільної поваги та престижу);
- знання/інформація (нерівності, пов'язані з рівнем знань, компетенції);
- багатство (різні види капіталу економічного та неекономічного характеру);
- влада адміністративна та політична.

Узагальнимо та схарактеризуємо наявні в науковій літературі концептуальні описи стратифікаційних порядків, які значною мірою наближаються й до операціоналі-

зованих визначень, спираючись як на кількаразово цитований навчальний посібник “Соціальна стратифікація”, так і на інші публікації.

Стратифікаційний порядок влади. За універсальним визначенням М. Вебера, під “владою” слід розуміти можливість однієї людини або групи людей реалізувати свою власну волю в спільній дії навіть всупереч опору інших людей, які беруть участь у вказаній дії [19, С.86]. Не випадково в емпіричних розвідках досить точним вимірником рівня влади вважають кількість людей, на яких поширюється воля (діяльність, вплив, рішення і т.п.) певного індивіда. Хоча рівень влади визначає не лише можливість здійснення певних дій, але й здатність не діяти.

Залежно від того, яким є джерело влади в суспільстві, можна виділити три основні універсальні її типи: політична, адміністративна та духовна. Структура та розподіл *політичної влади* прямо пов’язана з певною формою державного правління, політики як соціального процесу загалом. Політика — це соціальний процес, завдяки якому породжується, організується, розподіляється і використовується колективна влада в соціальних системах [20, С.193]. У результаті виникає політична нерівність як відмінність можливостей соціальних груп і прошарків використовувати державну владу в своїх цілях. При цьому йдеться про можливості не індивідів, а певніше за все їхніх соціальних позицій, з яких вихід на політичні ресурси та обсяг можливостей їхнього використання є або відкритий, або ж заблокований.

Рівень *адміністративної влади* залежить від того, які важелі для її реалізації дає те чи те місце (позиція) в ієрархії посад, а саме кількість підлеглих; рівень освіти і кваліфікації безпосередніх підлеглих; кількість людей, на яких поширюється вплив ухвалених рішень; кількість підлеглих ланок управління; вартісні показники контрольованих матеріальних ресурсів; показники створених матеріальних і духовних благ (у натуральному та вартісному вираженні) [17, С.40].

В основі *духовної влади* лежить можливість людини впливати на інших через особисті соціально-психологічні характеристики, певну харизму, високий рівень особистого авторитету, престижу тощо. Той, хто володіє духовною владою, має можливість “владарювати” над іншими, використовуючи психологічний контроль та символічний ресурс — можливість давати оцінку зовнішнім подіям, продукувати “номінації”, які потім будуть визнавати інші індивіди.

Окрім зазначених у соціології розглядаються й інші види влади залежно від сфери її існування, наприклад економічна, державна, сімейна і т.д. При розгляді влади як критерію стратифікації потрібно також враховувати такі її основні форми, як панування, керівництво, організація, контроль тощо, а також розрізняти основні методи здійснення влади — авторитет, право, насильство тощо. Теорія еліт, пов’язана з іменами Г. Моска, В. Паретто, Р. Мілса, найвідоміша з теорій в межах даного стратифікаційного порядку.

Економічний стратифікаційний порядок. Варіабельність стратифікаційних критеріїв тут досить значна. Так, В. Радаєв відносить до них розмір отримуваних доходів, досягнутий рівень життя, масштаби накопиченої приватної власності, масштаби контрольованого виробничого капіталу [21, С.226]. Т. Заславська [22, С.65] серед чинників економічного потенціалу (стратифікаційний порядок економічного потенціалу) називає володіння капіталом, прибуток, причетність до процесів переміщення державної власності, рівень матеріального забезпечення тощо.

Найчастіше ж мають на увазі доходну та майнову економічну стратифікацію. Доходна визначається як рівень доходу, який отримує індивід за виконану працю.

Майнова утворюється переліком майнових прав на різноманітні матеріальні об'єкти: підприємства, нерухомість, акції, побутову техніку тощо. Причому в розвинених суспільствах майнова економічна стратифікація має більшу вагу при визначенні соціальної позиції індивіда, оскільки майно, яке є капіталом (сюди не належить непродуктивне багатство, яке перебуває у простому споживанні індивідів), дає широкі можливості для отримання додаткових доходних дивідендів, що іноді значно перевищують доходи, які можна отримати від виконаної праці.

Об'єктивні методи вивчення стратифікаційної структури суспільства за економічним критерієм передбачають показники, що стосуються вимірювання рівня життя населення. Виділяють неінтегровані (прості) показники рівня життя, які зводяться до кількісно вираженого ступеня задоволення окремих матеріальних і духовних потреб. До них належать такі загальновідомі статистичні показники: калорійність харчування населення, середній рівень споживання основних продуктів харчування на душу населення, середня кількість предметів тривалого користування, частота відвідування театру тощо.

Існують також інтегровані показники рівня життя, які характеризують узагальнені можливості задоволення всієї сукупності потреб людини. Найпоширенішим з них є заробітна плата та наявне у індивіда майно. Інформацію про інтегровані показники як основні вимірники дохідно-майнового розшарування отримують двома основними методами: через використання соціально-економічних показників, що оприлюднюються службами офіційної статистики (розмір заробітної плати, офіційна межа малозабезпеченості та бідності тощо); через опитувальні методи отримання інформації щодо розміру показників, які дають змогу визначити контури економічної стратифікації [23, С.108–111].

Професійний стратифікаційний порядок. Традиційно в соціології професія використовується як показник позиції, що її займає індивід у структурі зайнятості. Е. Райт та Дж. Голдторп вважають, що зайнятість і професія стали одним з найважливіших факторів не лише доходу, а й власності, одним з основних капіталів, який слугує своєрідним ярликом, що маскує ефекти всіх вторинних форм капіталів [24, С.61]. Окрім того, як відомо і вже зазначалося вище, конкретній професії в суспільстві приписується певний рівень поваги та престижу. Відповідні емпіричні й статистичні дослідження пов'язані з іменами Е. Едвардса, Р. Ходжа, П. Блау і О. Данкена, Д. Треймана і не раз обговорювалися в науковій періодиці та монографічних виданнях.

Стратифікаційний порядок освіти. У другій половині минулого століття формування уявлень про постіндустріальне суспільство спричинило значні зміни і в поглядах на соціальну структуру. Так, засновник цієї теорії Д. Белл серед основних ознак постіндустріального суспільства називає і таку, як зростання класу носіїв знання, оскільки саме знання стає домінуючим чинником у всіх сферах життя. Представники теорії постіндустріального суспільства вказують на те, що в сучасних суспільствах саме освіта визначає те, яку позицію в соціальній ієрархії займатиме індивід. Лише "освічені" отримують доступ до відповідальних і добре оплачуваних посад. Такий стан речей може навіть привести до ще чіткішої поляризації суспільства, оскільки здобуття освіти потребує значних зусиль, а її якість залежить як від особистих здібностей індивідів (знання не можна просто подарувати), так і від тих, хто навчає — компетентності професорсько-викладацького складу [25]. Проте в сучасній соціології висувуються й інші припущення щодо значущості освіти в сучасних суспільствах. Так, Р. Будон

говорить про “дефляцію” освіти в сучасних розвинених суспільствах, тобто припускає зменшення ваги освіти через її масовість. За умов значної “відкритості” доступу до вищої освіти вона перестає бути “дефіцитним” ресурсом. Проте для того, щоб зайняти вищу позицію у суспільстві, потрібно дедалі більше здобувати додаткові “кредити” (освітні сертифікати), тобто безперервно “доосвічуватись” [26].

В опитуваннях рівень освіти фіксується кількістю років, які витрачено на її здобуття (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр, середня освіта тощо). Практично не вдається враховувати, наприклад, престижність того чи іншого навчального закладу; набуту спеціалізованість (вузькоспеціалізовані професіонали) чи різноплановість освіти (наявність в індивіда освіти за кількома напрямками).

Знаковий (символічний) стратифікаційний порядок. Належність індивідів та груп до певних соціальних страт, класів у багатьох випадках унаочнюється знаками та символами. Вони — не обов’язкові сліди, що продукуються соціальним середовищем і досить легко прочитуються чи розшифровуються. Їжа, одяг, житло, зовнішні прояви освіти (мова, знання, ерудиція тощо) виступають символами, які недвозначно інформують про позицію індивіда в соціальному просторі. Різні соціальні суб’єкти (індивід, група, соціальний інститут) створюють символи для передавання інформації в зовнішнє середовище. Наприклад, назва вищого навчального закладу, його територіальне розташування є символами, що позначають певну якість освіти й перетворюється на символічний ресурс, який припускає різноманітне застосування, в тому числі і для прискорення руху по сходинках соціальної ієрархії.

Стиль споживання як стратифікаційний порядок. Спосіб (стиль) споживання є моделлю, сформованою економічними, соціальними, політичними, культурними обмежувачами, які встановлюють межі споживацького вибору, що нав’язуються середовищем. За типом споживання індивіда можна визначити, до якої частини соціального простору чи групи він належить. Водночас спосіб споживання є знаком, за яким ідентифікується соціальне становище агента [27]. За словами Ж. Бодрійяра, об’єкти споживання складають систему знаків, що диференціюють населення [28]. Питома вага символічного компоненту в споживанні може досить сильно коливатися залежно від того, до якої частини соціальної ієрархії належить агент. Зокрема процес споживання у бідних верств зовсім позбавлений символічного компонента. Для еліти характерне показове — елітарне споживання, в якому виробництво символів є домінуючим. Разом з тим очевидно, що в символічному аспекті споживання відображає, звісно, вже досягнуте становище в суспільстві, а також здатне виконувати референціальні функції — коли бажання належати до певної соціальної групи стимулює індивідів до купівлі речей, що не відбивають їхнього реального становища в суспільстві. Крім цього, для багатих верств населення часто характерною є відсутність демонстрації свого соціального становища через споживчі знаки. Важливий компонент стилю життя — обсяг та наповнення вільного часу. Саме вільний час є основним простором, в якому розгортаються статусоформувальні практики індивідів, в його рамках конструюються особливості власного життя, підтверджується статусна приналежність і винаходяться індивідуальні риси стилю життя, реалізується свобода у виборі способу його використання.

Гендерний стратифікаційний порядок. Як зазначалося вище, окремі ознаки аскриптивної природи (такі, що приписуються, а не вибираються чи досягаються), які диференціюють індивідів, мають тенденцію до набуття статусу стратифікуючих. У нау-

ковій літературі не раз стверджувалося, що якість життя в сучасних умовах стала меншою мірою залежати від статусів, пов'язаних із статтю, віком, здоров'ям. Сьогодні акцентуація в повсякденному житті чи у публічній сфері будь-яких аскриптивних рис розглядається як дискримінація, і тому політика розвинених держав спрямована на утвердження таких стратифікаційних систем, у яких індивіди могли б долучатися до наявних соціальних благ та ресурсів суто власними зусиллями.

Водночас Ф.Антиас, наприклад, вважає *стать* одним з важливих елементів соціальної стратифікації. Таку тезу вона пояснює тим, що статеві та етнічні відмінності, з одного боку, є причиною появи нерівності, а з іншого сприяють нерівномірному розподілу ресурсів [29, С.21]. С. Ріджей вказує, що гендер безпосередньо пов'язаний з системою лідерства та різноманітними соціальними ієрархіями, оскільки правила побудови гендерних відмінностей, що відображені в гендерних стереотипах, містять у своїй основі статусні переконання. Гендерні статусні очікування впливають на соціальні практики, що призводять до гендерної нерівності [30, С.27], тобто нерівноцінності статусних позицій жінок та чоловіків у різних царинах життєдіяльності суспільства. Позитивна кореляція між статтю та нерівним доступом до дефіцитних ресурсів і благ кількаразово фіксувалася в соціологічних дослідженнях.

Стратифікаційний порядок територіальних поселень. Якщо перебувати в межах просторових уявлень й одночасно не полишати ґрунту власне соціології, то, на думку О. Філіпова, будь-які міркування починаються з концептуальних визначень “місця” (як об'єкта спостереження, так і спостерігача), “кордону”, “регіону” [3, С.14–18, гл. 4, 5]. В Україні регіональна проблематика в цьому контексті найбільш послідовно розробляється І. Кононовим [31, С.63]. Звісно, соціальна нерівноцінність поселень — факт загальновідомий та незаперечний. Більше того, існують та діють інституціональні механізми відтворення різних соціальних статусів територій за допомогою нерівномірного розподілу суспільних ресурсів. Держава та ринок є такими інститутами, що стратифікують поселення: законодавчо встановлюються економічні преференції і виникають “вільні економічні зони”, розміщення виробництв (фактично — робочих місць) дедалі частіше регулюється ринком; територіальна локалізація успішних чи, навпаки, малоприбуткових галузей економіки нині визначає рівень та стиль життя населення, його життєві шанси, міру доступу до життєво значущих благ. У результаті свідомого чи ненавмисного соціального конструювання фізичного простору території стають маркерами статусних позицій в соціальній структурі. Так, соціальний простір міста також неоднорідний: є райони з високими, середніми і низькими статусними характеристиками [27].

Загалом стратифікаційних порядків та диференціацій суспільства можна виділити безліч, і ми проаналізували далеко не повний їхній перелік. Водночас нормою в соціології вважається постійна видозміна стратифікаційної структури й перекомпозиція критеріїв, які визначають її геометрію, поява нових стратифікаційних порядків. Проблема зводиться до того, який чи які стратифікаційні порядки з їхньої великої кількості найбільшою мірою визначають особливості конкретного суспільства.

2.2. Концепція капіталів як засіб представлення відносно простого стратифікаційного порядку

Поняття капітал знаходимо в економічній теорії, в історико-соціологічному аналізі капіталістичної революції в інтерпретації П. Бергера, в трактуванні процесу асоціацій і дисоціацій капіталів в “полях” П. Бурдьє [18, С.89]. Тобто не тільки як метафору нерівностей, а й концепт визначеного змісту. У соціологію поняття капіталу запозичується з політико-економічної теорії марксизму, де капітал визначається як процес, а “об’єктивний зміст цього процесу — зростання вартості” [32, С.146]. Це — рух, у ході якого вартість “сама змінює свою величину, відштовхує себе як додаткову вартість від себе самої, як первинної вартості, самозбільшується” [32, С.147]. Отже, капітал — це свого роду коефіцієнт перед показником простої праці, який в певному ринковому контексті може збільшувати вартість продукту простої праці [33, С.100].

Капітал може мати будь-яку матеріальну форму, залишаючись переважно процесом самозростання вартості [34, С.46–47]. Класична форма капіталу — засоби виробництва. Проте верстати, які не працюють, — це купа металобрухту, і лише верстати, що приносять прибуток, перетворюються на капітал. Один і той же матеріальний предмет може бути і не бути капіталом. Тому Ф. Паркін небезпідставно наголошує на тому, що “необхідно розрізнити власність як володіння (possessions) і власність як капітал, оскільки тільки останній є доречним в аналізі класових систем” [35, С.147]. Те ж саме стосується й інших ресурсів, таких як знання, досвід, соціальні зв’язки тощо. У класичних соціологічних теоріях капітал зводився, як правило, до конкретних матеріальних форм: грошей і засобів виробництва (в сучасному суспільстві це частіше володіння не засобами виробництва, а акціями). В ХХ ст. були здійснені спроби розширити поняття капіталу на нові об’єкти, відповідно соціологи пропонують різні типології та види капіталів [33, С.101].

Таким чином, для кінця минулого століття і першого десятиріччя поточного справедливим залишається твердження, що мейнстрім досліджень стратифікаційних порядків пов’язаний з використанням уявлень та операціоналізованих визначень капіталу. Продовжуючи розпочатий ще Г. Беккером пошук нових видів капіталу, що відображають видозміни останнього у сучасну епоху, П. Бурдьє виділяє такі основні форми капіталу, що лежать в основі соціальної стратифікації:

- владний капітал;
- економічний капітал, який безпосередньо конвертується в гроші і інституціоналізується у формі прав власності;
- культурний капітал, який за певних умов конвертується в економічний капітал і може бути інституціоналізованим у формі освітніх кваліфікацій; іноді Бурдьє говорить також про символічний капітал як різновид культурного;
- соціальний капітал, утворений прийнятими чи успадкованими зобов’язаннями (зв’язками, connections), за певних умов конвертується в економічний капітал і може бути інституціоналізованим, наприклад, у формі аристократичного титулу [36, С.60] чи габітусу як інкорпорованої соціальної структури.

При цьому “всередині кожного класу, що визначається за загальним обсягом його капіталу, виділяються підкласи, які різняться структурою активів, тобто різних форм розподілу сукупного капіталу між окремими його видами” [37, С.519], що можуть бути симетричною або асиметричною.

Відповідно до концепції П. Бурдьє, існують три основні стани капіталу, а саме: інкорпорований, об'єктивований та інституціоналізований. Під інкорпорованим станом (*embodied state*) мається на увазі сукупність часто відтворюваних диспозицій і демонстрованих здібностей, якими наділений власник тієї або іншої форми капіталу. Об'єктивований стан (*objectified state*) означає прийняття капіталом опредметнених форм, які доступні безпосередньому спостереженню і передаванню в їхній фізичній, наочній формі. Нарешті, інституціоналізований стан (*institutionalized state*) припускає об'єктивовані форми визнання даного виду капіталу як ресурсу. Інституційні стани, своєю чергою, можуть бути формалізовані у вигляді прав власності, рангів, сертифікатів, але можуть виступати і в неформалізованому вигляді, проте дають змогу впізнавати і визнавати даний вид капіталу. І фактично підставою стратифікації є обсяг складного за структурою сукупного капіталу індивіда.

Варіацією на теми капіталу є й міркування А. Соренсена, який причиною класової стратифікації вважає всі активи, що приносять дохід та контрольовані конкретним індивідом. На його думку, існують дві течії у розумінні та поясненні класового поділу — клас “як умови життя” і клас “як наслідок експлуатації”, — а завдання дослідника полягає в тому, щоб досягти синтезу обох течій [38]. Воно досягається тоді, коли за основу класової нерівності приймається різниця за обсягом рента за відмінні активи, що вмонтовані в ті чи інші статусні позиції.

Посилаючись на А. Маршалла [39], Соренсен виділяє три основні види рент:

- 1) *монопольні ренти*, засновані на монополізації активів, які з'являються на ринку праці у вигляді *рент зайнятості*, коли робочі місця закриті для сторонніх внаслідок колективних дій профспілок, а також ліцензій або дипломів про освіту;
- 2) *композитні ренти*, які виникають у разі, коли поєднання двох різних активів дає більшу віддачу, ніж кожен з них окремо;
- 3) *ренти на природні здібності* (наприклад, фізичні здібності у спортсменів) або *культурний капітал* (рентою на культурний капітал може бути сформована здібність навчатися і здобувати нові знання, що полегшує перекваліфікацію, збільшує адаптованість до змінюваних умов ринку праці).

Можливість отримання тих або інших рент залежить від особливостей активів індивідів, які, з погляду Соренсена, складаються з:

а) *активів, яких набувають на робочому місці* безпосередньо в процесі трудових відносин, тобто людського капіталу Г. Беккера — тих унікальних навиків, завдяки яким конкретний працівник для певної фірми має особливу цінність тощо;

б) *особистих активів*, які в основному здобуваються за межами ринку праці, в сім'ї та школі і які включають: людський капітал — завдяки інвестиціям в навчання і здоров'я; здібності і вміння; фізичний капітал (засоби виробництва). Відмінності в обсязі та характері особистих активів дуже важливі для моделей соціалізації різних соціальних груп, страт, оскільки обумовлюють їхні довготермінові індивідуальні стратегії.

Якщо Бурдьє використовує категорію “інкорпоровані види капіталу” для пояснення природи стратифікації, то Соренсен залучає з цією метою “активи, що приносять ренту”. Таким чином, у різних термінологічних і концептуальних контекстах обидва дослідника наполягають на винятковій важливості методичної операції редукції різноманітних характеристик індивіда в сучасному суспільстві в такі ресурси (активи, капітали), що безпосередньо обумовлюють економічне становище індиві-

дів та спільнот, визначають перспективи життєвих шансів і можливостей мобільності в структурованому соціальному просторі.

Шарм популярності цього підходу захопив і такого відомого спостерігача за процесами стратифікації й диференціації, як Д. Граскі, про що докладно пише Н. Тихонова [40]. Він також використовує поняття “активи” [41], які лежать в основі різних систем стратифікації, і дає їм ґрунтовну характеристику (див. табл. 2.2.1) залежно від зміни значущості різних стратифікаційних порядків у певні історичні епохи, а також дає перелік дослідників, які віддавали перевагу у своїх працях тим чи іншим видам активів.

Найорганічнішим поняття капіталу є, зрозуміло, для економічної соціології. У теоретичному аналізі соціальної структури сучасного російського суспільства як основний критерій соціальної диференціації суспільства Т. Заславська приймає принцип обліку сукупного капіталу, який мають у своєму розпорядженні індивіди та групи і який формується з таких складових:

- 1) політичний (адміністративний, бюрократичний) капітал, виражений в обсязі та значущості владних і управлінських повноважень, у рівні рішень, які ухвалює індивід;
- 2) економічний капітал, вимірюваний масштабами власності, володіння і розпорядження матеріальними ресурсами, контролем над фінансовими потоками, рівнем особистих доходів та сімейного добробуту;
- 3) соціальний капітал, визначуваний широтою, міцністю і престижністю соціальних зв'язків суб'єктів, рівнем їхньої включеності в суспільні структури, соціальні та інформаційні мережі, багатством і насиченістю способу життя;
- 4) культурний капітал, що відображає якість виховання, рівень освіти, професіоналізму, ерудиції, цінність життєвого досвіду суб'єктів [42].

Таблиця 2.2.1

Характеристика активів, що лежать в основі різних систем стратифікації

Група активів	Приклади	Представники
Економічні	Власність на землю, фабрики, заводи, професійні навички, ліквідні активи, людей (рабів), робочу силу	К. Маркс, Е. Райт, М. Вебер
Політичні	Влада всередині домогосподарства (наприклад, голова сім'ї); влада на робочому місці (наприклад, менеджер); партійна або соціальна влада (голова партії, законодавець); харизматичний лідер	Р. Дарендорф
Культурні	Високостатусні споживчі практики, “гарні манери”, привілейований спосіб життя	П. Бурдьє, П. ДіМаджіо
Соціальні	Доступ до високостатусних соціальних зв'язків, громадські зв'язки, членство в асоціаціях, клубах і союзах	Л. Ворнер, Дж. Коулман
Престижні	Престиж, хороша репутація, популярність, чиношанування або зневажливе ставлення, етнічна і релігійна чистота	Е. Шилз, Д. Трейман
Громадянські	Особисті права, контракти, право голосу, членство у виборчих асамблеях, свобода слова і об'єднання	А. Маршалл, Р. Брубакер
Людські	Здібності, досвід, навчання за місцем праці (кваліфікаційні навички), стаж роботи, рівень освіти, знання	К. Сваластога, Г. Беккер

На думку добре обізнаного з теорією капіталу у відповідній зарубіжній літературі російського соціолога В. Радаєва, його основними формами, придатними для ана-

лізу господарського життя індивідів, є: економічний, фізичний, культурний, людський, соціальний, адміністративний, політичний, символічний тощо [43, С.22–23]. Оскільки проведений ним аналіз помітно наближає дослідників до формулювання операціоналізованих визначень, доцільно детальніше викласти пропоновану аналітику концепта, що конститує стратифікаційний порядок, спираючись при цьому на аргументацію й інших спеціалістів.

Фактично капітали виступають статусноформульованими чинниками, а провідна роль у господарствах, організованих на ринкових засадах, належить *економічному капіталу*. Економічний капітал в об'єктивованому (речовому) стані включає: грошовий капітал (фінанси), виробничий капітал (засоби виробництва), товарний капітал (готові продукти).

Здатність до виробництва доданої вартості в поєднанні з живою працею утворює головну диспозицію, інкорпоровану в засобах виробництва. Інша особливість диспозицій, інкорпорованих в економічному капіталі, пов'язана з його максимальною ліквідністю, здатністю безпосередньо конвертуватися в гроші (частина економічного капіталу з самого початку існує в грошовій формі). Інституціоналізований стан економічного капіталу щонайкраще фіксується в правах власності, які визначаються як легітимні претензії на використання господарських ресурсів і отримуваних доходів. Ці права є формалізованими як статуси власника або невластника, міноритарного або мажоритарного акціонера тощо.

Високий ступінь матеріалізації і формалізації робить економічний капітал ресурсом, що найкраще передається — він легко відчужується від свого власника. Найчастіше даний вид капіталу передається за допомогою ринкового обміну, але він також може успадковуватися. Основою вимірювання масштабів економічного капіталу є грошова оцінка накопичених активів. За відсутності або неадекватності таких шкал він може вимірюватися в натуральних одиницях — кількістю засобів виробництва, що є у використанні [43, С.23–24].

Окремою формою є *культурний капітал*. Загалом культурний капітал — це мовна і культурна компетенція людини, багатство у формі знань або ідей, які легітимують статуси і владу, підтримують встановлений соціальний порядок, існуючу в суспільстві ієрархію. Культурний капітал індивіда характеризується такими показниками: інтелектуальна культура (інтелектуальний капітал), освітня культура (освітній капітал), морально-етична культура (морально-етичний капітал), символічна культура (символічний капітал), соціальна культура (соціальний капітал) [44, С.89].

Накопичення культурного капіталу, інкорпорація цінностей, високого смаку та навиків толерантного спілкування для окремого індивіда стає процесом самоудосконалення, духовного та емоційного розвитку. Такий інкорпорований капітал є зовнішнім ціннісно-нормативним багатством, перетвореним на невід'ємну частину особи (габітус), і він не може миттєво передаватися за допомогою акта дарування або спадку, купівлі або обміну (на відміну від грошей, прав власності або навіть аристократичних титулів). До того ж він не накопичується незалежно від здібностей конкретного агента, тобто не передається автоматично.

Привласнення культурного капіталу — процес з самого початку латентний і пов'язаний із трансмісією тих його змістовних елементів, що інкорпоровані батьківською сім'єю. Відповідно передбачається засвоєння і поступове практичне використання інституційних можливостей та обмежень, що дають змогу діяти за правилами,

прийнятими в межах того чи іншого господарського порядку, правил і норм тієї або тієї соціальної групи. Інакше кажучи, культурний капітал втілюється в практичному знанні, що дає змогу людині розпізнавати стратегії і принципи дії інших соціальних агентів чи таких, що ведуть господарство.

Об'єктивні форми, яких набуває культурний капітал, зокрема у вигляді академічних кваліфікацій, становить основу того, що відрізняє капітал самоучки (який у будь-який момент може бути поставлений під сумнів) від культурного капіталу, санкціонованого академічними засобами за допомогою юридично гарантованих кваліфікацій, формально не залежних від особи, що ними володіє [36, С. 60–65]. Соціально легітимна матеріалізація культурного капіталу забезпечує сталість індивідуального та групового позиціонування в стратифікованому соціальному просторі. В об'єктивованому стані, культурний капітал виступає також у вигляді “культурних благ”, які є не просто фізичними об'єктами, а складають у своїй речовій формі специфічні знаки і символи, за якими можна розпізнавати сенс відносин і розшифровувати культурні коди. Вони спостерігаються у широкому колі предметів — від інтер'єру ділового офісу до одягу його господаря, від способів організації праці до марки купованих продуктів.

Отже, володіння культурним капіталом відкриває можливість вступати в успішну комунікацію, ефективно будувати відносини із знайомими і незнайомими людьми. Порівняно з економічним культурний капітал більшою мірою інкорпорований і значно слабше формалізований [43, С. 24–25]. Якщо уявити індивідуальну чи групову катастрофу і втрату всіх можливих капіталів, то культурний своїми носіями втрачається останнім.

Культурний капітал нерідко супроводжує чи доповнює *символічний капітал*, втілений у легітимній компетенції інтерпретувати сенс того, що відбувається, що очікується, що є добрим чи поганим. Легітимна компетенція здатна мати своїм ефектом нав'язне розуміння подій чи процесів певними агентами внаслідок маніпулювання різними способами оцінок — здійснення своєрідного символічного насильства на правах номінації (найменування). В інституціоналізованому стані символічний капітал втілюється в структурі авторитету, репутації (структурі престижу) [43, С. 28–29]. Неважко уявити ситуацію, за якої символічний капітал здатний приносити й фінансові вигоди. Проте усі вони підлягають обережному виявленню та коректному емпіричному описові [45]. Однією з форм капіталу, яка найактивніше обговорюється в соціальних науках з 1990-х років, є *соціальний капітал*. П. Бурдье визначав соціальний капітал як “ресурси, засновані на родинних стосунках і відносинах у соціальній групі, що організована за принципом членства” [46, С. 21]. Проте найбільшу популярність термін “соціальний капітал” одержав у розширеному трактуванні Дж. Коулмана, для якого соціальний капітал — це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що цілеспрямовано сформований у міжособистісних відносинах: зобов'язання і очікування, інформаційні канали і соціальні норми [47]. Соціальний капітал проявляється в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, що створюють умови для координації і співпраці заради колективної та індивідуальної вигід. У результаті він функціонує як продуктивний об'єднувальний інструмент, що дає змогу мобілізувати додаткові ресурси відносин на основі відносин довіри [48, С. 629]. Як і будь-який інший капітал, соціальний здатний приносити додаткові вигоди чи привілеї за рахунок приналежності індивіда до конкретної соціальної мережі або ж більш широкої соціальної структури. При цьому, на відміну від культурно-

го чи символічного, він не належить виключно окремій особі, а розпорошений у мережі, доступ до якої надається далеко не всім — лише на підставі спільного і досить близького знайомства та визнання [49, С.12–13].

Таким чином, обсяг соціального капіталу, який має в своєму розпорядженні агент, залежить, по-перше, від розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати, а по-друге, від обсягу капіталу (економічного, культурного або символічного), яким, своєю чергою, володіє кожен з тих, хто входить до даної мережі. Це означає, що соціальний капітал ніколи не залишається повністю незалежним від інших форм капіталу. Відбувається, отже, реакція активування капіталів через безпосередній контакт між ними, а її наслідком може бути самозростання капіталів, підвищення спроможності індивіда чи групи діяти та впливати [36, С.66–68]. Дж. Коулман виділяє також соціальний капітал, зосереджений в сім'ї — спільне багатство батьків та дітей. Діти в разі потреби можуть використовувати знання, поради, статус сім'ї тощо. Соціальний капітал поза сім'єю — це використання зовнішніх зв'язків з іншими соціальними акторами, з інститутами певного соціального середовища, як власного, так й інших членів сім'ї [50, С.132–135].

В Україні практично відсутній досвід емпіричного вивчення станів та ефектів соціального капіталу. Чи не єдиним винятком є статті та дисертаційне дослідження О. Демківа, який обґрунтовує уявлення про мережевий статус соціального капіталу [51]. На теоретичному ж рівні його розглядають у перспективі утвердження громадянського суспільства в посткомуністичних країнах. На думку В. Степаненка, який вже тривалий час розмірковує над цими проблемами, тут існують виразні особливості становлення практик громадянської участі й ініціативи [52].

Економісти та соціологи говорять також про *владний* капітал у двох формах: адміністративний та політичний. *Адміністративний капітал* репрезентує вертикальні зв'язки, а в інкорпорованому стані пов'язаний із здатністю одних агентів регулювати доступ до ресурсів і видів діяльності інших агентів, використовуючи особливі позиції влади й авторитету. В об'єктивованому стані даний вид капіталу втілюється в організаційних ієрархічних структурах. В інституціоналізованому стані він виявляється в структурі посадових позицій, кожній з яких притаманний формалізований перелік прав і обов'язків. Носієм адміністративного капіталу, таким чином, не є окрема людина: він вмонтований у місце в корпорації і не піддається відчуженню від нього.

Мати *політичний капітал* значить інтерналізувати готовність і спроможність мобілізувати колективну дію і взяти в ній безпосередню участь, здатність людини репрезентувати інтереси інших агентів (індивідів і груп), які делегують йому права на представництво своїх інтересів. Водночас політичний капітал лідера, наприклад, передбачає тимчасове чи постійне привласнення права говорити і діяти від імені інших агентів (зокрема, прикриватися їхнім ім'ям для втілення власних стратегій). В об'єктивованому стані політичний капітал представлений партіями і суспільними рухами, готовими до здійснення колективних дій. Його інституційною формою є визнані лідерські структури [43, С.27–28].

В. Радаєв як окрему форму капіталу також виділяє *фізичний капітал*, що пов'язаний зі станом здоров'я, рівнем працездатності індивідів, а також їхніми зовнішніми фізичними даними, які можуть використовуватися для мобілізації інших видів ресурсів. Характеристики фізичного капіталу визначаються здатністю до праці, яка є інкорпорованою в тілі потенційного або реального працівника. Його об'єктивована фор-

ма представлена фізичними і психічними якостями, що дозволяють робочій силі реалізувати своє призначення в трудовому процесі. Інституційне оформлення фізичного капіталу здійснюється видачею медичних висновків, що підтверджують формальний статус робочої сили у вигляді вердиктів “практично здоровий” або “непрацездатний” [43, С.24].

Досить тривалий час у суспільствознавстві циркулює поняття *людського капіталу*, запозичене соціологією з неокласичної економічної теорії, представниками якої є Т. Шульц, Г. Беккер та ін. [53, 54]. Як самостійна форма капіталу в соціології людський капітал розглядається в межах соціології раціонального вибору (Дж. Коулман) і соціології ринку праці (М. Грановетер), що надто далеко відхиляється від проблем аналізу стратифікаційних порядків, і тому відповідна проблематика далі не розглядатиметься.

Це ж стосується і сучасної економічної літератури, де в підході до людського капіталу переважає принцип накопичувальної калькуляції: людський капітал є сумою різноманітних інвестицій в нього. І. Льїнський виділяє у зв'язку з цим такі його складові: капітал освіти, здоров'я, культури тощо [55, С.30]. Ф. Нойманн до основних складових людського капіталу відносить комбінацію наступних чотирьох компонентів: культурно-етнічні особливості; загальна освіта; професійна освіта; ключові кваліфікаційні якості [56, С.98]. Е. Ванкевич зараховує до людського капіталу освіту і професійну підготовку, поінформованість; фізіологічні характеристики особи і стан здоров'я; професійну і географічну мобільність; психологічні характеристики особи; рушійні потреби, мотивацію, цінності [57, С.15].

Отже, зусиллями кількох поколінь соціологів напрацьовано певну теоретичну базу “просторової” теорії стратифікаційних порядків. Водночас сучасний дискурс щодо них концентрується навколо поняття “капітал” у різних його формах. При цьому ступінь його експлікації має багато ознак, які дають підставу вважати пропонувані визначення операціоналізованими, тобто такими, що в разі додаткових уточнень можуть бути переведені в емпіричні характеристики й зафіксовані у відповідних опитуваннях, а в ході багатовимірного аналізу згруповані в інтегральні показники. Однак перш ніж переходити до розв'язання цього завдання, доцільно розглянути той досвід аналізу стратифікаційних порядків, що вже існує.

2.3. Методики та результати багатовимірного аналізу соціальної нерівності

Щодо вивчення гетерогенності сучасних суспільств за ознакою кількості критеріїв нерівності, згідно з Д. Граскі [58], існує принаймні дві групи підходів, що використовуються в емпіричних дослідженнях стратифікації. Першу групу складають так звані редуцціоністські стратегії, другу — синтезуючі. Редуцціоністські дослідницькі стратегії виходять із тези, що не зважаючи на різноманіття критеріїв стратифікації (видів ресурсів) у кожному окремому суспільстві, лише один з цих критеріїв є основним у поясненні та описові соціальної неоднорідності. Тим самим визнається наявність домінантного стратифікаційного порядку, який і визначає геометрію соціальної структури.

Представники синтезуючих стратегій наголошують на тому, що обов'язково треба враховувати широкий перелік критеріїв (ресурсів) стратифікації. Інакше кажучи,

сама конфігурація різноманітних і автономних у певних межах видів ресурсів задає позицію (“місце”) соціальних агентів у суспільстві. При цьому, природно, одні ресурси здатні виступати джерелом доступу до інших статусно важливих ресурсів. У такому разі маємо справу з багатовимірними (багатокритеріальними) стратегіями аналізу.

Загальновідомо, що теоретичні принципи та засади багатовимірного стратифікаційного підходу викладені в працях його основоположників — М. Вебера та П. Сорокіна. Обидва поділяють упевненість у релевантності уявлення про відносну незалежність основних вимірників (шкал) соціальної стратифікації, що припускає також принципову можливість невідповідності (неконсистентності) позицій індивіда (чи групи) на різних шкалах, які вимірюють конкретні нерівності. Ці дві ідеї, незважаючи на існуючі відмінності в ідентифікації конкретних стратифікаційних порядків та їхньої кількості, об’єднують погляди основоположників. Вони ж, найпевніше, ініціювали подальші теоретико-методологічні пошуки в цьому контексті.

Традиційно в дослідженнях соціальної нерівності використовуються, зокрема, шкали престижу професій. Ще в середині минулого століття Е.М. Едвардс запропонував “об’єктивну” соціоекономічну модель класифікації професій, яка базувалася на статистичних даних перепису населення. Шкала Едвардса показувала типові відмінності в рівнях освіти і доходу різних категорій працівників, фіксувала функціональну і статусну визначеність, доцільність і несуперечність кожної категорії зайнятих. Пізніше на її основі були розроблені складні індекси рівнів освіти і доходу представників різних професій, які активно використовувалися в переписах населення США, Канади, Великої Британії та інших країн з кінця 40-х років. Р. Ходж з колегами запропонували вимірювати професійні нерівності через рейтинги соціального становища і престижу конкретних професій. Високий рівень стабільності і надійності даних рейтингів давав змогу їх використовувати для вимірювання соціальних дистанцій між класами професій. Разом з тим швидко з’ясувалося, що отримувані в дослідженнях класифікації є внутрішньо неоднорідними (неконсистентними), а лінійні моделі — не досить адекватним інструментом вивчення та опису соціальних ієрархій. Тому доволі активно стали застосовуватися багатовимірні лог-лінійні моделі стратифікації [59, С.157–158].

Принаймні не випадково, отже, що у середині ХХ століття в США розробляється й емпірично апробується концепція статусної неконсистентності як одне з “відгалужень” теорії соціальної стратифікації. За точку відліку небезпідставно приймається стаття Г. Ленські, опублікована 1954 року [60], яка фактично започаткувала цей новий напрям у дослідженнях соціальної стратифікації. В ній автор, приймаючи багатовимірність стратифікації за висхідний принцип, запропонував розглядати чотири стратифікаційні порядки (він називав їх вимірниками соціального статусу), пов’язані з системою цінностей американського суспільства: *розмір доходу, професія, освіта й етнічна приналежність*.

Вибір саме цих чотирьох ієрархій був обумовлений теоретичною значущістю і доступністю даних. Дохід та освіта мають чіткі кількісні показники. Проте для вимірювання престижу професій та етносів довелося конструювати порядкові шкали. При ранжуванні професій Г. Ленські спочатку спробував використовувати класифікацію Едвардса, проте від неї довелося відмовитися через, на його думку, неточності у вимірюваннях окремих статусів. Наприклад, позиція топ-менеджера в бізнесі була значно вищою, ніж позиції багатьох фахівців (*professional men*). Тим часом як престиж

найдрібніших власників (яких Едвардс відносив до одного класу з топ-менеджерами) був на рівні престижу кваліфікованого робітника.

Найкращу емпіричну базу для конструювання рангової шкали професій, на думку Ленські, давало дослідження їхнього престижу, проведене Національним центром вивчення громадської думки (NORC) [61]. На підставі отриманих у цьому дослідженні оцінок він виділив п'ять рівнів престижу професій і спробував їх екстраполювати на ті професії, які в даному дослідженні не розглядалися. Екстраполяції довелося піддати трохи більше 50% професій глав сімей, що потрапили до вибірки жителів Детройта, де він проводив свій емпіричний етап.

Для конструювання шкали престижності етносів даних за національною вибіркою не було, тому використовувалися оцінки різних етнічних груп жителями Детройта. Для цього протягом 1951/1952 навчального року була сформована вибірка з 195 студентів округу Детройт, які відвідували вступний курс соціології в університеті Мічигану. Студентам запропонували проранжувати всі основні етнічні групи Детройта так, як, на їхню думку, це робить місцева спільнота, а не вони самі. Як і очікувалося, іммігранти з Південної і Східної Європи оцінювалися нижче, ніж з Північно-Західної Європи, але вище, ніж представники “кольорових” груп. Окрім того, за статусними характеристиками глав сімей визначалося становище інших її членів у всіх чотирьох ієрархіях. При цьому Ленські спирався на дві обставини. По-перше, теоретичні й емпіричні джерела того часу вказували на те, що сім'я, як правило, має той самий статус, що й глава сім'ї. По-друге, іншими дослідженнями емпірично встановлено, що дружини та інші залежні родичі визначають свій та сімейний статус відповідно до статусу глави.

Міра кристалізації (міра узгодженості) загального статусу індивіда визначалася відніманням від ста величини, рівної кореню квадратному з суми квадратів відхилень рангу індивіда за кожною з шкал від середнього арифметичного рангів індивіда по сукупності аналізованих вимірників соціального статусу. Що вищим є отримане значення, то більша узгодженість статусів індивіда і вищий ступінь статусної кристалізації. Розрахований індекс фіксував міру відхилення набору статусних характеристик індивіда від консистентної ситуації, за якої всі ранги приймають однакові значення. У даному разі дослідник має справу власне з консистентними та не з консистентними статусними ситуаціями. Чим більш узгодженим, або кристалізованим, був статус індивіда, тим більше бал кристалізації статусу наближався до 100; менша узгодженість обумовлювала тенденцію наближення відповідного значення до нуля.

Важливими тут є два моменти. По-перше, багатовимірний аналіз також “редукує” — до простішої структури, у випадку Г. Ленські — до двох структурних агрегатів, якщо використати термін П. Сорокіна з його “Системи соціології”. І це стає правилом такого аналізу — детальний, всебічний розгляд складного об'єкта фактично обертається редукцією множинності вимірів у загальніші структурні утворення. По-друге, віднесення індивіда до певного агрегованого стану (статусної ситуації, страти, класу) як результату багатовимірного аналізу може бути самодостатньою метою. У цьому разі й шукають відповідь на запитання про те, з яких класів, страт, груп складається суспільство. Проте не менш часто багатовимірний аналіз виконує суто інструментальну функцію, адже конкретне становище індивіда в ієрархічно організованому суспільстві виступає пояснювальним принципом: індивід (об'єднання індивідів) діє чи думає певним чином саме тому, що займає це конкретне положення.

Так Г. Ленські, скажімо, порівнюючи політичні погляди і поведінку людей з узгодженими та неузгодженими характеристиками, виявив таке: індивіди з низьким ступенем статусної кристалізації більшою мірою схильні підтримувати на виборах кандидатів Демократичної партії, що була на той час в опозиції. Вони частіше висловлювалися на користь державних програм страхування, за контроль над цінами і в цілому за розширення впливу держави. Це дало підставу для досить загального висновку, що суспільство, в якому наявна висока частка осіб з низькою статусною кристалізацією, є нестабільним саме тому, що розмита, неконсолідована статусна ситуація схиляє людей критично ставитися до існуючого соціального порядку й підтримувати будь-які його зміни [62].

П. Блау і О. Данкен у другій половині 60-х років розробили ідею інтегрального соціоекономічного індексу професійного статусу (SEI шкали). При побудові даного індексу рейтинг престижу розраховувався на основі даних статистики перепису населення про відсотковий розподіл працюючих чоловіків за рівнем освіти і доходу. В основу складання списку професій покладено критерії доступності і поширеності конкретних професій в суспільстві. На підставі цих даних розраховувалася множинна регресія відсоткового розподілу “дуже високого” і “високого” рейтингів престижу за освітою і доходом. Коефіцієнт множинної кореляції професій як одиниць спостереження на рівні 0,91 свідчив про те, що використання лише двох показників — рівня освіти і доходу — є цілком достатнім для вимірювання рейтингу професій і характеристики соціального становища представників відповідних професій.

Авторами побудовано двозначну рангову шкалу від 0 до 96, на якій розміщено 446 спеціалізованих назв професій (наприклад, інженери-хіміки отримали ранг у шкалі престижу 90–96, авіаційні і промислові інженери — 85–89, а інженери-електрики — 80–84; професори і викладачі вузів — ранг 80–84, тим часом як вчителі — лише 70–74). З них 176 назв були підгрупами класу промислових робітників. Головним досягненням даної роботи стало відкриття того, що розподіл професій за престижем значною мірою збігається з відповідним розподілом рівнів доходу, освіти, витрат на споживання, представників різних професійних груп.

Праця Блау і Данкена “Американська професійна структура” [63] надихнула багатьох соціологів на конструювання методик вимірювання престижу і статусу, а також на проведення на цій основі порівняльних досліджень. Д. Трейман створив міжнародну шкалу престижу професій в громадській думці. В той самий час Д. Фезерман і Р. Хаузер [64] висловили сумніви щодо використання престижу як міри професійного статусу при вивченні соціальної мобільності, оскільки вимірювання престижу призводить до підвищення ступеня спадкоємності професійного статусу.

Г. Гензбум, Д. Трейман, П. ДеГрааф вважали багатокритеріальні підходи оптимальними дослідницькими інструментами. Використовуючи ієрархічний підхід до професійної стратифікації, вони перебудували шкалу соціоекономічних індексів (SEI) П. Блау та О. Данкена усунувши вплив чинника престижу професій, тобто суто “суб’єктивного”. Нова шкала передбачала такі стратифікаційні порядки: статус зайнятості, рівень освіти, особистий (або сімейний) дохід. Контрольними змінними були стать, вік, громадянський стан тощо. Ця дослідницька модель оптимально відображала та пояснювала зв’язок між рівнем освіти та доходом. Розроблена нова міжнародна шкала соціоекономічних індексів (ISEI) була апробована на великому емпіричному масиві (31 комплексі даних, що охоплювали 16 країн у різні роки з 1968 до 1982) і довела свою надійність [65, С.9-18].

Багатовимірний підхід, крім того, застосовується і в межах класового аналізу суспільства. У книжці “Робітник у чорному пальто” [66] Дж. Локвуд пропонує теорію “класової позиції”, засновану на синтезі деяких ідей К. Маркса і М. Вебера з переважанням веберівської методології. Така позиція конституюється трьома компонентами:

- *чинником ринкової ситуації* — економічна позиція, що визначається джерелами і розмірами доходу, мірою стійкості і безпеки роботи, можливістю висхідної професійної мобільності;
- *чинником трудової ситуації* — комплекс соціальних відносин, в які індивід залучається через власну позицію в розподілі праці;
- *чинником статусної ситуації* — позиція індивіда в ієрархії престижу в суспільстві.

Д. Локвуд, як і більшість сучасних дослідників, переконаний, що “позиція” обумовлює “диспозиції”, тобто комбінація даних компонентів стає основою для формування класової свідомості [59, С.70–71]. У цьому ж напрямі працював У. Рансімен, який пропонував виділяти класи на основі трьох критеріїв (фактично трьох стратифікаційних порядків): *можливості контролю* (розпорядження економічними ресурсами), *розмір власності* (юридичне володіння ресурсами), *ринкові позиції* (володіння необхідними вміннями та кваліфікацією) [67, С.247–248].

Проте операціонального оформлення усі ці міркування набувають, починаючи з початку 70-х років. У подальшому викладі спиратимемося на відповідні змістовні спостереження за цим процесом у монографії О. Куценко [59] та порівняльний аналіз класових схем Е. Райта, Р. Еріксона, Дж. Голдторпа та Л. Портокареро (так звана EGP-схема), а також на спроби Г. Еспін-Андерсена врахувати в класовій схемі ситуацію постфордистського сектора в економіці, виконаний О. Симончук [68].

Найпослідовнішим і найавторитетнішим прихильником класового підходу за межами Європи є Е. Райт. Ще із середини 70-х років минулого століття він у США послідовно намагається довести його релевантність до аналізу стратифікації сучасних суспільств, а також пояснити “нові явища”, передусім зростання середніх класів, через визнання необхідності багатокритеріального вимірювання класу. Для цього ним побудовано карту класових локалізацій методом додавання до фундаментального поділу відносин капіталістичного привласнення, позицій всередині владної ієрархії та ієрархії, пов’язаної з володінням дефіцитними вміннями і знаннями. Е. Райт дотримується позиції, що “експлуатація” — це ключовий концепт для розуміння природи інтересів, що відтворюється в класових відносинах. Аналізуючи причини експлуатації, він доходить висновку про роль чотирьох типів ресурсів, нерівність у володінні і контролі над якими детермінує різні типи експлуатації: *ресурси трудових сил* (феодална експлуатація), *ресурси капіталу* (капіталістична експлуатація), *організаційні ресурси* (державна експлуатація), *ресурси вмінь і кваліфікації* (соціалістична експлуатація). Відповідно використовуються чотири основні осі для виділення класів: *володіння засобами виробництва*, *кількість робітників* (підлеглих), *володіння дефіцитними вміннями* (кваліфікацією), *відношення до володіння владою* [59, С.168–177]. Отже, Е. Райт побудував свою семиелементну класову схему навколо ресурсів контролю й експлуатації (власності, ресурсів організації і спеціальних знань/умінь). Такі очевидні відмінності в ресурсах здатні формувати дві альтернативні системи експлуатації: одна заснована на “капіталі”, інша — на “кваліфікації”, що припускає й існування суперечливих класових позицій. При цьому проблемами, які потребують розв’язання в

рамках марксистського класового аналізу, є проблеми ідентифікації середнього класу та “андеркласу” [69].

У Європі теоретико-методологічне обґрунтування ефективності багатовимірного підходу до конструювання класових позицій знаходимо в працях Дж. Голдторпа та його колег. Економіка, а точніше складні комплекси нерівномірного розподілу матеріальних винагород і життєвих шансів, які в кінцевому підсумку визначають принцип соціально-економічну нерівність позицій, що їх займають індивіди, обумовлюють форму і зміст процесів класоутворення. Такі комплекси Д. Локвуд, Дж. Голдторп, Р. Еріксон називають ринковою і трудовою ситуаціями. “*Ринкова ситуація*” являє собою економічну позицію, яку майже вичерпно характеризують показники джерел і розмір доходу, ступінь стійкості службового становища, робочого місця і можливості висхідної професійної мобільності. “*Трудова ситуація*” відображає комплекс соціальних відносин, до яких людина залучається на роботі через свою позицію в розподілі праці. Трудова ситуація детермінується як ступенем автономності, самоконтролю на робочому місці, так і ступенем кваліфікації.

Класова структура для Дж. Голдторпа (як для усіх інших варіантів класового аналізу) — це насамперед агрегована структура зайнятості, в якій передусім виділяються три базисні класові позиції:

- працедавці — ті, хто купує працю інших і таким чином набуває деякої влади і контролю над ними;
- самозайняті працівники, які не купують працю інших і не продають свою працю іншим;
- службовці — ті, хто продає свою працю працедавцям і таким чином підпорядковується їхній владі і контролю над собою.

Перша та третя позиції внутрішньо неоднорідні. Працедавці, а певніше менеджери, яким вони делегують права управління, володіють/розпоряджаються більшою чи меншою за розміром власністю, управлінці контролюють працю більшої чи меншої кількості людей. Ті, хто продає свою робочу силу, вступають із працедавцями або у “службові відносини”, в яких узгоджуються умови просування в організації, участі в доходах тощо і так формується службовий клас, або укладають трудовий договір, більш характерний для “робітничого класу”. Результатом досить складної класифікації занять на підставі загальноприйнятого класифікатора ISCO-88 та статусів зазвичай є 11 класів (класових позицій), що можуть бути зведені у 7 класів або навіть редуквані до чотирьох (конкретний їхній опис та операціоналізовані визначення містяться у вищезгаданих працях О. Куценко та О. Симончук).

Щодо класових схем Е. Райта та Дж. Голдторпа слід повторити зазначену вище у першому розділі принципову тезу, на яку не часто звертають увагу в спеціальній літературі. Окремі виміри класів — наявність тієї чи іншої кількості підлеглих, володіння чи не володіння власністю, кваліфікація, що визначається кількістю років освіти та досвідом — це явні стратифікаційні порядки. Проте підсумкову класову схему жоден з цих соціологів не вважає стратифікаційним порядком, тобто безперервною “драбиною”, що виставлена вертикально. Отримана в результаті досить чітких та строгих методичних процедур класова схема унаочнює диференційовану картину різнорідних “місць” у структурі зайнятості і сама по собі ще не є аналізом нерівності (про це повідомляє нам лише “модель експлуатації” у версії Е. Райта), а радше — необхідною методичною передумовою такого аналізу. Інакше кажучи, треба ще емпірич-

но з'ясувати й описати, де саме, в якому відношенні мають місце класові нерівності. Так, Дж. Голдторп з колегами на національному та широкому порівняльному матеріалі намагається з'ясувати, наскільки нерівномірно розподіляються шанси здійснити мобільність чи отримати вищу освіту серед вихідців із різних класів. Згідно з Е. Райтом, класова позиція формує відповідні інтереси, а також обумовлює доступність тих чи інших дефіцитних ресурсів, за які конкурують представники різних класів. Проте, як формує і яким чином обумовлює — це підлягає окремому емпіричному вивченню.

Отже, найпоширеніші класові схеми у сучасних дослідженнях не є самі по собі стратифікаційними порядками. Класова констеляція (таким є парадокс), що сама виступає наслідком комбінації кількох стратифікаційних вимірів, не може бути зарахована до стратифікаційних порядків і не може бути прочитана: класи репрезентують різноманітність, а не вертикальну упорядкованість. До того ж, як свідчать дані О. Симончук [68, С.94–95], класова структура різних країн хоча й відрізняється частинами тих чи інших класів у структурі, проте не принципово. Принаймні фіксованими відмінностями не можна пояснити, скажімо, відмінності в рівні та якості життя в Україні та, наприклад, у Великій Британії. Ця обставина знову повертає дослідника до принципової проблеми про релевантні сфери застосування пояснювальних можливостей класової структури.

Отже, дослідження Г. Ленські, П. Блау та О. Данкена, Е. Райта, Дж. Голдторпа, Г. Гензбума, Д. Треймана сприяли інституціоналізації багатовимірних та лог–лінійних моделей вивчення стратифікаційних порядків. За їхніми результатами розроблено міжнародні системи класових категорій та ієрархії престижу професій, які утвердили багатокритеріальні стандарти вимірювання в соціології.

У розділі обґрунтовується доцільність та релевантність багатовимірного підходу до аналізу стратифікаційних порядків. Під “багатовимірністю” розуміють принаймні три речі. По-перше, йдеться про дихотомію (“двомірність”) “позицій” та “диспозицій” (вельми умовне розрізнення “об’єктивного” та “суб’єктивного”, яке трапляється в нашій дисципліні, але не виправдовується соціологічною традицією, за винятком хіба що ортодоксального позитивізму). По-друге, в кожному елементі зазначеної дихотомії міститься багато стратифікаційних порядків. Говорять, наприклад, про стратифікаційні порядки влади, добробуту, освіти, престижу, авторитету тощо. Більш узагальнено ця багатовимірність представлена сукупністю капіталів — економічного, соціального, символічного тощо. По-третє, кожний елемент стратифікаційного порядку може бути складним, тобто містити субелементи, що являють собою шкали різної розмірності: рівень освіти варіюється від початкової до вищої; грошові доходи також прийнято представляти в агрегованому вигляді; ступінь адміністративної влади (позиція в стратифікаційному порядку влади) залежить від кількості підлеглих тощо.

Література

1. *Літвінов С.В.* До перспективи соціології простору / С.В. Літвінов // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць / наук. ред. В.С. Бакіров та ін.* — Х.: Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2004. — С. 572–575.

2. *Сорокин П.А.* Социальная мобильность / П.А. Сорокин. — М.: Academia, 2006. — 345 с.
3. *Филиппов А.Ф.* Социология пространства / А.Ф. Филиппов. — СПб: “Владимир Даль”, 2008. — 285 с.
4. *Зиммель Г.* Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования // Избранное. Созерцание жизни / Георг Зиммель. — М.: Юристъ, 1996. — Т.2. — С. 301–465.
5. *Гете И.В.* Поэзия и правда / И.В. Гете. — М.: Захаров, 2003. — 736 с.
6. *Пипич О.* Понятие “социальный круг” в истории социологии / О. Пипич // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2000. — № 3. — С. 100–109.
7. *Деца Е., Деца М.* Фрагменты энциклопедического словаря расстояний [Электронный ресурс] / Е. Деца, М. Деца // Зеркало, № 29–30. — 2007. — Режим доступа: <http://www.russ.ru/zerkalo/2007/29>.
8. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; [пер. с англ.]; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонова. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
9. *Парсонс Т.* О социальных системах / Т. Парсонс. — М.: Академический Проект, 2002. — 832 с.
10. *Alexander J.C.* Theoretical logic in sociology, V.4. The Modern reconstruction of classical thought: Talcott Parsons. — Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1983.
11. *Alexander J.C.* Neofunctionalism and after. — Oxford, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc, 1998. — P. 104–116.
12. *Бурдьё П.* Социология политики / П. Бурдьё; [пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко]. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
13. *Добренков В.И., Кравченко А.И.* История зарубежной социологии [Электронный ресурс] / В.И. Добренков, А.И. Кравченко. — Режим доступа: http://polbu.ru/dobrenkov_histsociology/.
14. *Бурдьё П.* Начала. Choses dites / П. Бурдьё; [пер. с фр. Н.А. Шматко]. — М.: Socio-logos, 1994. — 288 с.
15. *Bourdieu P.* Social Space and Symbolic Power // P.Bourdieu in Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology. — Stanford: Stanford University Press, 1990. — P. 123–139.
16. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ.]; под ред. В.А. Ядова. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 414 с.
17. *Радаев В., Шкаратан О.* Социальная стратификация: учеб. пособ. / В. Радаев, О. Шкаратан. — М.: Аспект–Пресс, 1996. — 318 с.
18. *Макеев С.* Статус классового анализа в современной социологии / С. Макеев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 81–91.
19. *Вебер М.* Основные понятия стратификации / М. Вебер // Человек и общество. Хрестоматия; под. ред. С.А. Макеева — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 85–107.
20. *Johnson Allan G.* The Blackwell Dictionary of Sociology, 2nd edition. — Oxford, 2002.

21. Радаев В. Экономическая социология. Курс лекций: учеб. пособ. / В. Радаев. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — 368 с.
22. Заславская Т.И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации: учеб. пособ. / Т.И. Заславская. — М.: Дело, 2004. — 400 с.
23. Толстих Н. Сучасні показники рівня життя населення і методика їх вимірювання / Н. Толстих // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1. — С. 108–113.
24. Куценко О.Д. Деятельностно-структурная парадигма становления классов / О.Д. Куценко // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии; под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — С. 42–81.
25. Иноземцев В. Расколотаая цивилизация (отрывок из книги) [Электронный ресурс] / В. Иноземцев — Режим доступа: <http://scd.centro.ru/social.htm>.
26. Boudon R. Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society. — New York: Johan Wiley, 1974.
27. Ильин В.И. Социальное неравенство [Электронный ресурс] / В. Ильин. — М.: Ин-т социологии РАН, 2000. — Режим доступа: <http://www.socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/neravenstvo/content.htm>.
28. Baudrillard J. The Consumer Society. Myths & Structures. — London: SAGE Publications, 1998.
29. Антиас Ф. Материальное и символическое в теоретическом анализе социальной стратификации: дискурс о поле, этничности и классе / Ф. Антиас // Социальные и гуманитарные науки. — 2004. — №2. — Сер. 11. — С.21–27.
30. Риджвей С.Л. Гендер, статус и лидерство / С.Л. Риджвей // Социальные и гуманитарные науки. — 2004. — №2. — Сер. 11. — С. 27–33.
31. Кононов И. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 57–78.
32. Маркс К. Капитал: Критика политической экономии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избранные сочинения в 9 т. — М.: Политиздат, 1987. — Т. 7. — 811 с.
33. Ильин В.И. Классовая структура: проблема методологии анализа / В. Ильин // Рубеж. — 2000. — № 15. — С. 86–109.
34. Heilbroner R. 21st Century Capitalism. — New York, London: W.W.Norton & Company, 1993.
35. Parkin F. Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique. — London, New York: Routledge, 1994.
36. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3. — №5. — С. 60–75.
37. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики [сост. и научн. ред. В.В. Радаев]. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 519–536.
38. Theodore R. Schatzki A New Societist Social Ontology // Philosophy of the Social Sciences. — 2003. — Vol. 33. — № 2. — P. 174–202.
39. Marshall A. Principles of Economics, 8 ed. // London, Macmillan, 1949.

40. *Тихонова Н.Е.* Ресурсный подход как новая теоретическая парадигма в стратификационных исследованиях / Н.Е. Тихонова // Социологические исследования. — 2006. — №9. — С.9-19.
41. *Grusky D.* The Contours of Social Stratification [Электронный ресурс] // Общество в переходный период: социальные проблемы в фокусе социологии — Режим доступа: [//www.sociology.kharkov.ua/rus/focus.php](http://www.sociology.kharkov.ua/rus/focus.php).
42. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: социальный механизм трансформации: учеб. пособ. / Т.И. Заславская. — М.: Дело, 2004. — 400 с.
43. *Радаев В.В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. Радаев // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3. — № 4. — С. 20–33.
44. *Демин П.* Человеческий капитал как фактор европейской экономической интеграции Республики Беларусь / П. Демин // Белорусский журнал международного права и международных отношений. — 2003. — №3. — С. 87–92.
45. *Азаренко С.А., Базаров Е.Ю.* Коммуникативные и телесные техники в символическом пространстве власти [Электронный ресурс] // Социемы. — 2003. — № 9. — Режим доступа: http://www2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/texts/sociemy/9/azar_bazar.html#_ftn1
46. *Bourdieu P.* The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for Sociology of Education / Ed. by J. Richardson. — New York: Greenwood Press, 1986. — P. 241–258.
47. *Coleman, J. S.* Social Capital in the Creation of Human Capital // American Journal of Sociology. — 1988. — № 94. — P. 94–120.
48. *Paldam M.* Social Capital: One or Many? Definition and Measurement // Journal of Economic Surveys. — 2000. — Vol. 14. — Issue 5. — P. 629–654.
49. *Reisman L.* Inequality in American Society: Social Stratification. — Glenview: Scott, Foresman, 1973.
50. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3. — С. 121–139.
51. *Демкив О.* Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры / О. Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 99–111.
52. *Степаненко В.* Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 2. — С. 24–41.
53. *Socjologie w Polsce / Pod. red. Z. Krawczyka, K.Z. Sowy* — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. — 496 s.
54. *Беккер Г.* Человеческий капитал (главы из книги) / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. — 1993. — № 12. — С.86–104.
55. *Ильинский И.В.* Инвестиции в будущее: образование в инновационном производстве / И.В. Ильинский. — СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1996. — 163 с.
56. *Нойманн Ф.* Методика экономической оценки человеческого капитала / Ф. Нойманн // Государственное управление: трансформационные процессы в современном

- мире: тезисы докладов междунар. науч.-прак. конф. — Мн.: Акад. управления при Президенте Респуб. Беларусь, 2002. — Ч. 2. — С. 97–100.
57. *Ванкевич В.Е.* Экономические отношения занятости: закономерности развития и регулирования / В.Е. Ванкевич. — Мн.: Изд-во БГЭУ, 2000. — 237 с.
 58. *Grusky D.* The Contours of Social Stratification [Електронний ресурс] // Общество в переходный период: социальные проблемы в фокусе социологии — Режим доступа: [//www.sociology.kharkov.ua/rus/focus.php](http://www.sociology.kharkov.ua/rus/focus.php).
 59. *Куценко О.Д.* Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: Попытки западной социологии / О.Д. Куценко — Х.: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2000. — 316 с.
 60. *Ленски Г.* Статусная кристаллизация: невертикальное измерение социального статуса [Електронний ресурс] / Г. Ленски // Социологический журнал — 2003.— №4. — Режим доступа до журн.: [//http://knowledge.isras.ru/sj/sj/sj4-03len.html](http://knowledge.isras.ru/sj/sj/sj4-03len.html).
 61. Jobs and occupation: A popular evaluation // Opinion News. — 1947. — Vol. 3. — No. 1.
 62. *Lenski G.* Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status // American Sociological Review. — 1954. — Vol. 19. — P. 405–413.
 63. *Blau P.M., Duncan O.D.* The American Occupational Structure. — New York: Wiley, 1967.
 64. *Hauser R.M., Featherman D.L.* The Process of Stratification. Trends and Analysis. N.Y., 1977.
 65. *Ganzeboom H.B., De Graaf P.M., Treiman D.J., Leeuw J.* Standard International Socio-Economic Index of Occupation Status // Social Science Research. — 1992. — №21. — P. 1–56.
 66. *Lockwood D.* The Blackcoated Worker. — London: Allen and Unwin, 1989.
 67. *Радаев В.* Экономическая социология. Курс лекций: учеб. пособ. / В. Радаев. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — 368 с.
 68. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве; под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. — С. 33–105.
 69. *Wuggenig U.* A Dying Theory? A Critical Assessment Some Aspects Status Inconsistency Research, 1950–1983 // Status Inconsistency In Modern Societies / Ed. H. Strasser, R. Hodgee — Duisburg: Verlag, 1986. — P. 24–37.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність структуризації соціального простору нерівності в соціологічному дискурсі.
2. Рамковий та синхронний підхід до вивчення соціального простору в соціології.
3. Основні положення “просторової” стратифікаційної теорії П. Сорокіна.

4. Соціальний простір як багатовимірний, організований у порядку різного ступеня загальності за Г. Зіммедем.
5. Просторові інтуїції в творчості Т. Парсонса.
6. Дослідження соціальних процесів у контексті просторових інтуїцій представниками Чиказької школи (Р. Парк, Ф. Трешер, Е. Богардус та ін.).
7. Просторові конотації в плані багатовимірності суспільства у поглядах П. Бурдьє.
8. Концептуальні уявлення про структуруацію соціального простору в аспекті стратифікаційних порядків О. Філіпова, В. Радаєва та О. Шкаратана.
9. Первинні соціальні блага у дискурсі соціальної стратифікації С. Макеєва.
10. Розкрийте сутність стратифікаційного порядку влади.
11. Економічний стратифікаційний порядок.
12. Професійний стратифікаційний порядок.
13. Стратифікаційний порядок освіти.
14. Знаковий (символічний) стратифікаційний порядок.
15. Стиль споживання як стратифікаційний порядок.
16. Гендерний стратифікаційний порядок.
17. Стратифікаційний порядок територіальних поселень.
18. Концепція капіталів як засіб представлення відносно простого стратифікаційного порядку.
19. Основні форми капіталу, що лежать в основі соціальної стратифікації.
20. Три основні стани капіталу П. Бурдьє: інкорпорований, об'єктивований та інституціоналізований.
21. Основні види рент та особливості активів індивідів за А. Соренсенем.
22. Охарактеризуйте групи активів в основі різних систем стратифікації за Д. Граскі.
23. Принципи обліку сукупного капіталу та його різновиди Т. Заславської.
24. Основні форми капіталу В. Радаєва.
25. Поняття людського капіталу у працях Т. Шульца, Г. Беккера, Дж. Коулмана, М. Грановетера, І. Ільїнського, Ф. Нойманна, Е. Ванкевича.
26. Редукціоністські та синтезуючі дослідницькі стратегії вивчення гетерогенності сучасних суспільств згідно з Д. Граскі.
27. Основоположники багатовимірного стратифікаційного підходу — М. Вебер та П. Сорокін.
28. “Об’єктивна” соціоекономічна модель класифікації професій Е. Едвардса.
29. Концепція статусної неконсистентності та стратифікаційні порядки Г. Ленські.
30. Інтегральний соціоекономічний індекс професійного статусу П. Блау і О. Данкена.
31. Міжнародна шкалу престижу професій в громадській думці Д. Треймана.
32. Теорія “класової позиції” Дж. Локвуда та її компоненти.
33. Порівняльний аналіз класових схем Е. Райта, Р. Еріксона, Дж. Голдторпа та Л. Портокареро (так звана EGP-схема).
34. Типи ресурсів, нерівність у володінні і контролі над якими детермінує різні види експлуатації за Е. Райтом.
35. Класова структура зайнятості Дж. Голдторпа.

Тестові завдання

1. Вперше в історії соціології поняття соціальний простір ввів:

- 1) П. Сорокін;
- 2) О. Філіпов;
- 3) Г. Зіммель;
- 4) Е. Дюркгайм.

2. Праця Г. Зіммеля “Соціологія простору” була опублікована

- 1) 1927 р.;
- 2) 1903;
- 3) 1900;
- 4) 1890.

3. Праця “Соціальна диференціація” належить:

- 1) П. Сорокіну;
- 2) Г. Зіммелю;
- 3) О. Філіпову;
- 4) Г. Спенсеру.

4. Поняття “соціальне коло” вперше в соціології вжив:

- 1) П. Сорокін;
- 2) Г. Спенсер;
- 3) О. Філіпов;
- 4) Г. Зіммель.

5. Соціальний простір для П. Сорокіна:

- 1) є рамковою концептуальною конструкцією і охоплює все народонаселення Землі;
- 2) ансамбль невидимих зв'язків, тих самих, що формують простір позицій, зовнішніх по відношенню одна до одної, визначених одні через інші, за їхньою близькістю, сусідством або за дистанцією між ними, а також за відносною позицією: зверху, знизу або посередині;
- 3) організований вертикально (стратифікація) і горизонтально (диференціація);
- 4) групування населення за приналежністю до держави, релігії, національності, професії, політичних партій, за економічним статусом, походженням, статтю, зростом і т.п.

6. Соціальний світ за П. Бурдьє можна зобразити:

- 1) у формі багатовимірного простору, побудованого за принципом диференціації й розподілу, який сформований сукупністю властивостей, що діють у конкретному соціальному універсумі;
- 2) у формі рамкової концептуальної конструкції, яка охоплює все народонаселення Землі;
- 3) у формі соціальної ієрархії, що організована вертикально (стратифікація) і горизонтально (диференціація);
- 4) у формі диференціації населення за параметрами простору, яка формується на множинних стратифікаційних порядках.

7. Згідно П. Бурдьє соціальний простір це:

- 1) абстрактний простір, сконструйований ансамблем підпросторів або полів (утворених нерівним розподілом окремих видів капіталу);
- 2) організований вертикально (стратифікація) і горизонтально (диференціація);
- 3) простір людського співіснування як потоку подій, сукупності найрізноманітніших практик індивідів та їхніх об'єднань;
- 4) місце, яке може займати соціальний агент у просторі нерівності.

8. У соціології соціальний простір описується й аналізується переважно:

- 1) в структурній перспективі;
- 2) у конфліктній перспективі;
- 3) у феноменологічній перспективі;
- 4) у культурологічній перспективі.

9. Історико-соціологічний погляд на суспільство пропонує комбінацію різних стратифікаційних систем. Етократична стратифікаційна система:

- 1) групи розрізняються за юридичними правами, які, своєю чергою, жорстко зв'язані з їхніми обов'язками і перебувають у прямій залежності від цих обов'язків;
- 2) порядок домінування груп вибудовується насамперед згідно з їхнім становищем у владно-державних ієрархіях (політичних, військових, господарських);
- 3) групи поділяються за змістом і умовами своєї праці;
- 4) соціальні групи складаються з вільних у політичному і правовому відношеннях громадян і розходження між групами тут мають економічний характер.

10. В основі духовної влади лежить:

- 1) політична нерівність як відмінність можливостей соціальних груп і прошарків використовувати державну владу в своїх цілях;
- 2) можливість людини впливати на інших через особисті соціально-психологічні характеристики, певну харизму, високий рівень особистого авторитету, престижу тощо;
- 3) ієрархія посад, а саме кількість підлеглих; рівень освіти і кваліфікації безпосередніх підлеглих;
- 4) можливість однієї людини або групи людей реалізувати свою власну волю в спільній дії навіть всупереч опору інших людей, які беруть участь у вказаній дії.

11. Варіабельність економічного стратифікаційного порядку визначається:

- 1) розміром отримуваних доходів;
- 2) досягнутим рівнем життя;
- 3) масштабами накопиченої приватної власності чи виробничого капіталу;
- 4) рівнем владних повноважень.

12. Інтегровані показники рівня життя:

- 1) заробітна плата та наявне у індивіда майно;
- 2) калорійність харчування населення;
- 3) середній рівень споживання основних продуктів харчування на душу населення;
- 4) середня кількість предметів тривалого користування.

- 13. Традиційно в соціології професія використовується як показник:**
- 1) рівня владних повноважень;
 - 2) позиції, що її займає індивід у структурі зайнятості;
 - 3) певного рівня поваги та престижу;
 - 4) зростання класу носіїв знання.
- 14. Їжа, одяг, житло, зовнішні прояви освіти (мова, знання, ерудиція тощо) виступають:**
- 1) символами, які недвозначно інформують про позицію індивіда в соціальному просторі;
 - 2) ознаками престижу тієї чи іншої соціальної групи;
 - 3) способами демонстрації статусної позиції у суспільстві;
 - 4) типом споживання індивіда.
- 15. Автором тези, що статеві та етнічні відмінності, з одного боку, є причиною появи нерівності, а з іншого сприяють нерівномірному розподілу ресурсів є:**
- 1) Ф. Антіас;
 - 2) С. Ріджвей;
 - 3) О. Філіпов;
 - 4) Ж. Бодрійяр.
- 16. Мейнстрім досліджень стратифікаційних порядків пов'язаний з використанням уявлень та операціоналізованих визначень:**
- 1) капіталу;
 - 2) простору;
 - 3) професії;
 - 4) ресурсів.
- 17. П. Бурдьє виділяє такі основні форми капіталу:**
- 1) владний і економічний;
 - 2) культурний і соціальний;
 - 3) людський і фізичний;
 - 4) престижу та символічний.
- 18. Відповідно до концепції П. Бурдьє існують три основні стани капіталу, а саме:**
- 1) інкорпорований;
 - 2) об'єктивований;
 - 3) суб'єктивований;
 - 4) інституціоналізований.
- 19. Соренсен виділяє три основні види рент:**
- 1) монопольні ренти у вигляді рент зайнятості;
 - 2) композитні ренти;
 - 3) ренти на природні здібності або культурний капітал;
 - 4) ренти на інкорпоровані види капіталу.
- 20. Економічний капітал в об'єктивованому (речовому) стані включає:**
- 1) грошовий капітал (фінанси);
 - 2) виробничий капітал (засоби виробництва);

- 3) товарний капітал (готові продукти);
- 4) рівень життя.

21. Культурний капітал індивіда характеризується такими показниками:

- 1) економічна культура (економічний капітал);
- 2) інтелектуальна культура (інтелектуальний капітал);
- 3) освітня культура (освітній капітал);
- 4) морально-етична культура (морально—етичний капітал).

22. В інституціоналізованому стані символічний капітал втілюється:

- 1) в структурі доходів;
- 2) в структурі авторитету, репутації (структурі престижу);
- 3) в структурі взаємної довіри і взаємодопомоги;
- 4) в структурі соціальних мереж, соціальних норм і довіри.

23. Обсяг соціального капіталу, який має в своєму розпорядженні агент, залежить від:

- 1) розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати;
- 2) від обсягу капіталу (економічного, культурного або символічного);
- 3) від рівня політичної та адміністративної влади;
- 4) від капіталу, акумульованого в сім'ї.

24. В. Радасєв як окрему форму капіталу виділяє:

- 1) фізичний капітал;
- 2) людський капітал;
- 3) економічний капітал;
- 4) символічний капітал.

25. Поняття людського капіталу, запозичене соціологією з неокласичної економічної теорії, представниками якої є:

- 1) Т. Шульц;
- 2) Г. Беккер;
- 3) Дж. Коулман;
- 4) М. Грановетер.

26. Редукціоністські дослідницькі стратегії згідно Д.Граскі виходять із тези:

- 1) лише один з цих критеріїв є основним у поясненні та описові соціальної неоднорідності;
- 2) обов'язково треба враховувати широкий перелік критеріїв (ресурсів) стратифікації;
- 3) одні ресурси здатні виступати джерелом доступу до інших статусно важливих ресурсів;
- 4) про відносну незалежність основних вимірників (шкал) соціальної стратифікації.

27. "Об'єктивну" соціоекономічну модель класифікації професій запропонував:

- 1) Е.М. Едвардс;
- 2) Р. Ходж;
- 3) Г. Ленські;
- 4) П. Сорокін.

28. Автором концепції статусної неконсистентності в соціології є:

- 1) Е.М. Едвардс;
- 2) Р. Ходж;
- 3) Г. Ленські;
- 4) П. Сорокін.

29. Г. Ленські запропонував розглядати чотири стратифікаційні порядки:

- 1) величина доходу, професія, освіта й етнічна приналежність;
- 2) величина доходу, професія, освіта й престиж;
- 3) величина доходу, професія, освіта й соціальне походження;
- 4) величина доходу, професія, освіта й вік.

30. П. Блау і О. Данкен у другій половині 60-х років розробили ідею:

- 1) концепції статусної неконсистентності;
- 2) інтегрального соціоекономічного індексу професійного статусу (SEI шкали);
- 3) “об’єктивної” соціоекономічної моделі класифікації професій;
- 4) редукціоністської дослідницької стратегії.

31. Міжнародну шкалу престижу професій в громадській думці створив:

- 1) Д.Трейман;
- 2) Д. Фезерман;
- 3) Р. Хаузер;
- 4) Г. Гензбум.

32. У книжці “Робітник у чорному пальто” Дж. Локвуд пропонує теорію “класової позиції”, засновану на синтезі деяких ідей:

- 1) К. Маркса;
- 2) М. Вебера;
- 3) Г. Зіммеля;
- 4) П. ДеГраафа.

33. У.Рансімен виділяє класи на основі трьох стратифікаційних порядків:

- 1) можливість контролю над економічними ресурсами;
- 2) розмір власності;
- 3) ринкова позиція (володіння необхідними вміннями та кваліфікацією);
- 4) трудова ситуація.

34. Найпоследовнішим і найавторитетнішим прихильником класового підходу за межами Європи:

- 1) Е. Райт;
- 2) Р. Еріксон;
- 3) Дж. Голдторп;
- 4) Л. Портокареро.

35. Типи експлуатації за Е. Райтом:

- 1) ресурси трудових сил (феодална експлуатація);
- 2) ресурси капіталу (капіталістична експлуатація);
- 3) організаційні ресурси (державна експлуатація);

4) ресурси вмінь і кваліфікації (соціалістична експлуатація).

36. Чотири основні осі Е.Райта для виділення класів:

- 1) володіння засобами виробництва;
- 2) кількість робітників (підлеглих);
- 3) володіння дефіцитними вміннями (кваліфікацією);
- 4) відношення до володіння владою;
- 5) розмір власності.

37. Е. Райт побудував навколо ресурсів контролю й експлуатації (власності, ресурсів організації і спеціальних знань/умінь):

- 1) семиелементну класову схему;
- 2) одинадцятиелементну класову схему;
- 3) п'ятиелементну класову схему;
- 4) двокласову схему.

38. Класова структура для Дж. Голдторпа це:

- 1) агрегована структура зайнятості, в якій виділяються базисні класові позиції;
- 2) це агрегована структура професій;
- 3) комплекси нерівномірного розподілу матеріальних винагород і життєвих шансів;
- 4) модель експлуатації.

Розділ 3

Реконфігурація стратифікаційних порядків у суспільствах, що трансформуються

- 3.1. Еволюція властивостей і характеристик стратифікаційних порядків*
- 3.2. Досвід та особливості соціологічного спостереження за процесами трансформації структур нерівностей: об'єктивістська оптика*
- 3.3. Індивідуальні й групові адаптаційні практики як реакції на зміни у суспільстві*
- 3.5. Методика вивчення багатовимірних стратифікаційних порядків*

Статус аксіоми має в суспільствознавстві твердження про те, що соціуми змінюються. Проте загальновідомо й те, що змінюється далеко не все. Принаймні емпіричні кроскультурні спостереження Д. Треймана за престижем професій, Дж. Голдторпа за мобільністю підтверджують відносну сталість стратифікаційних порядків (або ж їхню вкрай повільну еволюцію). При цьому вона забезпечується стійкістю соціальних інститутів, які і є головними соціальними інстанціями, відповідальними за відтворення постійних режимів підтримання, зберігання, підтвердження легітимної конфігурації як окремих стратифікаційних порядків, так і їхньої сукупності [1, С.30–34].

Деяка інша ситуація складається в суспільствах, “що трансформуються” — так прийнято позначати постсоціалістичні країни. Тут інституційна структура досить радикально переформатовується, між традиційними інститутами та такими, що виникають, перерозподіляються нормативні функції по відтворенню стратифікаційних порядків (економіка, наприклад, а в цілому й класова структура, регулюються тепер державою та ринком). Ініціюється також процес, який К. Касторіадіс називає “автономізацією інститутів” [2, С.131–136], що в нашому випадку означає тимчасову чи доволі постійну відмову інститутів підтримувати й відтворювати традиційні зразки й моделі нерівності або неспроможність швидко утвердити нові.

Більшість країн, у яких відбувалася радикальна зміна соціально-економічного устрою, пройшли у 90-ті роки через більш або менш глибоку економічну кризу з її неоднозначними впливами на стратифікаційні порядки. Проте вже на початку нинішнього століття доміантними стають тенденції соціальної нормалізації та економічного зростання, і, отже, маємо два досить різні за причинами та ефектами етапи метаморфоз із соціальними структурами. Найвиразніше поділ на етапи представлений в Росії та Україні. Т. Заславська вважає, що Росія пройшла нижню точку кризи у 1995–1996 роках [3, С.165], а українські дослідники фіксують злам в оцінках респондентами власної економічної ситуації в 1998 році [4, 5]. У результаті те, що відбувається в ці часи із стратифікаційними порядками, аж ніяк не охоплюється універсальними (гранично генералізованими) або ж, навпаки, суттєво спрощеними формулюваннями. Принаймні ясно, що метафора їхнього “руйнування” (“розпаду”), якою б привабливою з огляду на її радикальність вона не була навіть для етапу кризи, настроює на явно неадекватну інтерпретацію успадкованих станів, імпульсів й приписів, які

спостерігалися соціологами у 90-ті роки. Водночас не зовсім зрозуміло, що могли б означати твердження про відновлення структурних утворень. З усім тим очевидно, що і так не досить нав'язлива фактичність стратифікаційних порядків стає проблематичнішою, її дедалі важче ідентифікувати за допомогою раніше ефективних критеріїв, а особистісна та колективна присутність в них дедалі слабше підтверджується інституціонально й все більш невпевнено сприймається індивідуально.

3.1. Еволюція властивостей і характеристик стратифікаційних порядків

Аналітично можна виділити п'ять відносно незалежних, проте притаманних властивостей і характеристик стратифікаційним порядкам.

По-перше, на початковому етапі інституційних перетворень, на етапі економічної кризи, усім іншим подіям передуює діSSIPaціЯ (лат. *dissipatio* — розсіювання), тобто помітне зменшення жорсткості порядків. Щонайменше їхні елементи (складові) віднаходять чи вимушено отримують нові ступені свободи відносно один одного. Як видається, для характеристики такого стану непридатні такі терміни, як “хаос” чи “дезорганізація” — як внаслідок ціннісної забарвленості (тема “аномальної девіації” легко розпізнається при їхньому вживанні), так і звуженої евристичної перспективи, що їм притаманна й вимагає повернення до організованого стану насамперед. Свого часу С. Макеєв так описував цей процес, розглядаючи розпад органічного зв'язку між “позицією” та системами винагородження внаслідок економічної кризи, закриття підприємств, масової невиклати чи багатомісячних затримок заробітної платні.

Відділення позицій (статусів) від систем винагороди, незавершеність процесу дроблення і присвоєння власності, політичної влади зумовлюють можливість і навіть необхідність розпаду обов'язкової для функціонально залежних систем ідентичності індивідів і позицій, їхню взаємну диференціацію чи навіть відчуження і відторгнення. Утворюється розрив між “уявною” та “реальною” належністю до верстви чи групи (цей процес зачепив, певна річ, не всіх, але дуже багатьох). “Уявна” належність, пов'язана з попереднім життєвим досвідом, освітою, професійною кар'єрою, поставлена під сумнів наявними умовами і не підтверджується “значущими іншими”. Належність (до позиції, статусу, організації) і участь — віднині більше не одне і те ж саме. За відсутності систем винагороди належність поставлено під сумнів, отже, зникла і жорстка обов'язковість участі, контроль за якою заздалегідь приречений на неефективність. Інакше кажучи, оскільки ресурси ідентифікації виявилися недосяжними чи невизначеними, значна частина простору ідентифікаційних практик перетворилася на “проблемний простір”. І в особистісному, і в соціальному аспектах питання ідентифікації стали центральними для структури суспільства. Неможливість використання ідентифікаційних схем, які склалися на основі здобутої раніше професійної освіти та досвіду практичної діяльності, призвели до уніфікації практик самоідентифікації. В результаті індивіди, що живуть у різних населених пунктах і мають різні рівні освіти й компетентності, починають дедалі подібніше локалізувати себе у стратифікованому соціальному просторі [6]. Фактично на цьому етапі система стратифікаційних порядків значно спрощується, а домінантним стає економічний стратифікаційний порядок (капітал, дохід, власність) при різкому зменшенні компенса-

торних функцій інших критеріїв соціальної диференціації. Остання обставина й призводить до збільшення поляризації і соціальної нерівності.

По-друге, зростання ступенів свободи елементів стратифікаційних порядків не являє собою якесь тимчасове явище чи перехідний режим. Наприкінці 90-х років київські дослідники з Інституту соціології НАН України оприлюднили монографію, в якій виклали концептуальні узагальнення й спостереження за “рухливими структурами” [7]. Про динаміку соціальної стратифікації в контексті свободи приблизно в той же час писала й М. Шабанова [8]. А вже на початку наступного десятиліття сюжети про плинність сучасного світу та його фрагментів стають модними не без вирішального впливу З. Баумана з його книгами спочатку про “ліквідну” любов (англ. liquid — плинний, нестійкий), тобто про крихкі зв’язки між людьми, як це і зазначено у підзаголовку першої з них [9], а потім і про “ліквідну”, тобто плинну, сучасність [10]. Після цього легітимність уявлення про плинні, плавкі, еластичні стратифікаційні порядки вже не підлягає сумніву.

По-третє, така легітимність не відміняє потреби формувати знання про те, що може відбуватися із спільнотами та соціальними категоріями за такої якості стратифікаційних порядків. Наявний соціологічний матеріал у відповідних публікаціях дає підставу говорити про декілька сценаріїв. Насамперед сукупності індивідів наражаються на загрозу бути підданими маргіналізації та соціальній ексклюзії, а в більш загальному плані — втрачати чи набувати соціальний престиж та повагу. В будь-якому разі суттєвих збитків зазнає здатність індивідів та груп ідентифікувати “своє” місце (не ясно, що тут вважати “своїм”), а також самоідентифікуватися. Досить реальною є перспектива, далі, виникнення під дією різноманітних чинників нових (“емерджентних”) елементів соціальної структури, частина яких не матиме інституціональних ресурсів та відповідної організаційної підтримки утвердитися в сталих стратифікаційних порядках, проте деякий час зможе існувати в їхніх проміжках. Нарешті, в широких межах може змінюватися чисельність тих чи інших спільнот, утворюючи певні “хвилі” абсолютних чи відносних значень.

По-четверте, “нормальним”, традиційним стратифікаційним порядкам притаманне те, що Г. Ленські називав соціальною кристалізацією — встановлення деякої міри узгодженості, відповідності статусних характеристик практично на весь життєвий цикл окремого індивіда. За умов еластичності та гнучкості стратифікаційних порядків така умова буде помітно порушуватися або ж не виконуватися взагалі. Не виключено, що поступово утворюється нова “норма”, згідно з якою статусна неузгодженість стане перманентною для значної кількості індивідів чи конкретних спільнот, або ж складуться нетривалі, не гарантовані соціально узгодженості, які періодично змінюватимуть одна одну з перервою на ситуацію неузгодженості. Одним з наслідків може бути й співіснування в досвіді значної кількості індивідів такого сполучення статусно-рольових компонентів, яке раніше вважалося несумісним або навіть і неможливим.

По-п’яте, все вищесказане не означає, що соціальні структури остаточно втратили жорсткість або ж склалися й діють інституціональні механізми, які забороняють соціальну реверсію — повернення до попереднього стану. Насправді реставраційні соціальні та культурні практики нікуди не зникають, іноді вони інтенсивні й навіть демонстративні, особливо коли йдеться про реставрацію храмів, історичної пам’яті, переінтерпретацію подій (відновлення історичної правди) тощо. Соціолог, отже, при-

пускає принципову можливість реставрації й конкретних стратифікаційних порядків, його не полишає небезпідставна підозра, що дещо подібне діється в якомусь сегменті соціуму. Крім того, на етапі економічного зростання соціальні інститути повертаються до виконання своїх природних функцій з контролю і регулювання процесів структуризації та розподілу обмежених ресурсів — функцій з кристалізації всіляких ієрархій.

Такою виглядає “нова реальність” стратифікаційних порядків. Значною мірою вона зафіксована в численних монографіях і статтях. Проте доволі повний огляд відповідної літератури вже тепер є проблематичним, а тому подальший текст претендує лише на ілюстрацію сформульованих вище констатацій.

3.2. Досвід та особливості соціологічного спостереження за процесами трансформації структур нерівностей: об’єктивістська оптика

Соціологічна традиція люб’язно або ж підступно пропонує концептуальні “пункти спостереження” за реконфігурацією стратифікаційних порядків, тобто минулим досвідом опису того, що відбувається в мінливому суспільстві. Люб’язно, тому що надають дослідникові засоби для роботи. Підступно, оскільки звільняють його від праці над створенням нових концептуальних репрезентацій, редукують актуальне до вже відомого, ставлять в залежність від нього. Йдеться, втім, не про загальну “транзитологію”, хоч як би її розуміти, а про досить конкретні інструментальні і теоретичні конструкції, доступні соціологові [11].

У перспективі *соціально-шарової* структури в фокусі дослідницької уваги опиняються сконструйовані чи реальні спільноти і категорії населення, а також загальні тенденції змін у соціальній структурі та стратифікаційних порядках. В експертному та політичному середовищах очікувалося, що найпомітнішим результатом приватизації і роздержавлення найважливіших сфер життя стане консолідація середньої страти (середнього класу) й утворення досить простого стратифікаційного порядку з вищої, середньої та нижчої страт, як на це вказує назва колективної монографії спеціалістів з Інституту соціології РАН [12]. Проте “пошук” середнього класу аж ніяк не завершений, і в публікаціях з’являються все нові методики його ідентифікації в емпіричних обстеженнях [13, 14, 15]. Спираючись на моніторингові репрезентативні дані Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦИОМу), Т. Заславська у другій половині 90-х років запропонувала свою відому шестиелементну стратифікаційну модель Росії, вказуючи водночас на низький рівень легітимності нових еліт, формування нових елементів, які об’єднують великих та середніх підприємців, а також дрібних підприємців та самозайнятих, а також на радикальне поглиблення матеріальної нерівності між ними і “базовою” стратою, навіть формування “соціального дна” [3, С.156–159].

Інтерес науковців до еліт в Україні [16, 17, 18] має конкретне джерело. Саме еліти визнаються суспільствознавцями, основними дизайнерами, рушійними силами та виконавцями реформаторських проектів у їх “шоковому” або ж еволюційному іпостасях. Їхня соціальна значущість — дійсна чи тільки уявна — живить такий інтерес, повертає увагу до процесів формування та відтворення верхньої страти нового стратифікаційного порядку.

Окрім того, на першому етапі соціально-економічного транзиту відбулася легалізація в суспільній свідомості й антипода еліт — страти бідних. Її дослідження започатковані в Україні Київським міжнародним інститутом соціології обстеженням домогосподарств. Твердження експертів у середині 90-х років про те, що українське суспільство стає суспільством “масової бідності” [19], не підтверджується в середині наступного десятиріччя, коли проблема бідності стала об’єктом уваги й систематичного дослідження державних інституцій, а піднесення економіки та зростання доходів населення суттєво уповільнили процеси поглиблення стратифікації доходів та видатків домогосподарств, самооцінки себе як бідних стають менш масовими в опитуваннях Інституту соціології НАН України [20].

Спрямованість реконфігурації стратифікаційних порядків польські соціологи описують дещо по-іншому. Вони виходили з того, що соціалізму притаманний досить складний інституціональний механізм приписування нерівностей, який на початковому етапі реформ не демонтується, а тільки більшою чи меншою мірою послаблюється. Звісно, ринкові механізми, як зазначають Х. Доманський та А. Ріхард, призводять до поглиблення нерівності, а репрезентативні обстеження фіксували більшу залежність між доходами та рівнем освіти громадян, що, як відомо, і є характеристикою власне ринкових моделей стратифікації [21, С.21]. Проте водночас в останнє десятиріччя минулого століття нотувалася й інтенсифікація процесів спадковості у відтворенні соціальної структури в контексті традиційних групових інтересів та колективних дій, що вимагало їхнього розуміння та пояснення [22, С. 33–46].

Інституціональні та соціально-структурні зміни сприяють конструюванню ще одного стратифікаційного порядку — ієрархічного поділу на тих, хто виграв від реформ, і тих, хто програв. Так, в опитуваннях Інституту комплексних соціальних проблем Російської академії наук (з 2005 функціонує як центр у складі Інституту соціології РАН) такий поділ відбувався за самооцінкою “виграв чи програв” та самооцінкою зміни власного соціального становища. Як пише Н. Тихонова, до 1998 року поступово зменшувалася частка тих, хто вважав себе у вигравші (7% у 1998 році проти 25% у 1993 році), та потім тенденція перетворилася на протилежну й на початок 2002 року ця частка зросла до 16%, тобто переважна більшість переконана, що реформи відбуваються за їхній рахунок. При цьому у вигравші себе відчують лише підприємці, а частка тих, хто не виграв і не програв, становила 33% [23, С.113–120].

Дещо іншу й більш точну методику застосовували польські колеги, коли обсервували зміни у матеріальному становищі в період з 1988 по 2000 рік. Факторний аналіз трьох змінних (дохід на члена домогосподарства, матеріальний рівень домогосподарства, фінансові можливості сім’ї), а також урахування соціально-професійного статусу у двох зазначених часових точках дало змогу виділити п’ять категорій станом на 2000 рік: 1) ті, хто програв; 2) ті, хто не виграв; 3) ті, хто не програв; 4) ті, хто виграв; 5) “суперпереможці”. Якщо брати за основу оцінку матеріального стану домогосподарств, то у 2000 році в Польщі було 15% тих, хто виграв (майже стільки ж у Росії за простою самооцінкою), проте тих, хто програв, не половина, як у Росії, а тільки 15%. В інтерпретації таких відмінностей слід зважати на суттєві розбіжності у проведенні реформ — “шокові”, короткочасні в Польщі та розтягнуті у часі в Росії та Україні [24].

У перспективі *мобільності* надійно встановлено відомості щодо України на основі класової схеми Дж. Голдторпа, представлені в публікаціях С. Оксамитної [25]. За її даними, як на етапі поглиблення соціально-економічної кризи, так і в період виходу

з неї інтенсивність класової міжпоколінної мобільності знижується [26], а освіта стає радше чинником поглиблення нерівності (бар'єром), ніж каналом, відкритим для вихідців з усіх верств населення [27]. На пригасання мобільності і на домінування низхідної мобільності вказують й російські дослідники [28]. Щодо внутрішньогенераційної мобільності за часів соціально-економічних трансформацій, то така інформація про Україну відсутня, а Х. Доманський в середині 90-х років у Польщі фіксує зростання шансів для індивідуальних просувань та кар'єр. Останнє, однак, не приводить до зменшення соціальної дистанції між соціальними спільнотами і категоріями [29].

Суб'єктивне сприйняття змін в моніторингових обстеженнях зазвичай фіксують за допомогою різної розмірності "соціальних драбин" (респонденти оцінюють своє становище в такому уявному стратифікаційному порядку). За даними Інституту соціології НАН України, з 1994 до 1997 року поступово зростала відносна чисельність тих, хто розміщував себе на першому (з семи) щаблі такої драбини — з 19% до 25%. Аналогічні тенденції суб'єктивної мобільності щодо широкого кола показників матеріального стану визначали й представники Новосибірської економіко-соціологічної школи [30]. Потім ця частка почала поступово зменшуватися і у 2006 році становила 8% [31, С.484]. Інакше кажучи, до середини 90-х років дедалі більше індивідів констатували погіршення свого соціального становища, що зовнішній спостерігач вправі інтерпретувати як низхідну мобільність, а потім більшість розташовувала себе все вище, посередньо вказуючи на просування вгору. Для початку першого десятиріччя поточного століття тенденції поступового зростання самооцінок соціального становища на десятищабельній драбині і в порівняльній перспективі протоколює й О. Симончук [32].

У перспективі *маргіналізації та соціальної ексклюзії* центральними залишаються проблеми витиснення груп та категорій за межі стратифікаційних порядків, які завжди є порядками інституціонально обґрунтованого нерівномірного розподілу певних благ та ресурсів [33]. Тим часом у радикальному варіанті перенесення стану аномії на все суспільство дослідники фактично визнають, що відбулася диссіпація стратифікаційних порядків.

Перспектива маргіналізації започатковується в соціології Робертом Парком, який у 1928 році опублікував статтю "Міграція людей і маргінальна особа". Автор стверджує, що "внаслідок міграції і мобільності руйнуються культурні традиції й індивіди інтегруються в нові спільноти. Виникає ситуація, за якої окрема особа живе у двох різних культурних групах, перманентно перебуваючи в конфліктній ситуації. В результаті формується суперечливий тип особистості — "маргінальна особа" [34]. Перехідний стан українського суспільства безумовно ускладнює соціальну самоідентифікацію й природно породжує феномен маргінальної людини, що й помітили у вітчизняних соціальних координатах сучасні дослідники [35; 36, С.276].

Окремою варіацією щодо цієї перспективи є і концепція аномії як особливого стану суспільства, започаткована Е. Дюркгаймом та розвинена Р.Мертоном, згідно з якими аномія є характеристикою не психологічного стану особистості, а соціальної структури — відсутності чи помітного послаблення регулювальних функцій цінностей та норм, або є результатом розриву між цілями, визначеними культурою суспільства та інституційними засобами їхнього досягнення. В такому разі стратифікаційні порядки, маємо підставу додати, серйозно проблематизовані чи навіть розсіяні. Проте таке дезорганізоване оточення сприймається й переживається індивідами,

прямо й посередньо інспіруючи девіантні зразки реакцій та поведінки. Разом з тим легітимні соціальні структури, а з ними й легітимні стратифікаційні порядки поступово відновлюються [37]. На матеріалах українського суспільства проблематика відповідних суспільних патологій як ефектів аномії (масове почуття соціального невдоволення, безпорадності, наростання тривожності, цинізму, деморалізованості) найретельніше розглянута в праці Є. Головахи та Н. Паніної про соціальне безумство в середині 90-х років [38], пізніше ця проблематика відстежувалася й публікувалася в щорічниках Інституту соціології НАН України.

Про маргіналізацію категорій чи груп населення (витиснення за межі стратифікаційних порядків) в спеціальній літературі згадок значно менше. За нашими спостереженнями, журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” Інституту соціології НАН України за десять років (з 1998-го) не опублікував жодної статті, в назві якої згадувалася б маргіналізація. В російському науковому соціологічному просторі такі зустрічаються. Так, Н. Римашевська наслідком маргіналізації вважає чотири групи людей, що утворюють “соціальне дно”: 1) жебраки, які відкрито просять милостиню; 2) “бомжі”, що позбулися свого житла внаслідок маніпуляцій в період формування стихійного ринку житла; 3) безпритульні діти, які втратили батьків або втекли з дитбудинку; 4) вуличні повії (включаючи дітей), що ведуть асоціальний спосіб життя [39, С.35]. Про невизначеність, неясність статусних характеристик у період соціально-структурних перетворень в цій термінології пишуть З. Голенкова, О. Ігітханян, І. Назаринова [40].

Справа, здається, в тому, що відповідна проблематика останніми десятиріччями досліджується у межах визначень соціальної ексклюзії. Термін “соціальна ексклюзія”, за свідченням Ч. Гора, вперше почав використовуватися 1974 році у Франції для позначення соціально незахищених категорій населення [41]. Спочатку йшлося про розумово та фізично відсталих, схильних до суїциду, самотніх батьків, інвалідів, маргіналів, дітей-сиріт, асоціальних особистостей та інших “невдах”. Пізніше загальноприйнятим стає розширене трактування (ексклюзія як масовий процес), яке має на увазі усіх тих, чий права так чи інакше утискаються, хто не вписується в установлені порядки чи постійно випадає з них [42]. В Україні чи не єдине дослідження з цього ж питання провели С. Оксамитна та В. Хмелько, зафіксувавши уповільнення поширення матеріальних передумов соціальної ексклюзії після 2000-го року й негативну динаміку міжособової соціальної ексклюзії, коли дедалі більше людей відчують себе ізольованими від тих, хто міг би подати їм допомогу [43, С.77]. Хоча, як свідчить С. Оксамитна, відповідні обстеження досить поширені у світовій соціології [44, С.211–212]. Такою ж залишається ситуація з близьким ексклюзії поняттям “андерклас”: про нього знають [45, С.33–34], проте емпіричні свідчення надходять із зовнішнього соціологічного середовища [46].

Перспектива *статусної консистентності/неконсистентності* також застосовувалася у спостереженнях за структурними трансформаціями. Становлення концепції статусної неконсистентності в межах теорії соціальної стратифікації відбувалося в 50–60-ті роки. В рамках концепції сформувалося три версії аналізу статусної неузгодженості, які отримали умовні назви об’єктивної (Г. Ленські з концепцією ступеня консистентності статусних позицій), суб’єктивної і нормативної [47, С. 62–63].

Прихильники нормативної версії, зокрема І. Гофман, визначають та вимірюють неконсистентність не через нерівність рангів, а через відхилення від нормативно очікуваних профілів [48]. Початковим моментом аналізу є уявлення про “правила конгру-

ентності” — моделей статусів, які нормативно очікуються або самими індивідами, або їхнім соціальним оточенням, а їх неузгодження зводиться до порушення цих правил.

Суб’єктивний аспект неконсистентності вперше був описаний в роботах Л. Брума, де підкреслюється відмінність між усвідомленням позиції і самою позицією в соціальній структурі [49, С. 480]. Акцент у цій версії аналізу робиться на усвідомленні індивідом, озброєним життєвим досвідом і відчуттями, своєї статусної позиції. В емпіричних дослідженнях застосовувалися різні способи виявлення усвідомлюваної статусної позиції індивіда, отримані результати були відмінними й суперечливими, а надійний, загально визнаний інструментарій так і не був створений [50, С.30].

Нині концепція статусної неконсистентності, як одне з “відгалужень” теорії соціальної стратифікації, вдало адаптується до умов трансформаційного соціуму. Досвід західних досліджень переймають російські дослідники Т. Заславська [51], Л. Хахуліна [52], Л. Зубова та І. Ковальова [53], В. Анурін [54], Л. Гордон, А. Терьохін та О. Будилова [55, 56]. С. Сабліна спиралася на досить просте “правило конгруентності” — відповідності між винагородою (оплатою праці на конкретній позиції) та інвестиціями (отриманою освітою) — відповідно до традиції з’ясувала, як голосували на президентських виборах 1996 року в Росії носії консистентних та неконсистентних статусів [57, гл.19]. Пізніше вона узагальнила свої матеріали в індивідуальній монографії “Статусные рассогласования: методология анализа и практика исследований” [58].

Докладний огляд виконаних східноєвропейськими соціологами досліджень ступеня статусної конгруентності містить праця А. Патракової [59]. Незважаючи на різну кількість ознак статусу, що їх брали до уваги польські та чеські соціологи, загальний висновок збігається: наслідком суспільної трансформації є кристалізація статусів, тобто міра їхньої узгодженості поступово зростає. Щодо України прикінцеві констатації А. Патракової більш диференційовані, оскільки якщо для тих, хто займає низькі статусні позиції на семишабельній “соціальній драбині” в моніторингу Інституту соціології НАН України, характерна кристалізація статусів, то на вищих позиціях наростає статусна неузгодженість.

У перспективі *престижу* ієрархія професій доволі динамічна в часи структурних метаморфоз, відповідна вертикаль тут гнучка й нестабільна. На початку 90-х років траплялися не підтвержені кількісними обстеженнями констатації, згідно з якими українське суспільство перетворилося на суспільство депрестижоване, в якому престиж (а разом з ним і репутація) стає чимось вкрай незначним і практично не регулює поведінку індивідів. Тому і домінуючою в просторі престижу визнавалася тенденція до наростання однорідності. Стверджувалося також, що дефіцит, який гостро відчувається “новими багатими”, — це дефіцит авторитету і поваги в суспільстві, відсутність твердого ціннісного підтвердження легітимності власного існування як повноцінної соціальної верстви [60, С.73, 75]. Вказувалося й на певну конверсію престижності професій та окремих категорій: ті з них, які колись були достатньо престижні, тепер є непрестижними (вчені, вчителі, лікарі, військові, шахтарі, хлібороби, моряки і т.д.), і, навпаки, сьогодні можна говорити про престижність, наприклад, квазі-підприємців (раніше — спекулянти, “фарцовщики” тощо) [61, С.68].

У проміжку часу між 1994 та 1996 роками, як зазначали пізніше вітчизняні дослідники, у 15 з 31 професій, щодо яких вимірювався престиж в опитуваннях Інституту соціології НАН України, статистично значуще змінився кількісний показник індексу: він зменшувався у професій фізичної й збільшувався у професій висококваліфіко-

ваної розумової праці [62, С.156–157]. У посткризовий період динаміка менш інтенсивна, але достатньо виразна. За даними С. Оксамитної та А. Патракової, за період між 1999 та 2007 роками у 20 з тієї ж 31 професії статистично значуще змінилося значення індексу: в одинадцяти збільшилося й у дев'яти зменшилося. Престиж зростав у тих, хто займав верхні позиції у структурі влади (міністр, депутат, директор заводу), а також переважно у професій, що вимагають вищої освіти (вчений, журналіст, актор, інженер), хоча зростав і престиж будівельника, перукаря, швачки. Знижувався ж престиж професій, пов'язаних з комерцією (продавець), економікою (керівник банку, бухгалтер), обслуговуванням (лікар, офіціант) [63, С.170–179].

На матеріалах репрезентативних обстежень у Польщі дані щодо перекомбінації стратифікаційного порядку престижу Х. Доманський наводить у своїй статті про формування середнього класу [64, С.75–78]. Звісно, там використовувалася інша методика вимірювання престижу й інший список професій, так що отримано велими несхожі ієрархії — в Польщі, наприклад, очолюють викладач університету, шахтар та медсестра, а в Україні — міністр, керівник банку й депутат. Інакше кажучи, в Польщі ієрархія слабо корелює з владою й доходами, а в Україні — сильно. Проте визначилися й деякі спільні тенденції: як в Україні, так і в Польщі зменшувався престиж лікаря, професій в сфері бізнесу, в тому числі й приватного; зростав престиж військовослужбовців, окремих професій некваліфікованої праці (в Україні — швачки, в Польщі — прибиральниці). Водночас, на відміну від України, в Польщі протягом останнього десятиліття різко впав престиж професій вищих позицій у владі (міністри, керівники підприємств) й виріс престиж учителя.

Перспектива *нерівності шансів та можливостей* залишається чи не найважливішою в соціології, проте в Україні вона приваблива лише для окремих дослідників. С. Оксамитна на матеріалах вітчизняних, а також порівняльних досліджень спостерігає за плінністю шансів здобути вищу освіту, фіксуючи звуження каналів доступу до неї вихідців з низькостатусних категорій населення та тенденцію, що вже намітилася, відставання освітнього рівня молодих українців від освітнього рівня їхніх європейських однолітків [65]. Як показав Х. Доманський, це загальна тенденція для постсоціалістичних країн: в Польщі, Росії, Білорусі, країнах Балтики у 90-ті роки нерівність у доступі до освіти зростає, проте згодом зменшується й підкоряється логіці стратифікації, згідно з якою вищий освітній капітал сім'ї забезпечує вищі шанси здобути бажану освіту [66].

У соціологічній науці сьогодні відсутня відпрацьована методика вивчення широкого кола шансів та можливостей, що й спонукає спеціалістів до самостійного конструювання польових інструментів. В обстеженнях Інституту соціології НАН України 2003 року респондентам пропонувалося оцінити свої шанси задовольняти життєві та соціальні потреби за таблицею, що містила 27 суджень із шкалою від високих до низьких шансів. У цілому населення досить низько оцінювало доступність шансів та можливостей, а соціологи вибудовували на основі відповідей не стратифікаційний порядок шансів та можливостей, а їхній розподіл (фактично горизонтальний) між різними соціальними суб'єктами [67]. Повторне опитування у 2006 році на базі вже тільки 20 суджень зафіксувало розподіл шансів та можливостей між жителями різних типів поселень: жителі великих міст явно вище оцінювали для себе доступність актуальних можливостей задовольняти поточні потреби, тим часом як жителі малих міст та сільської місцевості наголошували на доступності для них шансів “жити краще за батьків” та забезпечити власним дітям краще за своє життя [68].

Не всі з перелічених перспектив реалізовані в масштабних емпіричних дослідницьких проектах, однак досвід уже виконаних також вимагає узагальнення.

Досвід спостереження: об'єктивістська оптика. Набір та особливості дослідницьких інструментів обумовлені теоретичними засадами, яких дотримується дослідник і обговорення яких обов'язкове при підготовці звітів чи публікацій. Так, опитування у формі інтерв'ю або самостійного заповнення респондентом анкети залишається найпоширенішим методом отримання первинної інформації щодо стратифікаційних порядків. У цьому сенсі претензія бути “об'єктивним” означає лише одне: в спостереженні згідно з деякими постійними правилами застосовуються процедури та інструменти (шкали), які редукують множину індивідуальних та групових ситуацій щодо відносно невеликої кількості випадків.

Поданий нижче матеріал представляє дослідницькі практики соціологів Польщі, Чехії, Росії та України. Дві ознаки вирізняють практики східноєвропейських науковців. Перша стосується подовження попередньої стратегії спостереження, так що висновки щодо реконстеляції стратифікаційних порядків торкаються переходу від соціальних структур, відтворюваних за умов домінування інституту держави (централізованої економіки та складних механізмів контрольованого розподілу винагород, привілеїв, шансів та можливостей), до ієрархізованих структур, підпорядкованих переважно імперативам ринку. Друга ознака конкретизує першу: в неринковій системі виробляються й відтворюються гетерогенні (неконсистентні) страти та соціальні категорії — висхідна точка, що уможлиблює подальше стеження за видозмінюванням.

У Польщі традиція стратифікаційного аналізу соціалістичного суспільства в межах досить вільно трактованого марксизму закладена в 60-ті роки ХХ століття В. Весоловським [69]. Ліквідація капіталістичних відносин усуває лише основний критерій стратифікації (відношення до засобів виробництва), зберігаючи інші ознаки соціального становища індивідів (характер праці, доходи, освіта, престиж професії тощо) протягом значного періоду та конституюючи існування класів, страт та верств. Найважливішими з них на той час він вважав інтелігенцію та дрібнотоварних виробників [70, С.146, 148].

В. Весоловський бачить два основних способи дослідження стратифікованих структурних одиниць. По-перше, можна досліджувати наявність у суспільстві різних груп за кожним стратифікаційним порядком окремо: дохід, професія, престиж тощо. Інший спосіб дослідження стратифікаційної структури він називає багатофакторним і пропонує виділяти соціальні групи за континуумом “фіксованих рівнів стратифікації”, тобто розглядати розшарування в оптиці різних стратифікаційних порядків [70, С.159–160].

Соціальне становище індивідів визначається професією, яку досить повно характеризують три стратифікаційні виміри — *характер праці, розмір доходу і престиж*. Завдання полягало в з'ясуванні того, якою мірою вони відповідають один одному (виявити міру кристалізації). Респондентам пропонувалося оцінити позиції п'яти професійних груп, що різняться характером праці (підприємців, фахівців, кваліфікованих найманих робітників, некваліфікованих робітників) в ієрархіях матеріальної (дохід) і соціальної (престиж) винагород за п'ятибальною шкалою. Отримані результати опитувань населення Польщі в 60-ті роки свідчили про значні масштаби невідповідностей між характером праці, розміром доходу і престижем, неконсистентності значущих соціальних ієрархій у масовій свідомості [69, С.137]. У 60–70-ті роки ХХ сто-

ліття до аналогічних підсумкових міркувань дійшов й В. Майковський [71], проаналізувавши 18 професійних груп в ієрархіях *доходу і престижу*.

У 80–90-х роках минулого століття дослідницький інтерес зміщується до вивчення статусних невідповідностей вже в умовах суспільства, що трансформується й до використання багатовимірних методик. Так, Х. Доманський на основі даних п'яти національних опитувань (1982, 1987, 1991, 1992, 1993 рр.) простежив динаміку коефіцієнтів кореляції між складовими загального статусу та виявив збільшення міри узгодженості складових загального статусу, а саме стратифікаційних порядків освіти, доходу і престижу мірою того, як стратифікаційні порядки починають дедалі послідовніше формуватися за правилами ринкової економіки. Регресійний аналіз виявив посилення впливу освіти на рівень винагороди з трансформацією суспільства в ринкове, тобто встановлюється більша відповідність між інвестиціями індивідів у кваліфікацію та отриманими доходами, хоча ця тенденція по-різному реалізується у різних секторах економіки, типах поселення тощо [72, С.337, 343]. Починаючи з 2000 року Х. Доманський значно розширює перелік стратифікаційних порядків, які він використовує у своїх дослідженнях соціальних ієрархій в Польщі: стать, вік, освіта, адміністративна влада, місце проживання, сектор зайнятості, особистий дохід, професія, матеріальне становище тощо [73].

Е. Внук-Ліпінський звертає увагу також на те, що на противагу релятивно-стабільним стратифікаційним системам західних суспільств, логіка стратифікаційного структурування в колишніх соціалістичних країнах характеризувалася частими змінами. Так, більшість з них побували в ситуації “передкомуністичній”, у ситуації “сталінізму”, постсталінського державного соціалізму, а з 1989 року (Україна і Росія з 1991-го року) — у посткомуністичній соціально-економічній ситуації. У кожній з них конфігурація основних детермінант стратифікації чи суспільного успіху індивідів складалася особливим способом. За цих обставин релевантним інструментом розгляду модифікації стратифікаційних порядків він вважає певним чином реконструйовану концепцію П. Бурдьє.

По-перше, Е. Внук-Ліпінський воліє радше говорити про ресурси і про їхню трансформацію в капітал. Для цього необхідні три умови: 1) ресурс як капітал має бути акумульований індивідом; 2) ресурс є капіталом лише тоді, коли виконує функцію ренти, отримання вигоди, зиску; 3) для перетворення ресурсів у капітал має бути певний рівень інституціоналізації капіталу. По-друге, в східноєвропейських суспільствах найважливішою формою соціального капіталу є капітал політичний. Під політичним капіталом розуміється не лише належність до партії, а й лояльність з боку дирекції, чи перебування в хороших стосунках з особами, які є при владі тощо [74, С.10–19]. У цьому дослідженні еліт Польщі, Угорщини та Росії вчені застосовували такі операціонально визначені види капіталів: економічний (майновий стан), політичний (участь у партіях та у владі), культурний (освіта) та соціальний (товариські контакти та знайомства).

Багатовимірним підходом послуговуються й в аналізі трансформації соціальної структури Чехії у 80–90-ті роки ХХ століття. У проекті, очолюваному П. Махоніним і М. Тучеком, інформаційну базу дослідження склали результати національних опитувань, в яких використовувалися окремі методологічні принципи і методичні процедури, відомі ще з праць 60-х років [75]. Щодо чинників диференціації доходів вони встановили поступове посилення впливу меритократичних стратифікаційних поряд-

ків (освіта і складність праці) на розподіл доходів і зменшення значущості демографічних характеристик (стать і вік), які відігравали важливу роль у перерозподільчому суспільстві [75, С.157], тобто, як і польські колеги, вони визнають залежність винагород від інвестицій індивідів у кваліфікацію, що й притаманне ринковим стратифікаційним інтенціям.

Інший спосіб опису вертикальної соціальної диференціації спирається на уявлення про багатовимірну концепцію статусної консистентності /неконсистентності [76]. Економічно активне населення розглядалося через призму п'яти стратифікаційних порядків: освіта, складність праці, управлінська позиція (включаючи позицію, пов'язану з володінням приватним капіталом), дохід і культурні параметри стилю життя. Сконструйована ними за допомогою кластерного аналізу стратифікаційна модель включала десять страт, чотири з яких виявилися відносно консистентними: у 1984 р. вони включали 48,2% респондентів, у 1993 р. — 51,4 %. Незважаючи на деяке збільшення в структурі суспільства частки людей з узгодженими статусами, вже на початку трансформаційного процесу вона була значно меншою порівняно з відповідною часткою у 1968 р., коли консистентні страти включали 80% респондентів.

У цілому уявлення про посилення процесу статусної кристалізації в міру посткомуністичних інституціональних перетворень були підтвержені. Це явище в чеських дослідженнях дістало назву рестратифікації на противагу дестратифікації, яка спостерігалася в чеському суспільстві “пізнього соціалізму”. На думку авторів, зростання масштабу неконсистентності стало однією з вирішальних причин колапсу комуністичного режиму в 80-ті роки. Це підтверджувало ідею Г. Ленські про нестабільність суспільств з великою часткою носіїв неузгоджених статусів, оскільки вони схильні підтримувати опозиційні політичні сили внаслідок незадоволеності існуючим соціальним порядком.

Спадковість у вивченні стратифікаційних порядків, яка притаманна дослідницьким практикам польських та чеських колег, практично відсутня в дослідженнях російських соціологів. Тим часом соціальні зміни в цілому, а також окремі соціальні групи та верстви суспільства стали предметом репрезентативних емпіричних досліджень різного рівня узагальнення і з використанням різноманітних методологічних підходів. На думку Л. Беляєвої [77], тут існують декілька значущих напрямів. Це передусім теоретико-концептуальні розробки Т. Заславської з проблем трансформації російського суспільства, які проводяться в нерозривному зв'язку з вивченням розподілу соціальних ролей і статусів між верствами суспільства відповідно до їхніх цілей і інтересів, конкретних характеристик тих соціальних агентів, взаємодія яких формує траєкторію соціетальної трансформації суспільства. Взаємодія (співпраця, конкуренція, боротьба) соціальних макро–мезо і мікросуб'єктів слугує рушійною силою перетворення суспільства [78]. Ієрархічні верстви (еліта, верхня, середня, базова і нижня) аналізуються як потенційні актори трансформаційного процесу зі своїми ресурсною базою, статусом, складом і внутрішнім укладом.

Для аналізу стратифікаційної будови суспільства Л. Беляєвою [77] була застосована процедура кластерного аналізу або розпізнавання образів, тобто одразу заявлено, що йдеться не про “реальні” соціальні категорії, а “сконструйовані”. В результаті вся сукупність респондентів була поділена на 5 кластерів (високостатусні, експерти, реалісти, нові та старі бідні), які мають близькі характеристики, що не виходять за значення деякого порогу, й відокремлюють один кластер від іншого. Кластеризація від-

бувалася відповідно до трьох стратифікаційних порядків — наявність у респондентів *владних функцій, матеріальний рівень життя і здобута освіта*. Застосування відповідних шкал дало можливість встановити соціальні дистанції між кластерами, що проявилось також у відмінностях сприйняття тих або тих соціальних явищ індивідами, які “належать” до різних кластерів, у засобах та зразках соціальної самоідентифікації, у незбігах в соціокультурних характеристиках, у несполучності ціннісних орієнтацій.

Поєднання класового і стратифікаційного аспектів аналізу сучасної Росії реалізуються в дослідженнях колективу під керівництвом З. Голенкової. Формування двох основних класів — власників і найманих працівників — розглядається як процес, на який впливають роздержавлення власності і поява багатосекторної економіки [79, С.71]. При цьому наймані працівники вивчаються не як однорідна маса, а як елемент макроструктури суспільства, який внутрішньо соціально диференційований за кількома позиціями. На мезорівні значущими є такі стратифікаційні порядки, як *сектор економіки, галузева специфіка, регіон проживання*. На мікрорівні діють такі критерії, як владні відносини, а також функціональні особливості соціально-трудової діяльності, які представлені стратифікаційними порядками — *складність праці, освітня і професійна підготовка та кваліфікація*.

У цілому стратифікаційна структура суспільства розглядається як “ієрархічно організований простір, де соціальні групи і верстви різняться між собою ступенем володіння власністю, доходами, владою і соціальним статусом” [79, С.5]. Основними її вимірами виступають: *економічний, професійний, політичний* стратифікаційні порядки, тобто матеріальне становище, владний статус, престиж, а також ступінь адаптації до трансформаційних процесів. Через незавершеність процесу розшарування (недостатню жорсткість порядків) у кожний окремих момент часу структурування не є остаточним і здатне змінюватися під впливом різних чинників, у тому числі таких, що виникають несподівано, емерджентно.

Інша стратегія аналізу соціальної структури російського суспільства реалізована колективом під керівництвом М. Горшкова [80]. Предметом дослідження є соціальна структура, представлена трьома великими верствами — багатими, бідними і середніми, які виділялися на підставі самоідентифікації індивідів на десяти ієрархічних рівнях. У кожній з досліджених верств виявлені свої якісні економічні характеристики, внутрішня структура, поведінкові, світоглядні і соціально-психологічні особливості. Вивчення не тільки матеріального рівня двох полярних верств російського суспільства — бідних і багатих, а й особливостей способу життя, специфіки економічної, політичної, етичної і релігійної свідомості дало змогу зафіксувати формування стійких соціальних утворень, які мають тенденцію до самовідтворення і обмежують соціальну мобільність у суспільстві.

Багатовимірний підхід використаний О. Шкаратаном і Н. Сергеевим для отримання ієрархічної моделі соціальної структури російського суспільства, яку утворюють “реальні” групи. Кожна з них об’єднує індивідів із близькими показниками розташування в стратифікаційних порядках *матеріального становища, влади і рівня культурного споживання*. На підставі ознак, включених в опитувальник, конструювалися відповідні індекси, які зводилися в статусний індекс соціальних груп. За допомогою кластерного аналізу були виділені сукупності респондентів, що володіють близькими значеннями статусних індексів. Таким чином, було виділено 10 груп (кластерів), де групи з номерами 1, 2 утворюють нижчі верстви суспільства, 3–5 — проміжну верству, 6–9 — середні і 10 — вищі середні верстви.

Автори доходять висновку про реальність виділених кластерів, оскільки існують суттєві відмінності в їхніх характеристиках. Спільність таких характеристик для більшості представників кожного кластеру свідчить також про існування так званого ядра групи. Реальність виділених соціальних груп підтверджує також відносну спільність життєвих цінностей для респондентів, що утворюють один кластер. Аналіз сфер зайнятості респондентів у кластерах показав, що в умовах перехідного суспільства спроби виділення реальних соціальних груп на підставі однієї лише професійної приналежності респондента не мають сенсу [81, С.39–45].

Дослідження економічної стратифікації з використанням багатовимірного підходу проведене Н. Тихоною, Н. Давидовою та І. Поповою [82]. Теоретичною підвалиною виступала веберіанська/ неовеберіанська традиція, для якої статусоформувальними ознаками економічної нерівності є життєві шанси (*life-chances*) на ринку праці та споживання. Для побудови інтегральної моделі стратифікації суспільства дослідники спробували розробити *індекс рівня життя* і на підставі його показників створити шкалу вертикальної стратифікації, розташували на ній росіян відповідно до різниці їхніх життєвих шансів у сфері споживання. При цьому враховувалися широкий спектр об'єктивних матеріальних/майнових ресурсів, реальний рівень споживання і певні суб'єктивні оцінки матеріальної забезпеченості.

При побудові індексу рівня життя дослідники виходили з того, що рівень життя визначається не тільки рівнем добробуту, а й оцінюванням рівня депривації, тобто характерними для частини населення вимушеними обмеженнями у споживанні окремих благ. Ознаки депривації при розрахунку індексу оцінювалися зі знаком “мінус”, тимчасом як наявність тих або тих ресурсів (майна, нерухомості, заощаджень, можливостей використовувати ті або інші послуги, практика проведення тих чи тих форм дозвілля і відпочинку) — із знаком “плюс”, що давало змогу наочно представити той факт, що відсутні та наявні блага в житті кожної людини можуть бути взаємокомпенсовані. Внесок у підсумковий індекс робили конкретні значення локалізації індивідів у таких стратифікаційних порядках:

- 1) суб'єктивні оцінки наявності найбільш значущих форм депривації;
- 2) майнова забезпеченість;
- 3) наявність нерухомості, якою можна було користуватися в повсякденному житті, але яку можна було і продати та використати як додатковий економічний ресурс;
- 4) якість житлових умов;
- 5) наявність заощаджень, зокрема у формі таких інвестицій, які можна було швидко перевести в грошову форму;
- 6) можливість використання платних соціальних послуг;
- 7) можливості в проведенні дозвілля, пов'язані з додатковими витратами [82, С.120–123].

Порівнюючи результати досліджень соціальної структури сучасної Росії, проведених на одних і тих же масивах емпіричних даних у 2003–2006 рр. на базі різних теоретичних парадигм, Н. Тихонова доходить висновку, що найбільш евристичні можливості має порівняно нова для стратифікаційних досліджень “ресурсна” парадигма, розробка якої пов'язана, насамперед з іменами П. Бурдье, Е. Соренсена, М. Кастельса, У. Бека та інших дослідників. Фактично ця парадигма є своєрідним розвитком марксистського підходу, проте такого, який враховує нові соціальні умови. Так, у сучасних умовах поняття капіталу має включати низку таких “інкорпорованих” видів ка-

піталу, як людський, культурний, соціальний тощо, а для локалізації соціальної позиції індивіда дослідник має використовувати багатокритеріальну базу.

Н. Тихонова виділяє такі види ресурсів (причому деякі з них є суто стратифікаційними порядками): *кваліфікаційний* (освіта і навички, тобто “людський капітал”); *фізіологічний* (здоров’я, працездатність тощо); *культурний* (ступінь соціалізації, стиль життя тощо); *економічний* (майно, дохід тощо); *соціальний* (включеність у мережі соціальних зв’язків людей, які, своєю чергою, володіють різним за обсягом і структурою капіталом); *владний* (політичний та адміністративний ресурси); *символічний* (престижність певних характеристик у спільноті, суспільстві); *особистий* (психологічні особливості, що визначають поведінку, — трудові мотивації, ініціативність, старанність тощо) [83].

Припускалося, що групи населення мають у своєму розпорядженні різний обсяг ресурсів, а сукупний ресурс кожного індивіда має свою структуру, яка і визначає місце індивідів у системі стратифікації російського суспільства загалом. Для визначення позиції індивіда в стратифікаційній структурі обчислювався індекс ресурсної забезпеченості. Максимальна кількість змінних, що враховувались при побудові індексу ресурсної забезпеченості, склала 77 одиниць, які відображали 8 видів ресурсів [84].

Місце людини в сучасному суспільстві, робить висновки Н. Тихонова, принципово відрізняється залежно від того, до якого з трьох класів відповідно до структури і обсягу її активів вона належить — до класу власників дефіцитних ресурсів, класу власників недефіцитних ресурсів або до класу “зайвих” (соціально виключених) індивідів [83]. Особливості ресурсів визначають і специфіку місця людини всередині відповідних класів. Соціальна ж структура такого типу є класовою, оскільки відповідає всім вимогам, які необхідні для її віднесення до класового типу стратифікаційних систем.

Як і в Росії, в Україні відстежувалася переважно “нова реальність” — без спроб встановити спадковість чи змінність у відтворенні стратифікаційних порядків. Ще на початку 90-х років в Інституті соціології НАН України опанували методику застосування класової схеми Дж. Голдторпа, яку вже широко використовували в Європі (проте не в Росії) на базі міжнародного класифікатора професій (ISCO). У межах проекту “Ставлення до перетворень”, що проводився фірмою “Соціс” у 1993, 1995 та 1998 роках, отримано дані щодо класової структури українського суспільства. Віднесення до класу здійснювали спеціально підготовлені кодувальники. Приєднання Інституту соціології НАН України у 2005 році до Європейського соціального дослідження дало змогу класифікувати респондентів із застосуванням спеціального програмного блоку безпосередньо у масиві даних за кодом професії і з врахуванням низки додаткових запитань щодо освіти, наявності підлеглих, зайнятості у державному чи недержавному секторі економіки тощо (в схемі Дж. Голдторпа вони не змінювалися з початку 80-х років минулого століття).

Проте з’ясувалося, що класова структура, яку фіксували протягом десятиліття, не досить виразно демонструє зміни у частках окремих класів, як це видно з таблиці 3.2.1.

Запитання про те, чи коректно залучати ці дані для інтерпретації структурної динаміки, не має очевидної відповіді. Наведені динамічні ряди породжують радше сумніви щодо коректності їхньої можливої інтерпретації. Можливо, відповідає дійсності зростання з 13% до 18% частки зайнятих некваліфікованою нефізичною працею: сектор різноманітних послуг справді розширився.

Таблиця 3.2.1

**Класова структура зайнятого населення України
(%, схема Дж. Голдторпа)**

Класи	1993-1995*	1998**	2005***
I (професіонали, керівники, власники)	12	10	10
II (керівники, менеджери, власники нижчого рівня)	15	18	14
III (некваліфіковані робітники нефізичної праці)	13	12	18
IV (самозайняті)	2	3	2
V (супервайзери в сфері фізичної праці, техніки)	7	8	3
VI (кваліфіковані робітники)	17	17	16
VII (некваліфіковані робітники)	23	22	20
VIII (некваліфіковані робітники у сільському господарстві)	11	10	17

* Джерело: [25, С.82] об'єднаний масив даних опитувань 1993 та 1995 років.

** Джерело: [85, С.92].

*** Джерело: [86].

Проте достовірність зростання частки зайнятих некваліфікованою фізичною працею у сільському господарстві з 11% до 17% викликає сумнів, адже, за даними Державного комітету статистики, зайнятість тут в останнє десятиліття лише знижується [87, С.111]. Питома вага робітників фізичної праці зменшилася з 40% до 36%, однак О. Симончук наводить статистичні дані, згідно з якими їхня чисельність за роки реформ знизилася у 2,1 раза [88, С.23]. Частка самозайнятих не змінилася, а це певніше за все не відповідає дійсності. Принаймні В. Хмелько, розглядаючи макросоціальні зміни в Україні за роки незалежності за даними обстежень Київського міжнародного інституту соціології, відмічає, що частка роботодавців з 1992 по 2001 рік зросла в 5–7 разів і склала 3%, а частка самозайнятих зросла втричі і становила 12% [89, С.10].

Отже, класова структура неінформативна щодо змін у стратифікаційних порядках. Це стосується й класової схеми Е. Райта, яку залучали до вивчення взаємозв'язку соціальної структури та особистості в українсько-польському дослідженні за методикою М. Кона у 1992–1993 роках [90; 91; 92, С.52–53]. На початку 80-х років у Польщі класовий вимір доповнювався стратифікаційним, коли статус професій визначався за допомогою шкали престижу Д. Треймана, а працівники фізичної праці диференціювалися за зайнятістю в економічно значущих галузях (тяжка промисловість, вуглевидобувна) та менш важливих (легка промисловість, харчова). Однак і її модифікація для більш точної структурної локалізації індивідів у повторному опитуванні на тій же вибірці у 1996 році в Україні (класова схема для зайнятих — 7 класів за Е. Райтом — доповнювалася тут і незайнятими: пенсіонерами, домогосподарками, безробітними, студентами) непридатна для відстеження динаміки, оскільки, як стверджують автори, на ранніх етапах перетворень зміни ще не позначилися будь-скільки суттєво [93, С.414].

Разом з тим досить багатий матеріал щодо змін в окремих стратифікаційних порядках містить моніторинг Інституту соціології НАН України. Окрім згадуваних спостережень за розміщенням індивідів себе на уявній соціальній драбині [15, С. 51–54; 94, С.71] запроTOCOLьований також динамічний ряд оцінок рівня матеріального до-

бробуту — від зниження у 90-ті роки до деякого зростання в першому десятиріччі поточного століття [94, С.118–123].

Отже, досвід спостереження за стратифікаційними процесами приводить до двох висновків. По-перше, застосування класових схем, а також включення в анкети запитань щодо статусу зайнятості дали змогу фіксувати появу нових соціальних категорій (самозайнятих, великих та дрібних власників), а також створювали базу для порівняльних міжнаціональних досліджень. При цьому апріорно приймається, що становище страти, групи, індивіда визначається сукупною дією багатьох чинників — множинними стратифікаційними порядками.

По-друге, стратифікаційні порядки не є жорсткими і ця їхня характеристика не являє собою якусь тимчасову ваду чи недолік, а певніше за все — постійний стан, що відповідає якимось фундаментальним властивостям сучасних суспільств [95].

3.3. Індивідуальні й групові адаптаційні практики як реакції на зміни у суспільстві

Стабільність статусів й стратифікаційних порядків у сучасному (“модерному”) суспільстві відносна та відрізняється від “традиційного” тим, що постійно і досить швидко змінюється. Це в свою чергу вимагає від індивідів чи навіть зобов’язує їх практично безперервно уточнювати та коригувати координати свого “місця” в неоднорідному соціальному просторі. Вже досить давно П. Бергер та Т. Лукман з’ясували механізм конструювання ідентичностей — таких собі похідних від складної за змістом взаємодії індивіда та суспільства [96, С.281], які, власне, й репрезентують варіанти соціальних локалізацій.

Можна сказати і так: завжди існують чи мають існувати ресурси, за допомогою яких суб’єкти здатні формулювати ціннісно забарвлені чи ціннісно нейтральні та певною мірою легітимні визначення самих себе та інших. Вони вбудовані в механізми, наприклад, соціального порівняння (“місце” встановлюється відносно “місць” значущих інших) або ж інституціонального приписування та підтвердження статусів. Проте за умов швидкої та радикальної зміни засад функціонування суспільства, як це і відбулося після розпаду сукупності соціалістичних держав, такі ресурси зникають взагалі або ж стають вкрай дефіцитними: зв’язок індивіда та суспільства стає принаймні неочевидним, а матеріал конструювання ідентичностей — важкодоступним.

Ті, хто належить до поколінь, що відчували зміни на власному досвіді, можуть залежно від конкретної ситуації або інерційно відтворювати старі уявлення про свій соціальний статус, або намагатися виробити нову соціальну самоідентифікацію, або відмовляються від подібних спроб, або ж відкладають їх на невизначений термін. Однак для всіх джерелом непевності чи проблемності виступають плінні, “ліквідні” стратифікаційні порядки. “Соціальна ідентифікація особи в нестабільному, кризовому суспільстві, — відзначає В. Ядов, — приводить до несподіваних незвичних дій... Відбувається зрушення від прозорої ясності соціальних ідентифікацій радянського типу ... до групових солідарностей, де все амбівалентне, нестійке, позбавлене будь-якого певного вектора” [97, С.171]. “Орієнтація на реальність” — термін психології, який згадують П. Бергер та Т. Лукман, — не рятує, оскільки “реальність” попередніх соціальних номінацій стала вже сумнівною, а нові соціальні номінації ще не утверди-

лись у статусі реальних. У вітчизняній соціологічній літературі зазначається, що багато колишніх ідентичностей нині наявні радше як порожні оболонки, як найменування (номінації), які втрачають свій сенс і свою реальну основу. Тим часом виникають нові ідентичності, які, навпаки, вельми реальні, але при цьому ще не знайшли свого найменування або не приймаються індивідами як самовизначення [98, С.9].

Соціологи, проте, зробили і свій внесок у формування навичок соціальної самоідентифікації пересічними громадянами — хоча б тим, що у своїх численних опитуваннях пропонували респондентам віднести себе до певної страти (класу) чи розмістити на соціальній драбині. На російських матеріалах такий феномен фіксує Л. Хахуліна: “Якщо на початку 90-х років понад третині респондентів було важко віднести себе до якої-небудь страти або вони взагалі заперечували наявність у суспільстві такого поділу, то вже наприкінці століття самоідентифікація з даними соціальними категоріями для переважної більшості не викликала труднощів. Це є свідченням того, що нова ідентифікаційна система дедалі більше вкорінюється в масовій свідомості” [99, С.26].

Водночас зрозуміло, що ці зрушення в способах самоідентифікації, звикання до нових стратифікаційних категорій ще нічого не говорять про реальну психологічну значущість цих категорій для індивідів. Респондент може віднести себе до тієї або іншої страти в ситуації діалогу з соціологом, але це не означає, що проблема такого самовизначення існувала в його свідомості до того, як співрозмовник поставив її перед ним і запропонував можливі варіанти відповіді. Іншими словами, вербальна думка про власну стратифікаційну приналежність не обов'язково означає, що респондент дійсно осмислює своє соціальне становище запропонованим методом. Принаймні у проведених нами опитуваннях неодноразово виникали ситуації, коли питання про те, до якого з десяти ступенів на соціальній драбині відносить себе респондент, було для нього явно новим, і відповідь він давав експромтом та не дуже впевнено, бо його спонукав до цього інтерв'юєр. Інколи траплялося, що респондент відчуває проблему самоідентифікації, зокрема з конкретною соціальною стратою, класом, як вельми суттєву для себе і готовий до активної рефлексії з цієї проблеми.

Інакше кажучи, для досить значної кількості респондентів самоідентифікація ніколи не стає скільки-небудь значущою проблемою, питанням, яке хвилює і над яким варто замислюватися. І це не зважаючи на вимоги повсякденного життя пристосовуватися до умов, що змінюються, адже визначення власних “соціальних координат” сприймається і видається як певна гра, що й зазначено в статті І. Мостової про соціальне розшарування як символічну метагру: “Перетворення соціальної структури ... супроводжується руйнуванням одних і появою інших підстав групового самовизначення... Швидка зміна орієнтації суспільної культури і перехід від моделі соціальної безпеки до моделі соціальної конкуренції не можуть закріпитися без зміни механізмів виживання” [100, С.92].

Зрозуміло, що віднині соціальна ідентичність індивіда втрачає минулі властивості “зовнішніх” об'єктивних даних, які репрезентовані соціальним походженням, здобутою освітою і отриманою професією, підвищенням кваліфікації, що підтверджуються відповідними документами та сертифікатами. Вона перетворюється на щось випадково досягнуте чи заново підтвержене власними зусиллями або щасливим збігом — на те, що вже мало чим гарантоване, що потребує захисту і що вже не можна надійно захистити. Ця ідентичність є, з іншого боку, показником міри, з якою індивід вирішує головну свою проблему — проблему адаптації до нових соціально-економіч-

них умов. І тому вона по суті стає не стільки самовизначенням свого стійкого місця в суспільстві, скільки віддзеркаленням досвіду і перспектив індивідуального адаптаційного процесу. Саме тому така ідентичність — набагато складніше утворення, ніж самовіднесення до певної страти або групи: вона включає сукупність уявлень і соціальних установок (атитюдів), що відображають оцінку індивідом своїх можливостей активного або пасивного пристосування до наявної індивідуальної та суспільної ситуації шляхом висхідної або низхідної мобільності.

Нетипова ситуація — саме такою є радикальна трансформація основ відтворення суспільства — потребує нетипових реакцій. Звісно, для типових реакцій залишається місце, і тут концепція “габітуса” П. Бурдьє зберігає відносну релевантність. За його визначенням, габітус являє собою “систему схем сприйняття і оцінювання ...когнітивні структури, які агенти отримують в ході їхнього тривалого досвіду в якійсь позиції в соціальному світі. Габітус це одночасно система схем виробництва практик і система схем сприйняття й оцінювання практик. У обох випадках ці операції виражають соціальну позицію, в якій він був сформований. Внаслідок цього габітус виробляє практики і уявлення, що піддаються класифікації і об’єктивно диференційовані, але вони сприймаються безпосередньо як такі тільки тими агентами, які володіють кодом, схемами класифікації, необхідними для розуміння їхнього соціального сенсу” [101, С.193].

У цьому сенсі нетиповими реакції мають бути тоді, коли “позиціям” ми не можемо у більшості випадків чи взагалі поставити у відповідність “диспозиції”, адже попередній досвід вже не підказує як діяти в конкретній ситуації. Відтепер завдання індивідів та їхніх об’єднань полягає не стільки в тому, щоб фіксувати і символізувати у власних уявленнях і практиці свої об’єктивно задані соціальні позиції, скільки в тому, щоб формувати їх, здійснюючи вибір між різними стратегіями адаптації [14, С.59], і на цій основі конструювати нові схеми сприйняття та інтерпретації навколишнього світу, схеми відчуття особистісного чи колективного місця в стратифікаційних порядках. Розсіюванню останніх індивіди спонтанно чи свідомо протиставляють ініціативні, “волюнтаристські” адаптаційні практики, які хоча б частково регенерують стратифікаційні порядки чи дозволяють включатися у відносно стійкі їхні різновиди.

Найчастіше у спеціальній літературі такі адаптаційні практики називають “життєвими стратегіями” або ж близькими за значеннями термінами. В цьому переконує і конспективний перелік найрезонансніших публікацій з цієї тематики. Так, у Росії Т. Заславська досліджує типи трансформаційної активності [102, С.509]; Л. Беляєва намагається визначити рівень адаптації до перетворень й виділити ідеально-типові групи адаптації [103, С.328]; Ю. Левада окреслює життєві стратегії на основі дослідження суб’єктивних оцінок індивідуального пристосування до змінюваної соціальної реальності [104, С.538]; Т. Резник та Ю. Резник розрізняють елементи і типи життєвих стратегій особистості, до яких відносять стратегії життєвого благополуччя, життєвого успіху й життєвої самореалізації [105, С.104]. Багато аналогічних прикладів і у вітчизняних дослідників: О. Злобіна та В. Тихонович розрізняють добровільну та вимушену адаптації, вибудовуючи категоріальну дихотомію життєвих стратегій [106, С.72]; А. Горбачик описує типові форми економічної адаптації домогосподарств українського суспільства у вигляді шести стратегій виживання: зменшення споживання, перехід на самозабезпечення, пошук додаткової роботи, відкриття власного бізнесу, тіньова діяльність, використання соціальних зв’язків [107, С.41–43]. С. Бабенко роз-

глядає чотири життєві стратегії: а) досягнення життєвого успіху — практики самореалізації, використання нових можливостей, розширене відтворення соціального статусу; б) адаптація — просте відтворення статусу, збереження його завдяки практикам пристосування, вимушене балансування, використання в тому числі нових можливостей; в) виживання — обмежене відтворення на рівні фізичного виживання, результатом якого є зниження соціального статусу, життєвих шансів та самообмеження; г) ексклюзія — втеча від соціальної реальності, практики відмови від пристосування до змін [108, С.262–265].

Розробка життєвих стратегій за умов суспільної кризи являє для індивіда, як про це переконливо говорять О. Злобіна та В. Тихонович, значну складність також і тому, що в середині 90-х років невизначеними залишалися й загальносуспільні перспективи, а конфлікт між старими й новими інститутами, що регулюють й направляють діяльність індивідів та груп, був далеко не вичерпаний і мав то відкритий, то латентний характер [109, С.24]. З усім тим, наполягає Т. Заславська, вони доступні вивченню й описові принаймні на трьох рівнях [110, С.246]. Перший рівень становлять індивідуальні поведінкові стратегії, другий — типи стратегій, що практикуються різними категоріями або соціальними групами, а третій — цілісні соціальні практики, в яких беруть участь багато взаємодіючих груп.

Зокрема, автором проведено ґрунтовний аналіз масових індивідуальних поведінкових стратегій, що справляють вплив на трансформаційний процес та наслідки для суспільства. Т. Заславська виділяє чотири масштабні класи стратегій: досягнення, адаптація, регресивні та руйнівні стратегії. До стратегій досягнення належать — підвищення індивідуального і сімейного статусів, мотивовані намагання підвищити благополуччя, професійне просування, політична кар'єра, поліпшення якості і способу життя, зростання соціального престижу. В основі стратегії адаптації лежить спрямованість до соціального виживання, збереження попереднього або хоча б мінімально прийняттого соціального статусу. Регресивні стратегії відображають намагання суб'єктів соціально або хоча б фізично вижити, а нерідко просто забутися й уникнути життєвих труднощів, нехай і ціною соціальної ексклюзії, втрати мінімального статусу, соціальних зв'язків та ідентичності, що наочно презентує низхідну соціальну мобільність, повільний чи прискорений спуск на соціальне дно. Руйнівні стратегії мають агресивний, асоціальний характер, різну спрямованість і мотиви, зокрема визначаються відчаєм від нездатності пристосуватися до нових умов життя. Таким чином, з точки зору функцій трансформаційної поведінки індивідів і груп щодо суспільства, Т. Заславська виділяє 8 її функціональних типів та дає їм ґрунтовну характеристику [110, С.248–253]. М. Шабанова, аналізуючи сучасний процес адаптації населення у великому місті російської провінції, а також у сільській місцевості, виділяє три типи працеактивних росіян: “прогресивні адаптанти”, “регресивні адаптанти” і “неадаптанти”. Представники цих типів суттєво різняться моделями поведінки та життєвими стратегіями [111].

Таким чином, розробки щодо можливих реакцій індивідів на плинність стратифікаційних порядків, які є у спеціальній літературі фіксують, по-перше, наявність певного методологічного обґрунтування, що дає змогу дослідити й описати їх; по-друге, відносно невелика кількість таких реакцій явно спрощує процес спостереження за ними й інтерпретації отримуваних даних; по-третє, їхні доведені до операціональних формулювань визначення відкривають можливості для достовірного емпіричного фіксування феноменів, що репрезентують реакції пристосування до невизначенос-

ті, якою характеризуються стратифікаційні порядки суспільств, що трансформуються. У поєднанні із “об’єктивістською” оптикою все це дає можливість конструювати програму і методику багатовимірного аналізу порядків нерівності.

Досвід спостереження за стратифікаційними процесами приводить до двох висновків. По-перше, застосування класових схем, а також включення в анкети запитань щодо статусу зайнятості дали змогу фіксувати появу нових соціальних категорій (самозайнятих, великих та дрібних власників), а також створювали базу для порівняльних міжнаціональних досліджень. При цьому апіорно приймається, що локалізація страти, групи, індивіда в суспільстві визначається сукупною дією багатьох чинників — множинними стратифікаційними порядками. По-друге, стратифікаційні порядки не є жорсткими і ця їхня характеристика не являє собою якусь тимчасову ваду чи недолік, а певніше за все — постійний стан, що відповідає якимось фундаментальним властивостям сучасних суспільств.

Відносно невелика кількість можливих реакцій індивідів на плинність стратифікаційних порядків помітно спрощує процес спостереження за ними й інтерпретацію отримуваних даних, а їхні доведені до операціональних формулювань визначення відкривають можливості для достовірного емпіричного фіксування феноменів, що репрезентують реакції пристосування до невизначеності, якою характеризуються стратифікаційні порядки суспільств, що трансформуються. У поєднанні із “об’єктивістською” оптикою все це дає можливість конструювати програму і методику багатовимірного аналізу порядків нерівності. Теоретичні й методичні традиції та актуальні дослідницькі практики у цій сфері все ще ефективно застосовуються в наукових розвідках, втілюються в той досвід спостережень, описів, пояснень, без якого не має перспектив продуктивна діяльність у цій галузі соціології. Водночас все це не обмежує шанси на розробку відносно нових підходів і перспектив.

Література

1. *Giddens A.* The constitution of society. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1984. — P. 30–34.
2. *Касториадис К.* Воображаемое установление общества / К. Касториадис [пер. с фр. Г. Волковой, С. Офертаса]. — М.: Гнозис; Логос, 2003. — 480 с.
3. *Заславская Т.И.* Трансформационный процесс в России: социоструктурный аспект / Т.И. Заславская // Социальная траектория реформируемой России (исследования Новосибирской экономико-социологической школы). — Новосибирск: Наука, 1999. — С. 149–159, 165–167.
4. *Макеєв С.О.* Зміна у визначенні ситуації, що припадає на 1998 рік / С.О. Макеєв // Українське суспільство — 2003 (соціологічний моніторинг); за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 146–151.
5. *Головаха Є., Паніна Н.* Динаміка соціального самопочуття населення України: 1995–2006 / Є. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство 1992–2006 (соціологічний моніторинг). — К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 201–210.

6. *Макеєв С.А.* Процессы социальной структуризации в современной Украине / С.А. Макеєв // Полис. — 1998. — №3. — С. 49–60.
7. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности [С.А. Макеєв, И.М. Прибыткова, Е.В. Симончук и др.]. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — 204 с.
8. *Шабанова М.А.* Динамика социальной стратификации в контексте свободы / М.А. Шабанова // Социальная траектория реформируемой России (исследования Новосибирской экономико-социологической школы). — Новосибирск: Наука, 1999. — С. 365–384.
9. *Bauman Z.* Liquid Love. On the frailty of human bonds. — Oxford: Polity Press, 2003. — 176 p.
10. *Бауман З.* Текущая современность / З. Бауман. — СПб: Изд. дом “Питер”, 2008. — 240 с.
11. *Коваліско Н.В.* Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Н.В. Коваліско. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. — 240 с.
12. Россия — новая социальная реальность. Богатые. Бедные. Средний класс [М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова]. — М.: Наука, 2004. — 259 с.
13. Средний класс в России: количественные и качественные оценки; Бюро экономического анализа. — М.: ТЕИС, 2000. — 286 с.
14. *Дилигенский Г.Г.* Люди среднего класса / Г.Г. Дилигенский. — М.: Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2002. — 285 с.
15. *Симончук Е.В.* Средний класс: люди и статусы / Е. Симончук. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
16. *Зоткін А.* Роль регіональних еліт та столичного істеблішмента у формуванні владної еліти України / А. Зоткін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 95–108.
17. *Шульга М.* Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 24–37.
18. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / [В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський]. — К.: Фоліант, 2008. — 158 с.
19. *Макеєв С., Харченко Н.* Движение к бедности / С. Макеєв, Н. Харченко // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 158–173.
20. *Прибыткова И.М.* Новые статусные номинации: бедные — средние — богатые / И.М. Прибыткова // Новые социальные неравенства; под ред. С. Макеєва. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2006. — С. 179–185.
21. *Domanski H., Rychard A.* Wprowadzenie // Elementy nowego ladu. — Warszawa: IFiS, 1997.
22. *Mokrzycki E.* Od protokapitalizmu do posocjalizmu // Elementy nowego ladu. — Warszawa: IFiS, 1997. — P. 33–46.
23. *Тихонова Н.Е.* Кто выиграл и кто проиграл в результате российских реформ / Н.Е. Тихонова // Куда пришла Россия? Итоги социетальной трансформации; под

- общ. ред. Т.И. Заславской. — М.: Москов. высш. школа соц. и экон. наук, 2003. — С. 113–120.
24. *Заборовский В.* Эволюция социальной структуры: перспектива поколений / В. Заборовский // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 1. — С. 8–35.
25. *Оксамитная С.* Тенденции межпоколенной мобильности / С. Оксамитная // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 78–97.
26. *Оксамитна С.* Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності: 1993–2003 / С. Оксамитна // Українське суспільство — 2003 (соціологічний моніторинг); за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 303–313.
27. *Оксамитная С.* Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства / С. Оксамитная // Новые социальные неравенства; под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2006. — С. 116–147.
28. *Черныш М. Ф.* Социальные институты и мобильность в трансформирующемся обществе / М.Ф. Черныш. — М.: Гардарики, 2005. — 254 с.
29. *Domanski H.* Mobilnosc i hierarhii stratyfikacyine // Elementy nowego ladu. — Warshawa: IFiS, 1997. — P. 47–79.
30. *Богомолова Т.Ю., Тапилина В.С.* Субъективная мобильность населения по материальному положению / Т.Ю. Богомолова, В.С. Тапилина // Социальная траектория реформируемой России. Исследования Новосибирской экономико-социологической школы. — Новосибирск: Наука, 1999. — гл.18. — С.158–178.
31. Українське суспільство 1992–2006 (соціологічний моніторинг) / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. — К.: Ін-тут соціології НАН України, 2006. — 578 с.
32. *Симончук О.* Статусні самооцінки населення України в порівняльному та часовому контекстах / О. Симончук // Українське суспільство 1992–2006 (соціологічний моніторинг). — К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 11–21.
33. *Коваліско Н.* Маргінальність у контексті соціоструктурних змін в українському суспільстві / Н. Коваліско // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах “Грані”. — 2007. — № 4(54). — С. 100–105.
34. *Park R.E.* Human migration and the marginal man // American Journal of Sociology / - Chicago. 1928. — Yol. 33. — № 6. — P. 881–893.
35. *Прибиткова І.* Ми — не маргінали, маргінали — не ми? / І. Прибиткова // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 11/12. — С. 70–86.
36. *Лантух А.П.* Маргінальна людина в системі координат українського суспільства / А.П. Лантух // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць / наук. ред. В.С. Бакіров, В.Л. Арбеніна та ін. — Х.: Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2002. — С. 275–278.
37. *Мертон Р.* Связи теории социальной структуры и аномии // Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. — М.: Изд-во “Хранитель”, 2006. — С. 282–322.

38. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К.: Абрис, 1994. — 168 с.
39. Римашевская Н.М. Бедность и маргинализация населения (социальное дно) / Н.М. Римашевская // Социологические исследования. — 2004. — №4. — С. 33–44.
40. Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д., Назаринова И.В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян, И.В. Назаринова // Социологические исследования. — 1996. — № 8. — С. 12–18.
41. Gore Ch. Introduction: Markets, citizenship and social exclusion // Social Exclusion: Rhetoric Reality Responses / International Institute for labour studies. United Nations development program; Ed. by G. Rodgers, Ch. Gore, J. Figueiredo. Geneva, 1994.
42. Бородкин Ф.М. Социальные эксклюзии / Ф.М Бородкин // Социологический журнал. — 2000. — № 3–4. — С. 5–17.
43. Оксамитная С., Хмелько В. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма / С. Оксамитная, В. Хмелько // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 66–77.
44. Оксамитная С. Социальная стратификация, мобильность и социальная эксклюзия в стране наивысшего дохода на душу населения / С. Оксамитная // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 211–213.
45. Макеев С. Классовый анализ в современной социологии / С. Макеев // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 258с. — С. 11– 42.
46. Карвацкий А., Антонович Д. Андеркласс и культура бедности в среде бывших государственных сельских хозяйств в контексте теоретических и интерпретационных дискуссий / А. Карвацкий, Д. Антонович // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 1. — С. 36–70.
47. Богомолова Т., Саблина С. Статусная рассогласованность как аспект социальной стратификации: Презентация классической концепции / Т. Богомолова, С. Саблина // Рубеж. — 1997. — № 10–11. — С. 58–67.
48. Goffman I. Status Consistency and Preference for Change in Power Distribution // American Sociological Review. — 1957. — Vol. 22. — P. 275–281.
49. Брум Л. Социальная дифференциация и стратификация // Социология сегодня / Л. Брум. — М.: Прогресс, 1965. — С. 477–492.
50. Bourdieu P. Distinction. A social critique of the judgment of taste. Cambridge, M.A.: Harvard University Press. 1984.
51. Заславская Т.И. Бизнес-слой российского общества: сущность, структура, статус / Т.И. Заславская // Общественные науки и современность. — 1995. — № 1. — С. 17–32.
52. Хахулина Л.А. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации / Л.А. Хахулина // Экономические и социальные перемены: (мониторинг общественного мнения. — 1999. — № 2. — С. 24–34.
53. Зубова Л. Г., Ковалева Н.В. Обеспеченные (основные характеристики группы) / Л.Г. Зубова, Н.В. Ковалева // Экономические и социальные перемены: (мониторинг общественного мнения). — 1994. — № 6. — С. 38–41.

54. *Анурин В. Ф.* Экономическая стратификация: аттитюды и стереотипы сознания / В.Ф. Анурин // Социологические исследования. — 1995. — № 1. — С. 104–115.
55. *Гордон Л., Терехин А., Будилова Е.* Опыт многомерного описания материально-экономической дифференциации населения (по данным “Мониторинга экономических и социальных перемен”): статья первая / Л. Гордон, А. Терехин, Е. Будилова. // Экономические и социальные перемены: (мониторинг общественного мнения): информ. бюллетень. — 1998. — № 1. — С. 43–54.
56. *Гордон Л., Терехин А., Будилова Е.* Опыт многомерного описания материально-экономической дифференциации населения (по данным “Мониторинга экономических и социальных перемен”): статья вторая / Л. Гордон, А. Терехин, Е. Будилова // Экономические и социальные перемены: (мониторинг общественного мнения): информ. бюллетень.— 1998. — № 2. — С. 17–22.
57. *Саблина С.* Статусная рассогласованность в постсоветский период / С. Саблина // Социальная траектория реформируемой России: (исследования Новосибирской экономико-социологической школы); отв. ред. Т.И. Заславская, З.И. Калугина. — Новосибирск: Наука, 1999. — С. 415–426.
58. *Саблина С.Г.* Статусные рассогласования: Методология анализа и практика исследований / С. Саблина. — Новосибирский государственный университет, 2002. — 122 с.
59. *Патракова А.* Статусные неконсистентности / А. Патракова // Новые социальные неравенства; под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2006. — С. 270–289.
60. Социальные идентификации и идентичности [Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е.]; отв. ред. С.Макеев. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 135 с.
61. *Кармадонов О.А.* Престиж и пафос как жизненные стратегии социоэкономической группы (анализ СМИ) / О.А. Кармадонов // Социологические исследования. — 2001. — № 1 — С. 66–72.
62. *Кобелецкая Л., Бондарь В.* Динамика престижа профессий в оценках населения Украины / Л. Кобелецкая, В. Бондарь // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 156–157.
63. *Оксамитна С., Патракова А.* Ієрархія престижності професій та занять / С. Оксамитна, А. Патракова // Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін; за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. — С. 170–179.
64. *Доманський Х.* Формирование среднего класса в Польше: движущие силы и препятствия / Х. Доманський // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 75–78.
65. *Оксамитная С.* Неравенство в образовании: Украина в европейском контексте / С. Оксамитная // Украинское общество в европейском пространстве; под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 156–173.
66. *Доманський Х.* Отбор по социальному походженню в середню школу и высшие учебные заведения / Х. Доманський // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 2. — С. 24–47.

67. *Макеев С.А.* Структура пространства жизненных шансов и возможностей / С.А. Макеев // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание; под ред. О.Д. Куценко. — Х.: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2004. — С. 242–250.
68. *Макеев С.* Поселенська стратифікація життєвих шансів / С. Макеев // Українське суспільство 1992–2006 (соціологічний моніторинг); за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 56–61.
69. *Чапська І.* Майновий стан громадян у суспільстві, що трансформується / І. Чапська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С. 63–75.
70. *Весоловский В.* Классы, слои и власть / В. Весоловский — М.: Прогресс, 1981. — 231 с.
71. *Majkowski W.* People's Poland: Patterns of Social Inequality and Conflict. — New York: Greenwood Press, 1985.
72. *Domanski H.* The Recomposition of Social Stratification in Poland // Polish Sociological Review. — 1994. — № 4. — P. 335–357.
73. *Domański H.* Hierarchie i bariery społeczne w latach dziewięćdziesiątych. — Warszawa: Instytut spraw publicznych, 2000. — 175 s.
74. Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja? / Redak. E. Wnuk-Lipiński — Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1995. — 207 s.
75. *Machonin P.* Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia // American Journal of Sociology. — 1970. — Vol. 75. — № 5. — P. 725–741.
76. *Махонин П., Кухарж П., Мюллер М., Тучек М, Гатнар Л., Червенка Я.* Трансформация и модернизация чешского общества / П. Махонин, П. Кухарж, М. Мюллер, М. Тучек, Л. Гатнар, Я. Червенка // Социологические исследования. — 2002. — № 7. — С. 47–58.
77. *Беляева Л.А.* Социальные слои в России: опыт кластерного анализа [Электронный ресурс] / А.Л. Беляева. // Социологические исследования. — 2005. — № 12. — Режим доступа до журн.: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/12-2005/belyaeva.pdf>.
78. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: социальный механизм трансформации: учеб. пособ. / Т.И. Заславская. — М.: Дело, 2004. — 400 с.
79. Социальная стратификация российского общества / [отв. ред. З.Т. Голенкова]. — М.: Летний сад, 2003. — 365 с.
80. Россия — новая социальная реальность. Богатые. Бедные. Средний класс [М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова]. — М.: Наука, 2004. — 259 с.
81. *Шкаратан О.И., Сергеев Н.В.* Реальные группы в социальной структуре современной России / О.И. Шкаратан, Н.В. Сергеев // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность; под ред. Т.И. Заславской. — М.: Москов. высш. школа соц. и экон. наук, 2000. — С. 253–265.
82. *Тихонова Н.Е., Давыдова Н.М., Попова И.П.* Индекс уровня жизни и модель стратификации российского общества / Н.Е. Тихонова, Н.М. Давыдова, И.П. Попова // Социологические исследования. — 2004. — № 6. — С. 120–130.

83. *Тихонова Н.Е.* Ресурсный подход как новая теоретическая парадигма в стратификационных исследованиях / Н.Е. Тихонова // Социологические исследования. — 2006. — №9. — С.9-19.
84. *Давыдова Н.М., Тихонова Н.Е.* Методика расчета ресурсной обеспеченности при анализе социальной стратификации / Н.М. Давыдова, Н.Е. Тихонова // Социологические исследования. — 2006. — № 2. — С. 29–41.
85. *Оксамитная С.* Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине / С. Оксамитная // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии; под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 258с. — С. 82–115.
86. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве; под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. — С. 33–105.
87. *Чепурко Г.І.* Ринок праці в Україні: проблеми зайнятості в період становлення економіки / Г.І. Чепурко. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. — 274 с.
88. *Симончук Е.* Рабочий класс в Украине: хроника потерь / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 4. — С.5–25.
89. *Хмелько В.* Макросоциальные изменения в украинском обществе за годы независимости / В. Хмелько // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 5–23.
90. *Кон М., Хмелько В., Паніотто В.* Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін / М. Кон, В. Хмелько, В. Паніотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1–2. — С. 120–137.
91. *Кон М., Хмелько В., Паніотто В.* Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін / М. Кон, В. Хмелько, В. Паніотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 3. — С. 56–74.
92. *Kohn M.L.* Social Structure and Personality Under Conditions of Apparent Social Stability and Radical Social Change // Power and Social Structure / Ed. by A. Jasińska-Kania, M.L. Kohn, K.M. Slomczyński. — Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1999. — P. 49–68.
93. *Кон М.* Соціальна структура та особистість у процесі радикальних соціальних змін: аналіз України в період трансформацій / М. Кон, В. Хмелько, В. Паніотто // Соціальні структури і особистість. Дослідження М.Л. Кона і його співпрацівників. — К.: Києво-Могилян. акад., 2007. — 558 с.
94. *Панина Н.* Украинское общество 1994–2005: Год перелома (социологический мониторинг) / Н. Панина. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2005. — 149 с.
95. *Коваліско Н.* Дослідницькі стратегії вивчення багатовимірних стратифікаційних порядків / Н.В. Коваліско // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. — 2009. — № 844. — С. 79–83.
96. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман [пер. с англ. Е. Буткевич]. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.

97. Ядов В.А. Символические и примордиальные солидарности // Проблемы теоретической социологии / В.А. Ядов. — СПб., 1994. — С. 171–180.
98. Макеев С.А. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе / С.А. Макеев // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць / наук. ред. В.С. Бакіров, В.Л. Арбеніна та ін. — Х.: Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1999. — С. 9–14.
99. Хахулина Л.А. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации) / Л.А. Хахулина // Экономические и социальные перемены: (мониторинг общественного мнения. — 1999. — № 2. — С. 24–34.
100. Мостовая И.В. Социальное расслоение: символический мир метаигры. / И.В. Мостовая. — М., 1996. — 230 с.
101. Бурдые П. Начала. Choses dites / П. Бурдые; [пер. с фр. Н.А. Шматко]. — М.: Sociologos, 1994. — 288 с.
102. Заславская Т.И. Социэталная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Т.И. Заславская. — М.: Дело, 2003. — 568 с.
103. Беляева Л.А. Идеально-типичные группы адаптации в современной России / Л.А. Беляева // Кто и куда стремится вести Россию?; под общ. ред. Т.И. Заславской. — М.: МВШСЭН, 2001. — С. 327–333.
104. Левада Ю.А. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993–2000. — М.: Москов. школа полит. исслед., 2000. — 576 с.
105. Резник Т.Е., Резник Ю.М. Жизненные стратегии личности / Т.Е. Резник, Ю.М. Резник // Социологические исследования. — 1995. — №12. — С. 101–112.
106. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. — К.: Стилос, 2001. — 238 с.
107. Горбачик А. Сприйняття економічних змін і стратегії виживання домогосподарств / А. Горбачик // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 23–45.
108. Бабенко С.С. Социальный механизм постсоветской трансформации: деятельностно-структурный подход / С.С. Бабенко // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание; под ред. О.Д. Куценко. — Х.: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2004. — С. 251–274.
109. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. — К.: Стилос, 2001. — 238 с.
110. Заславская Т.И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации: учеб. пособ. / Т.И. Заславская. — М.: Дело, 2004. — 400 с.
111. Шабанова М.А. Массовые адаптационные стратегии и перспективы институциональных трансформаций / М.А. Шабанова // Мир России — 2001. — № 3. — С. 78–104.

Запитання для самоконтролю

1. Еволюція властивостей і характеристик стратифікаційних порядків.
2. Діссипація на початковому етапі інституційних перетворень. Зростання ступенів свободи елементів стратифікаційних порядків.
3. Реставраційні соціальні та культурні практики. “Нова реальність” аналізу стратифікаційних порядків.
4. Особливості соціальної трансформації: перспективи соціологічного спостереження за процесами трансформації структур нерівностей.
5. Реконфігурація стратифікаційних порядків у мінливому суспільстві.
6. Перспектива соціально-шарової структури суспільства.
7. Перспектива маргіналізації та соціальної ексклюзії.
8. Перспектива статусної консистентності/неконсистентності у спостереженнях за структурними трансформаціями.
9. Перспектива престижу професій.
10. Перспектива нерівності шансів та можливостей.
11. Можливості й обмеження об’єктивістської оптики.
12. Традиція стратифікаційного аналізу суспільства у Польщі.
13. Багатовимірний підхід в аналізі трансформації соціальної структури Чехії.
14. Специфіка та стратегії аналізу стратифікаційної будови суспільства у працях російських соціологів.
15. Відстеження “нової реальності” у стратифікаційних дослідженнях українських вчених.
16. Індивідуальні й групові адаптаційні практики як реакції на зміни.
17. Соціальна ідентичність та самоідентифікація особистості.
18. Адаптаційні практики як “життєві стратегії”.
19. Типи трансформаційної активності та аналіз масових індивідуальних поведінкових стратегій Т. Заславської.
20. Виділення ідеально-типових груп адаптації Л. Беляєвою та життєві стратегії за Ю. Левадою.

Тестові завдання

- 1. У перспективі соціально-шарової структури в фокусі дослідницької уваги опиняються:**
 - 1) сконструйовані чи реальні спільноти і категорії населення та загальні тенденції змін у соціальній структурі;
 - 2) освіта як чинник поглиблення нерівності;
 - 3) соціальна дистанція між соціальними спільнотами і категоріями;
 - 4) тенденції суб’єктивної мобільності щодо широкого кола показників матеріального стану.
- 2. У перспективі мобільності в фокусі дослідницької уваги опиняються:**
 - 1) інтенсивність класової міжпоколінної мобільності;
 - 2) соціальна дистанція між соціальними спільнотами і категоріями;
 - 3) освіта як чинник поглиблення нерівності;

- 4) внутрішньогенераційна мобільність за часів соціально-економічних трансформацій.

3. У перспективі маргіналізації та соціальної ексклюзії в фокусі дослідницької уваги опиняються:

- 1) соціальна дистанція між соціальними спільнотами і категоріями;
- 2) освіта як чинник поглиблення нерівності;
- 3) проблеми витиснення груп та категорій за межі стратифікаційних порядків внаслідок нерівномірного розподілу певних благ та ресурсів;
- 4) внутрішньогенераційна мобільність за часів соціально-економічних трансформацій.

4. У перспективі статусної консистентності/неконсистентності в фокусі дослідницької уваги опиняються:

- 1) становлення концепції статусної неконсистентності в межах теорії соціальної стратифікації;
- 2) внутрішньогенераційна мобільність за часів соціально-економічних трансформацій;
- 3) соціальна дистанція між соціальними спільнотами і категоріями;
- 4) освіта як чинник поглиблення нерівності.

5. У перспективі престижу в фокусі дослідницької уваги опиняються:

- 1) ієрархія професій;
- 2) внутрішньогенераційна мобільність;
- 3) освіта;
- 4) середній клас.

6. У перспективі вивчення нерівності шансів та можливостей в фокусі дослідницької уваги опиняються:

- 1) освіта;
- 2) середній клас;
- 3) плінність шансів здобути вищу освіту;
- 4) оцінка шансів задовільнити життєві та соціальні потреби.

7. Для дослідницьких практик стратифікаційного аналізу суспільства східноєвропейських науковців характерне:

- 1) подовження попередньої стратегії спостереження;
- 2) спадковість у вивченні стратифікаційних порядків;
- 3) процедура кластерного аналізу або розпізнавання образів;
- 4) застосування відповідних шкал для встановлення соціальної дистанції між стратами.

8. У Польщі традиція стратифікаційного аналізу соціалістичного суспільства закладена в 60-ті роки ХХ століття:

- 1) В. Весоловським;
- 2) В. Майковським;
- 3) Х. Доманським;
- 4) Е. Внук-Ліпінським.

9. Польський соціолог В. Весоловський вважає, що соціальне становище індивідів визначається професією, яку досить повно характеризують такі стратифікаційні виміри:

- 1) характер праці, розмір доходу і престиж;
- 2) дохід, престиж, соціальне походження;
- 3) рівень владних повноважень, дохід, престиж;
- 4) освіта, вік, соціальне походження.

10. Польський соціолог Х. Доманський у п'яти національних опитуваннях (1982, 1987, 1991, 1992, 1993 рр.) використовує стратифікаційні порядки:

- 1) освіта, дохід і престиж;
- 2) характер праці, розмір доходу і престиж;
- 3) дохід, престиж, соціальне походження;
- 4) рівень владних повноважень, дохід, престиж.

11. У дослідженнях соціальних ієрархій Польщі з 2000 року Х. Доманський розширює перелік стратифікаційних порядків:

- 1) стать, вік, освіта, адміністративна влада, місце проживання, сектор зайнятості, особистий дохід, професія, матеріальне становище;
- 2) характер праці, розмір доходу і престиж;
- 3) дохід, престиж, соціальне походження;
- 4) рівень владних повноважень, дохід, престиж.

12. Польський соціолог Е. Внук-Ліпінський розглядає ресурси та їхню трансформацію в такі види капіталу:

- 1) економічний (майновий стан);
- 2) політичний (участь у партіях та у владі);
- 3) культурний (освіта);
- 4) соціальний (товариські контакти та знайомства);
- 5) всі вище зазначені.

13. Чеські соціологи П. Махонін і М. Тучек економічно активне населення розглядали через призму п'яти стратифікаційних порядків:

- 1) стать, вік, освіта, адміністративна влада, місце проживання, сектор зайнятості;
- 2) особистий дохід, професія, матеріальне становище, престиж, соціальне походження;
- 3) освіта, складність праці, управлінська позиція, дохід і культурні параметри стилю життя;
- 4) рівень владних повноважень, дохід, престиж, освіта, складність праці.

14. Посилення процесу статусної кристалізації в міру посткомуністичних інституціональних перетворень чеські соціологи назвали:

- 1) рестратифікація;
- 2) дестратифікація;
- 3) стратифікація;
- 4) декристалізація.

15. Для аналізу стратифікаційної будови російського суспільства Л. Беляєвою була застосована:

- 1) процедура кластерного аналізу або розпізнавання образів, тобто одразу заявлено, що йдеться не про “реальні” соціальні категорії, а “сконструйовані”;
- 2) процедура вивчення розподілу соціальних ролей і статусів між верствами суспільства відповідно до їхніх цілей і інтересів;
- 3) концепція неконсистентності як одна з вирішальних причин колапсу комуністичного режиму;
- 4) ідея вивчення незбігів в соціокультурних характеристиках та у несполучності ціннісних орієнтацій представників різних страт.

16. Кластеризація російського суспільства Л. Беляєвою відбувалася відповідно до трьох стратифікаційних порядків:

- 1) наявність владних функцій, матеріальний рівень життя і здобута освіта;
- 2) характер праці, розмір доходу і престиж;
- 3) дохід, престиж, соціальне походження;
- 4) рівень владних повноважень, дохід, престиж.

17. У стратифікаційних дослідженнях сучасної Росії колективом під керівництвом З. Голенкової на мезорівні значущими є такі стратифікаційні порядки:

- 1) характер праці, розмір доходу і престиж;
- 2) дохід, престиж, соціальне походження;
- 3) сектор економіки, галузева специфіка, регіон проживання;
- 4) рівень владних повноважень, дохід, престиж.

18. У стратифікаційних дослідженнях сучасної Росії колективом під керівництвом З. Голенкової на мікрорівні значущими є такі стратифікаційні порядки:

- 1) характер праці, розмір доходу і престиж;
- 2) дохід, престиж, соціальне походження;
- 3) складність праці, освітня і професійна підготовки та кваліфікація;
- 4) сектор економіки, галузева специфіка, регіон проживання.

19. Основними вимірами стратифікаційної структури російського суспільства за З. Голенковою виступають стратифікаційні порядки:

- 1) економічний, професійний, політичний;
- 2) соціальний, економічний та професійний;
- 3) символічний, культурний та економічний;
- 4) професійний, політичний та символічний.

20. Предметом дослідження М. Горшкова є соціальна структура російського суспільства, представлена трьома великими верствами:

- 1) багатими, бідними і середніми;
- 2) високостатусні, експерти, реалісти;
- 3) середньостатусні, нові та старі бідні;
- 4) реальні, сконструйовані та базові.

21. О. Шкаратан і Н. Сергєєв для отримання ієрархічної моделі соціальної структури російського суспільства використовують стратифікаційні порядки:

- 1) матеріального становища, влади і рівня культурного споживання;
- 2) характеру праці, розмір доходу і престиж;

- 3) дохід, престиж, соціальне походження;
- 4) сектор економіки, галузева специфіка, регіон проживання.

22. Для побудови інтегральної моделі стратифікації російського суспільства Н. Тихонова, Н. Давидова та І. Попова спробували розробити:

- 1) індекс рівня життя;
- 2) індекс якості життя;
- 3) індекс людського розвитку;
- 4) індекс соціального самопочуття.

23. Н. Тихонова вважає, що для стратифікаційних досліджень найбільш евристичні можливості має:

- 1) “ресурсна” парадигма;
- 2) соціокультурна парадигма;
- 3) соціоінтегральна парадигма;
- 4) марксистська парадигма.

24. Російський соціолог Н. Тихонова виділяє такі види ресурсів (причому деякі з них є суто стратифікаційними порядками):

- 1) кваліфікаційний, культурний, соціальний, символічний та особистий;
- 2) людський, фізичний, політичний, соціальний та символічний;
- 3) соціальний, економічний та професійний;
- 4) символічний, культурний та економічний.

25. Класи за Н. Тихоновою:

- 1) клас власників дефіцитних ресурсів, клас власників недефіцитних ресурсів та клас “зайвих” (соціально виключених) індивідів;
- 2) багаті, бідні і середні;
- 3) високостатусні, експерти, реалісти;
- 4) власники і наймані працівники.

26. У стратифікаційному аналізі сучасної Росії З. Голенкова говорить про формування двох основних класів:

- 1) високостатусних та реалістів;
- 2) власників і найманих працівників;
- 3) багатих і бідних;
- 4) власників дефіцитних ресурсів, клас власників недефіцитних ресурсів.

27. На початку 90-х років в Інституті соціології НАН України опанували методику застосування:

- 1) класової схеми Дж. Голдторпа;
- 2) ресурсної парадигми П. Бурдьє;
- 3) концепції кристалізації Г.Ленські;
- 4) усі перераховані вище.

28. В українсько-польському дослідженні щодо вивчення взаємозв'язку соціальної структури та особистості залучалася класова схема:

- 1) Дж. Голдторпа;

- 2) Е. Райта;
- 3) Г. Ленські;
- 4) П. Бурдые.

29. Типи трансформаційної активності в російській соціології досліджує:

- 1) Л. Беляєва;
- 2) Ю. Левада;
- 3) Т. Заславська;
- 4) Т. Резник.

30. Життєві стратегії на основі дослідження суб'єктивних оцінок індивідуального притосування до змінюваної соціальної реальності виділяє:

- 1) Л. Беляєва;
- 2) Ю. Левада;
- 3) Т. Заславська;
- 4) Т. Резник.

31. Рівень адаптації до перетворень та ідеально-типові групи адаптації виділяє:

- 1) Л. Беляєва;
- 2) Ю. Левада;
- 3) Т. Заславська;
- 4) Т. Резник.

32. Т. Резник та Ю. Резник розрізняють елементи і типи життєвих стратегій особистості, до яких відносять стратегії:

- 1) життєвого благополуччя;
- 2) життєвого успіху;
- 3) життєвої самореалізації;
- 4) усі вище перераховані стратегії.

33. А. Горбачик описує типові форми економічної адаптації домогосподарств українського суспільства у вигляді таких стратегій виживання:

- 1) зменшення споживання та перехід на самозабезпечення;
- 2) пошук додаткової роботи та відкриття власного бізнесу;
- 3) тіньова діяльність та використання соціальних зв'язків;
- 4) усі вище перераховані стратегії.

34. Український соціолог С. Бабенко розглядає чотири життєві стратегії:

- 1) досягнення життєвого успіху;
- 2) адаптація;
- 3) виживання та ексклюзія;
- 4) усі вище перераховані стратегії.

35. Російський соціолог Т. Заславська виділяє такі чотири масштабні класи стратегій:

- 1) досягнення, адаптація, регресивні та руйнівні стратегії;
- 2) досягнення життєвого успіху, адаптація, виживання та ексклюзія;
- 3) зменшення споживання, перехід на самозабезпечення, пошук додаткової роботи та відкриття власного бізнесу;

4) усі перераховані вище класи стратегій.

36. В. Ядов виділяє низку стратегій поєднання різноманітних теоретичних підходів у соціологічних дослідженнях:

- 1) “компліментарний” підхід;
- 2) “аналітичне теоретизування”;
- 3) інтегральні соціологічні теорії;
- 4) усі вище перераховані підходи.

37. Сутність “компліментарного” підходу у соціологічних дослідженнях Дж. Гурвіча:

- 1) різні теоретичні підходи виступають як взаємодоповнювальні пояснення досліджуваної проблеми;
- 2) рух від “цікавої філософії” і спостережуваних фактів до “сенсibiliзованих узагальнень”, який передбачає використання будь-яких теорій, що підходять для аналізу проблеми;
- 3) побудова універсальних дослідницьких прийомів на засадах різноманітних теорій, що пояснюють проблему;
- 4) внутрішньо чіткі концепції, які враховують динамізм сучасних соціальних процесів та інтегрують різноманітні теоретичні підходи.

38. Представниками інтегральних соціологічних теорій за В. Ядовим є:

- 1) П. Бурдьє, Дж. Александер;
- 2) М. Арчер, Е. Гіденс;
- 3) М. Кастельс, А. Турен, П. Штомпка;
- 4) усі вище перераховані представники.

39. У класичному визначенні мета кластерного аналізу полягає в з’ясуванні на підставі емпіричних даних того, наскільки:

- 1) досліджувані елементи “групується” або розподіляються на ізольовані “скупчення”;
- 2) можна виділити найбільш і найменш значущі ознаки, що дійсно конституують відмінні між собою соціальні страти;
- 3) дослідник оперує великою кількістю показників;
- 4) релевантними є отримані кластери деякій “об’єктивній реальності”.

40. При використанні багатовимірної методики для аналізу об’єктивних соціальних структур важливим показником стратифікаційних процесів є рівень:

- 1) консистентності статусних позицій індивідів;
- 2) усередненого значення всіх стратифікаційних порядків;
- 3) однорідності статусних позицій індивідів;
- 4) неоднорідності статусних позицій індивідів.

МОДУЛЬ 2

Методичні аспекти аналізу стратифікаційних порядків на регіональному рівні

Розділ 4

Регіональні стратифікаційні порядки: структурні та динамічні аспекти

- 4.1. Методика вивчення багатовимірних стратифікаційних порядків*
- 4.2. Позicionування населення у просторі нерівності регіону*
- 4.3. Стратифікаційний профіль соціальних страт м. Львова*
- 4.4. Соціально-статусна та класова ідентичності страт*
- 4.5. Життєві стратегії, мобільний потенціал та рівень наявної соціальної адаптації соціальних страт*
- 4.6. Стратифікаційні порядки Львова та Донецька: спільне та відмінне*

4.1. Методика вивчення багатовимірних стратифікаційних порядків

Теоретико-методологічне поєднання різнорідних, іноді протилежних поглядів, теорій, ідейних напрямів, тобто еkleктизм соціологічних досліджень проблем сучасних соціумів уже тривалий час практично не бентежив експертно-наукове середовище. Тепер, навпаки, це розглядається радше як ресурс більш точного й повного опису та інтерпретації феноменів суспільного життя, що спостерігаються й аналізуються. Так, В. Ядов спираючись на теоретичний огляд, здійснений Ч. Камі та Н. Гросом, виділяє низку стратегій поєднання різноманітних теоретичних підходів у соціологічних дослідженнях:

- “компліментарний” підхід (Дж. Гурвіч) — різні теоретичні підходи виступають як взаємодоповнювальні пояснення досліджуваної проблеми;
- “аналітичне теоретизування” (Дж. Тернер) — рух від “цікавої філософії” і спостережуваних фактів до “сенсифікованих узагальнень”, який передбачає використання будь-яких теорій, що підходять для аналізу проблеми;
- використання універсального дослідницького інструменту — побудова універсальних дослідницьких прийомів на засадах різноманітних теорій, що пояснюють проблему (методологія аналізу полів та капіталів П. Бурдьє, принцип ІНІО П. Штомпки);
- інтегральні соціологічні теорії — внутрішньо чіткі концепції, які враховують динамізм сучасних соціальних процесів та інтегрують різноманітні теоретичні підходи. Це сучасні соціологічні теорії, що інтегрують мікро- та макропідходи, системно-структурні та діяльнісно-феноменологічні підходи (П. Бурдьє, Дж. Александер, М. Арчер, Е. Гіденс, М. Кастельс, А. Турен, П. Штомпка) [1, С.79–82].

Вивчення стратифікаційної структури суспільства не є тут виключенням: здійснений вище огляд концептуальних засад та практик дослідження засвідчив існування такого роду поліпарадигмального фокусу, в якому здійснюється редукція множинності стратифікаційних порядків, долається опозиція “об’єктивного” і “суб’єктивного”, а також визнається оптимальність поєднання кількісних та якісних підходів у розгляді соціальної гетерогенності. П. Бурдьє зауважує, “якщо об’єктивні структури складають основу суб’єктивних уявлень і регулюють взаємодії суб’єктів, то і суб’єктивні уявлення відіграють певну роль в постійних індивідуальних і колективних зіткненнях, спрямованих на трансформацію або підтримку даних структур” [2, С.128]. Інакше кажучи, “позиціям” відповідають “диспозиції”, проте останні підтримують і відтворюють перші у соціальних взаємодіях, спрямованих на їхню трансформацію або збереження. Дослідник, що абстрагуватиметься від “диспозицій” як неточних чи ненадійних свідчень, джерелом яких є респондент, неприпустимо спрощуватиме реальність, закриваючи для себе можливість відтворити її в усій складності та неоднозначності. Звісно, тут йдеться не лише про уявлення опитуваних щодо власної соціальної чи матеріальної ситуації (це робиться і в кількісних обстеженнях), а про конкретніші образи та метафори індивідуального сприйняття стратифікованого простору, які виявляються якісними методами (фокус-групи, глибинні інтерв’ю тощо).

Досвід поєднання кількісних та якісних методів у комплексному дослідженні все ще небагатий, проте він існує [3]. Досить згадати праці В. Семенової [4, С.396, 407], С. Белановського [5], А. Готліб [6], Л. Скокової [7], О. Симончук [8]. В них обґрунтовано та показано межі релевантності застосування кількісного та якісного підходів, визначено, на що вони можуть і не можуть претендувати в поясненні та описові соціальних явищ, як їх варто застосовувати — паралельно чи послідовно. І хоча загальні принципи їхньої взаємодії вже викладені як у названих монографіях, так і в навчальних посібниках, проте алгоритми вивчення конкретних проблем, в тому числі проблем нерівності, все ще не напрацьовані, залишається простір для імпровізацій і творчості науковим колективам та окремим дослідникам. У контексті нашої теми глибинні напівформалізовані інтерв’ю виступають допоміжним засобом, спрямованим на виявлення індивідуально значущих цінностей та символів, які супроводжують чи навіть виправдовують особливості сприйняття та інтерпретації стратифікаційних порядків. Основний же масив первинної інформації отриманий в результаті відповідей респондентів на запитання спеціально розробленої анкети в низці обстежень за місцем проживання.

Операціональна схема вивчення стратифікаційних порядків. Якщо сказати, що соціальний простір має невизначену кількість вимірів (найчастіше тут використовують літеру N), то таке твердження буде беззмістовним. Проте достеменно відомо, що не існує принципу (чи принципів), що дозволив би встановити, яку саме кількість вимірів (у нашому випадку стратифікаційних порядків) має чи повинен мати соціальний простір. Звідси випливає, що питання про кількість вимірів з соціологічної і методологічної точок зору є некоректним. Проте зовсім без орієнтирів соціологи не залишаються — їх поставляє дослідницька практика. Так, В. Радаєв та О. Шкаратан (див. Розділ 2) у своєму підручнику з проблем нерівності налічують дев’ять стратифікаційних систем в історії людства; спираючись на наявну літературу, ми схарактеризували в тому ж розділі вісім стратифікаційних порядків; про 4–8 різновидів капіталів говорять ті соціологи, які в обговоренні проблем соціальної гетерогенності віддають перевагу цьому концептові.

Якщо згадати ще й 7–11 класів у схемі Дж. Голдторпа, то простір для волюнтаризму у виборі кількості стратифікаційних порядків хоча і залишається, проте досить невеликий, проте і такий, що підлягає редуванню. Дві обставини тут входять в гру. Насамперед доводиться зважати на вимогу пред'являти аргументи на користь конкретного вибору. Крім того, самі по собі стратифікаційні порядки є досить неоднорідними утвореннями: вони багатовимірні в тому сенсі, що описуються чи можуть описуватися кількома показниками (в більшості випадків їх також можна нарахувати десять і більше). Отже, селекція ознак стає органічною частиною дослідницького проекту — тим більше, що відповідні техніки містять найпопулярніші програми статистичної обробки соціологічної інформації.

Тоді, коли вибір кількості стратифікаційних порядків не підпорядкований суворим чи очевидним правилам, не залишається нічого іншого, як покластися на думку експертів.

Для розташування кластерів в ієрархічному порядку був використаний стратифікаційний індекс. Вагові коефіцієнти, що застосовуються при розрахунку значення стратифікаційного індексу, обчислені на підставі оцінок, отриманих з експертного дослідження¹. У межах запропонованої анкети експерти здійснювали оцінку вагомості у розшаруванні українського суспільства кожного критерію стратифікації, що пізніше було використано у кількісному дослідженні 2006 року. Оцінка здійснювалась за 5 бальною шкалою Лайкерта, для пунктів якої були присвоєні відповідні вагові коефіцієнти (“5” — дуже важливий, “4” — скоріше важливий, “3” — важко сказати, “2” — скоріше не важливий, “1” — зовсім не важливий). З отриманих оцінок для кожного стратифікаційного порядку обчислено індекс важливості як середнє зважене, який був перетворений у вагові коефіцієнти за відповідною формулою (див. табл. 4.1.1).

Таким чином, простір нерівності конституюваний п'ятьма стратифікаційними порядками: владним, економічним, культурним, соціальним та символічним, кожний з яких має три базових виміри — статуси в межах відповідного порядку.

Для уніфікації отримання та обробки інформації кожна з п'ятнадцяти ознак стратифікаційних порядків фіксувалася п'ятичленними шкалами. Пункти шкали могли позначати кількісні інтервали (дохід, досвід роботи), однак значно частіше являли собою порядкові шкали, де нумерація фактично репрезентувала статуси — від нижчого (одиниця) до вищого (п'ята позиція шкали). Як було показано в Розділі I, співіснування “об'єктивного” та “суб'єктивного” простежується майже в усій історії стратифікаційних досліджень, а в останні десятиліття взагалі не стає предметом критики чи зауважень за “пониження рівня науковості”. Звісно, для підозр щодо “щирості” відповідей респондентів відносно, наприклад, доходу залишається місце. Проте вже нікого, здається, не має потреби переконувати, що самооцінки матеріального стану точніше відображають фінансову ситуацію індивідів та родин в економіках, що трансформується, де значна частина продуктивних зусиль та винагород за них перебуває в “тіні” або в “сірій економіці”. Вся схема подана на рисунку 4.1.1 та в Додатку А.

¹ Дослідження проведене 11–12 листопада 2005 року під час роботи XI Міжнародної наукової конференції “Харківські соціологічні читання” у м. Харкові методом анкетування. Загалом було опитано 50 експертів з різних міст України, з них 17 докторів наук, 26 кандидатів наук та 7 науковців без вченого ступеня.

Таблиця 4.1.1

Індекси важливості та вагові коефіцієнти стратифікаційних порядків

Стратифікаційний порядок	Індекс важливості	Ваговий коефіцієнт ²
1. Обсяг і характер доходів	4,69	1,00
2. Продуктивне багатство	4,60	0,98
3. Рівень адміністративної влади	4,43	0,94
4. Рівень політичної влади	4,33	0,92
5. Соціальні зв'язки індивіда	3,94	0,84
6. Рівень освіти	3,58	0,76
7. Матеріальне становище сім'ї	3,58	0,76
8. Соціальний капітал, акумульований в сім'ї	3,58	0,76
9. Спеціальні вміння, що підвищують конкурентоспроможність на ринку праці	3,48	0,74
10. Рівень духовної влади	3,28	0,70
11. Престиж організації, в яку входить індивід	3,26	0,70
12. Престиж професії, тип діяльності	3,20	0,68
13. Соціальне походження	3,18	0,68
14. Самооцінка престижу власного статусу	2,96	0,63
15. Рівень культури	2,54	0,54

Після відповідей на запитання анкети кожний респондент локалізований в п'ятнадцяти точках соціального простору (у разі культурно-мовної компетентності це робив інтерв'юер), причому кожна з них означає для окремого індивіда певне число. Оскільки усі респонденти розмістили себе на 5 бальній шкалі, то де-факто в кожній точці маємо штучно створені соціальні агрегації, які в подальшому описові та інтерпретації отриманих результатів іменуватимемо *статусними категоріями*. Водночас виникає завдання поєднати базові виміри стратифікаційних порядків у ширші соціальні утворення, які в соціології традиційно називають *соціальними стратами* — прикінцевими ефектами класифікації індивідів на підставі багатьох ознак. Воно виконується за допомогою наявних технік факторизації та кластеризації.

Застосування багатовимірної статистики. Чи не найчастіше соціологи звертаються до кластерного аналізу. Його ефективність продемонстрували П. Махонін та М. Тучек в аналізі трансформації соціальної структури Чехії в 80–90-і рр. XX століття [9], а також О. Шкаратан та Н. Сергеев, виділяючи реальні групи, що утворюють соціальну структуру російського суспільства [10]. В Україні кластерний аналіз був використаний С.Макеєвим при дослідженні структури розподілу життєвих шансів та можливостей [11].

² $W_k = \frac{I_i}{I_{\max}}$, де I_i — індекс важливості за кожним стратифікаційним порядком, I_{\max} — максимальне значення індексу важливості.

Рис. 4.1.1. Структура простору нерівності

Суть кластерного аналізу полягає в тому, що за допомогою попередньо заданих змінних формуються групи випадків. Під випадками розуміються окремі особистості (респонденти) або будь-які інші об'єкти. Члени однієї групи (одного кластеру) повинні володіти подібними проявами змінних, а члени різних груп — різними. За допомогою кластерного аналізу здійснюється групування випадків за близькістю розміщення в n -вимірному просторі [12, С.385–387]. У класичному визначенні мета кластерного аналізу полягає в з'ясуванні на підставі емпіричних даних того, наскільки досліджувані елементи “групуються” або розподіляються на ізольовані “скупчення”, “кластери” [13, С.467], які у спостереженні за процесами стратифікації та структуризації ідентифікують найчастіше як соціальні страти.

Іноді кластерному аналізу передують ентропійний та дискримінантний. Сила стратифікаційного впливу багатьох ознак не очевидна, до того ж оперувати великою їхньою кількістю не те що незручно, а недоцільно — до розгляду варто залучати тільки соціально впливові показники. Так, скажімо, завдяки ентропійному аналізу можна виявити з великої сукупності ознак (соціальних властивостей), що характеризують індивіда, ті, які найвиразніше диференціюють певну сукупність, тобто виділити найбільш і найменш значущі ознаки, що дійсно конституують відмінні між собою соціальні страти. Російські колеги використали його в 1999 році в побудові типології реальних соціальних верств у сучасному російському суспільстві [14, 120].

Залишаються й нерідко висловлюються також сумніви щодо обґрунтованості, релевантності отриманих кластерів деякій “об'єктивній реальності”. Хоча не досить зрозуміло, що мають на увазі під останньою, адже про неї нічого не можна сказати поза концептами та техніками спостереження, проте в обов'язки дослідника входить не послабне піклування про стійкість та відтворюваність отриманих результатів. Повторні (або, можливо, й панельні) опитування яляють собою найнадійнішу стратегію. Проте в Україні щось

подібне робили тільки В. Хмелько та В. Паніотто з Київського міжнародного інституту соціології, коли у співпраці з М. Коном з'ясовували стабільність впливу соціальних структур на особистість. Найчастіше — насамперед з фінансових причин — доводиться звертатися до опосередкованих процедур. Так, якщо різні алгоритми кластеризації в результаті мають схожі ефекти, то соціолог має підстави для більшої впевненості в їхній надійності. Іншими словами, якщо “реальне” розбиття є можливим, то воно знаходиться за допомогою будь-якого алгоритму автоматичної класифікації. Отже, критерієм стійкості класифікації може слугувати збіг результатів роботи двох відмінних алгоритмів, наприклад “ближнього сусіда” і “дальнього сусіда” тощо [15, С.38–39].

Однією з переваг багатовимірного підходу до дослідження стратифікації суспільства є можливість розрахунку різноманітних кількісних показників, що характеризуватимуть інтегральну позицію страт у соціальному просторі, їхні стратифікаційні профілі, соціальну дистанцію між ними, міру впливу різноманітних ресурсів на структурування соціальних груп тощо. Як приклад згадаємо модель соціальної ієрархії, запропоновану російським дослідником Г. Угольницьким [16, С.16–17]. На його думку, теорія соціального простору П. Бурдьє (або принаймні її фрагменти) є концептуальною моделлю, що припускає математичну формалізацію з подальшим аналітичним дослідженням одержаної формальної моделі та інтерпретацією результатів такого дослідження в соціологічних термінах. Соціальну позицію, вважає Г. Угольницький, можна розглядати як точку (вектор) на площині: у концентрованому вигляді соціальна позиція характеризує владу в суспільстві, якою наділений агент, що її займає.

Відповідно соціальний ранг — довжина проекції соціальної позиції на одну з координатних осей, що відповідають полям соціального простору. Таким чином, соціальна позиція як точка на площині $P = (x, y)$ має ранги (координати) x і y (компоненти вектора), що окремо характеризують вплив (капітал) агента у відповідних полях. Соціальний статус — це потенціал влади, що приписується позиції з врахуванням суб'єктивних суспільних оцінок величини влади (рангів) в окремих полях. Угольницький вводить також поняття радіуса та обсягу влади. Радіус влади (як довжина вектора соціальної позиції) характеризує “спеціалізованість” соціальної позиції: його величина є тим більшою, чим більш виражений соціальний капітал індивіда в деякому полі порівняно з рештою полів. Обсяг влади, навпаки, є характеристикою “стійкості” соціальної позиції: він великий для тих позицій, соціальний капітал власників яких рівномірно розподілений в різних полях.

Суть застосованої в нашому дослідженні методики багатовимірного аналізу соціальної стратифікації зводиться до такого. Для умовного ранжування виділених кластерів використовуватимемо значення стратифікаційного індексу. Розрахунок такого індексу проводиться двома етапами. Спочатку обчислюється середній показник володіння ресурсом за базовим виміром:

$$\bar{X} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i \cdot i}{n}, \quad (4.1.1)$$

де \bar{X} — середнє значення за базовим виміром;

i — числове значення щабля порядкової шкали;

x_i — частка респондентів, що займають статус на рівні i ;

n — розмірність порядкової шкали (для всіх критеріїв розмірність шкал має бути однаковою).

Далі обчислення значення стратифікаційного індексу полягає у визначенні середнього зваженого з отриманих середніх значень за кожним стратифікаційним порядком:

$$ISI = \frac{\sum_{j=1}^m \bar{X}_j \cdot w_j}{m}, \quad (4.1.2)$$

де ISI — зважений стратифікаційний індекс;
 \bar{X}_j — середнє значення за базовим виміром j ;
 w_j — ваговий коефіцієнт важливості j ;
 m — кількість стратифікаційних порядків.

Зручність використання такого індексу для ранжування страт в тому, що для кожного кластеру буде отриманий одномірний соціальний показник, який відобразить усереднене значення всіх стратифікаційних порядків з урахуванням їхньої важливості у стратифікаційних процесах.

При використанні багатовимірної методики для аналізу об'єктивних соціальних структур важливим показником стратифікаційних процесів є рівень консистентності статусних позицій індивідів. Навряд чи соціолог відчуває невпевненість тоді, коли йому треба визначити, якими будуть отримувані ним кластери внутрішньо однорідними чи неоднорідними. Безперечно неоднорідними, адже повна узгодженість статусів являє собою феномен, який М. Вебер називав “ідеальним типом”, тим, що не присутнє в емпіричному світові, а є понятійним зразком, з яким порівнюються знайдені чи сконструйовані фактичності. Для оцінки ступеня консистентності статусів використовувалася одна із статистичних мір варіації, а саме дисперсія:

$$D = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}, \quad (4.1.3)$$

де \bar{x} — статусна позиція індивіда за одним з вимірів;
 x_i — середнє арифметичне із статусних позицій індивіда за всіма показниками.

Відповідно що вищим є отриманий показник дисперсії, то неконсистентнішими є статусні позиції, які займає конкретний індивід. Статусні позиції є повністю узгодженими, коли дисперсія рівна нулю.

Вибірка. Об'єктом багатовимірного аналізу стратифікаційних порядків є населення м. Львова старше 18 років, яке і складає в нашому випадку генеральну сукупність. Тип вибірки — багатошаблева, ймовірна, районована вибірка з використанням маршрутного методу та квот на останньому шаблі відбору респондентів. Детальний розрахунок вибірки для м. Львова у 2006 році подано в Додатку Б.

Отже, дослідження стратифікаційних порядків у контексті їхньої багатовимірності спрямоване на вирішення таких завдань:

- емпірично апробувати розроблену методику на прикладі регіону;
- виділити соціальні страти та проаналізувати їхні статусні характеристики; визначити стратифікаційно-просторові дистанції між ними;
- запропонувати інтегральні соціологічні індекси з використанням вагових коефіцієнтів для опису соціального статусу страти, зважаючи на особливості комбінацій та сполучення статусних ознак;
- з'ясувати ступінь консистентності/неконсистентності соціальних страт у стратифікаційних порядках;

- дослідити тенденції та динаміку регіональної стратифікаційної структури, реальну та потенційну мобільність індивідів, які входять в емпірично виділені соціальні страти.

Запропонована авторська операціональна схема вивчення стратифікаційних порядків дає підстави розглядати простір нерівності, який конституційований п'ятьма стратифікаційними порядками: владним, економічним, культурним, соціальним та символічним, кожний з яких має три базових виміри — статуси в межах відповідного порядку. Для уніфікації отримання та обробки інформації кожна з п'ятнадцяти ознак стратифікаційних порядків фіксувалася п'ятичленими шкалами. Пункти шкали могли позначати кількісні інтервали (дохід, досвід роботи), однак значно частіше являли собою порядкові шкали, де нумерація фактично репрезентувала статуси — від нижчого (одиниця) до вищого (п'ята позиція шкали). Пропоновані визначення є операціоналізованими, тобто такими, що переведені в емпіричні характеристики й зафіксовані у відповідних опитуваннях, а в ході багатовимірної аналізу згруповані в інтегральні показники. Зрозуміло, що вивчення таким чином інтерпретованої багатовимірності зумовлює застосування статистичних процедур її редукування: кластерного, факторного, дискримінантного аналізів, аналізу відповідностей.

4.2. Позичонування населення у просторі нерівності регіону

Концептуальні та операціональні схеми, методика обробки первинної інформації відпрацьовувалися та уточнювалися в ході трьох обстежень — двох попередніх та основному. В перших двох, проведених соціологічною лабораторією кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка у 2002 та 2003 роках у м. Львові³, постулювався тривимірний “простір нерівності”, вимірами якого були такі стратифікаційні порядки: особистий середньомісячний дохід, владний адміністративний статус та рівень освіти індивіда. Респонденти визначали своє місце на запропонованій п'ятищаблевій шкалі кожного стратифікаційного порядку. Виділення основних соціальних страт здійснювалось за допомогою ієрархічного кластерного аналізу, в результаті якого у 2002 р. було отримано вісім, а в 2003 р. — шість основних страт (кластерів), що утворюють соціальну структуру населення м. Львова.

Для окремого кластеру за кожним стратифікаційним порядком обчислювався індекс — середнє арифметичне значення конкретного показника. Крім того, для кожного кластеру вираховувався й загальний стратифікаційний індекс як середнє арифметичне з отриманих індексів за кожним зазначеним порядком, відповідно до якого виділені страти були вибудовані в соціальну ієрархію м. Львова (табл. 4.2.1).

Сконструйовані за такою технологією соціальні страти природно різняться між собою статусом у різних стратифікаційних порядках.

“Вищу страту” складають відносно високозабезпечені люди: більшість опитаних вказали на дохід 601–999 грн. (63% — в 2002 р., 76% — у 2003 р.) та більше 1000 грн. (37% — у 2002 р., 24% — в 2003 р.). Щодо місця в ієрархії розподілу адміністративної влади, то близь-

³ Дослідження проводились методом особистого інтерв'ю в домогосподарствах. Обсяг вибіркової сукупності становив 600 осіб працездатного віку. Тип вибірки — багатошаблева, ймовірнісна, районована з використанням маршрутного методу та квот на останньому шаблі відбору респондентів. Вибірка є репрезентативною, задана помилка репрезентативності \pm .

ко половини представників страти є керівниками (50% — в 2002 р., 46% — у 2003 р.), а решта переважно відносять себе до спеціалістів з вищою освітою (42% — в 2002 р., 50% — в 2003 р.). У 2002 році дев'ять з десяти респондентів мали вищу освіту (90%), у 2003 році — 76%, із вченим ступенем було 3% в 2002 р. та 10% — у 2003 р., з професійно-технічною (середньою спеціальною) 8% — у 2002 р. та 14% опитаних — у 2003 р.

Таблиця 4.2.1

Стратифікаційна ієрархія населення м. Львова у 2002–2003 рр.

Основні страти	Владний індекс	Освітній індекс	Доходний індекс	Загальний стратифікаційний індекс	Частка страти в структурі населення м. Львова (%)
2002 рік					
Вища страта	4,4	3,9	4,4	4,2	6
Страта 2	4,1	4	2,4	3,5	24
Страта 3	5	2,8	2,4	3,4	2
Страта 4	1,7	3,1	5	3,3	1
Страта 5	3,3	2,9	3	3,1	5
Страта 6	1,7	3,6	2,7	2,7	11
Страта 7	1,9	2,4	2,4	2,3	25
Нижча страта 8	1	2,8	1,2	1,7	26
2003 рік					
Вища страта	4,4	4	4,2	4,2	9
Страта 2	4,2	4	2,5	3,6	24
Страта 3	1,6	2,8	4,4	2,9	2
Страта 4	1,1	4	1,4	2,2	18
Страта 5	2,5	3	2,3	2,6	21
Нижча страта 6	1	2,3	1,3	1,5	26

“Страта 2”. Більшість цієї страти сформована індивідами, які в стратифікаційному порядку адміністративної влади ідентифікують себе як висококваліфікованих спеціалістів (82% — в 2002 р., 80% — у 2003 р.). Практично всі тут мають вищу освіту (91% — у 2002 р., 87% — у 2003 р.), а їхній особистий середньомісячний дохід коливається в межах 150–350 грн (51% — у 2002 р., 35,9% — у 2003 р.) та 351–600 грн (44% — в 2002 р., 57% — у 2003 р.)

“Страта 3” виокремлена лише в 2002 році (1% в структурі опитаних), і в своїх попередніх публікаціях ми називали її “дрібні підприємці та керівники”. У 2003 році вона увійшла у “вищу страту”, адже за сферою зайнятості учасники даної страти розподілялись наступним чином: 36,4% — це підприємці в сфері торгівлі або послуг, 27% — керівники підрозділів підприємств, організацій тощо, 18,2% — керівники вищої ланки. До того ж у владній адміністративній ієрархії опитані розміщували себе на найвищій позиції (керівник). Дохід, отримуваний індивідами цієї страти становив 150–350 грн

для 55% і 360–600 грн для 46%. Чотири п'ятих тих, хто увійшов до цієї страти, мають середню спеціальну освіту (82%), а кожний п'ятий — загальну середню (18%).

“Страту 4” (2002 р.) та “страту 3” (2003 р.) становили переважно кваліфіковані робітники з високими заробітками (ці страти ми ще називали “багаті кваліфіковані робітники”). Саме цим обумовлений досить високий загальний стратифікаційний індекс цієї страти. Тут усі в 2002 році вказали на особистий середньомісячний дохід більше 1000 грн. У 2003 році таких було менше — 39%, решта (62%) отримували доходи розміром 601–999 грн. Великий дохід представників страти сполучається з низькою позицією в адміністративній владній ієрархії: 71% і 62% в 2002 та в 2003 роках відповідно ідентифікували себе як підлегли (робітники), а решта — економічно незайняті, причому переважна більшість мала середню спеціальну освіту. Можна припустити, хоча відповідних даних ми не маємо, що основу даної страти становлять люди, що виїжджають на заробітки за кордон або ж є членами сімей тих, хто регулярно чи періодично працює за межами вітчизняної економіки.

“Страта 5” ідентифікована теж лише для 2002 року: практично всі тут вибирали середню позицію для характеристики власного статусу у стратифікаційних порядках. Зокрема, 90% людей отримували щомісячний дохід в розмірі 351–600 грн, який можна було вважати середнім на початку 2000-их років в Україні. У владній адміністративній ієрархії теж більшість були посередині — 72% віднесли себе до допоміжного та обслуговуючого персоналу (помічники, секретарі, технологи тощо). На шкалі рівня освіти практично всі також посідали середню позицію — 93% опитаних здобули середню спеціальну освіту.

“Страту 6” (2002 р.) та “страту 4” (2003 р.) склали індивіди, які були на найнижчих позиціях в ієрархії розподілу адміністративної влади та впливу (68% — у 2002 р. та 10% — у 2003 р. вказали на те, що вони є кваліфікованими або некваліфікованими робітниками, тобто підлеглими), проте мали дипломи про вищу освіту — 58% і 97% у 2002 і 2003 роках відповідно. У 2002 р. 52% опитаних з цієї групи вказали на дохід розміром 351–666 грн, 39% — на дохід в межах 150–350 грн., а 9% заробляли 601–999 грн. У 2003 році доходи представників “неадаптованих спеціалістів” дещо знизились і становили менше 150 грн для 67% опитаних, 151–350 грн — для 27%, а дохід розміром 351–666 грн мали лише 6% респондентів з цієї групи. Така тенденція і спричинила зміщення в 2003 р. на нижчі позиції цієї страти в ієрархії за загальним стратифікаційним індексом порівняно з 2002 роком (3% — у 2002 році та 2% — у наступному). Щодо цієї страти можна констатувати наявність тенденцій маргіналізації та ексклюзії — витіснення на нижчі рівні стратифікаційних порядків.

“Страта 7” (2002 р.) та “страта 5” (2003 р.) охоплюють чверть опитаних у 2002 році та 21% — у 2003-му, поступаючись питомою вагою “нижчій страті”. Проте, як свідчить динаміка перегрупування, вона має стати найчисельнішою. Модальний рівень доходу становив в основному 150–350 грн, який отримували 69% респондентів у 2002 та 53% — у 2003 році. Щодо владної позиції, то в 2002 році 42% займали позицію допоміжного й обслуговуючого персоналу, а 56% — позицію підлеглого. У 2003 році були виявлені практично такі ж пропорції за цим стратифікаційним порядком: 45% ідентифікували себе як допоміжний персонал, 54% як кваліфіковані та некваліфіковані робітники. Зафіксований нами освітній рівень не залишався сталим: у 2002 році 25% мали середню освіту, 56% — середню спеціальну, тимчасом як у 2003 році відповідно 14% та 74%, знизилася з 19% до 12% частка осіб з вищою та незакінченою вищою освітою.

“Нижча страта” найчисельніша в соціальній структурі регіону — 26% в обох обстеженнях. Це переважно пенсіонери, студенти, учні та безробітні, тобто всі ті, які займають останній щабель у запропонованій стратифікаційній ієрархії за статусом особистого доходу і владного адміністративного статусу. Так, практично всі були за межами ринку праці (у 2002 р. — 100%, у 2003 р. — 99%). Переважна більшість тих, які належали до цієї страти, отримував дохід менше 150 грн на місяць (82% — у 2002 р., 76% — у 2003 р.). Нагадаємо, що усі класові схеми диференціації населення стосуються лише економічно активного населення і фіксують архітектуру зайнятості. В нашому випадку стратифікується усе населення міста.

Отже, порівнюючи результати досліджень, отримані в 2002 та в 2003 роках, можна говорити про наявність у структурі населення м. Львова мінімум шести досить стійких страт, виділених із врахуванням трьох стратифікаційних порядків: особистого доходу, адміністративної влади та рівня освіти. Усі вони наявні й проявляються в ході статистичної обробки первинної емпіричної інформації в обох обстеженнях, що свідчить про надійність отриманих результатів. Хоча “вища страта” і “страта 4”, яку ми умовно називали “багаті кваліфіковані робітники” не є достатньо чисельними, проте наявність цих страт у соціальній ієрархії населення і в 2002, і в 2003 роках дає підстави вважати їх сталими елементами стратифікаційної структури міста. Водночас відсутність за результатами обстеження 2003 року виокремлених у 2002 році страт, що об’єднували дрібних підприємців та тих, хто обирає середні позиції на запропонованих шкалах, а також коливання у соціально-демографічному складі окремих страт не мають очевидного пояснення. Справа явно не в методиці та вибірці — в обох опитуваннях вони були ідентичними. Не виключено, що все пояснюється їхньою часткою, яка була в межах (для “малих підприємців та керівників”) чи на межі для іншої страти похибки вибірки, що складала $\pm 3,5\%$ (відповідні частки страт 2% та 5%). Свій вплив, нарешті, могли мати ті якості сучасних стратифікаційних порядків, про які йшлося вище — їхня плінність, рухливість. Ситуація на ринку праці та зайнятості — особливо у західному прикордонному регіоні — змінюється досить динамічно. Скажімо, шанси отримати роботу за кордоном можуть відкриватися для одних категорій населення обласного центру та закриватися для інших, тобто рух індивідів у стратифікаційних порядках, як дослідник вправі очікувати, може бути доволі інтенсивним. І, зрозуміло, вдосконаленню має підлягати методика обстеження.

Найкращий шлях подолання сумнівів та нез’ясованостей — проведення повторних обстежень. Вони дозволяють також виявити як динаміку стратифікаційних процесів, так і ступінь сталості соціальних утворень. У лютому–березні 2006 року на базі соціологічної лабораторії кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка та Львівської обласної громадської організації “Агенція “Освітня” було проведено третє дослідження⁴ та четверте у квітні–травні 2008 року спільно з лабораторією соціальних досліджень “Центру підтримки приватної ініціативи”⁵, метою яких було більш точно описати та порівняти соціальні портрети страт в ієрархії

⁴ Обсяг вибіркової сукупності становив 800 осіб працездатного віку. Тип вибірки — багатошаблева, ймовірнісна, районована з використанням маршрутного методу та квот на останньому шаблі відбору респондентів. Вибірка є репрезентативною, задана помилка репрезентативності \pm .

⁵ Обсяг вибіркової сукупності становив 1600 осіб працездатного віку. Тип вибірки — багатошаблева (кластерна) вибірка з квотуванням на останньому шаблі добору одиниць спостереження. Опитування проводилося з використанням методу стандартизованого інтерв’ю. Вибірка є репрезентативною, задана помилка репрезентативності \pm .

нерівності міста Львова. Обсяг репрезентативних вибіркового опитувань, емпіричний матеріал яких аналізується нижче, різнився по роках і у 2008 році був збільшений вдвічі, розширюючи можливості статистичної інтерпретації та підвищуючи надійність отримуваних висновків.

Порівняно з 2002–2003 роками, у 2006 та 2008 році використовувалася складніша структура самого “простору нерівності” (див. підрозділ 4.1, рисунок 4.1.1). Як і в попередніх випадках, для п’яти стратифікаційних порядків і для кожного з трьох базисних вимірів (усього 15 показників) обчислювалося середнє арифметичне (індекс) позиції, яку займає індивід за кожним стратифікаційним порядком. Такий індекс реєструє усі статуси, які кожний опитаний має у стратифікаційних порядках.

Виділення основних страт здійснювалося за допомогою ієрархічного кластерного аналізу в сконструйованому п’ятивимірному просторі нерівності. Як дистанційна міра застосовувалася формула квадрату евклідової відстані між точками x та y (дана міра надає більшої ваги більш віддаленим один від одного об’єктам):

$$dist = \sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2 . \quad (4.2.1)$$

Об’єднання всіх випадків у кластери здійснювалося за допомогою методу “зв’язок всередині групи” (Average Linkage (Within Group)). Цей метод передбачає, що дистанція між двома кластерами визначається на підставі всіх можливих пар випадків, що належать обом кластерам, при цьому враховуються також пари випадків, що утворюються всередині кластерів. За отриманими даними було проведено низку розрахунків з різною кількістю кластерів, а також оцінка оптимального розбиття на основі аналізу ряду агломерації. Оптимальним виявилось розбиття сукупності на шість кластерів, за якого отримані групи були найбільш різномірними за досліджуваними характеристиками.

За результатами кластерного аналізу у 2006 та 2008 році знову отримано шість основних кластерів (страт), що розміщуються в ієрархію на основі зваженого стратифікаційного індексу (див. табл. 4.2.2).

Згідно з обраною процедурою порядок страт залежить від величини стратифікаційного індексу (від більшого до меншого). Порівняння значень інтегральних зважених стратифікаційних індексів за роками дає підстави констатувати той факт, що їхні значення є значно вищими у 2008 році порівняно з 2006 роком у кожній із виділених страт. Якщо ж аналізувати владний, культурний, соціальний та символічний індекси, то їхні значення в кожній страті є майже тотожними за роками, зростання зафіксовано лише в економічному стратифікаційному індексі. Це свідчить про зростання економічних показників в цілому по кожній страті, тобто зростання рівня доходів та матеріального добробуту. За статистичними даними у Львівській області середньомісячна номінальна заробітна плата одного зайнятого штатного працівника у січні-травні 2008 р. становила 1446,69 грн., що у 2,2 рази перевищує встановлений прожитковий мінімум для працездатних осіб (647 грн.) та у 2,8 рази — рівень мінімальної зарплати (525 грн.).

Порівняно з відповідним періодом 2007 р. номінальна заробітна плата збільшилась на 40,4%. У 2006 році середньомісячна заробітна плата становила 923 гривні, що у 1,8 рази перевищує встановлений прожитковий мінімум (505 гривень) для працездатних осіб та у 2,3 рази — рівень мінімальної зарплати (400 гривень), встановлений з 1 грудня 2006 року. Порівняно з 2005 роком номінальна заробітна плата збільшилась на 29,4 відсотка, а реальна заробітна плата (з урахуванням зростання споживчих цін) — на 20,3 % [17].

Отже, заробітна плата у квітні-травні 2008 році, коли проводилося опитування, зросла в середньому на 65 відсотків порівняно з цим же періодом 2006 року. Це ж підтверджують результати емпіричного дослідження, оскільки зафіксовано значне зростання рівня економічного стратифікаційного індексу по всіх виділених стратах. Сталі ж значення владного, культурного, соціального і символічного капіталів свідчать про те, що суттєвих змін у цих стратифікаційних порядках за 2 роки не відбулося. Отже, значення інтегральних стратифікаційних індексів по всіх стратах у 2008 році зросли лише завдяки зростанню економічних показників матеріального добробуту львів'ян.

Таблиця 4.2.2

Стратифікаційна ієрархія населення м. Львова у 2006 та 2008 році

Страти	Владний індекс	Економічний індекс	Культурний індекс	Соціальний індекс	Символічний індекс	Зважений стратифікаційний індекс	Частка страти в структурі населення м. Львова (%)
	Середній показник						
2006							
Вища страта	3,42	3,62	3,86	3,49	4,10	2,83	6
Страта 2	3,44	2,27	4,12	3,47	4,25	2,62	4
Страта 3	2,80	2,30	3,36	3,06	3,58	2,28	27
Страта 4	2,57	1,89	3,11	2,06	3,40	1,95	21
Страта 5	2,19	1,98	3,24	2,77	1,55	1,77	17
Нижча страта	1,87	1,30	2,33	2,02	1,43	1,34	25
2008							
Вища страта	3,61	3,30	3,85	4,24	4,43	3,89	4
Страта 2	3,29	3,42	3,80	3,00	4,26	3,55	9
Страта 3	2,85	2,62	3,43	2,81	3,50	3,04	22
Страта 4	2,45	2,20	2,74	2,10	3,36	2,57	16
Страта 5	2,17	2,15	3,38	2,56	1,90	2,43	26
Нижча страта	1,87	1,73	2,33	1,96	1,49	1,88	23

Розглянемо детальніше соціально-демографічні характеристики та статусно-професійний склад страт (див. табл.4.2.3).

У “вищій страті” підприємців (50% у 2006 р., 32% у 2008 р.), а майже кожний третій (30% у 2006 р. та 37% у 2008 р.) — спеціалісти гуманітарного та технічного профілів. 15% у 2006 році та 26% у 2008 році склали керівники підприємств, установ та посадові особи держапарату. Вищу освіту мають понад 80% представників страти. В цілому оцінюючи свою позицію за місцем праці у 2008 році 54% вказали, що вони є керівниками підприємств, установ, організацій чи їхніх підрозділів, 38% позиціонували себе як висококваліфікованих спеціалістів з вищою освітою (див. Додаток В),

при чому 64% вищої страти працюють в приватних структурах, 9% в фірмах з іноземним капіталом, а 25% на державних підприємствах. Щодо доходів страти, то для 75% вони перевищують середній показник по регіону і складає для 13% більше 7000 грн., 19% — 3001–7000 грн., а для 43% представників страти середньомісячний дохід був в межах 1651–3000 грн.

На дві третини (68% у 2006 р., 48% у 2008 р.) “*страту 2*” складають спеціалісти з вищою освітою та підприємці (28% у 2008 р. проти 10% у 2006 р.). “Страта 2” за усіма показниками стратифікаційних індексів дуже близька до вищої страти (див. табл. 4.2.2). Соціальна дистанція є дуже незначною і складала 0,2 у 2006 р. та 0,34 у 2008 р. Якщо для 2006 року суттєво різнилися показники економічних індексів (3,62 для вищої та 2,27 для страти 2), то у 2008 році зафіксовано суттєві відмінності у показниках лише соціального стратифікаційного порядку (для вищої страти він складає 4,24, тоді як для страти 2 — 3,00), що свідчить про нижчий рівень особистих та соціальних зв’язків, акумульованих в сім’ї, а також про нижчий рівень соціального походження представників “страти 2”. Якщо 78% з “вищої страти” походять з сімей з високим професійним та освітнім рівнем, то у “страті 2” таких лише 28%. Ці показники й вплинули на виділення респондентів в окремих кластерах — “страту 2”.

“*Страта 3*” змішана за статусом зайнятості: тут спеціалістів (31% у 2006 та 44% у 2008 р.) та 37% кваліфікованих робітників і службовців з числа допоміжного й обслуговуючого персоналу. Соціальна дистанція зі “стратою 2” складає у 2006 році 0,34 і 0,51 у 2008 році. Тут же можна відзначити, що для “страти 3” значно нижчим є індекс владного стратифікаційного порядку порівняно з попередніми стратами.

“*Страту 4*” складають в основному кваліфіковані і некваліфіковані робітники (49% у 2006, 45% у 2008 р.) та спеціалісти й службовці з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці) відповідно по роках 46% і 44%. Майже 80% з їх числа мають середню спеціальну та професійно-технічну освіту. Щодо доходів, то 12% отримували мінімальну заробітну плату на рівні 525 грн, оскільки вказали при опитуванні, що вона є нижчою за 600 грн, а 68% вказали на заробіток у межах 601–1650 грн, тобто на рівні середньомісячної зарплати по регіону. Соціальна дистанція зі “стратою 3” складає 0,33 у 2006 та 0,47 у 2008 році. Найбільш диференціює дані страти такий показник соціального стратифікаційного індексу як соціальне походження. 53% “страти 4” походять із сімей з низьким професійним та освітнім рівнем, тоді як у “страті 3” таких лише 24%.

У “*страті 5*” студентів та учнів (44% у 2006 та 30% у 2008 р.) й 27% пенсіонерів, домогосподарок (6% у 2006 та 9% у 2008 р.) та по 10% спеціалістів з низьким рівнем освіти, осіб без постійного місця праці та зареєстрованих безробітних. У цілому 75% страти складають економічно незайняті верстви населення та більше 20% спеціалісти з низьким рівнем освіти. Порівнюючи дану страту з попередньою слід відзначити, що рівень культурного та соціального стратифікаційного індексу є дещо вищим, хоча вся решта показників є нижчими саме у цій страті. Це має своє пояснення, оскільки страту на третину складають особи з незакінченою вищою освітою, тобто ще навчаються і стільки ж походять з сімей з високим професійним та освітнім рівнем. Ця страта є найбільш динамічною та мобільною у соціальній ієрархії регіону і найближчим часом реалізує свій потенціал, здійснюючи переміщення по соціальній драбині вгору. Це її і відрізняє від нижчої страти, яка є завжди статичною в соціальній структурі та відтворюється завдяки особам пенсійного віку.

У “нижчій страті” переважна більшість непрацюючих пенсіонерів (67% у 2006 та 72% у 2008 р.), тобто в цілому 97% тих, які вже перебувають за межами ринку й не вступають у конкуренцію за місце у стратифікаційних порядках. Ця страта є найбільш консистентною з нижчих страт, оскільки індекси за всіма стратифікаційними порядками є найнижчими і характеризуються майже однаковими показниками.

Загалом, встановивши довірчі інтервали для частки кожної страти в 2006 та 2008 році, проаналізуємо динаміку та їхні відмінності за обсягом страт (див. Додаток Г). Можна зробити висновок, що відносно сталими є обсяг вищої, третьої та нижчої страти. Зросла чисельність другої та п’ятої, а четвертої страти, навпаки, скоротилась.

Таблиця 4.2.3

Розрахунок довірчого інтервалу частки страт у стратифікаційній ієрархії населення м. Львова у 2006 та 2008 році

Страти	Частка страти в структурі населення м. Львова, за результатами дослідження (%)	Довірчий інтервал частки страти в структурі населення м. Львова (%)
2006		
Вища страта	6	4,4-7,6
Страта 2	4	2,6-5,4
Страта 3	27	23,9-30,1
Страта 4	21	18,2-23,8
Страта 5	17	14,4-19,6
Нижча страта	25	22-28
2008		
Вища страта	4	3-5
Страта 2	9	7,6-10,6
Страта 3	22	20-24
Страта 4	16	14,2-17,8
Страта 5	26	23,9-28,1
Нижча страта	23	20,9-25,1

При цьому практично в кожній страті (див. табл. 4.2.4) у 2006 році більшість складають жінки, за винятком “вищої” та “страти 3”, а для 2008 року характерно, що чоловіки переважають чисельно у перших чотирьох стратах, тоді як жінок є значно більше у нижчих стратах.

Окрім того, страти, як бачимо, неоднорідні за “внеском” певних вікових груп. “Вищу страту” в більшості складають люди в найпродуктивнішому віці (30-49 років) — 53% у 2006 та 69% у 2008 р. У “страті 2” таких відповідно 52% та 62%. “Страта 3” та “страта 4” дуже подібні за віковим складом. У “страті 5” майже половина молодих людей віком 18-24 роки (45% і 34%), а в “нижчій страті” понад 60% респондентів пенсійного віку.

Таблиця 4.2.4

Статеві-віковий розподіл респондентів за стратами (%)

	Стать		Вік					
	чоловіча	жіноча	18-24	25-29	30-39	40-49	50-59	60 і старше
2006								
Вища страта	63	37	4	26	20	33	13	4
Страта 2	42	58	19	6	23	29	10	13
Страта 3	54	47	12	13	26	26	19	4
Страта 4	45	55	8	10	26	33	19	4
Страта 5	46	54	45	7	7	9	11	21
Нижча страта	37	63	14	4	5	5	14	58
Разом	46	54	17	10	17	21	16	20
2008								
Вища страта	69	31	11	13	31	38	6	1
Страта 2	61	39	12	16	24	38	10	1
Страта 3	52	48	14	15	27	24	15	6
Страта 4	51	49	10	10	26	27	22	5
Страта 5	38	62	34	9	13	10	13	21
Нижча страта	38	62	9	3	3	8	23	54
Разом	47	53	17	10	18	19	16	20

Підступним у вітчизняній соціології вважається запитання, наскільки виділені в опитуванні страти відображають реальну структуру населення (суспільства в цілому, міста тощо). Насправді його підступність уявна, адже поза методами класифікації вчений не має жодної можливості встановити “реальну” структуру, яка, переконував суспільствознавців М.Вебер, може бути не чим іншим, як “ідеальним типом”, тобто утопічною розумовою конструкцією [18, С.389]. У спеціальній літературі йдеться, зазвичай, про різну кількість верств чи страт. Т. Заславська в стратифікаційній структурі російського суспільства виділяє шість страт:

- 1) пануюча і правляча еліта;
- 2) субеліта (верхній прошарок, до якого входять власники і менеджери великих підприємств, банків і фірм, верхівка силових структур);
- 3) середній прошарок (середня ланка бюрократії, вищі і середні офіцери, дрібні і середні підприємці, директори невеликих держпідприємств, менеджери приватного сектора і затребувана частина професіоналів);
- 4) базовий прошарок, названий так тому, що до нього належать 2/3 зайнятих в економіці і понад половина росіян (більшість рядових спеціалістів масових професій (інженери, вчителі, лікарі і ін.), клерки, індустріальні робітники, фермери, працівники торгівлі і сфери обслуговування);
- 5) нижній (найменш кваліфікована частина робітників і службовців, особи, що не мають професії, безробітні, а також більшість пенсіонерів та інвалідів, що володіють мінімальними засобами до життя);

- 6) “соціальне дно” (бродяги, безпритульні; особи, позбавлені волі тощо) [19, С.286–287].

Н. Тихонова, спираючись на так званий ресурсний підхід, налічує 11 страт, які об’єднує в три великі групи:

- 1) низькоресурсні, яким притаманна практично повна відсутність кваліфікаційного і соціального ресурсів (входять 1–3 страти), охоплюють 35–36% населення;
- 2) середньоресурсні (4–6 страти) — низькі показники економічного і владного ресурсів поєднуються в них з середніми показниками кваліфікаційного і соціального ресурсів (аналог нижнього середнього класу європейських країн); їхня чисельність становить 55–56%;
- 3) високоресурсні (7–11 страти) — високі показники за всіма типами ресурсів у їхніх різних комбінаціях — 8–10% [20].

Т. Богомолова та В. Тапіліна говорять про чотири економічні прошарки:

- 1) нижній прошарок (жители села, найменш освічена частина населення, підсобні робітники в торгівлі і сфері обслуговування тощо);
- 2) нижній середній прошарок (працівники сфери охорони здоров’я, кваліфіковані робітники, дрібні державні чиновники, адміністратори, агенти з торгівлі, фінансів тощо);
- 3) верхній середній прошарок (спеціалісти з вищою освітою у сфері права, економіки і культури, викладачі вузів тощо);
- 4) вищий прошарок (отримувачі найвищих доходів, які розсіяні за всіма спектрами службових, професійних груп і сфер зайнятості) [21].

Т.Беляєва, застосовуючи кластерний аналіз й враховуючи три стратифікаційні порядки (дохід, влада, освіта), описує п’ять верств:

- 1) “високостатусні”, які мають високий рівень доходів, становлять 6% населення і займають найвище місце в соціальній ієрархії суспільства;
- 2) “експерти” — становлять 20 % населення з вищою освітою і високим рівнем доходів, але у них відсутній владний ресурс;
- 3) “реалісти” — близькі за показниками до попереднього прошарку, але освіта у них незакінчена вища або середня спеціальна, наділені здібностями адаптації до ринку і досягли непоганих матеріальних результатів (38%);
- 4) “нові бідні”, матеріальне становище яких характеризується як “бідність”, але вони мають високий рівень освіти. В основному це масова інтелігенція (вчені, вчителі, лікарі тощо), які складають 11 % населення;
- 5) “старі бідні” представлені категоріями населення переважно із загальною середньою освітою, які погано адаптувалися до нових економічних і соціальних умов — 25% [22].

І тому, повертаючись до проведеного нами обстеження, дійсне запитання полягає не в тому, якою мірою сконструйована схема наближена до “реальності”, а в тому, наскільки стійкою вона буде в тому разі, коли її спробувати отримати різними алгоритмами, скажімо, кластеризації. У дослідженнях 2002–2003 років критерієм стійкості стратифікаційних утворень виступало повторне вимірювання, за допомогою якого обґрунтовувалася наявність мінімум шести сталих страт. Дослідження 2006 року повторювалося у 2008 році, тому за показник стійкості приймався статистичний результат, що отримували різними методами кластеризації. Відповідно до цього на тій же сукупності були реалізовані процедури ієрархічного кластерного аналізу за допомогою методу “дальнього сусіда” (Complete Linkage) та методу Варда (Ward Method). Проведені розрахунки, зведені в таблицю 4.2.5, доволі схожі між собою.

Таблиця 4.2.5

Композиція страт м. Львова, виділених різними методами кластеризації

Страти	Метод “зв’язок всередині групи”		Метод “дальнього сусіда”		Метод Варда	
	частота	%	частота	%	частота	%
Вища страта	46	5,8	84	10,5	42	5,3
Страта 2	31	3,9	45	5,6	78	9,8
Страта 3	212	26,5	156	19,5	164	20,5
Страта 4	171	21,4	178	22,3	183	22,9
Страта 5	138	17,3	114	14,3	159	19,9
Нижча страта	202	25,3	223	27,9	174	21,8

Найважливіше те, що і за допомогою методу “дальнього сусіда”, і за допомогою методу Варда були виділені ті ж самі кластери. Проте спостерігається деяка відмінність у розмірах отриманих кластерів. Її можна пояснити, по-перше, заданою похибкою вибірки (3,5%), по-друге — особливостями алгоритмів об’єднання випадків у кластери для різних методів (так, за методом Варда конструюються кластери малого розміру), по-третє, треба зважати на те, що кількісні відмінності у розмірах кластерів характерні переважно для кластерів середини стратифікаційної ієрархії, а як показала А. Патракова на матеріалах моніторингових обстежень Інституту соціології НАН України, саме середнім стратам притаманна значна статусна неоднорідність (неконсистентність) [23].

Подальший аналіз здійснюватимемо на основі кластерів, виділених за допомогою методу “зв’язок всередині групи” (Average Linkage (Within Group)), який, на нашу думку, є оптимальним за алгоритмом об’єднання в кластери відповідно до поставленого дослідницького завдання.

Консистентність/неконсистентність статусних позицій наочно розглянемо на рисунках 4.2.1 — 4.2.4, які дають уявлення про ступінь неоднорідності виділених страт: лінії, що поєднують позиції у стратифікаційних порядках, — те, що й називають зазвичай стратифікаційними профілями, — зигзагоподібні. Зручним інструментом вимірювання ступеня консистентності/неконсистентності статусних позицій конкретного респондента є статистична міра варіації — дисперсія (описано у підрозділі 4.1). Що вищим є отриманий показник дисперсії, то неконсистентнішими є виділені страти. Статусні позиції є повністю узгодженими, коли дисперсія дорівнює нулю. Експериментальним шляхом були встановлені порогові рівні дисперсії, за яких можна було б віднести респондента до розряду індивідів з консистентними статусними позиціями (фактично тут матимемо справу із відносною консистентністю). Для визначення консистентності за п’ятнадцятьма стратифікаційними порядками ми отримали пороговий показник дисперсії на рівні 0,64, а при використанні п’яти показників пороговий рівень дисперсії становив 0,36. Відповідно загальний статус індивідів, для яких обчислена дисперсія за 15-ма ознаками становила 0,64 і нижче, ми вважали консистентним. За 5-ма ознаками консистентним вважався стратифікаційний профіль респондентів, рівень отриманої дисперсії для яких становив 0,36 і ниж-

че. Ті індивіди, для яких обчислена дисперсія була вищою за порогові рівні, в рамках страт належали до категорії неконсистентних.

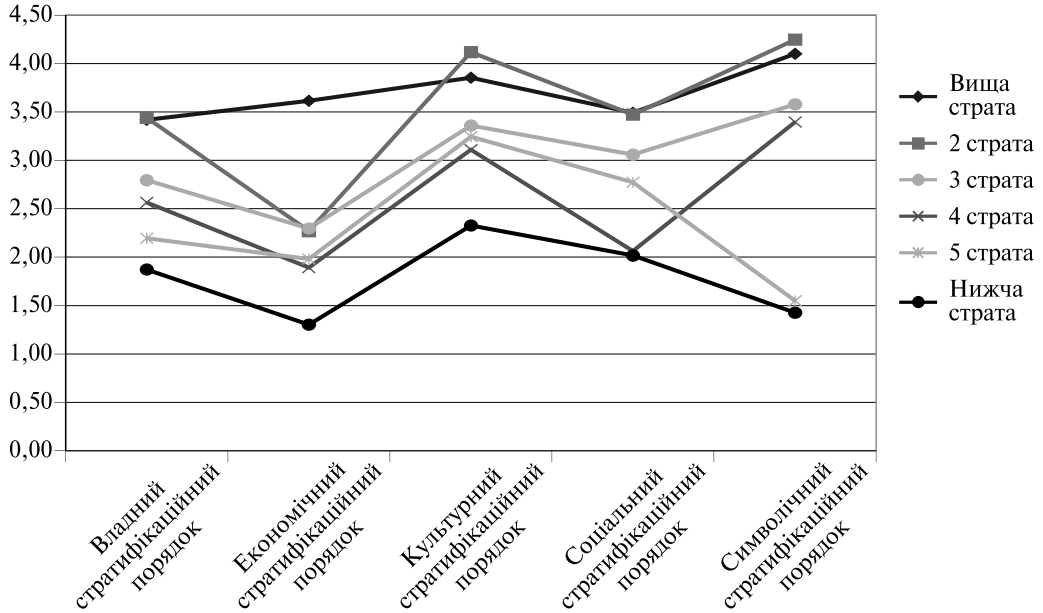

Рис. 4.2.1. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Львова у 2006 році за 5 стратифікаційними порядками

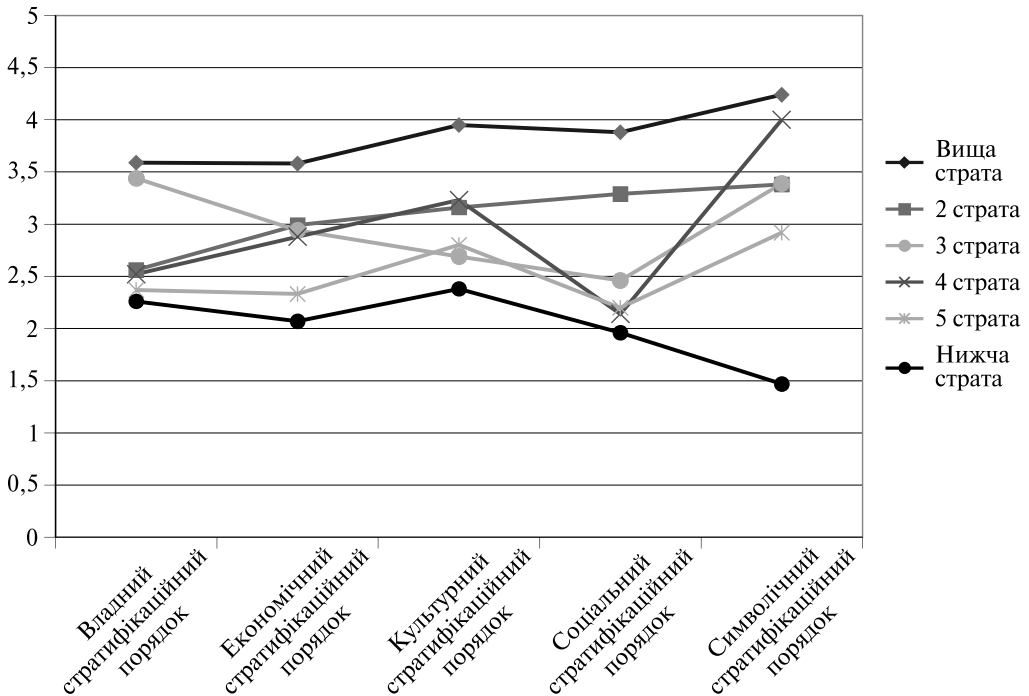

Рис. 4.2.2. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Львова у 2008 році за 5 стратифікаційними порядками

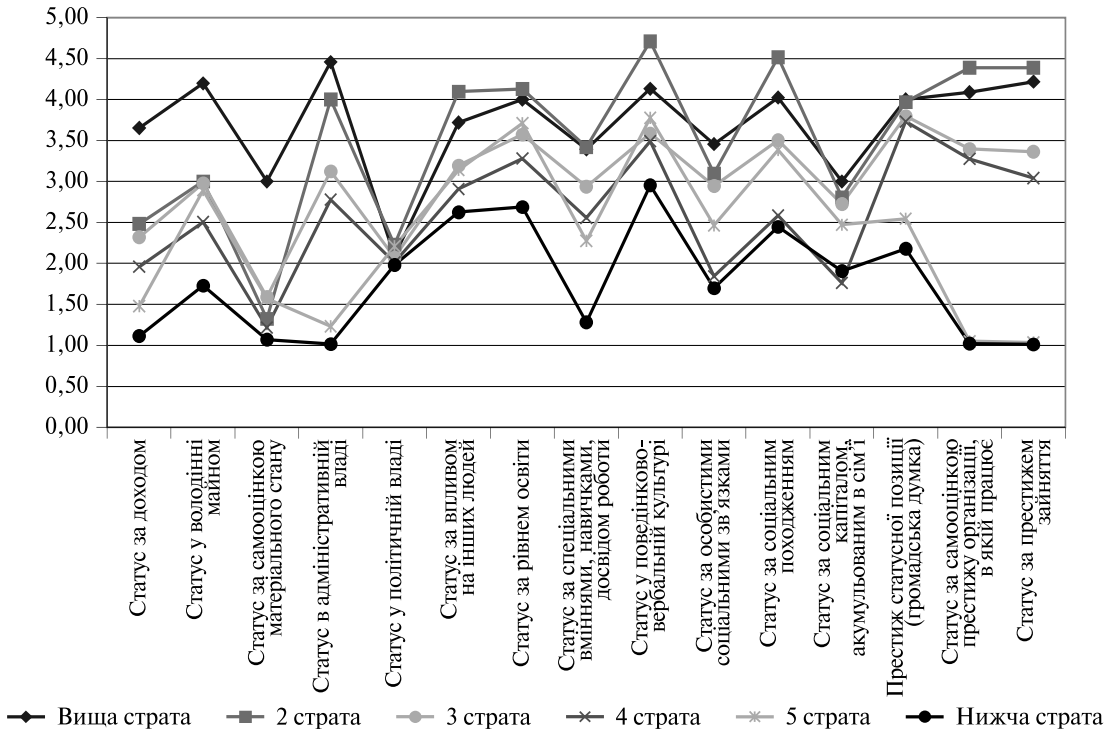

Рис. 4.2.3. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Львова у 2006 році за 15 базовими вимірами стратифікаційних порядків

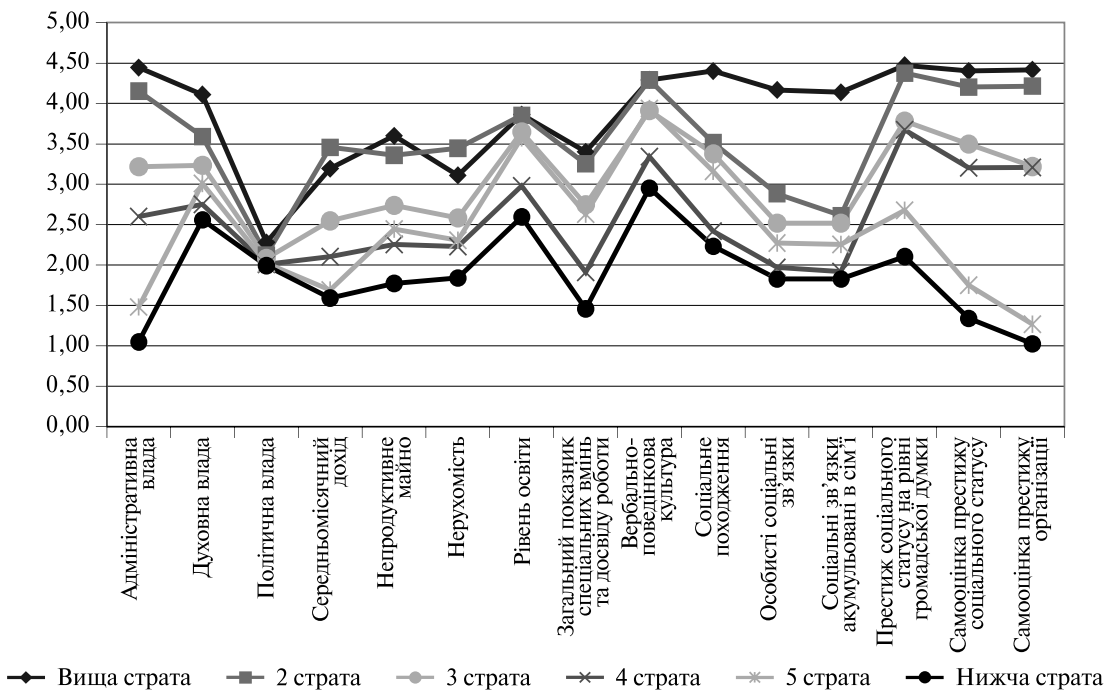

Рис. 4.2.4. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Львова у 2008 році за 15 базовими вимірами стратифікаційних порядків

Загальний принцип у роботі з ознаками за даною методикою продемонструємо на прикладі даних дослідження за 2006 рік: що менше ознак, то більша ймовірність отримання підтверджень консистентності. Якщо брати до уваги всі 15 ознак, то консистентність встановлюється для 18% респондентів (див. рис. 4.2.6), а якщо звести їх у п'ять стратифікаційних порядків, то в середньому такими маємо підстави вважати 47% жителів обласного центру (див. рис. 4.2.5).

Отримані дані підтверджують спостереження зроблені іншими дослідниками. Найконсистентнішими є “вища” та “нижча” страти: у першій страті три чверті індивідів (74%) з консистентними статусами щодо п'яти стратифікаційних порядків (26% для 15-ти ознак), у “нижчій страті” відповідно дві третини (66%) та майже кожний третій (34%) (див. рис. 4.2.5).

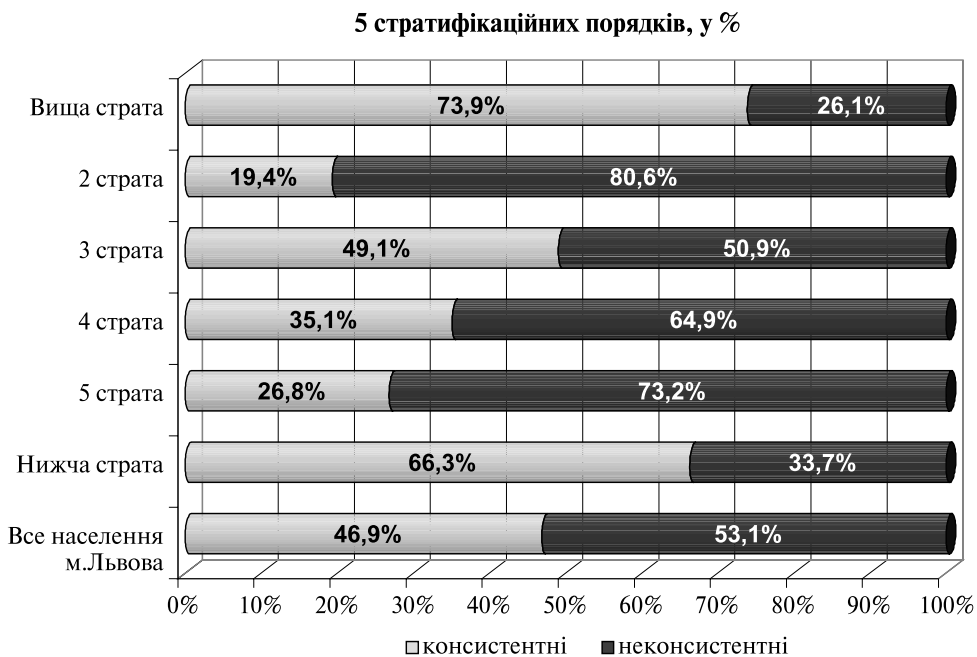

Рис. 4.2.5. Ступінь консистентності/неконсистентності за 5-ма стратифікаційними порядками (%)

За часткою індивідів з консистентними статусами середній рівень характерний для “страти 3” — 49% (5 порядків). У “страті 4” 35% носіїв відносно консистентних статусів, у “страті 5” — 27%, а в “страті 2” — 19% для 5-ти стратифікаційних порядків. Отже, модою — тим, що трапляється найчастіше в стратифікаційних порядках, є неконсистентність. Консистентність же залишається в статусі “ідеального типу”, в статусі того, що частіше проявляється у “вищій” та “нижчій” стратах, однак не фіксується як норма чи домінуюче правило.

На емпіричному рівні виявлено розмитість, нечіткість меж виділених у соціальній ієрархії страт, аналізуючи рівень їхньої консистентності, що свідчить про становлення, формування і розвиток нових реальних соціальних страт у сучасному трансформаційному суспільстві.

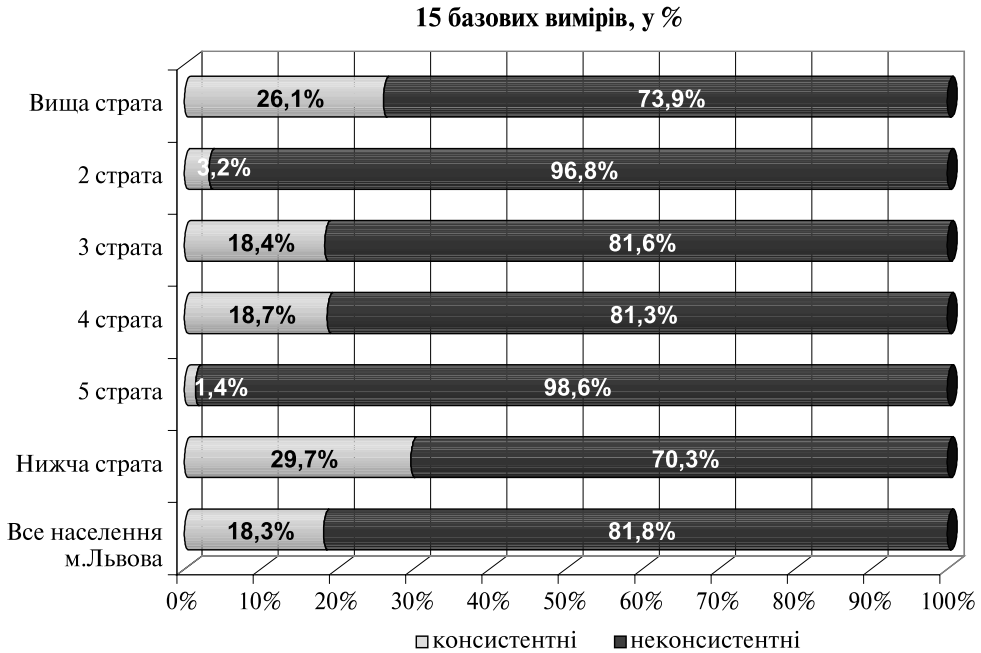

Рис. 4.2.6. Ступінь консистентності/неконсистентності за 15-ма базовими вимірами, у %

Напевно, позиція індивіда в соціальній ієрархії за одним із стратифікаційних порядків якось обумовлює позицію за іншим або істотно впливає на неї. Іншими словами, дослідник завжди припускає наявність взаємовпливу та взаємозалежності між різними стратифікаційними порядками чи навіть стикається із такими корелятивними свідченнями. Виникає спокуса оцінити чи вперше виявити їх, хоча зовсім не очевидно, якої конфігурації наберуть вони при цьому. Прийнято вважати, що економічна позиція в ринковій економіці визначає усі інші чи домінує над ними. Однак неясно, чи так все відбувається у глибоко фрагментованому, плинному суспільстві.

Зроблено спробу уточнити це кількома способами. Спочатку встановлювалася кореляція між позиціями в різних вимірах нерівності (див. табл. 4.2.6; отримані рангові коефіцієнти кореляції Спірмена значущі на рівні 0,01). Найтісніший взаємний вплив спостерігається між владним та символічним стратифікаційними порядками ($\rho=0,680$), між владним та культурним значеннями коефіцієнта — 0,592, владним та економічним, між економічним та символічним — по 0,570, культурним та символічним — 0,555, культурним та економічним стратифікаційними порядками — 0,511. Тобто владний та символічний порядки щільніше пов'язані як між собою, так і з іншими порядками: саме вони домінують у сконструйованому в обстеженні просторі нерівності.

Із таблиці 4.2.6 видно також, що позиція у соціальному стратифікаційному порядку найменше пов'язана з позиціями в інших порядках, тут найнижчі значення коефіцієнта — 0,335 з позицією у символічному порядку, 0,388 — у культурному, 0,417 — у владному порядку. Отже, походження, здатність вирішувати особистісні та професійні проблеми, спираючись на власні та сімейні можливості, являє собою найбільш автономний, відокремлений порядок.

Таблиця 4.2.6

Таблиця кореляції соціального становища індивідів, обчислена за різними стратифікаційними порядками (ранговий коефіцієнт кореляції Спірмена)

	Позиція за владним порядком	Позиція за економічним порядком	Позиція за культурним порядком	Позиція за соціальним порядком	Позиція за символічним порядком
Позиція за владним стратифікаційним порядком	1,000	0,570	0,592	0,417	0,680
Позиція за економічним стратифікаційним порядком	0,570	1,000	0,511	0,452	0,570
Позиція за культурним стратифікаційним порядком	0,592	0,511	1,000	0,388	0,555
Позиція за соціальним стратифікаційним порядком	0,417	0,452	0,388	1,000	0,335
Позиція за символічним стратифікаційним порядком	0,680	0,570	0,555	0,335	1,000

Всі коефіцієнти кореляції (двосторонні) є значущими на рівні 0,01.

Отримані дані підтверджуються й розрахунками значень кореляцій за коефіцієнтом Спірмена між позицією індивіда в конкретному стратифікаційному порядку та ймовірністю увійти до конкретної страти. Залежність відтворюється: попадання в страту корелюється насамперед з позиціями в символічному ($\rho=0,853$) та владному ($\rho=0,752$) порядках (див. табл. 4.2.7). Не таким значним є вплив економічного ($\rho=0,667$) та культурного ($\rho=0,644$) порядків. Найменшою мірою узагальнений статус індивіда залежить від позицій у соціальному стратифікаційному порядку ($\rho=0,521$).

Таблиця 4.2.7

Таблиця кореляції позиції індивіда, обчислена за різними стратифікаційними порядками з належністю до страти (ранговий коефіцієнт кореляції Спірмена)

	Належність до страти
Позиція за символічним стратифікаційним порядком	0,853
Позиція за владним стратифікаційним порядком	0,752
Позиція за економічним стратифікаційним порядком	0,667
Позиція за культурним стратифікаційним порядком	0,644
Позиція за соціальним стратифікаційним порядком	0,521

Всі коефіцієнти кореляції (двостороння) є значимими на рівні 0,01.

Визначалося також, які саме стратифікаційні порядки найбільшою мірою розбивають (дискримінують) досліджувану сукупність на отримані кластери, тобто, за

якими стратифікаційними порядками найбільше відрізняються між собою виділені страти. Для цього застосувався дискримінантний аналіз. Як групуюча змінна виступала належність індивіда до кластеру, а як незалежні (тестові) змінні стратифікаційні порядки; проводився також тест на значимість відмінностей між групами (кластерами) за заданими змінними (стратифікаційні порядки), тобто визначалося, чи присутня в цих змінних дискримінуюча особливість (здатність розділяти). Отримані рівні значущості засвідчують, що за всіма стратифікаційними порядками спостерігаються значні відмінності між групами-кластерами ($p < 0,001$) (див. табл. 4.2.8). Визначення зв'язку між заданими змінними та диференціацією на кластери базувалося на використанні критерію “Лямбда Вілкса” (Wilks’ Lambda).

Таблиця 4.2.8

Тест рівності групових середніх значень

Статусні позиції	Wilks’ Lambda	Стратифікаційні порядки	Wilks’ Lambda
Адміністративна влада	0,293	Владний	0,424
Політична влада	0,952		
Духовна влада	0,869		
Особистий середньомісячний дохід	0,496	Економічний	0,439
Самооцінка матеріального становища сім’ї	0,633		
Продуктивне майно	0,729		
Освіта	0,762	Культурний	0,472
Спеціальні вміння та досвід роботи	0,461		
Загальний рівень культури респондента	0,804		
Соціальне походження	0,786	Соціальний	0,578
Особисті зв’язки	0,698		
Соціальний капітал акумульований в сім’ї	0,797		
Престиж статусу на рівні громадської думки	0,299	Символічний	0,146
Самооцінка престижу соціального статусу	0,257		
Самооцінка престижу організації	0,284		

Всі коефіцієнти є значущими на рівні 0,001

За допомогою цього тесту оцінювалися відмінності середніх значень незалежних змінних (стратифікаційних порядків) за кластерами. Тестова величина “Лямбда Вілкса” характеризує здатність змінної розрізняти (дискримінувати) прогнозовані групи (задані кластери). У нашому випадку що ближчим є критерій “Лямбда Вілкса” до 0, то більшу дискримінуючу силу має незалежна змінна, а що ближчим до 1 — то меншу.

Результати тесту показали, що найбільший дискримінуючий вплив мають такі виміри стратифікаційних порядків: самооцінка престижу власного соціального статусу (0,257), самооцінка статусу організації (0,284), адміністративна влада (0,293), престиж статусу на рівні громадської думки (0,299), спеціальні вміння та досвід роботи (0,461), особистий середньомісячний дохід (0,496). В результаті найбільшою мірою розрізняють кластери символічного (0,146) і владного (0,424) стратифікаційних порядків та їхні складові.

4.3. Стратифікаційний профіль соціальних страт м. Львова

Хоча розмірність шкал, що застосовувалися до характеристики 15 базових вимірів п'яти стратифікаційних порядків, містить лише 5 позицій, проте наймовірно, щоб індивід посідав однаково високу, серединну чи нижню в усіх. У такому разі його стратифікаційний профіль мав би вигляд прямої лінії, тимчасом як емпірично дослідник завжди отримує більш або менш ламану. В результаті стратифікаційні профілі кожної із страт складаються досить своєрідно, принаймні вони не накладаються один на одного (див. рис. 4.2.1 — 4.2.4)

Економічний стратифікаційний порядок визначався на основі базових вимірів статусів за доходом⁶, володінням майном та за самооцінкою матеріального стану (див. табл. 4.3.1, 4.3.2, 4.3.3).

Таблиця 4.3.1

Розподіл страт за рівнем особистого середньомісячного доходу (%)

Дохід	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
2006						
Менше 450 грн	0	3	10	23	67	90
451 - 900 грн	4	48	53	60	21	9
901 - 2000 грн	37	45	31	15	10	1
2001 - 5000 грн	48	4	5	2	2	0
5001 грн і більше	11	0	1	0	0	0
2008						
Менше 600 грн	0	1	5	12	46	46
601 - 1650 грн	25	9	47	68	43	50
1651 - 3000 грн	43	38	40	18	8	2
3001 - 7000 грн	19	46	6	1	1	1
7001 грн і більше	13	6	2	1	2	1
Разом	100	100	100	100	100	100

“Вища страта” в соціальній структурі населення міста Львова складала за результатами кластерного аналізу 6% у 2006 р. та 4% у 2008 р. Майже 11% представників вказали на особистий середньомісячний дохід більше 5001 грн (13% у 2008 р. більше 7001 грн), 48% мають доходи в межах 2001-5000 грн (19% — 3001–7000 та 43% — 1651–3000 грн у 2008 р.) тощо. Відповідно високою є й самооцінка матеріального становища сім'ї. Придбати все, що бажають, можуть 22% сімей, проте більшість (76%) не має можливості купити квартиру чи автомобіль. Дана страта акумулює найбільшу частку продуктивного майна у своїй власності порівняно з іншими, оскільки її представники володіють переважно майном, характерним для сфери малого та середнього бізнесу.

⁶ Рівень мінімальної заробітної плати у Львівській області склав у 2006 році 400 грн., у 2008 — 525 грн. Відносно цих показників і задавалися параметри та діапазон доходів в інструментарії дослідження.

Таблиця 4.3.2

Самооцінка матеріального становища сімей представниками страт (%)

Самооцінка	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Грошей вистачає лише на найнеобхідніші продукти	0	7	5	8	9	49
Усі гроші витрачаються на продукти і купівлю необхідних недорогих речей	0	22	23	37	23	35
В основному вистачає грошей, але придбання товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, меблі тощо) для нас має певні труднощі	2	35	43	51	40	12
Живемо забезпечено, але здійснити деякі покупки поки що ми не в змозі (квартиру, автомобіль)	76	36	28	4	27	4
Можемо дозволити собі придбати практично все, що забажаємо	22	0	1	0	1	0
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 4.3.3

Розподіл страт за рівнем володіння продуктивним майном (%)

Продуктивне майно	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Не маю у власності жодного майна, яке приносило б мені прибуток	15	74	63	83	65	95
Комп'ютер, побутова техніка, електроінструменти і т.п., цінні папери, які приносять незначний прибуток, невеликі депозитні вклади в банку	20	19	19	14	17	3
Автомобіль, квартира, дачна ділянка, цінні папери, які приносять середній прибуток, депозитні вклади середнього розміру в банку	22	7	13	3	15	1
Магазин, ресторан (кафе, бар), земля (великі площі), фірма (установа) сектора малого та середнього бізнесу (навіть у співвласності), цінні папери, депозитні вклади, які приносять прибуток вище середнього рівня	37	0	4	1	2	1
Велике підприємство, компанія (навіть у співвласності), інша організація сфери великого бізнесу, цінні папери, великі депозитні вклади в банку, які приносять великий прибуток	6	0	1	0	1	0
Разом	100	100	100	100	100	100

“Страта 2” найменша за чисельністю у нашій стратифікаційній моделі (4%) у 2006 році, а у 2008 є другою за чисельним складом — 9%. Проте статусні характеристики чітко кристалізують її як окреме утворення у просторі нерівності. За матеріальним статусом у 2006 році вона належить до середньодоходних — рівень заробітної плати майже половини респондентів (45%) відповідав середньому по Україні, 48% отримували 451–900 грн на місяць. Рівень оплати праці страти у 2008 році значно зріс і складав 38% — 1651–3000 грн, що є вищим за середній показник зарплати по регіону, а 46% вказали на ще більший дохід, який коливається в межах 3001–7000 грн.

Більшість самооцінок матеріального достатку зосереджується довкола середньої суб’єктивної шкали матеріального становища — “в основному вистачає грошей, але придбання товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, меблі тощо) для нас має певні труднощі”. Три чверті даної стратифікаційної групи володіє продуктивним майном на низькому рівні. Дана страта за цією характеристикою наближається до західного нового середнього класу, оскільки практично не володіє капіталом в його класичному розумінні, а використовує в основному свій культурний капітал. Для 74% страти характерна відсутність будь-яких матеріальних активів, які б приносили додаткові прибутки.

“Страта 3” (27% і 22% опитаних відповідно по роках). За композицією статусних характеристик, а відповідно і статусних категорій, що її формують, — це найрізномірніша страта. Якщо говорити про статусні категорії за типом зайнятості, то до неї увійшли практично всі статусно-професійні групи. Економічні показники даної страти є середніми.

Особисті доходи 53% і 43% представників “страти 3” розміщені в межах, нижня границя яких відповідає офіційно встановленому прожитковому мінімуму, а верхня — середній зарплаті (451–900 грн). Відносно високий середньомісячний дохід розміром 901–2000 грн має тут кожний третій (32%) у 2006 році, а для 40% страти складав 1651–3000 грн у 2008 році. Дві третини (63%) не мають майна, яке б приносило прибуток, і тільки кожний п’ятий (19%) володіє чимось подібним. За прямою самооцінкою матеріального благополуччя сім’ї, більшості (43%) в основному вистачає грошей, але придбання товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, меблі тощо) викликає певні труднощі, а 28% респондентів вважають себе забезпеченими, хоча здійснити високозатратні покупки (квартиру, автомобіль) не в змозі.

“Страта 4” (21% і 16% респондентів). За економічним статусом її представники перебувають нижче середини економічної стратифікаційної ієрархії. За показником середньомісячного доходу майже 60% у 2006 році отримує 451–900 грн (68% у 2008 р. — 601–1650 грн), другою за величиною є частка осіб, що заробляють менше від офіційно встановленого прожиткового мінімуму в 450 грн (23%) у 2006 році та в 525 грн (12%) у 2008 році. Дещо більше половини оцінили матеріальне становище власних сімей як середнє для сучасних умов в Україні, відмітивши, що сімейного бюджету вистачає, але придбання товарів тривалого користування супроводжується труднощами. Зовсім не мають майна, яке б приносило прибуток, 83% опитаних. Тим, що приносить прибуток володіє тут 14% індивідів — за цим показником страти взагалі (за виключенням “нижчої”) практично не відрізняються.

“Страта 5” наповнена переважно групами населення, які не працюють — пенсіонери, студенти, учні, безробітні тощо (17% і 26% у структурі нерівності Львова). Відповідно страта характеризується відносно низькими позиціями в тих стратифі-

каційних порядках, які більшою мірою залежні від зайнятості. Йдеться, насамперед про економічний — менше 450 грн у 2006 році доходу отримують тут дві третини (67%), у 2008 році 46% менше 600 грн та 43% більше 600 грн. Така ситуація пояснюється зростанням рівня стипендій для студентів та пенсій для різних категорій пенсіонерів. Щодо прямої самооцінки матеріального достатку сімей, то більшість вказують, що їм загалом вистачає грошей на продукти та необхідні речі. Майже 27% вважають свої сім'ї забезпеченими. Ця тенденція підкріплюється локалізацією незначної частини респондентів (близько 3%) на шкалі продуктивного майна, які вказують на володіння середнім та малим бізнесом тощо.

“*Нижча страта*” є основою стратифікаційної ієрархії, у м. Львові до неї потрапив майже кожний четвертий опитаний (25% і 23%). Ті, які входять до цієї страти, посідають найнижчі позиції у просторі нерівності. Значна частка їх отримує низькі особисті середньомісячні доходи. За критерієм продуктивного майна ситуація практично така сама: 96% не мають жодного майна, яке б приносило їм прибуток. Самооцінка матеріального становища сімей є трохи вищою, проте низькі стандарти рівня життя усвідомлюються опитаними так: більше половини вказали, що грошей вистачає лише на найнеобхідніші продукти.

Позиція у *стратифікаційному порядку влади* визначалася шкалами адміністративної та політичної влади, а також авторитету, тобто за впливом на інших людей (див. табл. 4.3.4, 4.3.5, 4.3.6).

Таблиця 4.3.4

Розподіл страт за рівнем адміністративної влади (%)

Адміністративна влада	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
1	2	3	4	5	6	7
2006						
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень, непрацездатний тощо)	0	0	4	3	86	98
Кваліфікований або некваліфікований робітник (виконують фізичну роботу: слюсар, столяр, будівельник, водій тощо)	0	3	23	36	7	2
Менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець (з вищою або середньою спеціальною освітою) тощо	0	10	38	43	4	0
Висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)	54	71	28	15	3	0
Керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів), підприємець (у сфері виробництва, торгівлі тощо)	46	16	7	3	0	0
2008						
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень, непрацездатний тощо)	0	1	8	3	75	96

1	2	3	4	5	6	7
Кваліфікований або некваліфікований робітник (виконують фізичну роботу: слюсар, столяр, будівельник, водій тощо)	1	3	14	45	9	2
Менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець (з вищою або середньою спеціальною освітою) тощо	7	18	37	44	12	2
Висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)	38	37	31	4	4	0
Керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів), підприємець (у сфері виробництва, торгівлі тощо)	54	41	10	4	0	0
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 4.3.5

Розподіл страт за рівнем політичної влади (%)

Політична позиція	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
2006						
Не маю виборчого права	0	0	2	0	0	2
Є лише виборцем	91	84	91	98	88	98
Є членом політичної партії, громадського руху	9	13	6	2	5	0
Входжу в середню ланку (на рівні регіону) керівних органів політичної партії, громадського руху	0	0	1	0	4	0
Входжу в керівні органи / є керівником політичної партії, громадського руху	0	3	0	0	3	0
2008						
Не маю виборчого права	0	2	1	2	2	3
Є лише виборцем	81	86	92	97	94	95
Є членом політичної партії, громадського руху	12	10	6	0	3	2
Входжу в середню ланку (на рівні регіону) керівних органів політичної партії, громадського руху	6	1	1	1	0	0
Входжу в керівні органи / є керівником політичної партії, громадського руху	1	1	0	0	1	0
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 4.3.6

Розподіл страт за рівнем авторитету, (%)

Авторитет	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
2006						
Не маю жодного авторитету в інших людей, моя особиста думка не впливає на їхню діяльність, на рішення, які вони приймають	0	0	2	3	0	15
Незначною мірою є авторитетом для інших людей, моя особиста думка дещо впливає на їхню діяльність, на рішення, які вони приймають	5	0	15	29	28	36
Мій авторитет для інших людей є посереднім	30	16	49	47	37	30
Маю значний авторитет для інших людей, мої поради значною мірою впливають на їхню діяльність, на рішення, які вони приймають	54	58	29	18	28	12
Люди завжди прислухаються до моєї думки, будують відповідно до цього свою діяльність та приймають рішення	11	26	5	3	7	7
2008						
Не маю жодного авторитету в інших людей, моя особиста думка не впливає на їхню діяльність, на рішення, які вони приймають	1	0	3	4	5	18
Незначною мірою є авторитетом для інших людей, моя особиста думка дещо впливає на їхню діяльність, на рішення, які вони приймають	6	14	20	39	24	36
Мій авторитет для інших людей є посереднім	7	26	37	39	42	26
Маю значний авторитет для інших людей, мої поради значною мірою впливають на їхню діяльність, на рішення, які вони приймають	53	46	31	14	22	13
Люди завжди прислухаються до моєї думки, будують відповідно до цього свою діяльність та приймають рішення	33	14	9	4	6	7
Разом	100	100	100	100	100	100

Адміністративну владу акумулює, зрозуміло, “вища страта”: 46% (54% у 2008 р.) індивідів тут керує установою, організацією чи їхніми підрозділами. В “страті 2” таких майже втричі менше (16%) у 2006 році та 41% у 2008 р., а більшість (71%) становлять спеціалісти без адміністративної влади або ж з її мінімумом у 2006 році, тоді як

у 2008 році таких 37%. У “страті 3” лише 8% (10% у 2008 р.) індивідів із владними повноваженнями, в “страті 4” — майже втричі менше (3% і 4%) і жодного такого респондента в “страті 5” та “нижчій”.

У політичному житті найактивніші представники у 2006 р. “страти 2”, серед яких 13% членів політичних партій, тимчасом як серед “вищої” 9%. Пропорції 2008 р. відповідно 10% і 12%. Проте останні частіше представлені в керівних органах: 3% проти 1% (6% проти 1% у 2008 р.) у “страті 2”.

Вплив на інших людей (авторитет) не прямо залежить від адміністративної влади, оскільки в гру тут вступають досвід та знання. Так, кожен третій “вищої страти” у 2008 році зазначив, що “люди завжди прислухаються до моєї думки” і 53%, що мають значний авторитет для інших людей і їхні поради значною мірою впливають на рішення, які вони приймають. Кожний четвертий (26%) в “страті 2” зазначив, що “люди завжди прислухаються до моєї думки”, а 58% респондентів визначили свій авторитет як значний, тоді як у “вищій” страті, де сконцентровані керівники установ та підрозділів, ці позиції шкали обрали відповідно лише кожний дев’ятий (11%) та кожний другий (54%).

У “страті 3” половина (49%) вважає свій авторитет посереднім — тут найчастіше обирався саме цей варіант, у “страті 4” таких 47%, а в “страті 5” 37% — це модальні значення для них. Третина страти володіє значним авторитетом, така ж кількість незначною мірою є авторитетом для інших людей, а близько 37% оцінили цей рівень влади як посередній. У “нижчій” страті найбільше респондентів говорили про незначний авторитет серед людей (36%). Суттєвих відмінностей по роках за рівнем авторитету не зафіксовано.

Загальний статус у *стратифікаційному порядку культури* визначався за рівнем освіти, поведінково-вербальною культурою, а також за спеціальними вміннями, навичками, досвідом роботи (див. табл. 4.3.7, 4.3.8, 4.3.9).

Таблиця 4.3.7

Розподіл страт за рівнем освіти (%)

Рівень освіти	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
2006						
Початкова, неповна загальна середня	0	0	1	0	0	19
Загальна середня	0	0	7	9	8	18
Професійно технічна, середня спеціальна	9	3	32	55	18	42
Незакінчена вища, вища	82	81	54	34	70	17
Вчений ступінь	9	16	6	2	4	4
2008						
Початкова, неповна загальна середня	0	0	1	2	1	10
Загальна середня	0	3	5	15	7	32
Професійно технічна, середня спеціальна	21	19	28	66	31	47
Незакінчена вища, вища	72	69	61	16	57	11
Вчений ступінь	7	9	5	1	4	0
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 4.3.8

Розподіл страт за показником загального рівня поведінково-вербальної культури (%)

Оцінка в поведінковому протоколі	Страти						
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта	
Оціночна шкала	2006						
	1	0	0	1	1	0	4
	2	0	0	14	11	5	26
	3	11	3	25	35	25	44
	4	65	23	46	44	56	22
	5	24	74	14	9	14	4
	2008						
	1	1	0	1	4	0	5
	2	1	1	5	8	2	23
	3	8	13	21	44	25	49
	4	44	44	51	37	51	20
	5	44	43	23	7	22	4
	Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 4.3.9

Розподіл страт за рівнем узагальненого показника володіння спеціальними вміннями та досвідом роботи (%)

Узагальнений показник володіння спеціальними вміннями та досвідом роботи	Страти						
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта	
Оціночна шкала	2006						
	1	0	0	2	2	14	74
	2	2	10	24	44	49	24
	3	57	39	54	49	33	2
	4	41	51	18	4	4	0
	5	0	0	2	1	0	0
	2008						
	1	1	1	6	22	8	55
	2	4	8	24	49	29	32
	3	36	47	42	22	40	11
	4	47	32	24	7	19	2
	5	11	13	5	0	4	0
	Разом	100	100	100	100	100	100

У “вищій страті” 82% респондентів мають вищу та незакінчену вищу освіту, а 9% — вчений ступінь. Щодо 2008 року, то 72% є з вищою освітою, а 21% з середньою спеціальною. Такі відмінності пояснюються тим, що в цю страту потрапили особи, які займаються індивідуальним дрібним бізнесом у сфері торгівлі чи послуг саме з професійно-технічною освітою, підприємницькі здібності яких не пов’язані напряму з їхнім рівнем освіти. Тоді як керівники різних рангів та висококваліфіковані спеціалісти страти володіють високим рівнем освіти.

За узагальненим показником володіння спеціальними вміннями та освідом роботи⁷ 98% і 83% опитаних отримали 3 та 4 бали та 11% — 5 балів у 2008 році за п’ятибальною шкалою, що значно більше, ніж в інших стратах.

За оцінками, отриманими з поведінково-вербальних протоколів⁸, що заповнювались інтерв’юерами на кожного респондента, представники “вищої страти” та “страти 2” характеризувалися високим рівнем вербально-поведінкової культури. Так, кожен четвертий респондент, за оцінками інтерв’юєрів, в ході інтерв’ю демонстрував ерудицію, володіння досить чистою українською мовою чи російською, для двох третин (65%) індивідів, що складають страту, характерною була вербально-поведінкова культура на рівні вище середнього. Для 2008 року такий розподіл характерний для майже половини представників страти.

Саме провідні позиції в стратифікаційному порядку культури обумовили величину середнього стратифікаційного індексу для “страти 2” у 2006 році на рівні 4,12. Як і в попередній страті, тут 97% мали вищу чи незакінчену вищу освіту, а 16% захистили кандидатську чи докторську дисертації. Для 2008 року показник культурного інтегративного стратифікаційного індексу склав 3,8. Тут 69% осіб з вищою освітою, 9% з вченим ступенем і 19% з професійно-технічною освітою. Щодо рівня узагальненого показника володіння спеціальними вміннями, досвідом роботи та поведінково-вербальної культури, то вони є дуже близькими за значенням таких же індексів “вищої страти”.

У “страті 3” більше половини респондентів (54% у 2006 та 61% у 2008) закінчили вищі навчальні заклади чи продовжують навчання там (в “страті 5” таких аж 70% (57%), а в “страті 4” модальним рівнем освіти є середня спеціальна та професійно-технічна — 55% (66%). Найнеодноріднішою за рівнем освіти як у 2006, так і у 2008 році є “нижча страта”: неповну середню освіту мають 19% (10% у 2008 р.), загальну середню — 18% (32%), середню спеціальну — 42% (47%), вищу та незакінчену вищу — 17% (11%), вчений ступінь лише у 2006 р. — 4%.

Базовими вимірами *соціального стратифікаційного порядку* були соціальне походження, особисті соціальні зв’язки та соціальний капітал, акумульований в сім’ї (див. табл. 4.3.10, 4.3.11, 4.3.12).

⁷ Показник розраховувався на підставі відповідей респондентів на запитання, пов’язані з самооцінкою володіння спеціальними вміннями, які тепер є важливими на ринку праці (рівень володіння іноземними мовами та комп’ютером) і вимірювались за п’ятиступеневими шкалами та на основі трансформованого в п’ятиступеневу порядкову шкалу трудового досвіду респондентів у сфері їхньої зайнятості, вимірюваного у роках. Усі ці характеристики шляхом розрахунку середнього арифметичного були перетворені у зазначений показник культурного капіталу.

⁸ Після завершення кожного інтерв’ю інтерв’юєри оцінювали рівень вербально-поведінкової культури респондента за запропованою п’ятибальною шкалою.

Таблиця 4.3.10

Розподіл страт за соціальним походженням (%)

Соціальне походження	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
2006						
Сільська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	4	0	5	13	4	29
Міська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	6	3	10	32	12	25
Сільська або міська сім'я, в якій батьки зайняті нефізичною працею, мають середню спеціальну чи незакінчену вищу освіту, або змішана сім'я (один з батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким)	20	16	43	43	46	29
Сільська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	22	7	14	6	14	5
Міська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	48	74	28	6	24	12
2008						
Сільська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	0	2	5	18	8	33
Міська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	3	14	19	35	19	26
Сільська або міська сім'я, в якій батьки зайняті нефізичною працею, мають середню спеціальну чи незакінчену вищу освіту, або змішана сім'я (один з батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким)	19	42	36	38	43	30
Сільська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	13	14	12	5	9	8
Міська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	65	28	28	4	21	3
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 4.3.11

Розподіл страт за соціальними зв'язками, знайомствами, які допомагають вирішувати питання особистого чи професійного характеру (%)

Особистий соціальний капітал	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
2006						
Не маю таких зв'язків, знайомств	2	0	3	30	14	52
Лише в окремих випадках використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки	21	35	34	57	42	33
При вирішенні приблизно половини питань використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки	24	23	37	12	31	9
Можу вирішувати/вирішую значну кількість питань, використовуючи власні знайомства та зв'язки	33	39	19	1	10	4
Можу вирішувати/вирішую будь-які питання, використовуючи власні зв'язки та знайомства	20	3	7	0	3	2
2008						
Не маю таких зв'язків, знайомств	0	1	9	27	21	40
Лише в окремих випадках використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки	0	33	53	55	47	46
При вирішенні приблизно половини питань використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки	18	47	19	12	17	10
Можу вирішувати/вирішую значну кількість питань, використовуючи власні знайомства та зв'язки	47	18	14	4	12	4
Можу вирішувати/вирішую будь-які питання, використовуючи власні зв'язки та знайомства	35	2	5	1	2	4
Разом	100	100	100	100	100	100

За соціальним походженням “вища страта” є досить неоднорідною. Майже половину у 2006 році та 65% у 2008 році складають вихідці з міських сімей з високим соціальним та культурним капіталом. Кожен п'ятий у виховувався в сільській сім'ї з високим професійним та освітнім рівнем. Щодо соціальних зв'язків, то більше половини представників вищої страти використовують мережу особистих контактів як соціальний капітал: 20% у 2006 році та 35% у 2008 році, і це значно більше, ніж в інших стратах, заявили про здатність справлятися із поточними проблемами на осно-

ві власних контактів і дружніх зв'язків. За рівнем соціального капіталу, акумульованого в сім'ї (соціальних зв'язків, що можуть бути активізовані), страта займає найвищу позицію: тут 35% респондентів зазначають, що вони здатні вирішувати значну кількість різноманітних проблем, спираючись на знайомства (ще 39% звертаються до знайомих в окремих випадках).

Таблиця 4.3.12

Розподіл відповідей на запитання: “Наскільки зв'язки, знайомства членів Вашої сім'ї/родини допомагають вирішувати Ваші особисті чи професійні питання?” (%)

Соціальний капітал сім'ї	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
2006						
Члени моєї сім'ї/родини не мають таких зв'язків, знайомств	4	7	4	32	11	38
Лише в деяких окремих випадках можу використати знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї/родини	39	42	41	61	47	42
При вирішенні приблизно половини питань можу використати знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї/родини	15	19	36	6	27	15
Можу вирішити значну кількість питань, використовуючи знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї/родини	35	29	16	1	9	4
Можу вирішити будь-які питання, використовуючи зв'язки та знайомства членів моєї сім'ї/родини	7	3	3	0	4	1
2008						
Члени моєї сім'ї/родини не мають таких зв'язків, знайомств	0	8	13	26	20	40
Лише в деяких окремих випадках можу використати знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї/родини	4	45	49	61	50	44
При вирішенні приблизно половини питань можу використати знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї/родини	18	29	18	10	17	10
Можу вирішити значну кількість питань, використовуючи знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї/родини	38	14	15	2	9	6
Можу вирішити будь-які питання, використовуючи зв'язки та знайомства членів моєї сім'ї/родини	40	4	5	1	4	0
	100	100	100	100	100	100

Щодо 2008 року, то 40% можуть вирішити будь-які питання, використовуючи зв'язки та знайомства членів сім'ї/родини, а 38% відзначили, що значну їх кількість.

Три четвертих (74%) “страти 2” — вихідці із сімей міської інтелігенції. У 2008 році таких 28%, а 42% ж походять зі змішаних сімей (один з батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким). У 2006 році 42% тих, які входять до даної страти, справляються з більшістю проблем, використовуючи особисту мережу знайомств; у “вищій страті” таких 53%, “страті 3” — 26%, “страті 4” — 1%, “страті 5” — 13%, а в “нижній страті” — 6%. При вирішенні приблизно половини питань можуть використати зв'язки 47% страти, а 33% лише в окремих випадках. Майже половина таких у всіх наступних стратах. Водночас у “страті 4” третина респондентів, а в “нижчій страті” — 52% (40%) не мають до кого звернутися особисто в разі виникнення ускладнень у повсякденному житті — фактично це страти, які виключені із соціальних мереж підтримки та допомоги.

У “страті 3” та в “страті 4” по 43% (36% і 38% у 2008 році), а в “страті 5” 46% (43%) вихідців із сімей з середнім освітньо-професійним рівнем та змішаних сімей, коли один з батьків з високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким.

Виміри *символічного стратифікаційного порядку* визначалися респондентами як самооцінки престижу⁹: соціально-професійного статусу, прямою самооцінкою власного соціально-професійного статусу та організації за місцем зайнятості (див. табл. 4.3.13, 4.3.14, 4.3.15).

У цьому зрізі стратифікаційної структури ми вимірювали різноманітні об'єктивні та суб'єктивні показники соціального престижу за допомогою п'ятибальних шкал. Об'єктивним показником у нашому дослідженні обрали престиж соціального статусу індивіда на рівні громадської думки¹⁰. Соціальні статуси всіх представників “вищої страти” мають високий рівень соціального престижу. Респонденти давали також самооцінку власного соціального статусу та статусу організації, в якій вони зайняті. За самооцінкою власної статусної позиції більшість розмістили себе на вищих ступенях шкали престижу. Відповідно престиж організацій також мав високі оцінки.

Рівень престижу соціально-професійних позицій громадською думкою є майже ідентичним по досліджуваних роках (див. табл. 4.3.13) Для “страти 2” оцінюється для 97% четвертою високою позицією за п'ятибальною шкалою (100% лише у “вищої страти”). Самооцінки престижу власної статусної позиції та соціального престижу організації, в яких вони зайняті, теж є високими та зосереджуються в основному вище середини шкали престижу.

⁹ Престиж оцінювався за 5-ти бальною шкалою, де 1 — зовсім непрестижний, а 5 — дуже престижний тип діяльності, організації, професійно-кваліфікаційна категорія.

¹⁰ У ході опитування респондентам пропонувалось оцінити престиж основних 20 статусних груп суспільства (від найманого керівника підприємства, установи, організації; службовця; кваліфікованого чи некваліфікованого робітника тощо до офіційно зареєстрованого безробітного). За результатами оцінки були обчислені середньоарифметичні показники престижу для кожного статусу і заокруглені до цілих чисел. Позиція респондента на осі престижу на рівні громадської думки визначалася через присвоєння отриманих показників престижу відповідно до вказаного ним власного соціального, професійного статусу.

Таблиця 4.3.13

Зовнішня оцінка престижу кожної професійно-кваліфікаційної категорії усіма респондентами, (%)

Престиж		Страти					
		Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Оціночна шкала	2006						
	1	0	0	0	0	0	0
	2	0	0	3	4	51	86
	3	0	3	14	19	44	11
	4	100	97	83	77	5	3
	5	0	0	0	0	0	0
	2008						
	1	0	0	0	0	0	0
	2	0	1	8	4	56	89
	3	0	3	12	17	38	9
	4	97	96	80	79	6	2
	5	3	0	0	0	0	0
	Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 4.3.14

Пряма самооцінка рівня престижу власного соціально-професійного статусу представниками страт (%)

Страти	Шкала самооцінки соціального престижу					
	1	2	3	4	5	Разом
1	2	3	4	5	6	7
2006						
Вища страта	0	0	9	61	30	100
Страта 2	0	0	13	35	52	100
Страта 3	0	7	50	32	11	100
Страта 4	3	29	39	15	14	100
Страта 5	96	4	0	0	0	100
Нижча страта	96	2	2	0	0	100
2008						
Вища страта	0	1	6	44	49	100
Страта 2	0	2	13	49	36	100

1	2	3	4	5	6	7
Страда 3	2	6	44	38	10	100
Страда 4	0	17	53	23	7	100
Страда 5	59	15	18	6	2	100
Нижча страда	77	14	8	1	0	100

Таблиця 4.3.15

**Пряма самооцінка рівня престижу організації
за місцем зайнятості представниками страт (%)**

Страти	Шкала самооцінки соціального престижу організації					
	1	2	3	4	5	Разом
2006						
Вища страда	0	2	6	72	20	100
Страда 2	0	0	7	48	45	100
Страда 3	1	12	41	31	15	100
Страда 4	4	21	29	28	18	100
Страда 5	96	4	0	0	0	100
Нижча страда	96	2	2	0	0	100
2008						
Вища страда	0	0	11	36	53	100
Страда 2	0	1	13	48	38	100
Страда 3	12	5	42	31	10	100
Страда 4	5	13	48	24	10	100
Страда 5	83	9	8	1	0	100
Нижча страда	98	2	0	0		100

Символічні показники “стради 3” на рівні громадської думки є досить високими — 83% (80% у 2008 р.) її представників посіли четверту позицію на об’єктивній шкалі соціального престижу. Решта розмістилися на третій та другій позиціях. Самооцінки ж власного соціального статусу є дещо нижчими, бо рівно половина представників стради оцінили престиж свого соціально-професійного статусу як середній. Характеристика престижу організацій є різноплановою. Більшість респондентів (41%) визначили престиж організації, в якій вони працюють як середній. Близько 15% вважають свою організацію дуже престижною, а 31% скоріше престижною, ніж ні тощо. Такі ж показники характерні для стради у 2008 році.

Так звана зовнішня (з боку громадської думки) оцінка особистих статусів представників “стради 4” також досить висока. На четвертому шаблі (з п’яти) опинились 77% (79% у 2008 р.) респондентів цієї стради. Самооцінка престижу власного

соціально-професійного статусу є неоднозначною — виставлялися як високі, так і низькі оцінки. Проте найбільша частка респондентів оцінила престиж свого статусу як середній. Самооцінка престижу установ, в яких вони зайняті, є також нерівномірною. Дуже престижною свою організацію вважають 18% (10%), скоріше престижною, ніж ні — 28% (24%), посередині шкали престижу своє місце зайнятості розмістили 29% (48% у 2008 р.), неprestижною оцінили 21% (13%), а 4% (5%) цієї страти вважають її зовсім неprestижною.

“Страта 5” характеризується дуже низьким рівнем символічних показників, оскільки її складають переважно економічно незайняті індивіди, тому на об’єктивній шкалі соціального престижу більшість розмістилися на нижніх шаблях. У прямій самооцінці престижу власного соціального статусу 96% (83% у 2008 р.) опитаних його оцінили як зовсім неprestижний. Оскільки практично всі представники страти не працюють, вони автоматично не оцінювалися за стратифікаційним порядком “prestиж організації за місцем зайнятості”. Ця страта, отже, розташована на самісінській периферії символічного стратифікаційного порядку, проте її шанси втрутитися в конкуренцію за місце в ньому ще попереду, адже більшість тут ще тільки має намір вступити на ринок праці після завершення навчання.

Незайнятість більшості представників “нижчої страти” значною мірою позначилась на їхніх позиціях, оцінених за символічними стратифікаційними порядками. За показником рівня престижу соціального статусу 86% (89% у 2008 р.) від усіх опитаних респондентів оцінили її як неprestижну, а 97% респондентів даної страти — як зовсім неprestижну.

4.4. Соціально-статусна та класова ідентичності страт

Важливою характеристикою соціальних груп як складових елементів соціальної структури є їхня самоідентифікація та самовідчуття власного соціального статусу й ідентичності. Через ці показники можна більш глибоко проаналізувати “диспозиційну” складову соціальних утворень, переходити з площини аналізу сконструйованих в ході класифікації груп (або ж “класів у собі”, згідно з марксистською термінологією) у площину реально діючих соціальних суб’єктів, реальних груп (“класів для себе”). Проте слід зазначити, що самоідентифікація з певною соціальною групою є лише попередньою умовою для того, щоб її вважати “реальним” діючим суб’єктом у соціальній структурі. Очевидно, що “позиціям” страт у стратифікаційних порядках притаманні взаємно відмінні тією чи іншою мірою цінності та ціннісні орієнтації, життєві стратегії, спосіб життя, відчуття власного місця в просторі нерівності.

Одним з показників соціально-статусної самоідентифікації, який був використаний в межах проведеного дослідження, є оцінка респондентами свого соціального становища на шаблях соціальної драбини. Це запитання, традиційне для анкет, спрямованих на вивчення стратифікації, використовується й в соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України з 1994 року. Респондентам пропонують уявити, що на шаблях соціальної “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчому шаблі — ті, які мають найнижче становище, а на вищому — ті, які мають найвище становище, і відповідно визначити, на якому із них вони поставили б себе. Графічно в опитувальнику зображується сім шаблів від пер-

шого — найнижчого, до сьомого — найвищого. Четверта сходинка такої “драбини” являє собою середину і в публікаціях із стратифікаційної проблематики усіх тих, хто розташовує себе на ній, прийнято вважати “середнім” класом.

Розподіл респондентів за самооцінками соціального статусу в суспільстві представлено на основі даних загальнонаціональних опитувань [24, С.484] та результатів масових опитувань у Львові у 2002, 2003 та 2006 роках, що проведені соціологічною лабораторією ЛНУ імені Івана Франка, і в яких застосовувалася така ж методика (див. табл. 4.4.1). У цій же таблиці представлена й узагальнена структура самооцінок: “нижче середнього” (1 — 3 сходинки), “середня” (4 сходинка), “вище середнього” (5 — 7 сходинки).

Таблиця 4.4.1

**Розподіл респондентів за самооцінками соціального статусу в суспільстві
(семибальна шкала), %**

Сходи соціальної драбини	Соціальний статус	Україна			Місто Львів		
		2000	2002	2006	2002	2003	2006
1	Найнижче становище	21,6	17,2	8,3	15,5	12,8	9,0
2	Низьке	26,9	24,0	14,3	26,2	19,5	13,9
3	Нижче середнього	31,5	31,8	36,1	30,9	29,5	32,0
4	Середнє	16,6	21,6	29,3	17,1	21,5	32,0
5	Вище середнього	2,4	4,2	10,0	5,9	9,5	10,9
6	Високе	0,4	0,3	1,0	3,1	3,7	2,6
7	Найвище становище	0,7	0,5	0,9	0,1	0,3	0,4
Не відповіли		0	0,4	0,1	2,2	6,2	0
Агрегована структура							
Нижче середнього		79	73	59	74	65	54
Середнє		17	22	29	17	22	32
Вище середнього		4	5	12	9	13	14

Як в Україні в цілому, так і у Львові більшість респондентів розташовує себе у 2006 році на шаблях “нижче середнього” (59% та 54% відповідно). Проте й динаміка протягом першої половини поточного десятиріччя виразна й динамічна: це на 20% менше, ніж у 2003 році. За цей же період частка “середнього класу” за самооцінкою зросла з 17% до 29% в Україні та з 17% до 32% у Львові, а розташованими “вище середнього” у 2006 році вважають себе 12% в Україні (4% у 2000 році) та 14% у Львові (9% у 2002 році). Отже, стосовно відчуття місця в цьому конкретному стратифікаційному порядку у вигляді соціальної драбини із сімома шаблями, то жителі Львова незначно відрізняються від середніх оцінок населення України.

В обстеженнях, як відомо, дослідники використовують “драбини” різної розмірності — з десятима чи одинадцятьма сходинками. О.Симончук показано, що чим дрібніша шкала, тим більша у респондента можливість оцінити власну позицію більш диференційовано. Проте в такому випадку при агрегації в три, скажімо, великі “класи” зростає частка тих, хто в результаті подібної операції дослідника опиняється “нижче середнього” і зменшується тих, кого він відносить до класу, що “вище середнього” [25, С.52]. Без врахування цієї обставини важко забезпечити коректність інтерпретації даних, отриманих за допомогою шкал різної розмірності. Крім того, зразок, за яким сприймається власна позиція в соціальній ієрархії наведеного гатунку, досить подібний у жителів різних типів поселень. Так, у 2008 році в обстеженні Інституту соціології НАН України на четвертій сходинці розташували себе 36% киян, 30% жителів міст з населенням понад 250 тисяч осіб, 30% жителів малих міст та 27% жителів села. Самооцінка, як видно, підвищується із зростанням розміру населеного пункту, проте не вельми істотно. Особливо ж тоді, коли йдеться про “серединну” позицію. При цьому саме жителі великих міст, до яких відноситься й Львів, оцінюють свою позицію в рамках трикласової схеми найближче до середніх по Україні в цілому, де Київ та сільська місцевість являють собою майже антиподи.

Утім, й представники кожної з виділених в попередніх підрозділах на регіональному рівні страт у 2006 році масово розміщують себе переважно на третій та четвертій сходинках, тому картина виявляється не досить диференційованою (див. табл. 4.4.2). Однак відмінності все ж таки простежуються. Так, у “вищій” найбільш висока частка респондентів, які досить високо оцінюють власне соціальне становище: 15% розмістили себе на шостій сходинці, 26% — на п’ятій. Велика частка страти концентрується на четвертій — 42%, а на третій сходинці близько 15% респондентів, а соціальне становище є дуже низьким (перша сходинка) лише для 2%.

Таблиця 4.4.2

Соціальна самоідентифікація страт на сходах соціальної драбини (%)

Страти	Сходинки соціальної драбини							разом
	1	2	3	4	5	6	7	
Вища страта	2	0	15	41	26	15	0	100
Страта 2	0	6	23	42	19	10	0	100
Страта 3	3	9	34	35	15	3	1	100
Страта 4	5	16	39	31	8	0	0	100
Страта 5	4	10	33	40	12	1	0	100
Нижча страта	24	22	29	21	3	1	0	100

Представники “страти 2” сконцентровані на четвертій сходинці (42%) та досить рівномірно розподіляються по обидві сторони від нього: шоста сходинка — 10%, п’ята сходинка — 19%, третя сходинка — 23%, друга сходинка — 6%.

Дві третини індивідів, які належать до “страти 3”, розмістили себе на третій (34%) та четвертій (35%) сходинках. На п’ятій сходинці себе поставили близько 15% представників страти. На решті сходинок розташувались незначна кількість індивідів: по

3% розмістили себе на першій та шостій сходинках, 9% — на другій. Лише в цій страті знаходимо респондентів, які оцінили власне соціальне становище максимально (сьома сходинка), проте їх частка становить 1%.

Самоідентифікація більшості представників 4 і 5 страт також характеризується локалізацією на третьому і четвертому шаблях соціальної драбини. Проте, для “стра-ти 4” спостерігається незначна асиметрія, що зростає в бік нижньої частини соціальної драбини, а для “стра-ти 5”, навпаки, — в бік вищої частини соціальної драбини, тобто молодь, яка переважає в цій страті, оптимістичніше оцінює власне актуальне становище на шкалі активності в неоднорідному соціальному просторі. В “нижчій страті” порівняно з іншими найбільша частка респондентів, що ідентифікують себе з першою (24%) та другою сходинками (22%). Загалом 96% респондентів тут локалізували себе на чотирьох нижніх шаблях.

Дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних колег показали, що важливою характеристикою структури суспільства залишається співвіднесення індивідами себе з певними класами, тобто відносно великими соціальними агрегатами. При цьому назви класів слід розглядати як номінації, що даються зовнішніми щодо соціальних груп суб’єктами — соціальними інститутами, засобами масової інформації, “значущими іншими”, або ж вони нав’язані традицією соціального домінування в конкретному суспільстві. Особливість цього підходу в тому, що поряд з ієрархізованими концептами у вигляді вищого, середнього чи нижчого класів респондентам пропонуються ціннісно-нейтральні визначення — інтелігенція, підприємці, робітничий клас. Певний термінологічний еклектизм у даному випадку розширює набір соціальних ідентичностей, тобто примножує варіативність у виборі соціально-професійних самовизначень. Для фіксації класових номінацій використовувалися самоназви, отримані С.Бродською та С.Оксамитною у дослідженні класової самоідентифікації населення України в 2000 році¹¹ [26, С.44–49]. У регіональному проекті вони включалися в анкету репрезентативного опитування жителів Львова та пропонувалися респондентам в ході глибинних інтерв’ю¹². В обох епізодах опитувані мали обрати лише одну позицію (див. табл. 4.4.3), а в глибинних інтерв’ю їх просили ще й обґрунтувати свій вибір.

Перелік найменувань класів і верств містив суміш назв різних соціальних спільнот як радянського періоду, так і сучасних найменувань, нещодавно введених до номінального обігу й притаманних західним суспільствам. Серед останніх найпоширенішим, тобто таким, що найчастіше звучить у ЗМІ, зверненнях найвищих посадових осіб, є середній клас. До середнього класу на регіональному рівні за результатами масового опитування у 2006 році віднесли себе 43,3 % львів’ян, 11,5% до робітничого класу, 11% позиціонували себе як інтелігенція. До нижчого класу віднесли загалом в Україні — 13,4%, а у Львові — 6,8% респондентів. Найімовірніше, що цьому сприяла оцінка власного матеріального становища як незадовільного, низького, що й позначилося на соціальній самоідентифікації.

¹¹ Дослідження проводилося Інститутом соціології НАН України та фірмою “СОЦІС” у 2000 році.

¹² Дослідження проведено у березні-квітні 2006 року і квітні-травні 2008. Вибірка для глибинного інтерв’ю формувалась із врахуванням соціально-демографічних характеристик груп та таких об’єктивних показників як професійний статус, рівень освіти, дохід і матеріальне становище, за якими респондентів відносили до різних стратифікаційних утворень. Всього цим методом було опитано 20 у 2006 р. та 40 респондентів у 2008 р.

Таблиця 4.4.3

Статусно-класова самоідентифікація населення, у %

Клас/верства	Україна, 2000 (загально- національна вибір- ка, n=1200 осіб)	м. Львів, 2006 (масове опиту- вання, n=800)	м. Львів, 2006 (глибин- ні інтерв'ю, n=20)	м. Львів, 2008 (масо- ве опитування, n=1600)
Вищий клас	0,2	1,1	—	1,8
Середній клас	14,1	43,3	40	42,7
Нижчий клас	13,4	6,8	—	8,8
Інтелігенція	5,7	11,0	15	6,8
Службовці	7,2	8,1	20	10,6
Підприємці	2,1	3,0	15	3,5
Керівники (менедже- ри)	0,6	2,1	—	3,1
Робітничий клас	28,2	11,5	10	9,9
Селяни	11,9	0,8	—	1,4
До жодного класу	6,4	2,6	—	2,3
Ваш варіант	—	0,4	—	1,4
Важко відповісти	8,7	9,4		7,6
Разом	100	100	100	100

Самономінацію “середній клас” у 2006 році (див. табл. 4.4.4) у “вищій” страті обрали 46%, у “страті 3” — 52%, “страті 4” — 39%, “страті 5” — 46%, у “нижчій страті” — 38%. У “страті 2” найчастіше ідентифікували себе як “інтелігенція” — 42% (як “середній клас” 29%). Кожний п'ятий в “страті 3” зарахував себе до класу зайнятих переважно розумовою працею: 10% — до “інтелігенції” та 10% — до “службовців”. Як “підприємців” найчастіше себе характеризували у “вищій страті” — 22% (до “інтелігенції” віднесли себе 11%). У “страті 4” кожний четвертий (25%) вважає себе “робітничим класом”. “Нижчим класом” найчастіше визнавали себе ті, які входили до “страти 5” (12%) та до “нижчої страти” (14%).

Тенденції щодо самоідентифікації із середнім класом у 2008 році залишилися такими ж, за винятком “вищої страти”. З її представників лише 29% відносять себе до нього (6% певні, що належать до вищого класу, 15% до інтелігенції, 19% до підприємців, а 20% до керівників, менеджерів), явно віддаючи перевагу іншій номінації в соціальній ієрархії сучасного суспільства, пов'язаній з посадою насамперед (керівник, менеджер).

Окрім самоідентифікації із середнім класом, можна спостерігати ще й такі тенденції: найбільше підприємців та керівників у “вищій страті”, “страта 2” і “страта 3” близькі, як і зазначалося вище за статусно-професійним складом, але різняться лише чисельністю осіб, які наділені адміністративною владою (відповідно 12% і 3%) та підприємцями (10% проти 4%). При чому в “страті 3” службовців найбільше з усіх виді-

лених страт (17%). “Страта 4” складається з 19% робітничого класу та 12% службовців з числа допоміжного персоналу. “Страта 5” має найвищий показник ідентифікації з середнім класом (51%). У “нижчій страті” 21% респондентів віднесли себе до нижчого класу та 17% до робітничого.

Таблиця 4.4.4

Класова самоідентифікація страт (%)

Страти	Класова самоідентифікація												
	Вищий клас	Середній клас	Нижчий клас	Інтелекція	Службовці	Підприємці	Керівники (менеджери)	Робітничий клас	Селяни	До жодного класу	Ваш варіант	Важко відповісти	Разом
2006													
Вища страта	4	46	0	11	6	22	9	0	0	0	0	2	100
Страта 2	3	29	0	42	10	0	0	0	0	6	0	10	100
Страта 3	1	52	1	10	10	5	5	6	0	2	0	8	100
Страта 4	2	39	4	8	10	2	1	25	0	2	0	7	100
Страта 5	0	46	12	15	6	1	1	6	0	4	1	8	100
Нижча страта	1	38	14	8	5	0	0	13	2	4	1	14	100
2008													
Вища страта	6	29	1	15	2	19	20	0	0	0	1	7	100
Страта 2	4	37	0	17	14	10	12	1	1	1	0	3	100
Страта 3	3	47	3	10	17	4	3	4	1	1	1	6	100
Страта 4	0	46	7	2	12	3	1	19	0	2	1	7	100
Страта 5	1	51	9	7	9	1	1	8	2	2	1	8	100
Нижча страта	1	32	21	1	5	1	0	17	4	6	2	10	100

Отже, загалом простежуються такі тенденції: по-перше; у відповідях на запропоновані запитання щодо ідентифікації респонденти схильні радше підвищувати самооцінку у запропонованих дослідником термінах, аніж занижувати її; по-друге, співівнування в ідентифікації старих назв класів, характерних для радянського періоду (для страт з верхньої частини стратифікаційної ієрархії ідентифікація з “інтелекцією” та “службовцями”, а для страт з нижньої частини — “робітничим класом”), та назв, запозичених як номінації із західних суспільств (для страт з верхньої частини стратифікаційної ієрархії самоідентифікація з “підприємцями”, а для страт з нижньої — з “нижчим класом”); по-третє, наявність незначної частки (переважно на рівні 10%) індивідів, які не змогли визначитися у запропонованому просторі класових ідентичностей.

За результатами загальнонаціонального опитування, проведеного соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра

Разумкова¹³, можна простежити розподіл відповідей щодо обґрунтування самоідентифікації респондентів саме з середнім класом (див. табл. 4.4.5). Третина оцінюють таку приналежність саме середнім рівнем доходів, тоді як кожен п'ятий українець просто себе так відчуває.

Представники середнього класу володіють психологією “серединності”, відносячи себе до середніх матеріальних страт українського суспільства. Основою цього, як показують результати опитувань, є передусім дохід, соціальне самовідчуття (відчують себе середнім класом і не хочуть відносити себе до нижчого класу, бо це принизливо), професійний статус та рівень освіти тощо.

Таблиця 4.4.5

Самоідентифікація з середнім класом, у %

Чому Ви віднесли себе до середнього класу?	Розподіл відповідей
Маю середній рівень доходів	29,3
Просто я так себе відчуваю	20,5
Не хочу відносити себе до нижчого класу, це принизливо	15,2
Я хочу жити так, як живе середній клас в ЄС	13,1
Займаюся діяльністю, якою, як правило, займаються представники середнього класу	12,5
Маю високий рівень освіти (кваліфікації)	6,4
Мої друзі належать до середнього класу	1,6
Важко відповісти	1,4

Те, як львів'яни розуміють зміст поняття “середній клас”, чому ідентифікують себе з ним, за якими критеріями можна його виділити в сучасному суспільстві, які соціальні та професійні групи можна віднести до цього класу з'ясувалося завдяки глибинним інтерв'ю у 2006 та 2008 роках. Респондентами були представники різних соціально-професійних груп: підприємці, інженерно-технічні працівники, висококваліфіковані спеціалісти, державні службовці, військовослужбовці, робітники високої кваліфікації, безробітні, пенсіонери тощо. Наймані працівники були зайняті як у приватному, так і в державному секторах економіки.

До середнього класу себе віднесли у глибинних інтерв'ю 40% респондентів у 2006 та 44% у 2008 році (див. третю колонку табл. 4.4.3). Наведемо приклади аргументації, яка звучала найчастіше: “мої доходи є на середньому рівні, в мене є вища освіта і плюс коло мого спілкування”, “заробіток мого чоловіка і мій дозволяє мені себе вважати середнім класом”, “тому що я та чоловік працюємо на роботі, хоча у нас троє дітей, але своїм доходом ми можемо таки достойно забезпечити сім'ю”, “я не вважаю себе бідною людиною, оскільки можу задовольнити всі свої потреби”, “я більш-менш забезпечена фі-

¹³ Дослідження проведене з 19 по 25 червня 2008 року. Було опитано 2014 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95. — Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=334.

нансово, і не вважаю ще себе настільки багатою, щоб собі все дозволити, тому відношу себе до середнього класу” тощо.

Отже, ідентифікуючи себе з середнім класом, респонденти стверджують, що не відчують труднощів із задоволенням як базових, так і більш високих потреб, що вища освіта є обов’язковою умовою належності до середнього класу, а стабільний дохід і зайнятість дозволяють їм без побоювань дивитися в майбутнє — власне професійне та своїх дітей. Вони, далі, підкреслюють свою відмінність радше від багатих, ніж від бідних, вказують на наявність кола друзів, знайомих, які мають приблизно однакові з ними запити й домагання, і судження яких закріплюють респондентів у впевненості, що вони належать саме до середнього класу.

До того всього представники середнього класу в майбутньому хотіли б мати і сподіваються на більш вищий статус у суспільстві, і роблять для цього певні кроки: мають намір підвищити рівень освіти, кваліфікацію або перекваліфікуватися; мають можливість зробити кар’єру, змінити місце праці, відкрити власну справу. А ті респонденти, які ідентифікують себе з бідними, нижчим, робітничим класом більш песимістично оцінюють своє майбутнє у суспільстві та мають значно нижчий рівень задоволеності своїм життям.

Соціальне самопочуття респондентів визначалося в ході інтерв’ю рівнем задоволеності ними місцем праці, соціальним становищем, життям в цілому. Чим вищою є самооцінка соціального статусу, тим вищим є рівень задоволеності ним. Так 68% з тих, хто відніс себе до середнього класу, задоволені або значною мірою задоволені своїм статусом у суспільстві. Причинами незадоволеності для решти є низький рівень оплати праці, робота не за спеціальністю, неповна зайнятість, відсутність кар’єрного росту. Наявність цікавої, добре оплачуваної роботи є однією з основних цінностей, гарантією матеріального благополуччя і життєвого успіху для більшості львів’ян.

Отже, за результатами глибинних інтерв’ю представники середнього класу за соціальним статусом є молодими, освіченими, професійно успішними, мобільними, добре адаптованими до ринкових умов. За матеріальним статусом володіють від 300 до 1200 доларів в місяць на кожного члена сім’ї та достатньо високим рівнем матеріального забезпечення (наявність добротного житла, автомобіля, набору сучасної побутової техніки, повноцінного харчування тощо). Однак наявні й варіації у матеріальному становищі, стилях життя й моделях споживання — в цьому аспекті це доволі неоднорідна категорія, що проявляється у наведенні різних критеріїв при обґрунтуванні вибору житла, одягу, у проведенні дозвілля. За психологічним складом — це активні, ініціативні, готові до професійної, освітньої мобільності та орієновані на самостійність й індивідуальну відповідальність за власну долю.

Втім, соціальна ідентичність набагато складніше утворення, ніж самовіднесення до певної страти або групи: вона включає також сукупність уявлень і соціальних установок (атитюдів), тобто диспозицій. Вони відображають оцінку індивідом своїх можливостей активного або пасивного пристосування до наявних соціальних умов, його можливості та перспективи висхідної або низхідної мобільності, або стабілізації своєї ситуації у рамках цих умов.

4.5. Життєві стратегії, мобільний потенціал та рівень наявної соціальної адаптації страт

Отриманий в обстеженні емпіричний матеріал дозволяє охарактеризувати виділені соціальні страти з точки зору цілей та засобів конструювання і реалізації поведінки в різних сферах діяльності індивідів та груп. Сукупність таких цілей та засобів утворює певні життєві стратегії, які можна розглядати як спрямованість поведінки людини в суспільстві, обумовлену різноманітними чинниками та умовами особистого вибору. Життєві стратегії будуються індивідами на підставі життєвих уявлень, цілей та домагань, заснованих на усвідомленні власних потреб та ресурсів їхнього досягнення. Вони виступають також як сукупність практик соціальних спільнот (реальних та номінальних), в яких індивідуальні цілі та інтереси, переваги і способи діяльності аналогічні або схожі між собою, або ж узгоджуються з груповими цілями, інтересами тощо. Основними критеріями виділення типів життєвих стратегій є: спосіб відтворення соціального статусу (розширений, простий, обмежений) і життєвих шансів; ступінь та способи адаптації до постійно змінюваних умов соціальної дійсності; рівень та якість використання нових структурних та інституціональних можливостей, які виникають в умовах соціального середовища, що швидко змінюється, а також практики подолання життєвих труднощів тощо.

Емпіричним показником типу життєвої стратегії були відповіді респондентів на запитання: “На даний час Ви намагаєтесь...”, варіанти відповідей на яке характеризували активність життєвої позиції респондента. Кожна альтернатива в цьому запитанні відповідала певному виду життєвої стратегії, а саме: позиція “підвищити матеріальний добробут та якість життя, поліпшити своє соціальне становище в суспільстві” трактувалася як стратегія досягнення; альтернатива “зберегти вже досягнуте соціальне становище, щось робити для його поліпшення, якщо з’являться сприятливі обставини” — як стратегія адаптації; варіант “забезпечити необхідний для життя прожитковий мінімум, оскільки для поліпшення становища немає можливостей” — як стратегія виживання, а відповідь “не маю ні можливостей, ні бажання щось робити, “пливу” за течією життя” — як відсутність стратегії, стан ексклюзії.

Критерієм успішності реалізованих стратегій є активність особистості, намагання покращити або закріпити власні соціальні позиції, використати звичні або випробувати нові способи самореалізації. Розподіл відповідей львів’ян, отриманих на питання про активність, свідчить про переважання стратегій досягнення, оскільки 41% у 2006 році та 44% у 2008 році респондентів намагаються закріпити та покращити своє становище у суспільстві через підвищення матеріального добробуту та якості життя. Збереження вже досягнутого соціального становища, коли дещо робиться для його покращення тільки тоді, коли для цього з’являються сприятливі обставини, тобто стратегія адаптації, властива 30% і 27% львів’ян відповідно по роках. Стратегія виживання (практики забезпечення необхідного прожиткового мінімуму, оскільки для покращення соціального становища немає ані можливостей, ані ресурсів) характерна для 19% та 14% респондентів. Стратегія ізоляції, ексклюзії притаманна 7% львів’ян, які не мають бажання, можливостей і сил щось змінювати у своєму житті, підкоряються невблаганним та жорстким обставинам і не стільки добровільно, скільки вимушено відмовляються пристосовуватися до змін, що відбуваються навколо них. При чому 3% у 2006 році та майже 9% у 2008 році взагалі не змогли оцінити свої життєві стратегії на даний час.

Структура та співвідношення зазначених життєвих стратегій впливає на соціальні практики індивідів, дає можливість аналізувати їх динаміку та спрямованість у сучасних умовах. Життєві стратегії виділених страт у соціальній структурі міста наведено в таблиці 4.5.1.

Таблиця 4.5.1

Життєві стратегії соціальних страт (%)

Страти	Життєві стратегії					
	Досягнення	Адаптація	Виживання	Ізоляція Ексклюзія	Важко відповісти	Разом
2006						
Вища страта	67	28	2	0	3	100
Страта 2	52	35	7	3	3	100
Страта 3	50	34	10	3	3	100
Страта 4	43	30	22	3	2	100
Страта 5	44	28	18	6	4	100
Нижча страта	18	27	29	17	9	100
2008						
Вища страта	44	41	1	4	10	100
Страта 2	54	32	4	6	4	100
Страта 3	52	29	11	3	5	100
Страта 4	50	24	18	2	6	100
Страта 5	45	26	13	7	9	100
Нижча страта	27	23	20	14	16	100

Більшості населення міста, таким чином, притаманні активні життєві позиції та відповідно до них — стратегії досягнення та адаптації. Простежується також тенденція до збільшення частки осіб з активними життєвими стратегіями при просуванні по стратифікаційній ієрархії знизу до гори. Так, найвищу активність на рівні життєвих стратегій має “вища страта”, 67% представників якої властиві стратегії досягнення, а для 28% — стратегії адаптації. Для 2008 року характерними є майже однакові показники по цих стратегіях. Найменш активною можна вважати нижчу страту, серед представників якої модальною є стратегія виживання (29%). Ця ж страта має найбільшу частку осіб, що перебувають у стані ексклюзії — 17% у 2006 та 14% у 2008 році. Домінування в оцінках та настановах населення обласного центру стратегій досягнення та адаптації дає підстави для попередніх оптимістичних прогнозів щодо висхідної мобільності представників практично всіх страт.

Активність індивіда у конкретній життєвій ситуації, орієнтація передусім на стратегію досягнення є одними з додаткових чинників можливої висхідної мобільності, особливо для тих, хто знаходиться посередині стратифікаційної ієрархії (страта 2 і 3)

та володіє культурними, символічними та соціальними ресурсами для того, щоб позитивно коригувати свою позицію в стратифікаційних порядках.

Можливість здійснити висхідну мобільність відкрита і для значної кількості представників 4 і 5 страт. Проте враховуючи їхній рівень володіння ресурсами різних видів, в короткотерміновій перспективі радше годилося б говорити про помірне підвищення їхнього загального соціального становища.

Життєві стратегії та мобільна поведінка є взаємозалежними та взаємообумовленими, оскільки про реалізацію стратегії досягнення можна говорити у випадку, коли в житті індивіда реально відбулися певні зміни (наприклад, зміна місця праці, посади, професії, стилю та умов життя). Тут має місце фактична мобільність, тобто реальна зміна статусу людини, її перехід в іншу соціальну групу під дією об'єктивних і суб'єктивних чинників, умов і стимулів.

Стратегія адаптації притаманна в основному для тих, хто задоволений тим, що має на даний час (роботою, професією, рівнем життя), тому вони не мають намірів щось змінювати в даний час, бо пристосувалися до нових умов, змін і почуваються комфортно у тій соціально-економічній ситуації, в якій актуально перебувають. Стратегія виживання характерна для вимушено мобільного типу, оскільки індивіди змушені були змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, сімейні обставини тощо). Стратегія ж ізоляції домінує серед “зневіренних”, тих, хто не має на даний час місця праці, хто готовий приступити до роботи, але тривалий час не може її знайти.

Проте в обстеженні 2006 року фіксувалася потенційна мобільність, тобто схильність, бажання, намагання людини змінити свій соціальний статус, соціальну позицію. Респондентам пропонувалося немовби оприлюднити свої наміри, вербалізувати їх в умовній ситуації можливих майбутніх дій. Цей стан має проміжок між прийняттям рішення про певну зміну і фактичною мобільністю або ж утриманням від неї. Для оцінки перспективи переміщення за соціальною ієрархією представників отриманих страт застосовувався індекс потенційної мобільності, апробований автором раніше в дослідженнях регіональної трудової мобільності [27, С.67–68]. Пропонована методика передбачає вибір респондентами тих чи тих напрямів потенційної мобільності для зміни свого актуального становища на шкалі активності, де кожному напрямку присвоювався ваговий коефіцієнт, який впливав на розрахунок індексу потенційної мобільності як соціального показника.¹⁴ Крайнім пунктам шкали “порівняно недавно зробив це” та “ні, не збираюсь це робити взагалі” були присвоєні вагові коефіцієнти “1” та “0” відповідно. Проміжні мітки отримали вагові коефіцієнти в порядку зменшення інтенсивності ознаки: “займаюсь цим зараз” — 0,5, “збираюсь зробити це найближчим часом” — 0,25. Відповідно отримані значення індексу потенційної мобільності коливаються в інтервалі від 0 до 1, і що ближче його значення до 1, то інтенсивнішою є ознака.

Загалом отримані індекси потенційної мобільності для всіх страт мають низькі значення, проте і вони дають змогу окреслити напрями мобільної поведінки його представників (див. табл. 4.5.2).

¹⁴ $I = \frac{\sum a_i b_i}{\sum a_i}$, де a_i — частка тих, які обрали i -тий варіант, b_i — ваговий коефіцієнт i -того варіанту.

Таблиця 4.5.2

Індекси потенційної мобільності за stratami у 2006 році

Напрями мобільної поведінки	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Змінити місце роботи	0,05	0,09	0,12	0,12	0,10	0,05
Зайнятися підприємницькою, посередницькою діяльністю	0,27	0,10	0,08	0,05	0,06	0,02
Зайнятися індивідуальною трудовою діяльністю	0,13	0,11	0,09	0,08	0,10	0,06
Знайти додатковий заробіток	0,09	0,15	0,16	0,17	0,15	0,09
Вийхати на роботу за кордон	0,04	0,03	0,03	0,03	0,04	0,01
Взяти кредит в банку (для відкриття власної справи, купівлі квартири, машини тощо)	0,14	0,10	0,04	0,02	0,05	0,02
Одержати диплом про освіту, спеціальність, перекваліфікуватися	0,14	0,08	0,10	0,04	0,20	0,04
Підвищити кваліфікацію для професійного росту, зайнятися самоосвітою	0,21	0,28	0,14	0,09	0,15	0,03
Індекс потенційної мобільності	0,13	0,12	0,09	0,08	0,11	0,04

“Наймобільнішою” є підстави вважати “вищу страту”, оскільки має найвищий показник індексу потенційної мобільності серед решти страт (0,13), а відповідно і найбільшу кількість напрямів мобільної поведінки, що характеризуються відносно високими показниками порівняно з іншими прошарками. Вона потенційно мобільна за такими напрямками як відкриття власної справи, заняття підприємницькою чи посередницькою діяльністю, а також підвищення кваліфікації, загального фахового рівня. За цими напрямками для страти індекси потенційної мобільності отримали значення 0,27 та 0,21 відповідно, які можна інтерпретувати як частки потенційно мобільних індивідів, тобто 27% та 21% їх мають відповідні наміри щодо певних змін. Варто звернути увагу і на можливість потенційної мобільності індивідів, що репрезентують страту за напрямками “кредитування в банку з метою збільшення особистого майна” (0,14), “здобуття освіти, перекваліфікація” (0,14), “заняття індивідуальною трудовою діяльністю” (0,13). Хоча значення отриманих індексів за цими напрямками і не є великими, вони все ж вказують на спрямованість поведінки окремих представників даної страти.

Близько 28% представників “страти 2” мають наміри підвищити фахову кваліфікацію (індекс на рівні 0,28). Структуру загальної спрямованості потенційної мобільності становлять такі сфери, як “заняття підприємницькою діяльністю” (0,1), “заняття індивідуальною трудовою діяльністю” (0,11), “пошук додаткового заробітку” (0,15), “споживче кредитування в банку” (0,1) тощо.

Щодо пошуку додаткового заробітку потенційно мобільними є близько 16% представників “страти 3”, а біля 14% мають намір підвищити кваліфікацію з метою про-

фесійного зростання. Незначна частка представників цієї страти мають наміри змінити місце роботи та здобути освіту або ж перекваліфікуватися.

Потенційна мобільність “страти 4” проявляється у напрямках зміни місця праці (0,12) та в пошуках джерел додаткових заробітків (0,17). Потенційна мобільність “страти 5” — більш різнопланова, оскільки в її складі значна частка молоді, для якої характерний високий рівень соціальної активності в різних сферах. Так, для близько 20% її представників характерним є отримання диплому про освіту. Підвищити кваліфікацію для професійного зростання і вести пошук додаткових джерел прибутків мають наміри 15% респондентів, а 10% їх планують змінити місце роботи та зайнятися індивідуальною трудовою діяльністю.

Нижча страта має дуже низькі показники індексу потенційної мобільності за всіма досліджуваними напрямками і відповідно є практично немобільним соціальним утворенням. Загалом, якщо оперувати інтегральним індексом потенційної мобільності, то частка потенційно мобільних індивідів у “вищій страті” становить близько 13%, у “страті 2” — близько 12%, у “страті 3” — близько 9%, у “страті 4” близько — 8% і у “страті 5” — приблизно 11%, а у “нижчій страті” — лише близько 4%. Враховуючи показники даного індексу, можна висунути припущення про реальні та потенційні можливості висхідної соціальної мобільності “страти 2” та “страти 3”.

Для більш глибокого аналізу мобільного потенціалу страт за результатами дослідження визначалися пропорції індивідів з різними типами мобільної поведінки, для окреслення яких залучалися емпіричні показники, що використовувалися в попередніх дослідженнях [27, С.60–67]. До реально мобільних людей належали ті, хто порівняно недавно змінили місце роботи (посаду, професію, стиль життя тощо), що відповідають новим вимогам часу, а до реально вимушено мобільних тих, які змушені були змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, сімейні обставини тощо). До потенційно мобільних — ті, хто поки що нічого не змінив, але мають відповідні плани та можливості, які вони мають намір реалізувати найближчим часом (закінчення навчального закладу, перекваліфікація, зміна місця праці, виїзд за кордон тощо). Пасивно-стабільний тип мобільної поведінки притаманний респондентам, котрі задоволені (або якоюсь мірою задоволені) тим, що мають на даний час (роботою, професією, рівнем життя тощо), тому не збираються нічого змінювати. Респонденти, котрі вказали на те, що не мають роботи, готові приступити до неї, але припинили пошуки роботи, тому що тривалий час не можуть її знайти і вичерпали всі можливості для її одержання, ідентифікувались як “зневірені”.

Відповідно до запропонованої операціональної схеми встановлено пропорції різних типів мобільної поведінки для представників кожної з виділених страт у 2006 та 2008 роках (див. табл. 4.5.3). Для представників “вищої страти” характерним в основному є пасивно-стабільний тип мобільної поведінки (76% і 53%), що в принципі нами і передбачалось, оскільки через їхні високі статусні позиції — на вершинах стратифікаційних порядків — відсутній простір для подальших переміщень. Проте на час проведення дослідження 7% і 10% у 2008 р. респондентів покращували своє соціальне становище, відтворюючи реально мобільний тип поведінки. Потенційно мобільними були 13% страти у 2006 році та 33% у 2008 році, що свідчить про зростання намірів щодо підвищення соціального статусу. Частки “зневіренних” індивідів та вимушено мобільних є мінімальними.

Таблиця 4.5.3

Розподіл соціальних страт за типом мобільної поведінки (%)

Тип мобільної поведінки	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
2006						
Активний, реально мобільний	7	19	10	8	6	3
Активний, потенційно мобільний	13	16	30	34	38	13
Пасивно-стабільний	76	61	54	47	40	44
Активний, вимушений мобільний	2	4	6	10	9	29
“Зневірені”	2	0	0	1	7	11
2008						
Активний, реально мобільний	10	20	10	12	9	4
Активний, потенційно мобільний	33	29	35	33	33	19
Пасивно-стабільний	53	45	46	45	31	40
Активний, вимушений мобільний	4	4	7	8	15	27
“Зневірені”	0	2	2	2	10	10
Разом	100	100	100	100	100	100

У “страті 2” найбільша частка реально мобільних індивідів, тут кожний п’ятий (19% і 20%) змінював позицію в структурі зайнятості, її можна вважати найбільш мобільною на час проведення досліджень. Потенційно мобільними є близько 16% та майже кожен третій у 2008 році (29%), але, загалом, більшість (61% і 45%) задоволені своїм соціальним становищем і відтворює пасивно-стабільний тип мобільної поведінки. Лише 4% людей змушені були змінити життєвий уклад під впливом зовнішніх обставин.

Представники “страти 3” (54% у 2006 та 46% у 2008 р.) — переважно фактично стабільні, немобільні індивіди, оскільки не мають намірів щось змінювати в своєму житті. Порівняно з попередньою стратою тут скоротилася частка реально мобільних, активних осіб (10%), проте збільшилась частка потенційно мобільних індивідів (30% і 35%). Вимушено мобільні становлять лише 6% і 7%.

“Страти 4 і 5” за розподілом типів мобільної поведінки серед їхніх представників є практично ідентичними у двох досліджуваних роках. Так, модальним є пасивно-стабільний тип мобільної поведінки (47% (45%) та 40% (31%) відповідно по стра-тах і роках). В обох стратах кожний третій має намір змінити чи бажав би змін у своїй зайнятості, тобто є потенційно мобільним (34% (33%) та 38% (33%) відповідно). Незначними є частки реально мобільних індивідів (8% (12%) та 6% (9%) відповідно), і в кожній з них практично кожен десятий здійснив вимушену мобільність, а “зневірених”, тих, які втратили чи не бачать можливостей здійснити поворот у власній професійній долі, 1% (2%) та 7% (10%) відповідно.

Майже половина представників “нижчої страти” (44% і 40%) задоволені існуючим станом речей і не планують переміщень (або ж не мають таких вже можливостей) у стратифікованому просторі зайнятості. Проте кожний третій — четвертий (29% і 27%) змінив місце роботи не за власним бажанням, а через зовнішні обставини (активно мобільних індивідів тут 3% і 4%). Кількість осіб з потенційно мобільною поведінкою (тих, хто прагне змін на краще) 13% у 2006-му (19% у 2008 році) та з потенційно пасивною мобільною поведінкою (тих, хто примирився з власним становищем) — 11% та 10% відповідно.

Отже, порівняльний аналіз двох досліджуваних років свідчить, що для всіх страт характерним є переважання пасивно-стабільного типу мобільної поведінки. Найбільше реально мобільних індивідів у “страті 2”, а найбільше потенційно мобільних у “страхах 4 і 5”. Спостерігається також зростання частки осіб з реально вимушеним типом мобільної поведінки від “вищої” до “нижчої” страт.

Пасивний, фактично стабільний тип мобільної поведінки складають 49% (41% у 2008 р.) львів’ян, які задоволені (або певною мірою задоволені) тим, що мають на цей час (роботою, професією, рівнем життя тощо), тому не збираються нічого змінювати. Тобто, у майже половини немає установок та намірів щодо зміни свого соціального становища. Хоча, для 37% з них характерна така життєва стратегія як досягнення, оскільки вони намагаються підвищити свій матеріальний добробут та якість життя, а 38% — зберегти вже досягнуте соціальне становище та дещо роблять для його покращення — ця стратегія оцінювалася як стратегія адаптації до сучасних умов. Зменшилася чисельність людей, для яких характерний пасивний тип мобільної поведінки. Доля “зневірених” — 4% (6%), тобто тих, хто втратив надію щодо змін у своєму житті.

Якщо говорити про вікові особливості, то потенційно мобільними є молоді особи віком 18–24 роки, які завжди виступають найбільш активною частиною суспільства, оскільки мають наміри здобути фах, закінчити навчальний заклад, працевлаштуватися. Для цього ж типу найбільш вираженою є стратегія досягнення, оскільки 51% мають намір підвищити свій соціальний статус, покращити матеріальний добробут та якість життя (див. табл. 4.5.4).

Таблиця 4.5.4

Життєві стратегії львів’ян в залежності від типу мобільної поведінки у 2006 році, %

Тип мобільної поведінки	Життєві стратегії				
	Стратегія досягнення	Стратегія адаптації	Стратегія виживання	Стратегія ізоляції (ексклюзії)	Важко відповісти
Активний, реально мобільний тип	50	24	17	3	5
Активний, потенційно мобільний тип	51	25	15	5	4
Пасивний, фактично стабільний тип	37	38	17	6	3
Активний, реально-вимушений мобільний тип	30	14	30	16	10
Пасивний, потенційно мобільний тип, “зневірені”	35	27	29	6	3

Активний, реальний та реально-вимушений типи соціальної мобільності є характерними в цілому для 38,6% людей віком 32–38 років. Найбільший відсоток — 57% серед потенційно мобільних становлять особи віком 18–24 роки, які реалізують свій потенціал найближчим часом. Фактично стабільний тип притаманний, в основному, для осіб віком 39–60 років, які не збираються нічого змінювати у своєму житті. Потенційно пасивних, “зневірених” найбільший відсоток серед осіб віком 46–52 та 53–60 років (відповідно 16% та 18%). Отже, найбільш активними є особи середнього віку, найближчим часом реалізує свої можливості молодь, старше ж покоління не схильне вже щось кардинально змінювати у своєму житті.

Важливим показником соціального самопочуття представників різних страт, який визначався лише у 2006 році, є рівень їхньої адаптації. В соціології опрацьовано низку методичних прийомів фіксації рівня соціальної адаптації. В дослідженні стратифікації на регіональному рівні використано схему, запропоновану П. Кузнецовим [28]. Соціальна адаптація визначається ним як цілісний, динамічний, неперервний, але й відносно стійкий процес встановлення відповідностей між загальним рівнем найбільш актуальних (на даний момент для особистості) потреб за рівнем їхнього задоволення. Відповідно до цієї схеми ми пропонували респондентам здійснити, по-перше, оцінку важливості для них 20 потреб та, по-друге, оцінити, наскільки вони задоволені на даний час¹⁵. На підставі здійснених оцінок для кожного респондента був розрахований індекс наявної адаптації¹⁶. Отримане значення даного індексу характеризувало рівень соціальної адаптованості респондента. Зрозуміло, що чим вище в ієрархії розташована страта, тим вищим є рівень наявної соціальної адаптації її представників (див. табл. 4.5.5).

Таблиця 4.5.5

Рівень наявної соціальної адаптації індивідів, які складають страти, %

Страти	Наявна соціальна адаптація					Разом
	дуже низька	нижче середньої	середня	вище середньої	висока	
Вища страта	0	43	44	9	4	100
Страта 2	23	39	36	2	0	100
Страта 3	18	48	29	5	0	100
Страта 4	17	51	28	3	1	100
Страта 5	14	48	33	5	0	100
Нижча страта	31	51	16	2	0	100
В цілому для масиву	20	49	27	4	0	100

У “вищій страті” для 44% індивідів характерний середній рівень адаптації, у “страті 2” — для 36%, тимчасом як у “страті 4” — для 28%, а у “нижчій” — для 16%.

¹⁵ Оцінка потреб здійснювалась за 7-ми бальною шкалою, де 1 — зовсім не задоволена, 7 — повністю задоволена потреба, а якщо ж респонденту “важко відповісти”, то 4.

¹⁶
$$I_{HA} = \frac{\sum_{i=1}^n (z p_i - v p_i)}{n}$$
, де $z p$ — рівень задоволення i -тої потреби, $v p$ — рівень важливості i -тої потреби.

Модальним для усіх страт, окрім “вищої”, є рівень соціальної адаптації “нижче середнього”. Водночас у кожного четвертого у “страті 2” (23%) та кожного третього у “нижчій” (31%) виявлено низький рівень задоволення життєво важливих потреб. У середньому по масиву рівень адаптації вище середнього притаманний 4% опитаних, проте у “вищій страті” таких 9%, а в “страті 3” та “страті 5” — по 5%.

Отже, хоча для вищих страт рівень соціальної адаптації є вищим, ніж у нижчих, загальний рівень соціальної адаптації населення міста є радше середнім та нижчим середнього. Разом з тим очевидно, що рівень соціальної адаптації (рівень задоволення потреб) здатен виступати самостійною диференціальною ознакою, тобто може вводитися в методику багатовимірною аналізу в статусі самостійного стратифікаційного порядку.

Глибинні інтерв’ю дали можливість з’ясувати чинники життєвого успіху та їхній вплив на реалізацію життєвих стратегій та соціальних практик. Визначальними життєвими цінностями львів’ян є: *“людяність, порядність, чесність, справедливість”*, *“сім’я, діти, онуки, щастя”*, *“здоров’я та гроші, достаток у сім’ї”*, *“взаєморозуміння, повага один до одного”*, *“спокій у сім’ї і взагалі мир у суспільстві”*. Основними чинниками, які сприяють досягненню життєвого успіху, на думку респондентів, є *“працьовитість, чесність і порядність”*, *“високий професійний рівень, наполегливість, бажання чогось досягти”*, *“наполеглива праця і вміння заощаджувати гроші”*, *“здоров’я та хороше місце праці”*, *“цілеспрямованість, бажання працювати та щось змінювати у своєму житті”*, *“хороша освіта та місце праці, а також віра в успіх”*, *“освіченість, толерантність, терпіння, чесність, доброта та порядність”*, *“освіта та гроші”*, а також *“віра у власні сили, дотримання загальнолюдських цінностей, не зраджувати самим собі і своїм принципам, і все-таки, зважати на інших людей”*.

Важливим чинником досягнення життєвого успіху та висхідної мобільності, значення якого постійно зростає, є освіта. Респонденти зазначали, що наявність одного, а краще двох дипломів про вищу освіту, тобто диверсифікація кваліфікації дають шанси краще адаптуватися до нових умов праці, більш успішно виконувати професійні обов’язки, ефективніше включатися в громадську діяльність і тим самим швидше досягати життєвого успіху. Опитувані визнають важливість такої атмосфери і таких стосунків за місцем праці, які підтримують кар’єрне просування найздібніших та найкомпетентніших або ж, принаймні, не перешкоджають професійному чи посадовому підвищенню. А в пошуках привабливого місця роботи чи у вирішенні певних особистих проблем чи не найефективнішими залишаються, на їхню думку, соціальні зв’язки. При цьому найбільш виправданими способами реалізації життєвих стратегій для львів’ян у сучасних умовах є відкриття власної справи за наявності відповідних можливостей та достатніх ресурсів. Якщо ж такі відсутні, то існують й інші варіанти: трудова міграція за кордон, пошук додаткової оплачуваної роботи, вирощування сільськогосподарської продукції на продаж. І в усіх подібних починаннях не обійтися без наполегливості, порядності та пристрасного бажання чогось досягти — в глибинних інтерв’ю львів’яни охоче пред’являли загальнолюдські цінності в якості інструментальних знарядь особистої економічної та трудової поведінки.

Отже, переважно середній та нижче середнього рівень задоволення соціальних та матеріальних потреб сполучається з вербально вираженою готовністю значної частини львів’ян до практик зміни місця праці, професії, перекваліфікації, соціального становища, підвищення соціального статусу — тобто реалізації життєвих страте-

гій досягнення, вертикального переміщення в одному чи декількох стратифікаційних порядках.

Підсумки емпіричних досліджень соціальної структури регіону у 2006 та 2008 роках резюмуємо в стислих характеристиках страт, сконструйованих за допомогою даної методики та використаних технік класифікації первинної соціологічної інформації.

“*Вища страта — підприємці та керівники*”. До неї входять лідери та організатори бізнесу і виробництва, люди, які досягли успіху й усвідомлюють це, носії високих самооцінок, більшість з них здійснили значну висхідну мобільність, задоволені досягнутими статусами, мають можливість задовольняти більшість своїх потреб та прагнень. Майже половина індивідів відносять себе до “середнього класу”, а кожний третій — до “вищого класу”, до “підприємців” та “керівників”. Страті притаманний високий рівень консистентності — узгодженості позицій в п’яти стратифікаційних порядках.

“*Страта 2 — спеціалісти*”. Представники її схильні називати себе радше “інтелектуальною елітою”, аніж “середнім класом”, вказуючи тим самим на особливу значущість для них набутих попередньою освітою та досвідом компетентності, кваліфікації, загальної культури, яким вони приписують високий престиж і схильні вважати, що це притаманне й усім іншим людям. Три чверті тут мають вищу освіту, є спеціалістами принаймні в другому поколінні, носіями традицій та цінностей міського способу життя. Загальна культура вважається тут ефективним ресурсом пристосування до умов, що динамічно змінюються, а готовність та здатність здійснити мобільність тут найвищі серед інших страт. Водночас страта не консистентна, її стратифікаційний профіль являє собою вельми ламану лінію, доходи тут практично не відрізняються від доходів нижчих страт, а різниця між досить високими запитами та потребами й матеріально-фінансовими можливостями їх задовольнити стає причиною незадоволення умовами повсякденного існування (емпірично це фіксувалося як наявність майже чверті респондентів з низьким рівнем задоволення основних потреб).

“*Страта 3 — сильні адаптанти*”. Страта сформована з представників різних професійних категорій. Спільним для них є те, що про них не можна сказати, начебто вони досягли життєвого або професійного успіху, проте в період змін умов включення в ринок праці та перебування на ньому вони зберегли чи відновили після тимчасової втрати свої позиції в стратифікаційних порядках. Зміна місця роботи та віднаходження додаткового заробітку — ось заходи, до яких вони найохочіше звертаються у своїх адаптивних практиках. І хоча контекстом їхнього соціального існування залишається неконсистентність розташування в порядках нерівності, відчуття “соціальної поразки” внаслідок трансформацій різних сфер життя у них не виникає. Не випадково половина відносять себе до “середнього класу”.

“*Страта 4 — слабкі адаптанти*”. Чисельно тут переважають вихідці із сільських та міських сімей з низьким освітнім рівнем батьків (46%). Такі умови соціалізації та життєвого старту обумовили рівень професійних та життєвих претензій, а також обмежили шанси на досягнення високих позицій у стратифікаційних порядках. Зайняті фізичною працею та низькокваліфікованою розумовою із середньою спеціальною та професійно—технічною освітою в економічно малопотужних та непрестижних організаціях є тут модальною групою зайнятості. Кожний четвертий характеризує себе як “робітничий клас”. До цієї страти потрапили й ті, хто намагався на щось претендувати, здобув вищу освіту, проте все ж таки опинився на трудовій позиції, яка не відповідає набутій кваліфікації. Вони усвідомлюють, яке місце вони займають на уяв-

ній соціальній драбині — 21% представників цієї страти розмістили себе на перших двох сходинках.

“*Страта 5 — претенденти*”. Сюди входять переважно ті, хто поки що здобуває освіту та ось-ось включиться в конкуренцію за позиції в стратифікаційних порядках. Тут все ще акумулюються амбіції і кваліфікації, концентруються шанси та можливості, які мають реалізуватися чи не реалізуватися. Локалізуючи себе у підніжжі ієрархічних порядків, індивіди не втрачають оптимізму і вже зараховують себе переважно до “середнього класу”, а освіту та підвищення кваліфікації розглядають як найпривабливіші напрями мобільності, тобто просування стратифікаційними порядками вгору.

“*Нижча страта — ексклюзанти*”. До неї, за визначеними методами та техніками віднесені ті, хто через різні причини вже не конкурує за позиції, продовжує займати деякі з них за попередньою інерцією, а з окремих позицій (наприклад, вимірив влади, престижу) витіснені остаточно. Це й природно, оскільки більшість тут складають пенсіонери — ті, хто вже вийшов з ринку праці, чия включеність у різноманітні мережі взаємодопомоги чи спілкування стає дедалі меншою. Тут, зрозуміло, не місце шансам та перспективам: вони або позаду, або внаслідок різних обставин нездійсненні. Однаково низькі позиції за всіма вимірами обумовлюють високу консистентність статусів у цій страті.

4.6. Стратифікаційні порядки Львова та Донецька: спільне та відмінне

Давно вже тривіальною стала констатація факту регіональної розмаїтості України, проте щодо характеру і змісту відмінностей доводиться говорити у вельми конкретному контексті. У сучасній дослідницькій практиці увагу приділяють радше регіональним особливостям загальнонаціональних процесів, впливові історичних особливостей суспільного розвитку регіонів та територіальних спільнот на ставлення до різного роду подій минулого, динаміці просторово-територіальної самоідентифікації, розвиткові політичної культури, регіональної специфікації соціокультурних відмінностей та субкультур. Про регіональні аспекти говорять переважно й тоді, коли аналізують соціально-політичні практики населення різних частин України та їхні зовнішньополітичні орієнтації.

Важливість міжрегіональних соціологічних досліджень для аналізу соціально-економічних та політичних відмінностей соціокультурного простору України підкреслюють О. Стегній та М. Чурилов, які виходять з того, що “регіон є не лише економічним простором, а постає як простір певної соціальної структури, організації влади та культурних традицій”, а спільність за місцем проживання — це соціологічна категорія, що відображає зв’язок між людьми, які працюють і відпочивають у близьких за змістом соціально-економічних й побутових умовах [29, С.5]. Важливий висновок було зроблено і щодо вивчення регіональної системи: “Оскільки регіони є елементами соціальної структури, то відносини між ними є різновидом системи суспільних відносин спільнот” [29, С.8]. Таким чином, соціологія регіонів покликана спостерігати не за певними територіями, а спільнотами людей, що склалися на цих територіях, а також зв’язок цих спільнот у межах регіональної системи країни. Одним із завдань, на думку І. Кононова, є також аналіз усієї ієрархії субнаціональ-

них регіонів, які являють собою локалізації людських практик, а їхніми носіями є територіальні спільноти [30, С.75].

Вплив міст на формування соціальної структури регіонів України є двоїтим. По-перше, у великих містах й обласних центрах концентрується наймобільніша частина населення. По-друге, певна частина населення сільської місцевості та невеликих міст працює на підприємствах та установах великого міста, яке виступає центром регіонального ринку праці. Таким чином, загальна ситуація на ринку праці України складається з мозаїки часткових регіональних ринків праці [31, С.169]. Регіональні територіальні ринки праці відрізняються за структурою робочих місць, специфікою галузевого, професійно-кваліфікаційного і статево-вікового складу працездатного населення. У сучасних умовах дослідники фіксують значні зміни саме в структурі зайнятості: скорочується зайнятість у галузях матеріального виробництва (машинобудування і легка промисловість, наприклад) і збільшується в більшості галузей соціальної сфери; за формами власності знижується зайнятість у державному і зростає в недержавному секторі; певні дисбаланси на ринку праці складаються й за рахунок змін у професійно-кваліфікаційній структурі робочих місць, що пов'язано зі змінами в структурі виробництва [32, С.126]. Всі ці зміни диференціюють і специфічно структурують соціальний простір окремих регіонів, утворюючи соціально-економічну гетерогенність суспільства в цілому.

Соціально-професійний склад міського населення помітно відрізняється від всього населення України. Сумарна частка білокомірцевого контингенту серед зайнятих городян більш ніж удвічі перевищує відповідний показник щодо сільської місцевості. Питома вага кваліфікованих працівників у складі міського зайнятого населення майже вдвічі перевищує частку даної групи у загальній чисельності зайнятих селян, “насиченість” працівниками сфери обслуговування та послуг у 1,7 раза вища, ніж у сільській місцевості. [33]. Проте не менше відмінностей й між великими містами, з їхніми вельми значними розбіжностями в історії становлення господарської структури та соціальної інфраструктури, джерелами формування населення з різним освітнім рівнем, соціальним походженням, національністю, культурою, нарешті. Можна очікувати, що по різному формуються і відтворюються стратифікаційні порядки, моделі поведінки й життєві стратегії.

Склалася і традиція вивчення якісно різних регіональних спільнот Заходу і Сходу України [42]. Трендові соціологічні дослідження “Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей — 1994, 1999, 2004 рр.”, які мали на меті відстежити динаміку процесів особистої самоідентифікації та формування ідентифікаційних моделей представників трьох генерацій мешканців двох міст, а також виявити регіональні відмінності у політичних орієнтаціях, дали підстави їх авторам висунути припущення про те, що найсуттєвіше відрізняють мешканців обох міст етнічне походження й політичні установки та орієнтації, тоді як соціальні відмінності відходять на другий план [42]. При цьому представники різних генерацій Львова демонструють назагал зразки більш статичного соціального середовища, тоді як донеччани — більш динамічного [43, С.257]. Проте у даному проекті не аналізуються класові ідентичності, які давали б уявлення про соціальне структурування регіонів, а відтак дали б змогу зафіксувати спільні та відмінні риси ієрархії ідентичностей та ідентифікаційних практик в регіональному розрізі.

На думку, наприклад, І. Кононова правомірність та доцільність обрання для компаративного аналізу ідентичностей представників Галичини і Донбасу мотивується тією обставиною, що ці регіони є полярними регіонами України [44, С.13]. Ця полярність у регіональній системі України зумовлена тим, що Донбас і Галичина на повсякденному рівні продукують різні суспільні проекти розвитку країни, під якими він розуміє духовно-практичні утворення, що зумовлюють способи сприйняття дійсності певною соціальною спільнотою, а також її типові реакції на політичні й економічні проблеми. І “саме розбіжності у процесах націєтворення є найглибшою причиною проблематизації відносин між Сходом і Заходом України... Із розбіжностями пов’язана особлива фабула українського життя, що робить Схід і Захід не тільки різними, а й цікавими одне для одного” [45, С.78]. Зрозуміло також, що особливості стратифікаційних утворень у розрізі міст Львова та Донецька обумовлені специфікою галузевої структури економіки й регіонального ринку праці.

4.6.1. Загальне та особливе в соціально-економічному потенціалі Львівського та Донецького регіонів

Загальновизнаним виміром соціально-економічної стратифікації, важливим елементом соціального статусу є професійна належність індивідів, тому розглянемо також специфіку соціально-професійного складу двох регіонів у структурі зайнятості населення України, проаналізувавши статичні дані. Оскільки, у сучасному суспільстві саме професійна система відіграє провідну роль як щодо виділення соціальних страт, які різняться за місцем у соціальній ієрархії, так і для визначення рівня їхніх доходів.

Серед особливостей соціально-професійної структури населення України у трансформаційний період слід виділити її підвищену рухливість, багатовимірність та до певної міри — умовність (відносність), а також підвищення ролі як аскриптивних характеристик (вік, стать, стан здоров’я й фізична форма, інші природні властивості), так специфічно і індивідуальних спроможностей-здібностей індивідів (інтелектуальних, творчих, підприємницьких тощо) у визначенні їх соціальних ролей, професійно-статусної позиції. Однією із ознак перехідного періоду є розпад традиційних соціально-професійних груп, втрата престижу та фінансової привабливості одними професіями та набуття іншими, відсутність стабільної шкали престижу професій та занять, її мінливість (плинність).

До найбільш численних в Україні за статистичними даними [34] відносяться такі “синьо-комірцеві” (робітничі) групи занять як “найпростіші професії”, “оператори та складальники устаткування і машин” та “білокомірцева” група “фахівців”. За часткою у загальній кількості зайнятих від представників названих професійних груп незначно відстають “кваліфіковані працівники з інструментом”, “професіонали” та “працівники сфери обслуговування й торгівлі” (див. табл. 4.6.1.1). Істотно меншим є внесок технічних службовців та кваліфікованих працівників сільського господарства у професійну структуру зайнятого населення.

Самостійний інтерес представляють особливості професійного розподілу окремих груп населення, що різняться за статусом зайнятості, тобто аналіз власне соціально-професійної структури населення. Специфічною у цьому відношенні є соціально-економічна спільнота роботодавців, переважна більшість яких (понад 4/5) відносить-

ся до групи законодавців, вищих державних службовців, керівників. Якнайбільше серед них керівників малих підприємств без апарату управління (майже 70% роботодавців, що належать до вказаної групи занять), а кожен дев'ятий роботодавець даної групи — керівник підприємства, установи або організації (з апаратом управління).

Таблиця 4.6.1.1

**Розподіл зайнятого населення за групами занять по регіонах України
(станом на 5 грудня 2001 року) (у % до всіх зайнятих) [34]**

	Україна	Львівська область	Донецька область
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	10,0	9,4	10,5
Професіонали	11,4	12,7	10,8
Фахівці	14,0	14,0	13,0
Технічні службовці	3,6	3,5	3,7
Працівники сфери обслуговування і торгівлі	11,2	9,5	11,2
Кваліфіковані працівники сільського, лісового господарства, риборозведення, рибальства	2,6	1,4	1,1
Кваліфіковані працівники з інструментом	12,0	10,8	20,2
Оператори і складальники устаткування і машин	15,3	12,9	17,8
Найпростіші професії	19,6	25,5	11,6
Не вказані, неточно вказані	0,3	0,3	0,1

Привертають увагу і самозайняті особи, найбільш привабливою сферою зайнятості котрих, як вже зазначалося раніше, є торгівля та ремонтні послуги. Отож, майже 53% осіб з даним статусом зайнятості належать за заняттям до працівників сфери обслуговування та торгівлі, серед яких переважають продавці в магазинах, інших торговельних організаціях та ті, що ведуть торгівлю з лотків та на ринках.

Працюючі за наймом становлять 96,9% усіх фахівців, 96,3% технічних службовців та 96,2% професіоналів, зайнятих у національній економіці. Істотно нижча частка даної статусної групи лиш у представників найпростіших професій (47,6%), а також у складі кваліфікованих працівників сільського господарства (74,3%).

І насамкінець ознайомимося з регіональними особливостями професійної структури зайнятого населення України (див. табл. 4.6.1.1) в розрізі Донецької та Львівської областей. Територіальна специфіка розподілу зайнятого населення України за групами занять зумовлена рівнем соціально-економічного розвитку регіонів, їх роллю у розподілі праці в межах національної економіки, сучасною трудоворесурсною ситуацією та ступенем збалансованості регіональних ринків праці.

Аналіз статистичних матеріалів за останні роки свідчить про те, що в Україні склалися три регіони з різними за масштабами резервами трудових ресурсів. До складу таких резервів входять незайняті в народному господарстві, зайняті в особистому і підсобному сільському господарстві та особи працездатного віку, що навчаються. До першого регіону входять: Київська, Сумська, Полтавська, Кіровоградська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька, Черкаська та Хмельницька області, в яких зазначені по-

тенційні резерви трудових ресурсів становлять від майже 17% загальної чисельності трудових ресурсів у Київській області до 25% в Хмельницькій. До другого регіону входять Миколаївська, Запорізька, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Волинська, Тернопільська, Рівненська, Харківська та Херсонська області, в яких потенційні резерви трудових ресурсів становлять 25–29% загальної чисельності наявних трудових ресурсів. Третій регіон охоплює області з найвищою часткою незайнятих в народному господарстві. До його складу входять Львівська, Одеська, Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська області та Автономна Республіка Крим. У цьому регіоні незайняті в народному господарстві становлять від 31 до 41% загальної чисельності трудових ресурсів [35]. Отже, для Донецької області потенційними резервами є близько третини трудових ресурсів, тоді як Львівський регіон характеризується найвищою часткою незайнятих, які складають близько 40% від загальної чисельності зайнятих. Ця регіональна специфіка буде накладати свій відбиток на соціальне розшарування у двох містах.

Соціально-професійний склад зайнятого населення може певною мірою слугувати індикатором економічного становища (розвитку) регіону, структури його виробничого комплексу, стану соціальної сфери тощо. Так, у складних умовах трансформаційного періоду показовим щодо соціально-економічного становища регіонів є внесок у структуру населення за заняттями представників найпростіших професій. Не випадково найбільш високим він є у областях західного регіону з переважним розвитком сільського господарства екстенсивного характеру та масовою зайнятістю населення в підсобних господарствах, адже найвагомішою серед представників найпростіших професій у нашій країні є саме частка підгрупи “найпростіші професії в сільському господарстві, рибальстві та подібних галузях”. Дається взнаки відставання західних регіонів за рівнем економічного розвитку, невисока інвестиційна активність у них, слабке фінансування соціальної сфери і, відповідно, загальне недовикористання трудового потенціалу (як у кількісному, так і в якісному аспекті).

Оскільки, Донецька область володіє майже п'ятою частиною основних промислововиробничих фондів України, забезпечує близько 20% загальнодержавного обсягу реалізованої промислової продукції, займає перші та провідні місця по випуску багатьох видів промислової та сільськогосподарської продукції [36], то й у розподілі за групами занять ми спостерігаємо суттєві відмінності у двох регіонах (див. табл. 4.6.1.1). Так, кваліфікованих робітників з інструментом у Донецькій області є 20,2% проти 10,8 у Львівській, відповідно операторів і складальників устаткування, машин — 17,8% проти 12,9%. Тоді, як у Львівській області переважають працівники найпростіших професій — 25,5% проти 11,6% у Донецькій.

Цікаво також з огляду регіональної специфіки проаналізувати індекси людського розвитку (ІЛР), які розраховуються на основі вітчизняної методики, яка визначає стан розвитку людського потенціалу та враховує регіональну специфіку України та її особливості. Дана методика передбачає поширену систему показників за 9-ма напрямками, яким відповідає 9 індексів окремих аспектів людського розвитку. Це — демографічний розвиток (8 показників), розвиток ринків праці (9), матеріальний добробут (12), умови проживання (20), рівень освіти (8), стан та охорона здоров'я (10), соціальне середовище (11), екологічна ситуація (6), фінансування людського розвитку (8). Всього 92 показника використовується в Україні для оцінки розвитку людського потенціалу регіонів України. Перевагою вітчизняної методики є побудова узагальнюючих індикаторів, що характеризують кожен з напрямів людського розвитку.

Щороку, починаючи з 2002 року, Державний комітет статистики готує і розповсюджує статистичний бюлетень “Регіональний людський розвиток” [37]. Отже, розглянемо ці показники в розрізі Львівської та Донецької областей та з’ясуємо їхній рейтинг в Україні, який подано в таблиці 4.6.1.2.

Візьмемо до уваги найважливіші з позицій структурування соціальної ієрархії у суспільстві, а саме матеріальний достаток, стан ринку праці та рівень освіти представників двох аналізованих регіонів.

Хоча за сукупними індексами регіонального людського розвитку Львівський регіон обіймає 10 місце, а Донецький аж 27, то за показниками розвитку ринку праці та матеріального добробуту два регіони суттєво відрізняються і вони є значно вищими саме у Донецькій області. Базовими характеристиками матеріального добробуту населення регіонів були показники рівнів та структури доходів і витрат, індикатори “натуралізації” та “тінізації” доходів населення, майнового розшарування та бідності, купівельної спроможності доходів, за якими Донецька область обіймає 2 місце в Україні після м. Києва, який лідирує в Україні з року в рік з 2002 року. Львівська область за тими ж показниками має 11 місце, а 15 місце за показником розвитку регіонального ринку праці, який побудований на основі показників економічної активності та ступеню її реалізації, умов та режимів зайнятості (рівня безробіття, середньої тривалості пошуку роботи, плинності робочої сили тощо). Донецька область за даними показниками обіймає 9 позицію в рейтингу областей України. З індикаторів рівня освіти найбільш вагомими виявилися ті, що характеризують охоплення населення різними ступенями освіти та досягнутий рівень освіти. Львівська область за цим показником має 18 місце, а Донецька останнє в Україні — 21 місце. Отже, регіони суттєво різняться за основними показниками людського розвитку.

Таблиця 4.6.1.2.

**Індекси та рейтинги індексів складових частин людського розвитку
в 2008 році [37, С. 17]**

Показники	Львівська область		Донецька область	
	індекс	рейтинг	індекс	рейтинг
Демографічний розвиток	0,555	5	0,183	24
Розвиток ринку праці	0,556	15	0,618	9
Матеріальний добробут	0,461	11	0,580	2
Умови проживання населення	0,314	13	0,213	25
Стан та охорона здоров’я	0,637	17	0,574	24
Рівень освіти	0,349	18	0,317	21
Соціальне середовище	0,656	5	0,460	20
Фінансування людського розвитку	0,403	23	0,507	11
Екологічна ситуація	0,681	19	0,213	27
Індекс регіонального людського розвитку	0,509	10	0,401	27

Такі особливості соціально-економічного розвитку та трудоворесурсна ситуація у Львівській та Донецькій областях накладатимуть свій відбиток на соціальне структурування міст, і дають нам підставити зробити припущення, що наповнення страт

та їхній обсяг у соціальній ієрархії міст будуть різнитися за деякими соціальними параметрами статусно-професійного складу, освітнім рівнем, оскільки різняться за чисельністю економічно активного і неактивного (тобто незайнятого) населення та його якісним складом також і у досліджуваних вибіркових сукупностях.

4.6.2. Соціальна стратифікація міст Львова та Донецька

Емпіричну базу подальшого розгляду становлять результати регіонального дослідження “Стратифікаційний вимір великого міста”, проведеного в квітні–травні 2008 року у місті Львові кафедрою соціології Львівського національного університету імені Івана Франка спільно з лабораторією соціальних досліджень “Центру підтримки приватної ініціативи” та у місті Донецьку за сприяння Донецького відділення Соціологічної асоціації України спільно з кафедрою соціології управління Донецького державного університету управління. Розробка програми, інструментарію та загальне наукове керівництво дослідженням здійснювалося автором. Польовий етап дослідження та розрахунок вибіркової сукупності для м. Львова здійснював Савчинський Р. О., для м. Донецька — Мазурик О. В. Комп’ютерне опрацювання всього масиву даних реалізовано за допомогою прикладних програм SPSS 15.0, Statistica 8.0 та MS Excel.

Обсяг вибіркової сукупності для Львова становив 1600 осіб¹⁷. Для Донецька — 400 осіб працездатного віку, розрахунок та обґрунтування типу вибірки подано в Додатку Д. Тип вибіркової сукупності для двох досліджень — багатошаблева (кластерна) вибірка з квотуванням на останньому шаблі добору одиниць спостереження. Опитування проводилося з використанням методу стандартизованого інтерв’ю за єдиною методикою та інструментарієм “Соціальні практики населення міста Львова/Донецька” (див. Додаток Е). Статистичні похибки (з імовірністю 0,95) для різних відсоткових значень показника для аналізованих вибіркових сукупностей подано в таблиці 4.6.2.1.

Таблиця 4.6.2.1

Розрахунок статистичних похибок для % значень показників

Відсоткове значення показника	Статистична похибка м. Львів, при N=1600 не перевищує:	Статистична похибка м. Донецьк при N=400 не перевищує:
1-5% та 95-99%	1,1%	2,1%
6-10% та 90-94%	1,5%	2,9%
11-15% та 85-89%	1,7%	3,5%
16-20% та 80-84%	2%	3,9%
21-25% та 75-79%	2,1%	4,2%
26-30% та 70-74%	2,2%	4,5%
31-35% та 65-69%	2,3%	4,7%
36-40% та 60-64%	2,4%	4,8%
41-59%	2,4%	4,9%

¹⁷ Розрахунок і обґрунтування вибірки подано у Додатку Б для 2006 року, для 2008 року етапи та принципи відбору, квоти респондентів за районами місця проживання, статтю та віком були такими ж, лише обсяг вибіркової сукупності був двічі збільшений.

Аналіз узагальнених результатів опитування у цих містах має дати нам підстави зробити певні висновки щодо спільного та відмінного в ієрархічному структуруванні кожного міста, побудувати та порівняти їхні стратифікаційні профілі, з'ясувати особливості соціально-статусної та класової ідентифікації стратифікаційних утворень, виявити й описати життєві стратегії та мобільний потенціал у регіональному розрізі.

Для того, щоб все зазначене вище реалізувати, вбачаємо за необхідне передусім проаналізувати основні соціально-демографічні характеристики респондентів, розподіл яких свідчить про дотримання в цілому квот щодо статі, віку та рівня освіти у двох аналізованих містах (див. табл. 4.6.2.2).

Перейдемо до емпіричних результатів регіональних досліджень, в рамках яких ми з'ясовували статусно-професійний склад респондентів, оскільки в інструментарії було включено запитання щодо типу зайнятості (роботи) в даний час.

Таблиця 4.6.2.2

Розподіл респондентів за соціально-демографічними характеристиками (%)

Демографічні групи		м. Львів	м. Донецьк
Стать:	Чоловіки	46,6	43,2
	Жінки	53,4	56,8
Вік:	18-24	17,2	15,2
	25-29	9,8	9,5
	30-39	17,7	16,2
	40-49	19,2	18,2
	50-59	16,3	16,5
	60 і старше	19,8	24,2
Освіта:	Неповна середня	2,9	6,1
	Загальна середня	12,8	15,8
	Середня спеціальна	38,1	37,8
	Незакінчена вища, вища	42,7	38,8
	Вчений ступінь	3,6	1,5

Аналогічне запитання є в інструментарії загальнонаціональних опитувань Інституту соціології НАН України [38, С.62], що було підставою для порівняльного аналізу статусно-професійного складу респондентів у розрізі двох міст на фоні України в цілому (див. табл. 4.6.2.3).

Розподіл відповідей свідчить, що за основними типами діяльності структура статусно-професійного складу аналізованих сукупностей є майже ідентичною, враховуючи статистичні похибки досліджень. Однак незначні відмінності, які зафіксовано, є свідченням того, що регіони різняться за рівнем кваліфікаційних характеристик. Так, кваліфікованих і некваліфікованих робітників, службовців з числа допоміжного персоналу з середнім рівнем освіти є більше у Донецьку, це й підтверджується нижчим показником рівня освіти в цій області за розрахунками індексу людського розвитку. Високкокваліфікованих спеціалістів технічного та гуманітарного профілю з високим освітнім рівнем відповідно є більше у Львові.

Таблиця 4.6.2.3

Статусно-професійний склад респондентів (%)

Тип діяльності	Львів	Донецьк	Україна ¹⁸
Професійний політик, керівний працівник держапарату	0,4	0,2	0
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспгосподарства)	3,8	4,8	0,7
Службовець держапарату (посадова особа)	1,1	3,0	1,0
Спеціаліст технічного профілю (інженерні спеціальності, спеціалісти з комп'ютерної техніки тощо)	8,5	7,5	8,1
Спеціаліст гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури, економіки, охорони здоров'я, юриспруденції тощо)	11,1	8,5	7,2
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1,4	1,0	1,3
Підприємець у великому або середньому бізнесі (у сфері виробництва)	3,1	2,2	1,1
Займається дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом у	5,1	3,5	4,3
Службовець з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці)	10,1	13,5	5,6
Кваліфікований робітник	8,9	11,2	14,4
Різнороб, підсобний робітник	2,7	3,2	4,4
Фермер	0,1	0	1,6
Найманий робітник в сільському господарстві, КСП	0,1	0,2	0,3
Учень, студент, курсант, аспірант	11,0	9,0	4,6
Непрацюючий пенсіонер	24,2	25,0	26,4
Домогосподарка	3,2	3,8	5,8
Не має постійного місця праці, але підробляє у різних місцях	2,8	2,2	5,1
Не працює і не має жодних джерел доходу	0,6	0,2	1,8
Зареєстрований безробітний	1,9	0,8	1,3

Окрім типу діяльності в сфері зайнятості, було проаналізовано місце праці респондентів у даний момент часу за формою власності (див. табл. 4.6.2.4). Розподіл відповідей засвідчує, що у Львові переважає зайнятість у приватному секторі економіки, тоді як для Донецька у державній. Майже третина із числа зайнятих у Львові працюють у приватній фірмі, організації, натомість у Донецьку таких 25%. Зайнятих на державних підприємствах 31% у Донецьку, тоді як у Львові 24%. Економічне неактивне, тобто незайняте населення у Львові складає 43%, а у Донецьку майже 41% респондентів.

¹⁸ Дослідження проведене Інститутом соціології НАН України та центром "Соціс" у квітні 2008 року. Було опитано 1801 респондент віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

Таблиця 4.6.2.4

Місце праці на даний момент часу (%)

	Львів	Донецьк
Приватна фірма (підприємство, організація)	29	25
Державне підприємство (фірма, організація)	24	31
Фірма (підприємство, організація) з іноземним капіталом	3	2
Неприбуткова організація, політична партія	1	1
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень)	43	41
Разом	100,0	100,0

Ми розглянули найбільш суттєві для цілей дослідження характеристики, а саме соціально-демографічний зріз, соціально-професійний склад та місце праці респондентів у просторовій локалізації двох міст. Застосування ієрархічного кластерного аналізу в сконструйованому п'ятивимірному просторі нерівності дозволяє виділити й порівняти стратифікаційні порядки у м. Львові та м. Донецьку. За результатами кластерного аналізу було отримано по шість основних кластерів (страт) у кожному місті, що розміщуються в ієрархію на основі стратифікаційного індексу (див. табл. 4.6.2.5). Згідно з обраною процедурою порядок страт залежить від величини стратифікаційного індексу (від більшого до меншого).

Таблиця 4.6.2.5

Стратифікаційна ієрархія населення м. Львова та м. Донецька у 2008 році

Страти	Владний індекс	Економічний індекс	Культурний індекс	Соціальний індекс	Символічний індекс	Стратифікаційний індекс	Частка страти в структурі населення, у %
Львів							
вища страта	3,61	3,30	3,85	4,24	4,43	3,89	4
страта 2	3,29	3,42	3,80	3,00	4,26	3,55	9
страта 3	2,85	2,62	3,43	2,81	3,50	3,04	22
страта 4	2,45	2,20	2,74	2,10	3,36	2,57	16
страта 5	2,17	2,15	3,38	2,56	1,90	2,43	26
нижча страта	1,87	1,73	2,33	1,96	1,49	1,88	23
Разом	2,46	2,33	3,11	2,52	2,72	2,63	100,0
Донецьк							
вища страта	3,59	3,58	3,95	3,88	4,24	3,85	7
страта 2	2,56	2,99	3,16	3,29	3,38	3,08	13
страта 3	3,44	2,94	2,69	2,46	3,39	2,99	6
страта 4	2,52	2,88	3,23	2,14	4,00	2,95	14
страта 5	2,37	2,33	2,80	2,20	2,92	2,53	25
нижча страта	2,26	2,07	2,38	1,96	1,47	2,03	35
Разом	2,54	2,53	2,84	2,39	2,75	2,61	100,0

Враховуючи статистичну похибку для вибірок двох міст, був розрахований довірчий інтервал частки страт у структурі населення кожного міста (див. табл. 4.6.2.6).

Відмінності в обсязі зафіксовано лише для двох страт у соціальній ієрархії міст. “Страта 3” є чисельнішою у Львові (22%), ніж у Донецьку (6%), тоді як у “нижчій страті” 35% донеччан проти 23% львів’ян. Для пояснення цих відмінностей розглянемо детальніше статусно-професійний склад страт, які подано в Додатку Є. Це також дасть підстави зробити цілісний соціальний портрет кожної страти у двох містах, оскільки відповідно до наших дослідницьких гіпотез вони різняться як за якісним складом, так і за окремими соціальними параметрами.

Таблиця 4.6.2.6

Розрахунок довірчого інтервалу часток страт у структурі населення м. Львова та м. Донецька (%)

Страти	Частка страти в структурі населення	Статистична похибка	Довірчий інтервал частки страти в структурі населення
Львів			
вища страта	4	1,1	2,9-5,1
страта 2	9	1,5	7,5-10,5
страта 3	22	2,1	19,9-24,1
страта 4	16	2	14-18
страта 5	26	2,2	23,8-28,2
нижча страта	23	2,1	20,9-25,1
Донецьк			
вища страта	7	2,9	4,1-9,9
страта 2	13	3,5	9,5-16,5
страта 3	6	2,9	3,1-8,9
страта 4	14	3,5	10,5-17,5
страта 5	25	4,2	20,8-29,2
нижча страта	35	4,7	30,3-39,7

Частка “вищої страти” у структурі населення Львова — 4%. В її складі 54% це керівники підприємств, установ чи організацій, 38% висококваліфіковані спеціалісти, 7% позиціонували себе як менеджери, службовці, а 79% мають вищу освіту. 32% страти складають підприємці у великому або середньому бізнесі та ті, що займаються дрібним індивідуальним підприємництвом. 64% респондентів страти вказали, що працюють у приватних фірмах, підприємствах, а ще 8% в організаціях з іноземним капіталом. Працівниками в державних структурах є 25% страти.

У Донецьку страту (частка у структурі населення — 7%) наповнюють керівники та висококваліфіковані спеціалісти (по 47%), при чому 17% з них — це службовці державного апарату (у Львові всього 4%). Підприємців у “вищій страті” в цілому 20%. У приватних у структурах працює 57% донеччан, 8% як і у Львові на підприємствах з іноземним капіталом, 34% — на підприємствах державної форми власності. Освітній ценз даної страти — 97% респондентів з вищою освітою. За статусно-професійним складом, ступенем влади та освітнім рівнем страта для двох регіонів є майже ідентичною.

В цілому це страта підприємців середнього рівня, вищих менеджерів державних підприємств і організацій, іноземних компаній, державних службовців вищої ланки, керівників різного роду фондів і асоціацій, більше половини яких задіяні у приватному секторі економіки. Отже, це дає нам підстави, за аналогією з попередньо обгрунтованою класифікацією, назвати цю страту — “страта керівників та підприємців”.

Частка “*страти 2*” складає у Львові 9%, а у Донецьку — 13%. Майже половину страти складають висококваліфіковані спеціалісти, службовці різних рангів з вищою освітою (48% у Львові та 40% у Донецьку). Третину страти у Львові складають підприємці, з них 15% задіяні у великому та середньому бізнесі, а відповідно 13% займаються дрібним бізнесом у сфері торгівлі чи послуг. У Донецьку підприємців у цій страті всього 8%, тоді як в “*страті 3*” — 33%. Щодо оцінки своєї позиції за місцем праці, то 41% представників “*страти 2*” у Львові та 12% у Донецьку позиціонували себе як керівники підприємств, установ чи їхніх підрозділів. Для Донецька переважно спеціалісти з високим рівнем освіти (27%) та 35% менеджери, службовці, 14% з яких ще підвищують свій рівень кваліфікації. При цьому 57% львів’ян та 79% респондентів в Донецьку (це найчисельніша страта з усіх решти) вказали, що працюють у приватному секторі. Відмінності зафіксовано в освітньому рівні — майже 80% львів’ян з вищою, тоді як така ж кількість донеччан з середньо-спеціальною та середньою освітою.

Отже, в цілому це страта кваліфікованих спеціалістів і менеджерів приватних компаній, державних підприємств та дрібних підприємців. За статусно-професійним складом страта близька до вищої саме у Львові. Для Донецька за цими ж позиціями до вищої ближча “*страта 3*”.

“*Страта 3*” суттєво різниться по двох містах як за композицією статусних характеристик, а відповідно і статусних категорій, так і за часткою у структурі міст (Львів — 22%, Донецьк — 6%). Для Львова — це найрізномірніша страта, оскільки до неї увійшли практично всі статусно-професійні групи: третина висококваліфікованих спеціалістів, 37% службовців і кваліфікованих працівників з числа допоміжного персоналу, а ще 12% самозайнятих індивідуально-трудовою діяльністю (див. Додаток Є). Ситуація з Донецьком наступна: 33% підприємців, з них 12% позиціонували себе у сфері виробництва, а 21% — у сфері надання дрібних послуг чи торгівлі; 25% — службовці з числа обслуговуючого персоналу, ще 21% висококваліфікованих спеціалістів технічного чи гуманітарного профілів і стільки ж кваліфікованих працівників.

Спільне для двох міст є те, що понад 60% представників страти мають вищий рівень освіти. Зайнятих у приватному секторі у Львові майже половина (46%), у Донецьку — 39%.

“*Страта 4*” за часткою майже тотожна в обох містах (16% і 14%), проте відрізняється соціально-статусним складом. У Львові страту складають в основному 62% кваліфіковані і некваліфіковані робітники та 26% спеціалісти й службовці з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці). Майже 80% з їх числа мають середньо-спеціальну та професійно-технічну освіту. Щодо м. Донецька, то 40% — це спеціалісти гуманітарного та технічного профілю з вищою освітою, 11% керівники, 18% службовці з числа допоміжного персоналу, а кваліфікованих та некваліфікованих робітників всього 18%. Половина представників страти з вищою освітою. І якщо у Львові 53% респондентів страти працює в приватній сфері, то більше половини (56%) донеччан задіяні у державному секторі економіки. Зафіксовані відмінності у соціально-професійному складі страт простежуються у по-

казниках стратифікаційних порядків. Стратифікаційний індекс страти є вищим для Донецька — 2,95 проти 2,57 у Львові, це пояснюється вищими показниками значень культурного та символічного індексів саме у Донецьку (див. табл. 4.6.2.5), хоча решта показників є близькими за значеннями. Отже, для Львова це страта кваліфікованих робітників та спеціалістів з середнім освітнім рівнем, а для Донецька страта спеціалістів і службовців, наполовину з високим та середнім освітнім рівнем.

Частка “*страти 5*” у соціальній ієрархії міст складає 26% для Львова та 25% для Донецька. У Львові до неї входять в основному 30% молоді, яка ще навчається та 27% пенсіонерів, 9% домогосподарок та решту по 10% складають кваліфіковані та некваліфіковані спеціалісти з низьким рівнем освіти, особи без постійного місця праці та зареєстровані безробітні. У цілому 75% страти складають економічно незайняті верстви населення та більше 20% спеціалісти з низьким рівнем освіти.

Для Донецька — це страта кваліфікованих та некваліфікованих спеціалістів, які складають її половину, майже 20% дрібні службовці з числа допоміжного персоналу. Економічно незайнятих осіб всього 28%, з них 15% студенти та учні, а 13% — пенсіонери та домогосподарки. Тому стратифікаційний індекс для страти Донецька є значно вищим і має значення 2,53, тоді як для Львова — 2,43. Значення показників культурного та символічного стратифікаційного індексу також є вищими саме у Донецьку.

Частка “*нижчої страти*” у Львові 23% та 35% у Донецьку. В обох містах переважна більшість це непрацюючі пенсіонери (72% у Львові та 67% у Донецьку). На 25% як у Донецьку, так і у Львові страту наповнюють домогосподарки, учнівська молодь, зареєстровані та незареєстровані безробітні. Отже, в цілому економічно незайнятих у Львові 97%, а у Донецьку — 92% респондентів страти. Ця страта є найбільш консистентною з нижніх страт, оскільки індекси по усіх стратифікаційних порядках є найнижчими і характеризуються майже однаковими показниками.

Щодо соціально-демографічних характеристик страт (див. табл. 4.6.2.7), то у вищих стратах переважають чоловіки і чим нижче до підніжжя соціальної ієрархії, то збільшується частка жінок. Окрім того, страти є неоднорідними й за віковими групами. У “*вищій страті*” та “*страті 2*” майже кожен четвертий у віці 25–29 років, понад 60% — це люди в найпродуктивнішому віці (30–49 років). У стратах 3 і 4 у Львові порівну чоловіків і жінок та більше половини респондентів у віці 30–49 років, тоді як у Донецьку тут чисельно переважають жінки (60 та 62% відповідно). У “*страті 5*” молодих людей віком 18–24 роки більше третини у Львові та чверть у Донецьку, а в нижчій страті більше половини респондентів старші за 60 років.

Таблиця 4.6.2.7

Статеві-віковий розподіл респондентів за стратами (%)

	Стать		Вік					
	чоловіча	жіноча	18-24	25-29	30-39	40-49	50-59	60 і старше
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Львів								
Вища страта	69	31	11	13	32	37	6	1
Страта 2	61	39	12	16	24	38	10	1
Страта 3	52	48	14	15	27	24	15	6

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Страта 4	51	49	10	10	26	27	22	5
Страта 5	38	62	34	9	13	10	13	21
Нижча страта	39	61	9	3	3	8	23	54
Разом	47	53	17	10	18	19	16	20
Донецьк								
Вища страта	53	47	7	27	30	33	3	0
Страта 2	40	60	17	16	17	21	23	6
Страта 3	58	42	8	17	33	29	13	0
Страта 4	38	62	13	13	24	29	14	7
Страта 5	46	54	24	6	21	19	12	18
Нижча страта	40	60	12	4	4	7	22	52
Разом	43	57	15	10	16	18	17	24

Щодо стратифікаційних профілів страт (див. рис. 4.6.1 — 4.6.4), то вони є майже ідентичними в розрізі двох міст. “Вища страта” та “нижча страти” є найбільш консистентними, тоді як інші характеризуються високим ступенем неконсистентності й утворюють ламані лінії, що не накладаються одні на одну, але в окремих точках перетинаються, оскільки мають близькі за значеннями індекси стратифікаційних порядків.

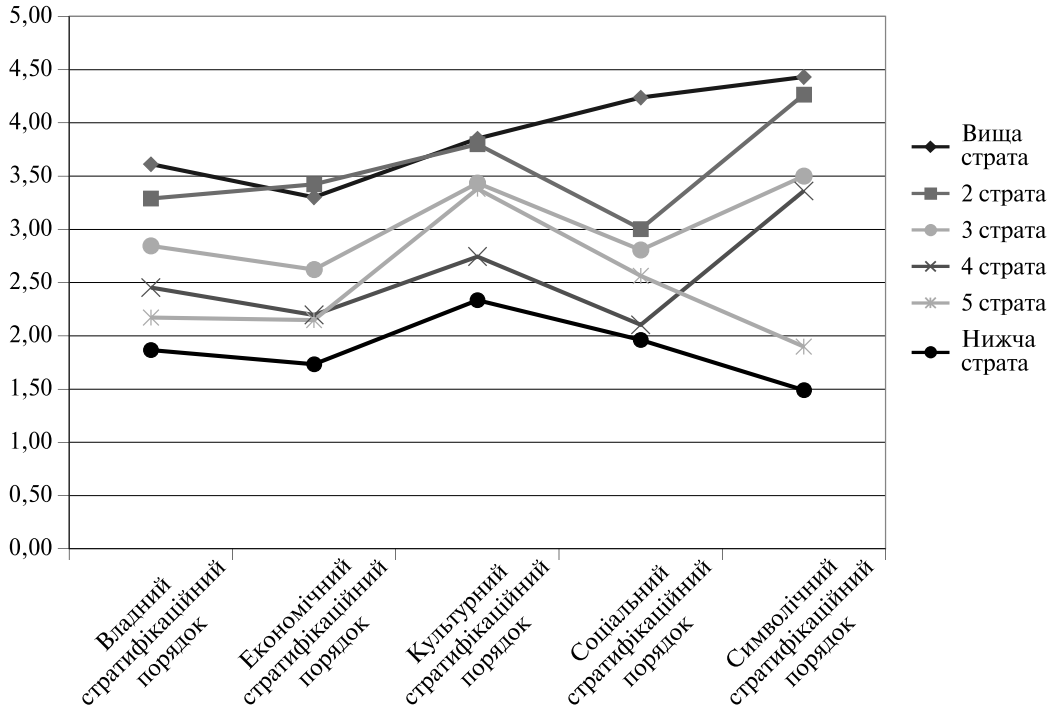

Рис. 4.6.1. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Львова за 5 стратифікаційними порядками

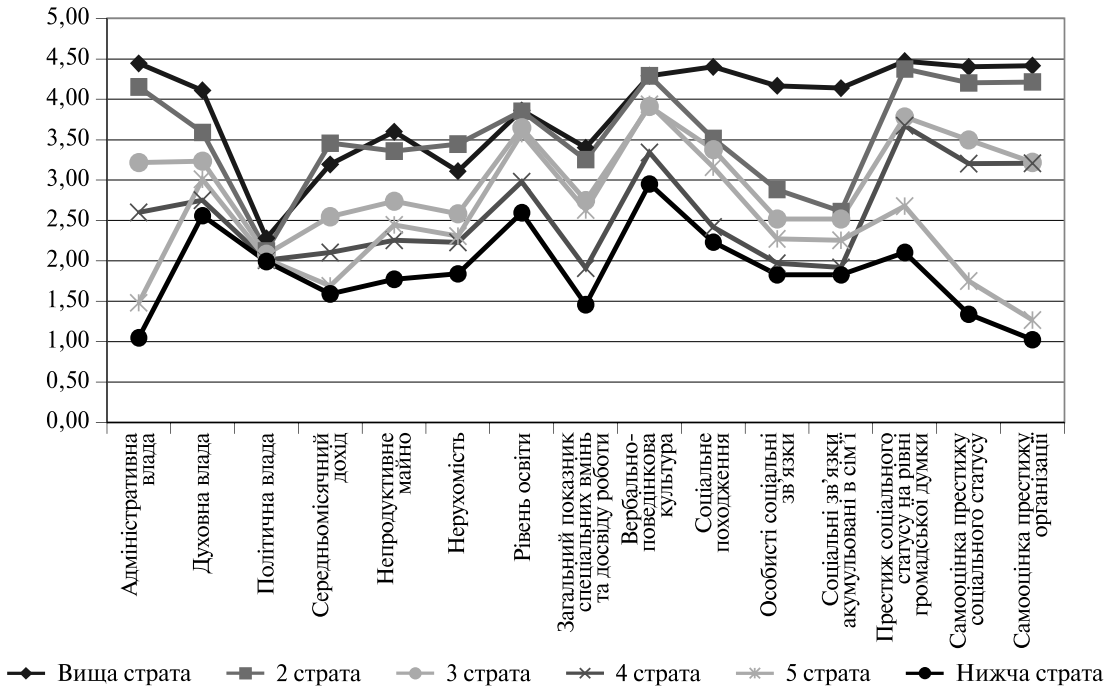

Рис. 4.6.2. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Львова за 15 базовими вимірами стратифікаційних порядків

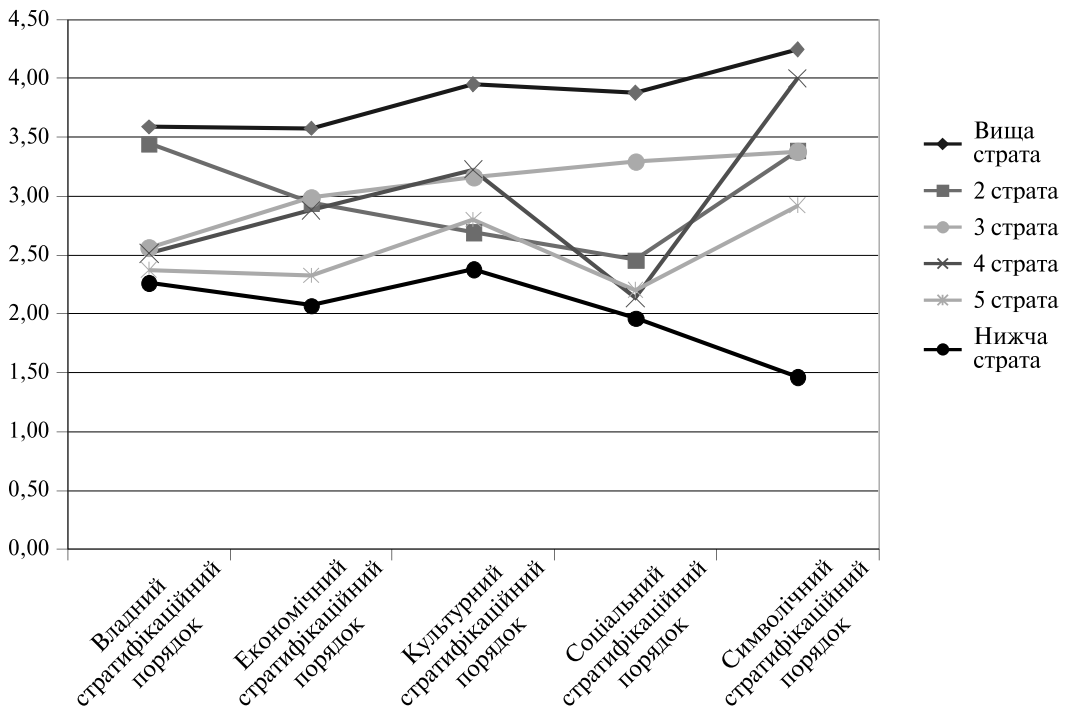

Рис. 4.6.3. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Донецька за 5 стратифікаційними порядками

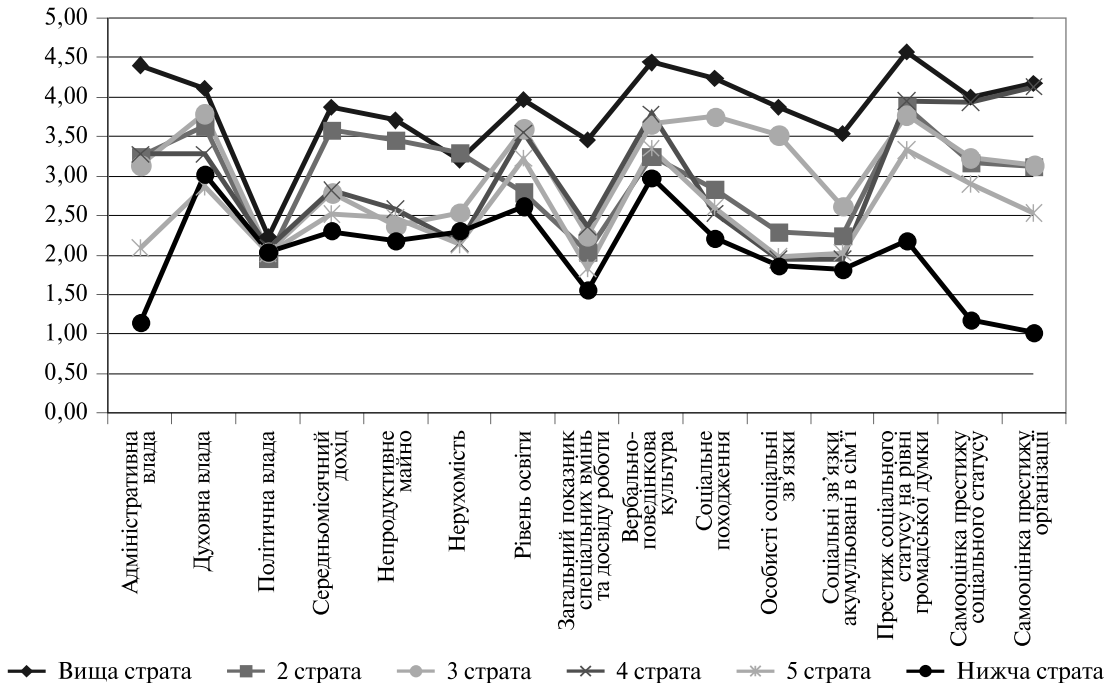

Рис. 4.6.4. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Донецька за 15 базовими вимірами стратифікаційних порядків

Аналізуючи стратифікаційні профілі соціальних страт за 15 базовими вимірами стратифікаційних порядків (див. рис. 4.6.2 та 4.6.4) можна відзначити, що показниками сукупного економічного стратифікаційного порядку є рівень доходу, володіння непродуктивним майном, нерухомістю, які однаковою мірою диференціювали даний соціальний простір. Завдяки цим показникам чітко простежується економічна соціальна ієрархія по всіх стратах: від найвищих показників у “вищій страті” і до найнижчих у “нижчій страті”.

Сукупний владний стратифікаційний порядок найбільше диференційований завдяки адміністративній владі, а також простежуються відмінності по стратах у показниках духовної влади. Політична ж влада, а саме політичне становище, яке визначалося як статус у політичній ієрархії майже не диференціює політичний простір як Львова, так і Донецька. Оскільки, 93% львів'ян та 89% донеччан мають статус виборців і не входять у жодні політичні організації. Культурний стратифікаційний порядок найбільше диференціює рівень освіти та вербально-поведінкова культура респондентів, а соціальний ж порядок — показник соціального походження. Щодо символічного порядку, то у визначенні його сукупного показника найбільш значимую є оцінка престижу соціального статусу на рівні громадської думки.

Проаналізуємо також специфіку соціальної ієрархії двох міст за кожним стратифікаційним порядком для того, щоб глибше обґрунтувати та уточнити основні відмінності у соціальних портретах виділених страт.

Економічний стратифікаційний порядок визначався на основі базових вимірів статусів за доходом, володінням майном та самооцінкою матеріального стану. Спочатку з'ясуємо контекст у вигляді статистичних даних заробітної плати у двох регіонах.

Середньомісячна зарплата штатного працівника (без урахування працівників малих підприємств і зайнятих у підприємств) за січень-квітень 2008 року в цілому по Донецькій області склала 1867 грн., що в 3 рази більше встановленого прожиткового мінімуму для працездатних осіб (647 грн) і в 3,7 рази більше мінімальної зарплати (525 грн) [39]. Середньомісячна заробітна плата одного штатного працівника, зайнятого в економіці Львівської області, у січні–травні 2008 р. становила 1446,69 грн, що у 2,2 рази перевищує встановлений прожитковий мінімум для працездатних осіб (647 грн) та у 2,8 рази — рівень мінімальної зарплати (525 грн) [40].

Отже, рівень доходів є вищим у Донецькому регіоні. За результатами репрезентативного обстеження (див. табл. 4.6.2.8) четверта частина львів'ян отримували доходи на рівні мінімальної середньомісячної зарплати, у Донецьку таких осіб лише 12%. Якщо середньомісячна зарплата у Львові згідно статистичних даних приблизно 1500 грн, то такий рівень оплати праці має майже половина львів'ян і третина донеччан. Доходи в межах 3000–7000 грн знову ж таки суттєво вищі у Донецьку — 19% проти 7% у Львові. Такі регіональні відмінності у розмірах доходів відповідно впливають на показники економічного стратифікаційного порядку в кожній аналізованій страті міста Львова та міста Донецька.

Таблиця 4.6.2.8

Особистий середньомісячний дохід в цілому по масиву (%)

Дохід	Львів	Донецьк
Менше 600 грн	25	12
601 - 1650 грн	46	32
1651 - 3000 грн	20	35
3001 - 7000 грн	7	19
7001 грн і більше	2	2
Разом	100	100

Середньомісячний рівень доходів “вищої страти” (див. табл. 4.6.2.9) у Донецьку значно вищий і для 60% складає від 3000 до 7000 грн, для 20% вище 7000 грн. У Львові такі доходи відповідно мали 19% та 13% представників вищої страти, а 43% вказали, що протягом року отримували дохід у розмірі 1651–3000 грн. проти 10% у Донецьку. Це при тому, що 64% львів'ян цієї страти працюють у приватних структурах, а 25% — у державних. Для Донецька це співвідношення складає 40% і 47%.

Загалом показник економічного індексу “вищої страти”, який, окрім середньомісячного доходу, включає непродуктивне майно, нерухомість, самооцінку матеріального стану — у Львові складає 3,30, тоді як у Донецьку 3,58. Водночас треба зазначити, що економічний стратифікаційний порядок не є визначальним у структуруванні саме цієї страти, оскільки має найнижче значення у двох містах порівняно з рештою стратифікаційних порядків (див. табл. 4.6.2.5).

“Страта 2” за матеріальним статусом у двох містах має такі показники: 38% львів'ян та 46% донеччан отримували дохід в межах 1651–300 грн, та відповідно 46% та 21% — 3001–7000 грн. (див. табл. 4.6.2.9). Це означає, що 10% львів'ян страти отримують доходи на рівні середньомісячної зарплати по регіону, а 84% вище цього рівня.

У Донецьку 67% вище середньої, зате 33% мають доходи нижче 1650 грн. Такі відмінності простежуються в економічних індексах — у Львові він 3,42, а у Донецьку 2,99. При цьому, сукупний економічний індекс цієї страти у Львові більший, ніж у вищій страті (3,30), що пояснюється наявністю нерухомості (індекс цього показника 3,51 порівняно з 3,23 з вищою стратою). У Донецьку економічний індекс “вищої страти” більший, ніж у “страті 2” завдяки наявності непродуктивного майна (3,71 для першої та 3,50 для другої страти). Більшість самооцінок матеріального достатку зосереджується на пункті порядкової шкали матеріального становища — “живемо забезпечено, але здійснити деякі покупки поки що ми не в змозі (квартиру, автомобіль)”.

Таблиця 4.6.2.9

Розподіл страт за рівнем особистого середньомісячного доходу (%)

Дохід	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Львів						
Менше 600 грн	0	1	5	12	46	46
601 - 1650 грн	25	9	47	67	44	50
1651 - 3000 грн	43	38	40	19	8	3
3001 - 7000 грн	19	46	6	1	2	1
7001 грн і більше	13	6	2	1	1	0
Донецьк						
Менше 600 грн	3	10	0	4	14	19
601 - 1650 грн	7	23	8	26	33	45
1651 - 3000 грн	10	46	38	56	40	24
3001 - 7000 грн	60	21	42	14	13	12
7001 грн і більше	20	0	12	0	0	0
Разом	100	100	100	100	100	100

Економічні показники “страти 3” є середніми. Особисті доходи 47% у Львові та 8% у Донецьку її представників розміщені в межах, нижня межа яких відповідає офіційно встановленому прожитковому мінімуму, а верхня — середній зарплаті (601-1650 грн). Відносно високий середньомісячний дохід розміром 1651–3000 грн має тут 38% донецчан та 40% львів’ян. Економічний добробут у цій страті є вищим для Донецька, сукупний економічний індекс якої складає 2,94, тоді як для Львова складає 2,62. Дві третини (63%) львів’ян не мають майна, яке приносило б прибуток, і тільки кожний п’ятий (19%) володіє чимось подібним. За прямою самооцінкою матеріального благополуччя сім’ї, більшості в основному вистачає грошей, але придбання товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, меблі тощо) викликає певні труднощі. І хоча чверть респондентів Львова та Донецька вважають себе забезпеченими, проте здійснити коштовні покупки (квартиру, автомобіль) не в змозі.

“*Страта 4*” за матеріальним статусом перебуває нижче середини економічної стратифікаційної ієрархії. За показником середньомісячного доходу 67% львів’ян та 26% донеччан отримує 601–1650 грн. Хоча для 56% донеччан страти рівень доходів складає 1651–3000 грн на місяць, у Львові таких всього 19%. Частка осіб, що заробляють у межах офіційно встановленого прожиткового мінімуму в 647 грн у Львові 12%, в Донецьку всього 4%. Деякі більше половини оцінили матеріальне становище власних сімей як середнє для сучасних умов в Україні, відмітивши, що сімейного бюджету вистачає, але придбання товарів тривалого користування супроводжується труднощами. Зовсім не мають майна, яке б приносило прибуток, понад 80% опитаних.

“*Страта 5*” характеризується відносно низькими позиціями в тих стратифікаційних порядках, які більшою мірою залежні від зайнятості. Йдеться, насамперед про економічний — менше 600 грн доходу отримують тут майже половина респондентів у Львові (46%), а у Донецьку таких 14%. Середньостатистичну зарплату отримують 44% львів’ян та 33% донеччан, при чому тих, хто отримує більше цього рівня (1651–3000 грн) — у Донецьку знову ж таки більше — 40% проти 8% у Львові. Щодо прямої самооцінки матеріального достатку сімей, то більшість вказують, що їм загалом вистачає грошей на продукти харчування та необхідні недорогі речі. Майже третина львів’ян та донеччан вважають свої сім’ї забезпеченими.

“*Нижча страта*” є основою стратифікаційної ієрархії, у м. Львові до неї потрапив майже кожний четвертий опитаний (23%) та більше третини (35%) у Донецьку. Значна частка їх отримує низькі особисті середньомісячні доходи: 46% львів’ян та 19% донеччан отримували менше 600 грн, 50% і 45% відповідно в межах середньомісячної зарплати по регіонах. Третина вказала, що заледве зводять кінці з кінцями, а майже половина респондентів зазначає, що вистачає на харчування та придбання недорогих речей. За критерієм продуктивного майна ситуація практично однакова для двох міст: більше 90% не мають жодного майна, яке приносило б їм прибуток.

Позиція у *стратифікаційному порядку влади* визначалася шкалами адміністративної та політичної влади (див. табл. 4.6.2.10, 4.6.2.11), а також авторитету, тобто за впливом на інших людей. Адміністративну владу акумулює, зрозуміло, “*вища страта*”: 54% львів’ян та 46% донеччан тут є підприємцями у сфері виробництва чи послуг або ж ідентифікували себе як керівники установ, організацій чи їхніх підрозділів, а відповідно 38% і 47% є висококваліфікованими і високооплачуваними менеджерами, спеціалістами з вищою освітою.

Таблиця 4.6.2.10

Розподіл страт за рівнем адміністративної влади (%)

Адміністративна влада	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень, непрацездатний тощо)	0	1	8	3	75	97

1	2	3	4	5	6	7
Кваліфікований або некваліфікований робітник (виконують фізичну роботу: слюсар, столяр, будівельник, водій тощо)	1	3	14	45	8	2
Менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець (з вищою або середньою спеціальною освітою) тощо	7	18	37	44	13	1
Висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)	38	38	31	4	4	0
Керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів), підприємець (у сфері виробництва, торгівлі тощо)	54	41	10	4	0	0
Донецьк						
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень, непрацездатний тощо)	0	1	13	0	28	92
Кваліфікований або некваліфікований робітник (виконують фізичну роботу: слюсар, столяр, будівельник, водій тощо)	0	25	12	24	39	1
Менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець (з вищою або середньою спеціальною освітою) тощо	7	50	35	42	29	6
Висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)	47	0	29	18	4	1
Керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів), підприємець (у сфері виробництва, торгівлі тощо)	46	11	25	16	0	0
Разом	100	100	100	100	100	100

У "страті 2" 41% львів'ян позиціонували себе і як підприємці, і як керівники, а серед донецчан таких 11%. Більше половини (56%) становлять у Львові спеціалісти без адміністративної влади або ж з її мінімумом, у Донецьку таких 75%.

У "страті 3" лише кожен десятий із владними повноваженнями, найвищий відсоток у страті менеджерів, службовців, бригадирів, помічників, секретарів, технологів з вищою або середньою спеціальною освітою (37% у Львові та 35% у Донецьку), майже порівну висококваліфікованих (відповідно 31% та 29%), решту майже порівно складають (14% і 12%) кваліфіковані робітники фізичної праці. Відмінності є такими, 25% донецчан позиціонували себе як керівники чи підприємці, серед львів'ян лише 10%. Отже, за статусним наповненням страта має схожі позиції.

У “страті 4” в сукупності 89% у Львові складають дрібні службовці з числа обслуговуючого персоналу та робітники з середньо-спеціальною освітою, у Донецьку таких 68%. І якщо у Львові страта майже на половину складається з кваліфікованих та некваліфікованих робітників (45%) і дрібних службовців (44%), то в Донецьку ця пропорція складає 42% і 24%, а ще 18% самоідентифікували себе як кваліфіковані спеціалісти з вищою освітою. Аналізуючи стратифікаційні профілі страти по містах, відзначаємо, що індекс адміністративної влади у Донецьку є вищим і складає 3,2, тоді як у Львові 2,6 (див. рис. 4.6.2 і 4.6.4).

Таблиця 4.6.2.11.

Розподіл страт за рівнем політичної влади (%)

Політична позиція	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Львів						
Не маю виборчого права	0	2	1	2	2	3
Є лише виборцем	81	86	92	96	94	95
Є членом політичної партії, громадського руху	12	10	7	0	3	2
Входжу в середню ланку (на рівні регіону) керівних органів політичної партії, громадського руху	6	1	1	1	0	0
Входжу в керівні органи / є керівником політичної партії, громадського руху	1	1	0	0	1	0
Донецьк						
Не маю виборчого права	0	5	4	0	3	6
Є лише виборцем	77	85	96	93	93	86
Є членом політичної партії, громадського руху	23	10	0	6	3	7
Входжу в середню ланку (на рівні регіону) керівних органів політичної партії, громадського руху	0	0	0	2	1	1
Входжу в керівні органи/є керівником політичної партії, громадського руху	0	6	4	0	3	0
Разом	100	100	100	100	100	100

“Страта 5” також суттєво відрізняється за показниками рівня адміністративної влади, оскільки у Львові це страта економічно незайнятого населення (75%), на третину складається з молоді, що ще навчається і тих, хто певний час перебуває за межами ринку праці (безробітні, домогосподарки, частина пенсіонерів), 62% яких мають вищий рівень освіти. У Донецьку таких третина (28%), а майже 70% це дрібні спеціалісти з числа обслуговуючого персоналу та робітники фізичної праці, 60% з яких мають середню та середню спеціальну освіту.

“*Нижча страта*” є однорідною у двох містах і складається з економічно неза-
йнятого населення, в склад якої в основному входять непрацюючі пенсіонери (72%
у Львові та 67% у Донецьку), зареєстровані і незареєстровані безробітні та особи без
жодних джерел доходу.

У політичному житті Львова найактивніші представники “вищої страти” (див.
табл. 4.6.2.11), серед яких 12% членів політичних партій і 7% входять в середню лан-
ку та керівні ланки політичних організацій. У Донецьку така ж картина — 23% до-
неччан “вищої страти” є членами політичних партій і громадських рухів, а 6% пред-
ставників “страти 2”, 4% “страти 3” та 3% “страти 5” відзначили, що входять в керів-
ні органи політичних організацій.

Вплив на інших людей (авторитет) залежить від досвіду та знань у соціально-
професійній сфері. Духовна влада має близькі значення по всіх стратах і концентру-
ється біля середньої позиції цього стратифікаційного порядку, а саме поміж “посе-
реднім та значним авторитетом” (див. рис. 4.6.2 та 4.6.4).

Загальний статус у *стратифікаційному порядку культури* визначався за рівнем
освіти (див. табл. 4.6.2.12), поведінково-вербальною культурою, а також за сукупним
показником спеціальних вмінь, навичок (рівень володіння комп’ютерною технікою
та знання іноземних мов), досвіду роботи в сфері зайнятості на даний час.

Таблиця 4.6.2.12

Розподіл страт за рівнем освіти (%)

Рівень освіти	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Львів						
Початкова, неповна загальна середня	0	0	1	2	0	10
Загальна середня	0	3	5	16	7	32
Професійно технічна, середня спеці- альна	21	19	28	65	31	47
Незакінчена вища, вища	72	69	61	16	58	11
Вчений ступінь	7	9	5	1	4	0
Донецьк						
Початкова, неповна загальна середня	0	4	0	0	2	16
Загальна середня	0	29	5	7	12	27
Професійно технічна, середня спеці- альна	3	50	31	37	48	39
Незакінчена вища, вища	97	17	62	51	38	17
Вчений ступінь	0	0	2	6	0	1
Разом	100	100	100	100	100	100

У “*вищій страті*” 79% львів’ян і 97% донеччан мають найвищий рівень освіти. За
узагальненим показником володіння спеціальними вміннями та досвідом роботи дві

третини опитаних мають 4 та 5 балів за п'ятибальною шкалою, що значно більше, ніж в інших стратах. За оцінками, отриманими з поведінково-вербальних протоколів, що заповнювались інтерв'юерами на кожного респондента, представники страти характеризувалися високим рівнем культури спілкування. Так, кожен третій львів'янин та кожен четвертий донеччанин, за оцінками інтерв'юерів, в ході інтерв'ю демонстрував ерудицію, володіння досить чистою українською чи російською мовою, для двох третин індивідів, що складають страту, характерною була вербально-поведінкова культура на рівні вище середнього.

“Страта 2” характеризується відмінностями у рівнях вищої освіти (78% львів'ян та всього 17% донеччан). У Донецьку половина страти з професійно-технічною та третина із загальною середньою освітою. Як і в попередній страті, за узагальненим показником вмінь та досвіду роботи чверть опитаних отримали 3 та 4 балів за п'ятибальною шкалою, що свідчить про посереднє значення і вплив цього стратифікаційного порядку на сукупний культурний індекс по даній страті.

“Страта 3” практично ідентична у двох містах. Так дві третини львів'ян та донеччан успішно закінчили вищі навчальні заклади, а трохи більше третини мають середню спеціальну освіту. Для “страти 4” фіксуємо такі відмінності: половина донеччан мають вищу освіту та 37% середню спеціальну, тоді як 16% львів'ян — вищу та 65% професійно-технічну освіти. Високий показник — 58% респондентів “страти 5” у Львові мають вищу або незакінчену вищу освіту, оскільки ще здобувають фах (у страті 30% студентської молоді), у Донецьку таких 38%.

Найнеодноріднішою за рівнем освіти є “нижча страта”: неповну середню освіту мають 10% львів'ян та 16% донеччан. Загальну середню — відповідно 32% і 27%, середню спеціальну — 47% та 39%, вищу та незакінчену вищу — 11% та 17%.

Рівень поведінково-вербальної культури є дуже близьким за значенням практично для всіх (крім “вищої” та “нижчої”) страт Донецька і свідчить про посередній його рівень: респонденти, формулюючи відповіді на запитання інтерв'юерів, вживали просту побутову мову та спілкувалися на необхідному, звичному для загалу рівні культури. Для Львова цей показник має дещо вищі значення по стратах — опитувані загалом вміли правильно, ввічливо вести розмову і лише зрідка вживали побутову лексику. Щодо узагальненого показника досвіду роботи, то найнижчі його показники зафіксовано в нижніх стратах, а посереднє значення для серединних страт. У Львові цей показник є приблизно однаковим для “вищої страти” та “страти 2”. Щодо Донецька, то спеціальні вміння і досвід роботи є практично ідентичним для 2, 3, 4 і 5 страт і коливається у межах індексу 2,0–2,4 (див. рис.4.6.2 та рис.4.6.4). Найбільш диференціюючими показниками у культурному полі соціальної нерівності є рівень освіти та об'єктивна оцінка інтерв'юерами поведінково-вербальної культури респондентів за поданою вище шкалою.

Базовими вимірами *соціального стратифікаційного порядку* були соціальне походження, особисті соціальні зв'язки (див. табл. 4.6.2.13, 4.6.2.14) та соціальний капітал, акумульований в сім'ї.

За соціальним походженням “вища страта” є досить неоднорідною. Дві третини (65%) львів'ян та більше половини (57%) донеччан є вихідцями з міських сімей із значним соціальним та культурним капіталом. Відповідно кожен п'ятий та кожен третій виховувався у змішаній сім'ї (один з батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким). Щодо соціальних зв'язків, то третина пред-

ставників вищої страти використовують мережу особистих контактів як соціальний капітал: майже половина, і це значно більше, ніж в інших стратах, заявила про здатність справлятися із поточними проблемами на основі власних контактів і дружніх зв'язків. За рівнем соціального капіталу, акумульованого в сім'ї (соціальних зв'язків, що можуть бути активізовані), страта займає найвищу позицію: тут 78% львів'ян та 53% донеччан зазначають, що вони здатні вирішувати будь-які чи значну кількість різноманітних проблем, спираючись на знайомства.

Представники "страти 2" у двох містах на 40% є вихідцями з сільської або міської змішаної сім'ї. Кожен третій львів'янин (28%) страти — вихідці з сімей міської інтелігенції (у Донецьку таких 37%). Майже половина львів'ян та третина донеччан даної страти вирішують приблизно половину питань, використовуючи особисту мережу знайомств; тоді як більше третини львів'ян роблять це лише в окремих випадках.

Таблиця 4.6.2.13

Розподіл страт за соціальним походженням (%)

Соціальне походження	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
Сільська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	0	2	5	18	8	33
Міська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	3	14	19	35	19	26
Сільська або міська сім'я, в якій батьки зайняті нефізичною працею, мають середню спеціальну чи незакінчену вищу освіту, або змішана сім'я (один з батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким)	19	42	36	38	43	30
Сільська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	13	14	12	5	9	8
Міська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	65	28	28	4	21	3
Донецьк						
Сільська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	0	2	4	11	7	19
Міська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	3	8	33	42	45	55

1	2	3	4	5	6	7
Сільська або міська сім'я, в якій батьки зайняті нефізичною працею, мають середню спеціальну чи незакінчену вищу освіту, або змішана сім'я (один з батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким)	27	40	50	38	38	19
Сільська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	13	13	0	2	1	1
Міська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	57	37	13	7	9	6
Разом	100	100	100	100	100	100

Більше половини львів'ян та донеччан “*страти 3*” лише в окремих випадках використовують соціальну мережу знайомств. Це ж характерно для “*страти 4*”. Чим нижча страта, тим менше соціальних зв'язків і знайомств використовують респонденти. Водночас у “*страті 4*” 27% і 26% респондентів двох міст, а в “*нижчій страті*” — 40% і 48% особисто не мають до кого звернутися в разі виникнення ускладнень у повсякденному житті — фактично це страти, які виключені із соціальної мережі підтримки та допомоги.

Таблиця 4.6.2.14

Мережа соціальних зв'язків, знайомств, яка сприяє у вирішенні питань особистого чи професійного характеру (%)

Особистий соціальний капітал	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
Не маю таких зв'язків, знайомств	0	1	9	27	22	40
Лише в окремих випадках використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки	0	33	53	55	47	45
При вирішенні приблизно половини питань використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки	18	46	19	12	17	10
Можу вирішувати/вирішую значну кількість питань, використовуючи власні знайомства та зв'язки	47	18	14	4	12	4
Можу вирішувати/вирішую будь-які питання, використовуючи власні зв'язки та знайомства	35	2	5	1	2	1

1	2	3	4	5	6	7
Донецьк						
Не маю таких зв'язків, знайомств	3	0	13	26	40	48
Лише в окремих випадках використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки	10	19	54	58	39	31
При вирішенні приблизно половини питань використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки	13	28	25	13	8	11
Можу вирішувати/вирішую значну кількість питань, використовуючи власні знайомства та зв'язки	43	36	8	3	9	9
Можу вирішувати/вирішую будь-які питання, використовуючи власні зв'язки та знайомства	31	17	0	0	4	1
Разом	100	100	100	100	100	100

У “страті 3, 4 і 5” вихідці зі сімей з середнім освітньо-професійним рівнем та змішаних сімей (один з батьків з високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким) складають в обох містах приблизно 40%. А 59% львів'ян “нижчої страти” походять із сільської чи міської сім'ї, чий батьки були зайняті фізичною працею, маючи загальну середню (чи нижче) освіту. У Донецьку в цій страті таких 74% респондентів.

Виміри символічного стратифікаційного порядку визначалися респондентами як самооцінки престижу: соціально-професійного статусу, прямою самооцінкою власного соціально-професійного статусу та організації за місцем зайнятості (див. табл. 4.6.2.15, 4.6.2.16, 4.6.2.17). Об'єктивні та суб'єктивні показники соціального престижу вимірювали за допомогою п'ятибальних шкал. Об'єктивним показником у нашому дослідженні обрали престиж соціального статусу індивіда на рівні громадської думки.

Таблиця 4.6.2.15

Зовнішня оцінка престижу кожної професійно-кваліфікаційної категорії усіма респондентами (%)

Престиж	Страти						
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта	
1	2	3	4	5	6	7	
Оціночна шкала	Львів						
	1	0	0	0	0	0	
	2	0	1	8	4	56	89
	3	0	3	12	17	38	9
	4	97	96	80	79	6	2
	5	3	0	0	0	0	0

	1	2	3	4	5	6	7
Оціночна шкала	Донецьк						
	1	0	0	0	0	0	0
	2	0	10	2	8	63	79
	3	0	15	5	21	30	18
	4	93	75	92	71	7	3
	5	7	0	1	0	0	0
	Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 4.6.2.16

**Пряма самооцінка рівня престижу власного соціально-професійного статусу
представниками страт (%)**

Страти	Шкала самооцінки соціального престижу					
	1	2	3	4	5	Разом
Львів						
Вища страта	0	1	6	44	49	100
Страта 2	0	2	13	49	36	100
Страта 3	2	5	44	38	11	100
Страта 4	0	17	52	23	8	100
Страта 5	59	15	18	6	2	100
Нижча страта	77	14	8	1	0	100
Донецьк						
Вища страта	0	3	20	50	27	100
Страта 2	4	13	46	29	8	100
Страта 3	4	13	46	37	0	100
Страта 4	0	4	20	56	20	100
Страта 5	15	19	34	25	7	100
Нижча страта	89	5	3	2	0	100

Соціальні статуси всіх представників “вищої страти” у двох містах мають високий рівень соціального престижу. Респонденти давали також самооцінку власного соціального статусу та статусу організації, в якій вони зайняті. За самооцінкою власної статусної позиції половина львів’ян та третина донеччан страти розмістили себе на вищих ступенях шкали престижу, а друга половина вказала, що позиція швидше престижна, ніж неprestижна. Відповідно й престиж організації також мав схожі оцінки.

Рівень престижу соціально-професійних позицій громадською думкою “вищої та страти 2” оцінюється більше, як у 90% випадків четвертою високою позицією за п’ятибальною шкалою для двох аналізованих міст. Для “страти 2” самооцінки престижу власної статусної позиції та соціального престижу організації, в яких зайня-

ті львів'яни, теж є високими та зосереджуються в основному вище середини шкали престижу. Для донеччан ці ж показники тяжіють для даної страти швидше до середини, оцінюючи свої позиції і як престижні, і непрестижні рівною мірою.

Таблиця 4.6.2.17

Пряма самооцінка рівня престижу організації за місцем зайнятості представниками страт (%)

Страти	Шкала самооцінки соціального престижу організації					
	1	2	3	4	5	Разом
Львів						
Вища страта	0	0	11	36	53	100
Страта 2	0	1	13	48	38	100
Страта 3	12	5	42	31	10	100
Страта 4	5	13	48	24	10	100
Страта 5	83	9	8	1	0	100
Нижча страта	98	2	0	0	0	100
Донецьк						
Вища страта	0	3	17	40	40	100
Страта 2	17	6	41	19	17	100
Страта 3	17	8	33	29	13	100
Страта 4	0	3	22	33	42	100
Страта 5	34	15	22	22	7	100
Нижча страта	97	3	0	0	0	100

Символічні показники “*страти 3*” на рівні громадської думки для третини є досить високими — 80% львів'ян і 92% донеччан цієї страти отримали четверту позицію на об'єктивній шкалі соціального престижу. Решта третю та другу позиції. Самооцінки ж власного соціального статусу є однаковими для двох міст і дещо нижчими, бо майже половина представників страти оцінили його престиж як середній. Характеристика престижу організацій є різноплановою. Більшість респондентів (42% і 33%) визначили престиж організації, в якій вони працюють, як середній, а ще третина двох міст оцінила на “4” як скоріше престижну, ніж ні. Близько 10% львів'ян та 13% донеччан вважають свою організацію дуже престижною.

Зовнішня оцінка особистих статусів з боку громадської думки представників “*страти 4*” також досить висока. На четвертому високому щаблі (з п'яти) опинились 79% і 71% респондентів двох міст цієї страти. Самооцінка престижу власного соціально-професійного статусу є різною у двох містах — виставлялися високі оцінки для більше половини (56%) донеччан, тоді як серед львів'ян таких лише четверта частина. А посередні оцінки притаманні для половини (52%) львів'ян і кожного п'ятого донеччанина (20%). Проте найбільша частка респондентів оцінила престиж свого статусу як середній.

Самооцінка престижу місця праці є також нерівномірною. Дуже престижною свою організацію вважають 10% львів'ян і 42% донеччан, а скоріше престижною, ніж ні — кожен четвертий у Львові та кожен третій у Донецьку. Посередині шкали прести-

жу своє місце зайнятості розмістили майже половина респондентів у Львові та більше п'ятої частини у Донецьку, неprestижною оцінили відповідно 13% і 15%, а 5% цієї страти вважають її зовсім неprestижною.

“Страта 5” характеризується дуже низьким рівнем символічних показників саме для Львова, оскільки її складають переважно економічно незайняті індивіди, тому на об’єктивній шкалі соціального престижу більшість зосереджені на нижніх щаблях.

У прямій самооцінці престижу власного соціального статусу 59% опитаних львів’ян його оцінили як зовсім неprestижний. Оскільки практично всі представники страти не зайняті, вони автоматично не оцінювалися за стратифікаційним порядком “prestиж організації за місцем зайнятості”. Для Донецька оцінка престижу коливається навколо серединних позицій: кожен четвертий вказав, що його статус можна назвати скоріше престижним, ніж неprestижним. Це значно вищі показники порівняно зі Львовом, оскільки страти різняться за статусно-професійним складом. У Львові більшість складає економічне незайняте населення (учнівська молодь, люди пенсійного віку, домогосподарки та безробітні), які відповідно й оцінювали низько свої престижні позиції. У Донецьку ж страта представлена в основному некваліфікованими робітниками та спеціалістами з низьким рівнем освіти, які не лише оцінювали середньо рівень престижу власного соціально-професійного статусу, а й такими ж були оцінки престижу організацій за місцем зайнятості.

За показником рівня престижу соціального статусу в громадській думці представників “нижчої страти” майже усі опитані у двох містах оцінили її як неprestижну, а 98% і 97% респондентів даної страти — як зовсім неprestижну.

Отже, для “вищої”, “страти 2 і 3” та “нижчої страти” оцінки престижу по всіх показниках символічного стратифікаційного порядку у двох містах є майже ідентичними. Виключенням є “страти 4 і 5”, відмінності в оцінках престижу яких пояснюються тим, що вони різняться за своїм статусно-професійним складом, що й відображено в різних показниках символічного індексу (див. табл. 4.6.2.5), який є значно вищим у Донецьку для “страти 4” (4,00 проти 3,36 у Львові) та “страти 5” (2,92 проти 1,90).

4.6.3. Соціально-класова самоідентифікація, життєві стратегії та типи мобільної поведінки населення

Одним із завдань емпіричних розвідок було з’ясувати також *соціально-класову самоідентифікацію*, результати якої у цілому по масиву опитаних у двох містах представлені у табл. 4.6.3.1.

Серед усіх класових ідентитетів найвищим є показник суб’єктивної самоідентифікації із середнім класом (43% у Львові та 40% у Донецьку). Щодо обґрунтування такої ситуації, то слід зауважити, що у перехідних суспільствах важко точно визначити розмір середнього класу, окреслити його характерні риси та уподобання. Якщо не брати до уваги економічні показники, то основними характеристиками середнього класу є: високий рівень освіти, який проявляється у високій компетентності в певній сфері; високий ступінь адаптованості до умов, що постійно змінюються; схильність до таких демократичних цінностей, як свобода, підприємництво, пріоритет прав людини над правами держави; орієнтації на високі стандарти якості життя — як споживання, так і здорового способу життя [41]. Отже, у середньому класі втілюються най-

кращі риси професіоналізму, індивідуалізму та ініціативності. За даними різних соціологічних досліджень, які проводилися в Україні, до середнього класу можна віднести за об'єктивними показниками приблизно 12–15% населення.

Таблиця 4.6.3.1

Статусно-класова самоідентифікація населення (%)

Клас/верства	Львів	Донецьк
Вищий клас	2	2
Середній клас	43	40
Нижчий клас	9	10
Інтелігенція	7	4
Службовці	11	14
Підприємці	4	3
Керівники (менеджери)	3	1
Робітничий клас	10	17
Селяни	1	0
До жодного класу	2	2
Ваш варіант	1	1
Важко відповісти	7	6
Разом	100	100

Великий розрив між кількістю осіб, які самоідентифікують себе з середнім класом, і тими, кого туди можна віднести за об'єктивними показниками, пояснюється, ймовірно, психологією “серединності”. Мало хто наважується, як не важко переконатися з таблиці, відносити себе за рівнем доходу, матеріального благополуччя, символічним споживанням тощо до вищого класу (або багатих — 2% в обох містах) і, водночас не зараховує себе до нижчого класу — кожний 10–11-й. Детальніше класова самоідентифікація по виділених стратах у м. Львові та м. Донецьку виглядає наступним чином (див. табл. 4.6.3.2). При цьому віднесення респондентами себе до середнього класу є модальним для усіх страт.

Третина львів'ян (29%) “вищої страти” та більше половини донеччан (53%) обрали самономінацію “середній клас”, відповідно 6% і 13% — “вищий клас”. З керівниками (менеджерами) та підприємцями у Львові себе ідентифікували кожен п'ятий представник страти. Тоді як у Донецьку ідентитет “керівник (менеджер)” майже не обирався респондентами. І якщо у Львові в страту увійшли 15% інтелігенції, то у Донецьку майже такий самий показник службовців із високим рівнем освіти (17%).

У “страті 2” найбільша частка за середнім класом в інтелігенції (17% у Львові та 10% у Донецьку) — так себе позиціонували кваліфіковані спеціалісти з високим рівнем освіти та компетентності. Проте фіксуються й відмінності у розрізі міст — 14% львів'ян та 27% донеччан віднесли себе до класу службовців. Як у Львові, так і у Донецьку у “страті 2” ідентифікують в основному з службовцями, інтелігенцією і підприємцями.

Таблиця 4.6.3.2.

Класова самоідентифікація страт у розрізі м. Львова та м. Донецька (%)

Страти	Класова самоідентифікація												
	Вищий клас	Середній клас	Нижчий клас	Інтелегенція	Службовці	Підприємці	Керівники (менеджери)	Робітничий клас	Селяни	До жодного класу	Ваш варіант	Важко відповісти	Разом
Львів													
Вища страта	6	29	1	15	2	19	20	0	0	0	1	7	100
Страта 2	4	37	0	17	14	10	12	1	1	1	0	3	100
Страта 3	3	47	3	10	17	4	3	4	1	1	1	6	100
Страта 4	0	46	7	2	12	3	1	19	0	2	1	7	100
Страта 5	1	51	9	7	9	1	1	8	2	2	1	8	100
Нижча страта	1	32	21	1	5	1	0	17	4	6	2	10	100
Донецьк													
Вища страта	13	53	0	3	17	7	0	0	0	0	0	7	100
Страта 2	0	39	4	10	27	8	2	2	0	1	3	5	100
Страта 3	4	42	4	25	4	8	4	0	0	0	0	9	100
Страта 4	0	40	2	6	29	7	5	9	0	0	0	2	100
Страта 5	1	44	4	2	11	1	0	27	0	3	1	6	100
Нижча страта	0	34	18	4	8	0	0	23	0	0	2	11	100

У “*страті 3*” 25% донеччан та 10% львів’ян — інтелігентів, оскільки майже кожен третій у кожному місті зарахував себе до класу зайнятих переважно розумовою працею.

У “*страті 4*” кожен п’ятий львів’янин (19%) вважає себе “робітничим класом” та 12% відносять себе до службовців з числа допоміжного персоналу з середньою-спеціальною освітою. У Донецьку це співвідношення є таким: 29% до класу службовців і 9% до робітників. При цьому самоідентифікація з середнім класом у кожній аналізованій вище страті є майже ідентичною і її значення навіть зростає у кожній нижчій страті.

“*Страта 5*” у Львові має найвищий показник самоідентифікації з середнім класом (51%), оскільки студентська молодь, домогосподарки, пенсіонери свою приналежність до даного класу радше оцінюють через призму матеріального благополуччя їхньої сім’ї в цілому. Для Донецька цей показник також є доволі високим (44%), але третина ще й ідентифікувала себе з робітничим класом.

“*Нижчим класом*” найчастіше визнавали себе ті, які входили до “нижчої страти” (21% і 18% відповідно по містах), у цій же страті 17% львів’ян та 23% донеччан віднесли себе до робітничого класу. При чому для неї характерний також високий відсоток осіб (на рівні 10%), яким важко було визначитися щодо класової самоідентифікації.

Отже, загалом простежуються такі спільні тенденції у розрізі регіонів: по-перше, переважання самоідентифікації з “середнім класом”; по-друге, верхні страти часті-

ше називають себе “інтелігенцією”, “підприємцями” та “службовцями”, тоді як нижні — з “нижчим та робітничим класом”; по-третє, наявність незначної частки (переважно на рівні 7% по всіх стратах) індивідів, які не змогли самоідентифікуватись у запропонованому просторі класових ідентичностей.

Життєві стратегії виділених страт у соціальній структурі міст Львова та Донецька наведено в таблиці 4.6.3.3. Більшості населення двох аналізованих міст, притаманні активні життєві позиції та відповідно до них — стратегії досягнення та адаптації.

Таблиця 4.6.3.3

Життєві стратегії соціальних страт (%)

Страти	Життєві стратегії					
	Досягнення	Адаптація	Вживання	Ізоляція Ексклюзія	Важко від- повісти	Разом
Львів						
Вища страта	44	41	1	4	10	100
Страта 2	54	32	4	6	4	100
Страта 3	52	29	11	3	5	100
Страта 4	50	24	18	2	6	100
Страта 5	45	26	13	7	9	100
Нижча страта	27	23	20	14	16	100
Разом	43	27	14	7	9	100
Донецьк						
Вища страта	53	40	0	0	7	100
Страта 2	51	34	11	0	4	100
Страта 3	54	46	0	0	0	100
Страта 4	54	17	17	4	8	100
Страта 5	35	33	17	8	7	100
Нижча страта	26	27	20	15	12	100
Разом	39	30	15	8	8	100

Простежується також тенденція до збільшення частки осіб з активними життєвими стратегіями при просуванні по стратифікаційній ієрархії знизу до верху. Так, найвищу активність на рівні життєвих стратегій має “страта 2”, для більшої половини представників якої, порівню у двох містах, властиві стратегії досягнення, а для третини — стратегії адаптації. Найменш активною можна вважати “нижчу страту”, серед представників якої модальною є стратегія вживання (20%). Ця ж страта має найбільшу частку осіб, що перебувають у стані ексклюзії, — 14% і 15% відповідно по містах.

Життєві стратегії львів’ян та донеччан є майже ідентичними у відсотковому розподілі. Це означає, що приблизно 40% населення двох міст робить все, щоб підвищити добробут та якість життя, покращити своє соціальне становище в суспільстві, демонструючи стратегію досягнення. Приблизно третина львів’ян і донеччан намагаються зберегти вже досягнуте соціальне становище, дещо роблять для його покращення, якщо з’являються сприятливі обставини, тобто перебувають у стані соціальної адап-

тації до умов, що постійно змінюються. Кожен шостий (15%) демонструє стратегію виживання, адже забезпечує необхідний для життя прожитковий мінімум, оскільки для покращення становища немає жодних можливостей; і приблизно 8% (стратегія ексклюзії) не мають ні можливостей, ні бажання щось робити і змінювати у своєму житті. Ще приблизно ж стільки респондентів вагалися з вибором життєвої стратегії, яка властива саме їм на час дослідження.

Щодо міри задоволеності своїм соціальним становищем у суспільстві (див. табл. 4.6.3.4), то донеччани в цілому більше ним задоволені (41%), ніж львів'яни (23%), який оцінюється ними, найімовірніше, через призму задоволення своїм матеріальним достатком і є вищим саме у Донецьку як за статистичними даними, так і за результатами вибіркового досліджень. Оскільки це свого роду задоволеність своїм соціальним статусом у суспільстві, відповідно до якого індивід отримує певний рівень доходів, має чи немає можливості робити заощадження, а отже і оцінка впевненості чи невпевненості в завтрашньому дні з позицій гарантій та можливостей задовольнити свої найнеобхідніші потреби. Найбільше задоволені своїм життям представники верхніх щаблів соціальної ієрархії обох міст, ступінь незадоволеності поступово зростає від верхніх до нижніх страт. При чому приблизно третині респондентів взагалі важко сказати, задоволені вони своїм становищем чи ні.

Таблиця 4.6.3.4

Міра задоволеності своїм становищем у суспільстві (%)
(станом на травень 2008 року)

Міра задоволеності	Страти						
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта	Разом
Львів							
Скоріше не задоволений	18	20	31	47	39	56	40
Важко сказати, задоволений чи ні	31	35	42	41	37	30	37
Скоріше задоволений	51	45	27	12	24	14	23
Донецьк							
Скоріше не задоволений	17	15	8	29	39	44	33
Важко сказати, задоволений чи ні	30	39	34	29	23	21	26
Скоріше задоволений	53	46	58	42	38	35	41
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Оскільки в оцінках та орієнтаціях населення двох обласних центрів домінують стратегії досягнення та адаптації, остільки є підстави очікувати орієнтації та практики висхідної *мобільності* представників практично всіх страт. Як вже зазначалося, про реалізацію стратегії досягнення можна говорити у випадку, коли в житті індивіда реально відбулися певні зміни (наприклад, зміна місця праці, посади, професії, стилю та умов життя), тобто життєві стратегії та мобільна поведінка є взаємообумовленими. Стратегія адаптації, навпаки, притаманна в основному тим, хто задоволений в основному всім, що має на даний час, і тому не має намірів щось зміню-

вати в даний час, бо пристосувалися до нових умов, змін і почуваються комфортно у тій соціально-економічній ситуації, в якій зараз перебувають. Стратегія виживання характерна для вимушено мобільного типу, оскільки індивіди змушені були змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, сімейні обставини тощо). Стратегія ж ізоляції домінує серед “зневіренних”, тих, хто не має на даний час місця праці, хто готовий приступити до роботи, але тривалий час не може її знайти.

Структура та співвідношення зазначених життєвих стратегій впливає на соціальну мобільність індивідів, дає можливість аналізувати їх динаміку та спрямованість у сучасних умовах. Розглянемо *типи мобільної поведінки*, відмінності між ними у двох містах. Активними, реально мобільними є ті, хто порівняно недавно змінили місце роботи (посаду, професію, стиль життя тощо), що відповідають новим вимогам часу — таких в цілому по масиву опитаних у Львові та Донецьку є 10%. Тих, хто вимушено мобільний, тобто змушених змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, сімейні обставини тощо) у Львові 12% та 13% у Донецьку. Потенційно мобільними є 30% львів'ян та 27% донеччан, тобто третина у двох містах, які поки що нічого не змінили, але мають відповідні плани та можливості, які реалізують найближчим часом (закінчення навчального закладу, перекваліфікація, зміна місця праці, виїзд за кордон тощо). Пасивно-стабільний тип мобільної поведінки притаманний майже половині респондентів (46% та 41% по містах), котрі задоволені (або якоюсь мірою задоволені) тим, що мають на даний час (роботою, професією, рівнем життя тощо), тому не збираються нічого змінювати. Респонденти, котрі вказали на те, що не мають роботи, готові приступити до неї, але припинили пошуки роботи тому, що тривалий час не можуть її знайти і вичерпали всі можливості для її одержання, ідентифікувались як “зневірені” і таких 5% у Львові та 6% у Донецьку. Як бачимо, співвідношення типів мобільної поведінки є також майже ідентичними, як і життєві стратегії, на Сході та Заході України. Це є свідченням того, що за сучасних соціальних умов люди в різних регіонах суспільства відтворюють схожі, типові моделі поведінки, реалізують одні і ті ж життєві стратегії і в цьому полягають спільні риси.

Розглянемо пропорції різних типів мобільної поведінки для представників кожної із виділених страт (див. табл. 4.6.3.5). Для більше половини львів'ян (53%) та 43% донеччан, що входять до “*вищої страти*” характерним в основному є пасивно-стабільний тип мобільної поведінки — потенціал подальших переміщень ними майже вичерпаний. Проте на час проведення дослідження 10% респондентів покращували своє соціальне становище, відтворюючи реально мобільний тип поведінки. Потенційно мобільними є третина страти.

У “*страти 2*” найбільша частка реально мобільних індивідів серед усіх страт, тут кожний п'ятий (20% і 19%) змінював позицію у структурі зайнятості, її можна вважати найбільш мобільною на час проведення дослідження. Потенційно мобільними є майже третина по двох містах, але, загалом, більшість по страті (45% львів'ян та 46% донеччан) задоволена своїм соціальним становищем і відтворює пасивно-стабільний тип мобільної поведінки. Лише 4% львів'ян та 8% донеччан змушені були змінити життєвий уклад під впливом зовнішніх обставин.

Представники “*страти 3*” переважно стабільні, а іммобільні індивіди становлять 46% і 38% у двох містах. Порівняно з попередньою стратою тут скоротилася частка реально мобільних, активних осіб (10% у Львові), проте збільшилась частка потен-

ційно мобільних індивідів (35%). Вимушено мобільні становлять лише 7% і 12% по містах. У Донецьку ж знизилася частка тих, хто порівняно недавно змінили місце роботи (посаду, професію, стиль життя тощо) — 17% та зросла (до 33%) частка тих, хто мають відповідні плани і можливості, які реалізують найближчим часом.

Таблиця 4.6.3.5

Розподіл соціальних страт за типом мобільної поведінки (%)

Тип мобільної поведінки	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Львів						
Активний, реально мобільний	10	20	10	12	9	4
Активний, потенційно мобільний	33	29	35	33	33	19
Пасивно-стабільний	53	45	46	45	31	40
Активний, вимушений мобільний	4	4	7	8	15	27
“Зневірені”	0	2	2	2	10	10
Донецьк						
Активний, реально мобільний	10	19	17	9	14	2
Активний, потенційно мобільний	34	25	33	25	36	20
Пасивно-стабільний	43	46	38	60	41	46
Активний, вимушений мобільний	13	8	12	4	8	19
“Зневірені”	0	2	0	2	1	13
Разом	100	100	100	100	100	100

“Страта 4” у Донецьку на третину складається з пасивно-стабільного типу, у Львові таких близько половини (45%). Третина львів’ян (по 33%) у “страті 4 і 5” мають наміри здійснити найближчим часом реальну мобільну поведінку (у Донецьку це співвідношення по двох стратах — 25% і 36%).

При чому як вимушено мобільних, так і “зневірених” більше є у “страті 5” серед львів’ян (в цілому 25%), а донеччан всього 9%. При цьому, якщо у Донецьку тих, хто не має роботи і припинив її пошуки в страті всього 1%, то у Львові таких 10%. Останній показник пояснюється тим, що в страті значний відсоток пенсіонерів, безробітних і домогосподарок, які перебувають поза ринком праці.

Такі ж тенденції спостерігаємо у “нижчій страті”: 10% львів’ян без роботи, а ще 27% змушені були змінити свій життєвий уклад не за власним бажанням, а через зовнішні обставини і швидше за все у зв’язку з виходом на пенсію, у Донецьку відповідно таких 13% та 19% представників страти. При цьому, майже половина представників “нижчої страти” (40% і 46%) задоволені існуючим станом речей і не планують переміщень у стратифікованому просторі зайнятості. Практично рівна кількість осіб з потенційно мобільною поведінкою (тих, хто ще прагне змін на краще) 19% та 20% відповідно по містах.

Отже, для всіх страт характерним є переважання пасивно-стабільного типу мобільної поведінки. Найбільше реально мобільних львів’ян є у “страті 2” та донеччан

Таблиця 4.6.3.7

Життєві стратегії в залежності від віку (%)

Життєві стратегії	Вік						
	18-24	25-29	30-39	40-49	50-59	60 і старше	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8
Львів							
стратегія досягнення	64	57	53	43	37	20	44
стратегія адаптації	15	24	27	30	32	32	27
стратегія виживання	7	9	13	13	17	19	13
стратегія ізоляції	5	3	2	6	4	17	7
важко відповісти	9	7	5	8	10	12	9
Донецьк							
стратегія досягнення	61	55	41	44	35	16	39
стратегія адаптації	19	26	32	37	33	30	30
стратегія виживання	8	11	20	10	18	20	15
стратегія ізоляції	3	0	2	3	8	22	8
важко відповісти	8	8	5	6	6	12	8
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Потенційно пасивних, “зневірених” найбільший відсоток серед осіб віком понад 50 років (відповідно 15% та 21% по містах). Отже, найбільш активними є молодь та особи середнього віку, які докладають зусилля для покращення свого соціального становища у суспільстві, а отже реалізують в основному стратегію досягнення. Старше ж покоління не схильне вже щось кардинально змінювати, не маючи ані можливостей, ані відповідних життєвих шансів. Саме для них найбільшою мірою властиві стратегії виживання та ізоляції у суспільстві.

Життєві стратегії індивідів різної статі у двох містах майже ідентичні. 40% як чоловіків, так і жінок має наміри покращувати своє соціальне становище, тобто мають відповідні плани і можливості, які реалізують найближчим часом. Третина львів'ян та донеччан двох статей намагаються зберегти вже досягнуте становище, адаптувавшись до певних соціальних умов. Хоча стратегії виживання більш властиві львів'янкам (16,3%), а тих, хто не має ні можливостей, ні бажання щось змінювати у своєму житті, більше серед донеччанок (9,3%).

І в цьому порівняльному аналізі соціальних ієрархій міст Львова та Донецька ми можемо використовувати таку ж класифікацію страт, яка була вже попередньо розроблена і обґрунтована у підрозділі 4.4. Тобто “вища страта — підприємці та керівники”, “страта 2 — спеціалісти”, “страта 3 — сильні адаптанти”, “страта 4 — слабкі адаптанти”, і “нижча страта — екслюзанти”. Відмінності у характеристках та соціальному портреті зафіксовано для “страсти 5” — у Львові — це страта “претенденти”, а у Донецьку “робітники”.

Отже, структурні та динамічні аспекти стратифікаційних порядків аналізувалися на основі чотирьох досліджень. Починаючи з 2002 року, коли вперше було проведено дослідження щодо структурування соціальної ієрархії міста Львова, йшлося про застосування однокомпонентного підходу, коли визначалася позиція індивідів у соціальному просторі в контексті трьох стратифікаційних порядків (середньомісячний дохід, владний адміністративний статус та рівень освіти). В результаті було виділено та обґрунтовано соціальні портрети 8 страт у 2002 та 6 страт у 2003 році. Відсутність за результатами обстеження 2003 року виокремлених у 2002 році двох страт, що об'єднували дрібних підприємців та тих, хто обирає середні позиції на запропонованих шкалах, може пояснюватися їхньою незначною часткою, яка була в межах статистичної похибки вибірки, а також інтенсивним рухом індивідів у стратифікаційних порядках. Ці обставини сприяли вдосконаленню методики обстеження.

У 2006 та 2008 роках була застосована нова методика на основі позиційно-диспозиційного підходу (двокомпонентна кон'юнкція), завдяки якій вже на підставі 5 базових стратифікаційних порядків (економічного, владного, символічного, соціального і культурного), а в цілому 15 критеріїв нерівності відбулося переструктурування соціальної ієрархії.

Повторні обстеження дозволили виявити як динаміку стратифікаційних процесів, так і ступінь сталості соціальних утворень.

Визначено позицію страт у соціальній ієрархії Львова на основі зваженого стратифікаційного індексу, який розрахований на основі трьох показників для економічного, владного, символічного, соціального та культурного стратифікаційних порядків. Найвищі позиції обіймають ті, хто має високі індекси зазначених порядків, і навпаки у нижчих стратах респонденти з низькими середніми показниками. На основі цих індексів побудовані та обґрунтовані стратифікаційні профілі кожної з шести соціальних страт, які не накладаються одна на одну. Емпірично встановлені консистентність “вищої” та “нижчої” страт та неконсистентність середини соціальної ієрархії.

Зроблено оцінку самоідентифікації власного соціального статусу й ідентичності. З'ясовано, що респонденти схильні радше підвищувати самооцінку власних статусних позицій, аніж її занижувати. Майже кожен третій ідентифікував себе з середнім “класом”, обґрунтовуючи це в основному середнім рівнем доходів. Кожен десятий із респондентів не зміг визначитися у запропонованому просторі класових ідентичностей. Зазначені тенденції характерні для двох аналізованих років.

Аналіз життєвих стратегій, мобільного потенціалу та рівня наявної соціальної адаптації соціальних страт засвідчує, що більшості населення міста притаманні активні життєві позиції та відповідно до них — стратегії досягнення та адаптації. Простежується також тенденція до збільшення частки осіб з активними життєвими стратегіями при просуванні по стратифікаційній ієрархії знизу догори. Порівняльний аналіз двох досліджуваних років свідчить, що для всіх страт характерним є переважання пасивного типу мобільної поведінки. Найбільше реально та потенційно мобільних індивідів у серединних стратах. Спостерігається також зростання частки осіб із вимушеним типом мобільної поведінки від “вищої” до “нижчої” страт. Найактивнішими є особи середнього віку. Очевидно, що рівень соціальної адаптації (рівень задоволення потреб) здатен виступати самостійною диференціальною ознакою, тобто може вводитися у методику багатовимірного аналізу в статусі самостійного стратифікаційного порядку.

Спільне та відмінне у стратифікаційних порядках за двокомпонентною кон'юнкцією в регіональному розрізі виявлялося в дослідженні, що було проведене у 2008 році за аналогічною методикою також у місті Донецьку і дало підстави для таких висновків:

У Донецьку також було виділено шість страт, які за кількісним наповненням дещо відрізняються від страт Львова. За професійно-кваліфікаційним, соціально-демографічним складом страти міст є майже ідентичними, за винятком “страти 5”, яка у Львові на три чверті складається з економічно незайнятих верств населення, а донецька страта в цілому є стратою кваліфікованих та некваліфікованих робітників. “Вища страта” та “нижча страти” є найбільш консистентними в обох містах, тоді як інші характеризуються високим ступенем неконсистентності.

Особливостями соціально-статусної та класової ідентифікації стратифікаційних утворень у двох містах є переважання самоідентифікації з “середнім класом”; верхні страти частіше називають себе “інтелігенцією”, “підприємцями” та “службовцями”, тоді як нижні — “нижчим” та “робітничим класом”.

Життєві стратегії львів'ян та донеччан є майже ідентичними. Приблизно 40% населення двох міст робить все, щоб підвищити добробут та якість життя, покращити своє соціальне становище в суспільстві, демонструючи стратегію досягнення. Майже третина львів'ян і донеччан намагаються зберегти вже досягнуте соціальне становище, намагаються його покращити тоді, коли з'являються сприятливі обставини. Кожному шостому львів'янину та донеччанину властива стратегія виживання, адже забезпечує необхідний для життя прожитковий мінімум, оскільки для покращення становища немає жодних можливостей; а кожен 12–13 респондент не має ні можливостей, ні бажання щось робити і змінювати у своєму житті (стратегія ексклюзії). При цьому стратегії досягнення та адаптації в цілому характерні для верхніх страт, тоді як виживання і ексклюзії — для нижніх страт соціальної ієрархії двох міст. Співвідношення типів мобільної поведінки у регіональному розрізі є схожими на Сході та Заході України. Це є свідченням того, що за сучасних соціальних умов люди в різних регіонах суспільства відтворюють типові моделі мобільної поведінки, реалізують одні і ті ж життєві стратегії і в цьому полягають спільні риси.

Обґрунтовані такі номінації для кожної з виділеної страт у двох містах: “вища страта — підприємці та керівники”, “страта 2 — спеціалісти”, “страта 3 — сильні адаптанти”, “страта 4 — слабкі адаптанти”, “страта 5 — претенденти” у Львові, а у Донецьку “страта 5 — робітники” і “нижча страта — ексклюзанти”.

Література

1. Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций: курс лекций / В.А. Ядов. — СПб: Интерсоцис, 2006. — 112 с.
2. Bourdieu P. Social Space and Symbolic Power // P. Bourdieu in Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology. — Stanford: Stanford University Press, 1990. — P. 123–139.
3. Коваліско Н. Можливості поєднання кількісних і якісних підходів до вивчення соціальної стратифікації / Н. Коваліско // Соціальні виміри суспільства. — К: Ін-т соціології НАН України. — 2006. — Вип.9. — С. 86–96.

4. *Семенова В.В.* Качественные методы в социологии / В.В. Семенова // Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности.. — М.: “Добросвет”, “Книжный дом “Университет”, 1998. — Гл. 6. — С. 387–449.
5. *Белановский С.А.* Глубокое интервью. Учеб. пособ. / С.А. Белановский. — М.: Николо-Медиа, 2001. — 320 с.
6. *Готлиб А.С.* Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы / А.С. Готлиб. — М.:Флинта: МПСИ, 2005. — 384 с.
7. *Скокова Л.* Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід / Л. Скокова. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. — 204 с.
8. *Симончук Е.* Рабочий класс в Украине: хроника потерь / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 4. — С.5–25.
9. *Machonin P., Tusek M.* A Historical Comparison of Social Structures in the Czech Republic in the Years 1984 and 1993 //Czech Sociological Review. — 1994. — № 2. — P. 149–172.
10. *Шкаратан О.И., Сергеев Н.В.* Реальные группы: концептуальный подход, эмпирическое исследование / О.И. Шкаратан, Н.В. Сергеев // Общественные науки и современность. — 2000(а). — № 5. — С. 33–45.
11. *Макеев С.А.* Структура пространства жизненных шансов и возможностей / С.А. Макеев // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание; под ред. О.Д. Куценко. — Х.: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2004. — С. 242– 250.
12. *Бююль А., Цефель П.* SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей / А. Бююль, П. Цефель. — Москва-Санкт-Петербург-Киев: Торгово-издательский дом Ріа Soft, 2002. — 659с.
13. *Кендалл М. Дж., Стьюарт А.* Многомерный статистический анализ и временные ряды / М. Дж. Кендалл, А. Стьюарт. — М.: Наука, 1976. — 736 с.
14. *Шкаратан О.И., Сергеев Н.В.* Реальные группы в социальной структуре современной России / О.И. Шкаратан, Н.В. Сергеев // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность; под ред. Т.И. Заславской. — М.: Москов. высш. школа соц. и экон. наук, 2000. — С. 253–265.
15. *Орлов А.И.* Заметки по теории классификации / А.И. Орлов // Социология 4М. — 1991. — № 2. — С. 28–49.
16. *Угольницкий Г.А.* Модели социальной иерархии / Г.А. Угольницкий. — М.: Вузовская книга, 2000. — 88 с.
17. Соціально-професійний склад населення [Електронний ресурс]: за даними Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України; ред. О.Г. Осауленко. — Режим доступу: http://www.d-m.com.ua/05_08_04.htm; Соціально-економічне становище Львівщини у січні-травні 2008 року (частина 2) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.stat.lviv.ua/ukr/si/oper/soc_ek.php
18. *Вебер М.* “Объективность” социально-научного и социально-политического познания // Избранные произведения / Макс Вебер. — М., 1990. — С. 345–414.

19. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: социальный механизм трансформации: учеб. пособ. / Т.И. Заславская. — М.: Дело, 2004. — 400 с.
20. *Тихонова Н.Е.* Социальная стратификация российского общества: ресурсный подход (матер. VII междунар. науч. конф. “Модернизация экономики и государство”) [Электронный ресурс] / Н.Е. Тихонова. — М.: Гос. ун-т. — (2006а) — Режим доступа: http://hse.ru/temp/2006/04_04-06_conf_texts.shtml. — Заголовок з екрану.
21. *Богомолова Т.Ю., Тапилина В.С.* Экономическая стратификация населения России в 90-е годы: динамический аспект / Т.Ю. Богомолова, В.С. Тапилина // Социологические исследования. — 2001. — №6. — С. 32–43.
22. *Беляева Л.А.* Социальные слои в России: опыт кластерного анализа [Электронный ресурс] / А.Л. Беляева. // Социологические исследования. — 2005. — №12. — Режим доступа до журн.: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/12-2005/belyaeva.pdf>.
23. *Патракова А.* Статусные неконсистентности / А. Патракова // Новые социальные неравенства; под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2006. — С. 270–289.
24. *Українське суспільство 1992–2006 (соціологічний моніторинг)* / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. — К.: Ін-тут соціології НАН України, 2006. — 578 с.
25. *Симончук Е.В.* Средний класс: люди и статусы / Е. Симончук. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
26. *Бродська С.С., Оксамитна С.М.* Класова самоідентифікація населення України / С.С. Бродська, С.М. Оксамитна // Наукові записки. Соціологічні науки. — 2001. — Т. 19. — С. 44–49.
27. *Коваліско Н.В.* Регіональна трудова мобільність / Н.В. Коваліско, А.Г. Хоронжий—Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. — 165 с.
28. *Кузнецов П.С.* Методика измерения социальной адаптации / П.С. Кузнецов // Социология: 4М. — 1997. — № 9. — С. 146–162.
29. *Стегній О.Г., Чурилов М.М.* Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження / О.Г. Стегній, М.М. Чурилов. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. — 217 с.
30. *Кононов І.* Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 57–78.
31. *Долішній М.І.* Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці (теорія і практика) / М.І. Долішній, С.М. Злупко, Т.Б. Токарський. — Львів: Вид-во Львів. ін-ту внутр. справ, 1997. — 340 с.
32. *Рудченко І.В.* Регулювання зайнятості населення в містах України / І.В. Рудченко // Вісник Донецького державного університету управління. — 4(42). — 2007. — С. 121–127.
33. Соціально-професійний склад населення [Електронний ресурс]: за даними Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України; ред. О.Г. Осауленко. — Режим доступу: http://www.d-m.com.ua/05_08_04.htm; Соціально-економічне становище Львівщини у січні-травні 2008 року (частина 2) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.stat.lviv.ua/ukr/si/oper/soc_ek.php.

34. Розподіл населення за видами економічної діяльності та статусом зайнятості [Електронний ресурс]: за даними Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України; ред. О.Г. Осауленко. — Режим доступу: http://www.d-m.com.ua/05_08_04.htm.
35. Розміщення продуктивних сил України [Електронний ресурс]: навч.-метод. посіб. для самот. вивч. дисц. / С.І. Дорогунцов, Ю.І. Пітюренко, Я.Б. Олійник та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — 364 с. — Режим доступу: <http://studentbooks.com.ua/content/view/908/76/1/3/#11054>.
36. Донецька область (загальні відомості) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dpa.dn.ua/sta/g4/62-STA05.html>.
37. Регіональний людський розвиток: Стат. бюл. / Держ. ком. статистики України; відп. за вип. І Калачева. — К., 2008. — 45 с.
38. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008 (соціологічний моніторинг) / Є. Головаха, Н. Паніна. — К., 2008. — 85 с.
39. Зароботна плата. Економіка Донецької області за январть-апрель 2008 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://donetskstat.gov.ua/region/ek.php?dn=0408>.
40. Оплата праці. Соціально-економічне становище Львівщини у січні-травні 2008 року (ч. 2) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.stat.lviv.ua/ukr/si/oper/soc_ek.php?id_news=1369&vid=4.
41. *Макеев С.* О надежде на средний класс говорить не приходится [Електронний ресурс] / С. Макеев. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=3&op_id=89#89.
42. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні // Україна модерна [Я. Грицак, А. Портнов, В. Сусак]. — Київ–Львів: Критика, 2007. — 361 с.
43. *Черниш Н., Маланчак О.* Поколінські моделі особистісних ідентичностей: регіональні виміри / Н. Черниш, О. Маланчак // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць / наук. ред. В.С. Бакіров, В.Л. Арбеніна та ін. — Х.: Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2003. — С. 254–260.
44. *Кононов І.* Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення / І. Кононов // Україна модерна. Спецвипуск: Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. — Київ–Львів: Критика, 2007. — С. 12–21.
45. *Кононов І.* Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 2. — С. 72–97.

Запитання для самоконтролю

1. Стратегії поєднання різноманітних теоретичних підходів у соціологічних дослідженнях.
2. Сутність “компліментарного” підходу Дж. Гурвіча та “аналітичного теоретизування” Дж. Тернера.

3. Використання універсального дослідницького інструменту — побудова універсальних дослідницьких прийомів на засадах різноманітних теорій.
4. Інтегральні соціологічні теорії в поясненні соціальної нерівності.
5. Досвід поєднання кількісних та якісних методів у комплексному дослідженні.
6. Суть кластерного та ентропійного аналізу та можливості їхнього застосування для вичення стратифікаційних порядків.
7. Переваги багатовимірного підходу до дослідження стратифікації суспільства.
8. Суть авторської методики багатовимірного аналізу соціальної стратифікації.
9. Позиціонування населення у просторі нерівності регіону. Стратифікаційна ієрархія населення м. Львова у 2002–2003 рр.: порівняльний аналіз позиційного підходу.
10. Стратифікаційна ієрархія населення м. Львова у 2006 та 2008 році та застосування складнішої структура самого “простору нерівності”, а саме позиційно-диспозиційного підходу.
11. Соціально-демографічні характеристики та статусно-професійний склад страт.
12. Стратифікаційна структура російського суспільства Т. Заславської, Т. Богомолової та В. Тапіліної, Т. Беляєвої.
13. Ресурсний підхід Н. Тихонової у виділенні страт.
14. Композиція страт м. Львова, виділених різними методами кластеризації.
15. Консистентність/неконсистентність статусних позицій.
16. Стратифікаційний профіль соціальних страт м. Львова
17. Соціально-статусна та класова ідентичності страт.
18. Самоідентифікація з середнім класом.
19. Життєві стратегії, мобільний потенціал та рівень наявної соціальної адаптації соціальних страт. Життєві стратегії соціальних страт.
20. Індeksi потенційної мобільності за стратами. Розподіл соціальних страт за типом мобільної поведінки Життєві стратегії львів'ян в залежності від типу мобільної поведінки.
21. Рівень наявної соціальної адаптації індивідів, які складають страти.
22. Стислі характеристики страт за підсумками емпіричних досліджень соціальної структури регіону у 2006 та 2008 роках.
23. Стратифікаційні порядки Львова та Донецька: спільне та відмінне.
24. Загальне та особливе в соціально-економічному потенціалі Львівського та Донецького регіонів.
25. Індeksi та рейтинги індексів складових частин людського розвитку в 2008 році в розрізі двох регіонів.
26. Соціальна стратифікація міста Львова та Донецька.
27. Стратифікаційна ієрархія населення м. Львова та м. Донецька у 2008 році.
28. Соціально-класова самоідентифікація, життєві стратегії та типи мобільної поведінки населення.

Розділ 5

Комплексна кон'юнкція у вивченні стратифікації: позиції, диспозиції, практики

- 5.1. Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків*
- 5.2. Локалізація страт у просторі соціальних практик*
- 5.3. Стратифікаційний порядок за кон'юнкцією “позиції & диспозиції & практики”*
- 5.4. Соціально-демографічні характеристики страт*

5.1. Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків

Третій компонент, визначений у дослідженні як “практики”, завершує формування комплексної кон'юнкції у вивченні стратифікації, надаючи їй концепції багатовимірності остаточного вигляду. У розділі розглянуто ряд сюжетів: короткий огляд теоретичних трактувань поняття “практики”; локалізація страт, виділених за кон'юнкцією “позиції & диспозиції” в просторі практик; виокремлення і характеристика страт на основі комплексної кон'юнкції “позиції & диспозиції & практики”.

Незважаючи на те, що поняття “практика” було легітимним в марксистській філософії і йому була присвячена численна література у 60-х — 80-х роках минулого століття, публікація у 1997 році статті В. Волкова про концепцію практик в соціальних науках у журналі “Соціологічні дослідження” стала новиною на пострадянському соціологічному просторі [1]. Новиною хоча б тому, що давала уявлення про різноманіття шкіл та напрямів в соціогуманітарних науках, які використовували поняття практик для опису та пояснення світу індивідів та взаємодій між ними. Відкрилася, іншими словами, багата палітра смислових відтінків, що утворювала окремі й розвинені словники, які дозволяли говорити про соціальне в особливій манері та з незвичною інтонацією. Власне групі Санкт-Петербурзьких соціологів на чолі з В. Волковим та О. Хархординим й належить не те що монополія, але пріоритет в реферуванні та креативній інтерпретації відповідної зарубіжної літератури й проведенні релевантних тем і емпіричних обстежень. Вже зі змісту згадуваної статті, а ще більше після публікації їхньої монографії “Теорія практик” [2] стало зрозумілим, що йдеться не про одну концепцію чи теорію, а про сімейство і суто філософських, і соціально-філософських, і соціологічних розробок у контексті “прагматичного повороту”, на якому наполягають ті вчені, які ідентифікують себе з цим напрямом суспільної думки — Х. Шуберт з університету Потсдаму говорить навіть про ренесанс прагматизму в сучасну добу, а витoki прагматизму в соціології вбачає в концепціях Ч. Кулі та Дж. Міда [3, С.51]. В названій монографії 15 розділів, в яких систематично представлені погляди конкретних авторів — М. Хайдегера, Л. Вітгенштейна (два розділи), М. Мосса, Н. Еліаса, Г. Райла, М. Полані, М. Фуко (два розділи), Ж. Дельоза, М. де Серто, Д. Скотта, П. Бурдьє (два розділи), А. Макінтайра, Л. Болтанські, Л. Тевено, Б. Латура. Список, очевидно, неповний, адже проігнорований доробок Е. Дюркгайма, хоча є в науковій літературі роз-

логі інтерпретації його трактувань практик [4]; побіжно згадується Е. Гіденс; цитується, але не аналізується концепція Т. Шатцкі [5].

Проте і перелічених авторів цілком достатньо для того, щоб отримати необхідну сукупність знань про предмет, а також упевнитися в тому, що перебування усіх цих безумовних філософських й соціологічних авторитетів під загальною парасолькою “Теорія практик” наскільки виправдане, настільки ж і випадкове. Чи не єдине, що їх об’єднує, це поняття “практика”, проте все інше роз’єднує: і вихідні методологічні принципи, і стиль та словник міркувань про практики, і теоретичні висновки. Втім, інакше і бути не могло — самобутні мислителі та дослідники створювали різні ментальні конструкції та картини світу.

Із такої констатації і починає свою статтю А. Реквітц [6], намічаючи програму конструювання якщо і не остаточної, то єдиної теорії соціальних практик. Її основні моменти полягають у наступному. По-перше, теорія практик представляє собою різновид культуральної теорії (cultural theory), яка в особливий спосіб описує і пояснює соціальний порядок. На відміну від теорії раціонального вибору, яка акцентує увагу на усвідомлених цілях індивідів, що діють, від функціоналізму Т. Парсонса з його орієнтованою на норми теорією дії, культуральна теорія трактує соціальний порядок як такий, що вкорінений у колективні когнітивні і символічні ментальні утворення, згідно з якими індивіди приписують значення і смисли подіям і ситуаціям, а значить і ведуть себе відповідно до них [6, С.245–246]. Взагалі теза про те, що прагматична соціологія є переважно соціологією культури, не заперечується, а її обґрунтування знаходять як у спільних працях Л. Болтанскі і Л. Тевено, так і в спільних роботах цих авторів з іншими колегами, як це показує в своїй статті І. Сілбер [7].

По-друге, А. Реквітц розрізняє чотири версії культуральної теорії, за кожною з яких наявна авторитетна філософська, антропологічна, семіотична, феноменологічна та соціологічна традиція: менталізм (дослідник зосереджується на когнітивних структурах та актах інтерпретації), текстуалізм (соціальне репрезентоване системою знаків і символів, дискурсами та комунікаціями і являє собою певний текст), інтерсуб’єктивізм (соціальне як взаємодії індивідів), теорія практик. В останній соціальний порядок інтерпретується як порядок практик, а самі практики це: “рутинізований тип поведінки, який складається з кількох елементів, що пов’язані один з одним: форм тілесної активності, форм ментальної активності, “речей” та їх використання, фонове знання у формі розуміння, знаю як, стану емоцій та мотиваційного знання. Практики — спосіб готувати їжу, споживати, працювати, інвестувати, піклуватися про себе або про інших тощо — утворює, так би мовити, “блок”, чиє існування з необхідністю залежить від існування і специфічного взаємопов’язання цих елементів і який не може бути редукований до жодного з цих простих елементів” [6, С.249–250].

По-третє, хоча йдеться про звичні речі — тіло, розум, знання, дискурс, структура/процес, актори — в теорії практик їм дається незвична трактовка. Так тілесна та емоційна активність надають світові людей наглядної впорядкованості, вона унаочнює соціальний порядок. Практиками є і різновиди ментальної активності (способи розуміння й інтерпретації, знання як що робиться, способи чогось бажати і чогось прагнути), а також зразки користування речами. В теорії практик немає потреби говорити про індивіда як такого, що слідує правилам, чи виконує ролі — він є просто точкою перетину різноманітних рутинізованих тілесних та ментальних дій

[6, С. 250–257]. По-четверте, конструювання теорії практик обов'язково потребує розгляду ефектів теорії. Мається на увазі той образ соціального світу, який пропонує теорія практик, і ті наслідки, що випливають з її словника для організації емпіричних обстежень [6, С. 257–259].

Між тим, В. Волков та О. Хархордін приписали А. Реквітцу прагнення, яке у нього відсутнє — нібито теорія практик намагається пояснювати соціальний світ [2, С. 32–33]. Сам же викладач Інституту соціології Гамбурзького університету тут дуже обережний. Теорія це насамперед словник для формулювання емпірично релевантних тверджень, а також для уточнення і зміни нашого саморозуміння [6, С. 257]. Звісно, будь-яка теорія утверджує певну онтологію — і цей сюжет детально розробляє Т. Шатцкі, один з найавторитетніших фахівців в цій галузі [8].

Онтологія це послідовне і систематичне розмірковування над тим, що являє собою соціальне, з чого саме (з яких елементів) складається світ людей. Підсумувавши найзагальніші відповіді, Т. Шатцкі формулює онтологію місць (site ontology), де кожне місце є нічим іншим як практикою, а суспільство — мережею місць. Практики (релігійні, політичні, економічні, приготування їжі тощо) представляють собою складні утворення, в яких розрізняють комплекс розумінь, адекватних діям, колекцію правил та “телеоафективну структуру”, тобто нормативну, ієрархічно впорядковану систему цілей, проектів, завдань, емоційних станів [8, С. 191–192]. Отже, світ взаємодій між людьми, це світ різноманітних практик (суто фізичних дій і суто ментальних конструкцій), сплєтених у щільну мережу.

Знаменно, що у adeptів прагматичної соціології майже не знаходимо намагання розмежувати поняття “практики” та “дії”. Вважається достатнім вказати на вельми впливову традицію, яка легітимізує поняття дії у рамках “великої” або ж макротеорії, започаткованої М. Вебером, продовженої Т. Парсонсом та Ю. Хабермасом. Практики ж належать до макрорівня, на якому треба рахуватися не тільки з генералізованими смислами та значеннями на штиб габітусу П. Бурдьє, а й з ситуативними ментальними схемами та емоційними станами. Проте, як тільки проголошена така приналежність, то одразу ж виникає проблема співвідношення макро (у вигляді “структури”) та мікро (у вигляді “практик”).

Структура традиційно вважається більш “сильним” концептом: вона детермінує практики, вона є і ключем до їхнього пояснення. Втім, як пропонує Т. Берард, взаємини тут складніші і потребують акуратного синтезу макротеоретичних міркувань Е. Гіденса та П. Бурдьє з мікротеоретичним досвідом етнометодології [9]. До того ж не очевидно, які саме практики детермінуються якими структурами, принаймні тут потрібен ретельний емпіричний аналіз, на кшталт зробленого Ф. Кірчбергером щодо культурного споживання (відвідування музеїв та художніх галерей) [10]. Реально здійснюваний рух до поєднання макро та мікро в конкретних дослідницьких проєктах вимагає й відповідного концептуального пояснення, як це зробив, наприклад, Р. Коллінз у своїй статті “Ситуаційно обумовлена стратифікація: макро-мікро теорія нерівності” [11].

Найсистематичніше практики фіксувалися й описувалися в дослідженнях стилів життя [12; 13; 14; 15; 16], тобто форм і зразків споживання речей та оперування ними, а відносно недавно ще й в межах напрямку, що його називають “соціологією речей” і пов'язують з працями Б. Латура [17]. Увага до тематики стилю життя в контексті досліджень соціальної структури та стратифікаційних порядків в соціології в останні де-

сятиліття почала стійко зростати. Стиль життя, який трактують як сукупність стійко відтворюваних зразків поведінки, різного роду практик, став предметом розгляду багатьох дослідників в їхньому прагненні подолати труднощі соціально-структурного аналізу в умовах соціальних змін та дозволяє зафіксувати взаємозв'язок соціальної нерівності й стилю життя, адже відтворення стратифікаційних порядків відбувається через соціальні практики як відносно стабільні форми організації повсякденного життя в межах структури заданої життєвої ситуації з урахуванням доступних ресурсів.

Інакше кажучи, стилі життя співвідносні із поділом суспільства на класи та страсти фактично являють собою певну їх субкультуру (П. Бурдьє віддає перевагу терміну “габітус”). Однак останні два десятиліття більш популярні трактовки стилю життя як важливої частини теорій індивідуалізованого суспільства, згідно з якими в сучасних умовах розвинених країн соціальні практики більшою мірою визначаються волонтаристськими схильностями індивідів, а не чинником соціальної нерівності. Тобто йдеться про індивідуалізацію практик відповідно до споживчих смаків, стандартів, відношення до релігії, політики, здоров'я, ціннісних орієнтацій індивіда.

У вітчизняній соціології існують тенденції, по-перше, ототожнювати стиль життя з певною субкультурою соціальної групи, а по-друге, посилатися на неї в процесі вивчення споживчої поведінки. Багато в чому це наслідок впливу радянської соціології способу життя, надзвичайно популярної в 1960–1980-х роках, аналізу якої були присвячені десятки монографій і сотні статей, зокрема О. Шкаратана, Е. Орлової, О. Яніцького, Л. Когана, І. Бестужева-Лади [18].

Українські соціологи Р. Ануфрієва, Є. Головаха, О. Донченко, О. Злобіна, М. Кирилова, О. Кронік, Н. Паніна, В. Рибаченко, Л. Сохань, В. Тихонович, А. Угримова, М. Шульга у колективній монографії “Стиль життя особистості. Теоретичні і методологічні проблеми” [19], яку можна вважати однією з перших вітчизняних спроб соціологічного осмислення досліджуваної проблеми, стиль життя розглядали як індивідуально-особистісний прояв соціально-типового, як своєрідний відбиток мікросередовища, в якому розгортається життєдіяльність особистості. У такому контексті реалізується діяльнісний принцип розуміння стилю життя, простежується взаємозв'язок цього поняття з категоріями способу життя, життєдіяльності, життєвої програми, життєвого плану, концепції життя, активної життєвої позиції особистості.

На думку Н. Паніної [20, С. 6], у стабільному суспільстві стилі життя членів спільноти регулює ціннісно-нормативна система як безпосередньо — через рольові експектації щодо поведінки людей із різними соціальними статусами, так і опосередковано — формуючи свідомість (ціннісні орієнтації, настанови, життєві цілі, тобто ідеальні моделі способу життя, що дають змогу подумки підготуватися до успішного виконання соціальних ролей). Натомість у нестабільному суспільстві, де ціннісно-нормативна система зазнає руйнування і виникає стан аномії, стилі життя зумовлюються передусім особливостями індивідуальної свідомості. Вирішальну роль набуває афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості та поведінки людей, життєдіяльність яких здійснюється у дезорганізованому суспільстві. Адже за умов розладнання звичного механізму адаптації детермінація стилів життя відбувається не через пристосування до соціальних норм, а на основі індивідуальних ціннісних преференцій та ціннісних орієнтацій, що і є, власне, підґрунтям для кристалізації нової ціннісно-нормативної системи суспільства. Важливою

характеристикою соціального статусу за умов суспільних перетворень є невизначеність. У пошуках основних цінностей виникає часта зміна критеріїв соціального статусу. За умов фактичної відсутності нормативної регуляції способу життя принциповою рисою стилю життя є нестійкість. Своєю чергою, ціннісні орієнтації людей здебільшого визначаються їхнім загальним психічним станом, соціальним самопочуттям і психічним здоров'ям.

Л. Бевзенко виділяє декілька значимих аспектів, що диференціюють різні підходи до концептуалізації стилю життя [21, С. 10–11]. Не претендуючи на завершеність пропонованої схеми, автор розглядає їх:

1. За принципом чинника, що детермінує стиль життя і виділяє напрями та їх представників: психологічну (А. Адлер, К. Юнг та інш.), соціальну (М. Вебер, Г. Зіммель, П. Бурдьє) та культурну детермінацію (З. Бауман, У. Бек, Е. Гіденс);
2. За функціональним навантаженням виділяє комунікативний зріз як головну функцію стилю життя в сучасному суспільстві, який демонструє приналежність до певного класу, страти через певні символічні жести, знаки (Т. Веблен, Ж. Бодрійєр).

Автор розглядає простір існуючих концептуалізацій стилю життя і доповнює теоретичними конструкціями (модель життєвого успіху, базові культурні смисли, соціокультурний дисбаланс, практиковані цінності тощо), що дають методологічні підстави для дослідження процесів трансформації простору та різного типу стилів життя в кризовій ситуації.

Сьогодні класифікація стилів життя — це не стільки самостійна мета досліджень, а все частіше приналежність до тієї або іншої “стильової” групи, що відіграє в них роль пояснюючого чинника. Такий підхід популярний не тільки серед соціологів, але і серед фахівців у сфері психології, маркетингу, політології. У дослідників ринку сукупність методик, за якими виявляють різні групи споживачів за поведінкою, перевагами, мотивами і т.д. отримала назву “психографіка” [22]. І, хоча питання про те, наскільки вивчення стилів життя і психографіка співпадають, ще досі дискусійне, термін цей починає закріплюватися в соціологічних текстах [15].

На думку О. Резніка [23, С. 190–191], в сучасних умовах сформувалася нова ціннісно-нормативна система, яка набуває рис “споживацької” і супроводжується створенням нових символічних конструкцій, які заклали підвалини для створення нової системи домінування у схемі стратифікації. Відбувається суб’єктивація соціальної стратифікації зі сфери матеріального виробництва у сферу споживання. Замість доступу до володіння засобами виробництва пропонується доступ до споживання. Індивідуальне самоутвердження проходить не через трудову діяльність, а через споживання товарів, тобто відбувається поступове витіснення ієрархії класових відносин ієрархією споживчих товарів. Позиція на соціальній драбині визначається типом “престижних товарів”, які людина може купити. За такого підходу вертикальна мобільність розглядається як процес руху знизу вгору шаблями престижних товарів і послуг, які більшою мірою, ніж належність до вищого класу, є дороговказом стратифікаційного поступу. Належність до вищого класу передбачає престижне споживання, його атрибути стають визначальними у соціальній стратифікації. Автор робить припущення, що стильові відмінності визначатимуть у майбутньому соціальну стратифікацію і це призведе до появи неостанового суспільства

У перехідних суспільствах, до яких належить й українське, складається досить особлива ситуація. Зміна соціальної ситуації й системи ціннісних орієнтацій особис-

тості за нових умов призводить до зміни поведінкової активності, зокрема і практик. У результаті суспільних перетворень люди опиняються у ситуації “подвійної детермінації”. З одного боку, це потреба долання перешкод, пов’язаних із руйнуванням звичних інституціональних засобів матеріального забезпечення нормального життя — така ситуація вимагає конкретних поведінкових реакцій, а з іншого — маємо, так би мовити, позитивну стимуляцію, коли ситуацію сприймають у категоріях можливостей, а не необхідності [24, С. 10]. Поява у соціальному просторі нових економічних можливостей, для прикладу, ставить людину перед вибором між новим і ризикованим, усталеним і перевіреном. Скористатися чи ні новими можливостями вирішує сам індивід. Відповідно до особистісного вибору в суспільстві генерується низка типових соціально-економічних практик, що репрезентують різну міру поведінкової активності, пристосування до нових умов життєдіяльності.

І тоді взаємозв’язок практик і структури стає майже наочним. Т. Заславська відзначає: “зміна типових способів поведінки веде до трансформації відповідних *практик*, а накопичені зрушення в практиках, що реалізує той або інший інститут, призводять до зміни змісту цього соціального інституту” [25, С. 15]. Загальною ж формою реалізації кожного інституту служить не що інше, як сукупність соціальних практик у певній сфері. Отже, інституційні зміни призвели до зміни соціальної поведінки індивідів (зокрема, трудової, підприємницької, споживчої, міграційної, мобільної, фінансової тощо), результатом якої є типові соціальні практики в певний момент часу. Скажімо, підприємницькі практики на початку 90-х років суттєво відрізняються від практик початку ХХІ століття, оскільки змінилися соціально-економічні умови розвитку підприємництва, податкова система, можливості відкриття власної справи тощо.

Цим утверджується поділ практик на звичні, традиційні та нові, інноваційні. Сучасні практики значною мірою залежать від освоєння індивідом нових технологій, економічної активності при вирішенні та задоволенні життєво необхідних потреб, раціонального використання свого часу, активної фінансової поведінки тощо. Тому, можна виділити різного роду економічні (фінансові, споживчі тощо); символічні, політичні (владні), соціальні, культурні та повсякденні практики, які відіграють ключову роль як в генеруванні і трансляції тих “форм життя”, які складають повсякденний базис соціального виробництва, так і в їхньому описі та рефлексії, які можуть безпосередньо впливати на ці практики.

Звичайними практиками В. Радаєв вважає типові дії людей, з одного боку, якщо і не загальні, то достатньо поширені, тобто в них залучена значна частина населення, а з іншого боку, це звичні способи дій, які практикує на протязі життя як мінімум одне покоління. Він вважає, що термін “традиційні практики” в даному випадку є невдалим, бо містить у собі безліч різномірних конотацій. У різних контекстах традиційне протиставляється і раціональному, і сучасному, і (на буденному рівні) всьому, що виходить за рамки норми. В цьому відношенні термін “звичайні практики” є більш нейтральним [26, С. 90]. У свою чергу, інноваційні практики — це типові дії людей, з одного боку, не дуже поширені (принаймні на даний момент часу), але вже достатньо помітні, а з іншого боку, є новими способами дій, які, скажімо, ще десятиліття тому існували у виключно обмежених масштабах або були відсутні зовсім.

Для ілюстрації можна навести приклад, пов’язаний з працевлаштуванням. Шукати роботу — заняття вельми поширене, і значна частина населення завжди була задіяна в подібні пошуки. При цьому зазвичай зверталися прямо на підприємства, в орга-

нізації, а ще частіше використовували зв'язки, друзів і знайомих. Пошук роботи через Інтернет або звернення до послуг приватних рекрутингових агентств — практики нові, незвичайні, які ще десятиліття тому в будь-якому значущому вигляді існувати просто не могли.

Таким чином, інкорпорування практик у дослідження стратифікаційних порядків має три важливі наслідки. Насамперед, відбувається поєднання структурного підходу та підходу з точки зору соціології культури, оскільки і теорія практик за тезою А. Реквітца, є різновидом культуральної соціології, а самі практики значною мірою обумовлені культурою. Далі, макросоціологічний (позиції та диспозиції) підхід доповнюється мікросоціологічним, коли у фокусі уваги опиняються повсякденні дії та поведінка індивідів. І, нарешті, практики трактуються як чинники, що формують страти, як стратоформульовані чинники, завершуючи конституювання комплексної кон'юнкції “позиції & диспозиції & практики”.

5.2. Локалізація соціальних страт у просторі практик

Деяка сукупність дій індивідів поза межами робочого часу, тобто поза межами позиції в структурі зайнятості, є множиною практик. В емпіричному дослідженні доводиться оперувати їхньою певною кількістю, а з огляду на зручність оперування ними доцільно вводити окремі розрізнення та зводити в більш ширші категорії. Усю сукупність практик в нашому дослідницькому проекті¹⁹ на основі уточнення та інтерпретації основних понять було згруповано в три категорії та, відповідно, нижче говоримо про професійно-трудова, фінансові, споживчі та (окремо будуть класифіковані культурно-дозвіллі практики).

У межах професійно-трудова, фінансових та споживчих категорій виділятимемо звичні та інноваційні практики. Така диференціація легітимізована інституційними змінами в соціально-економічному устрої суспільства останніх двох десятиліть, а також масовою появою у повсякденному житті нових речей та засобів комунікації між різними соціальними суб'єктами. В результаті поряд із звичними, усталеними практиками утверджуються, стають помітними і поширеними нові соціальні практики освоєння інституційних та речових реалій, а також тих можливостей та шансів, які ними легалізовані.

Традиційними (звичними) практиками вважатимемо достатньо поширені дії людей, адже в них залучена значна частина населення, і такі, що є звичними способами дії, які практикуються впродовж життя принаймні одного покоління. На відміну від них інноваційні практики — це діяльність і вибори індивідів, які не дуже поширені (принаймні на даний момент часу), але тепер відомі й про них легко дізнатися. Отже, такі, що, скажімо, десять років тому існували у досить обмежених масштабах або були відсутні зовсім. Зрозуміло, що такий статус практик (статус інноваційності) дійсний обмежений проміжок часу і мірою поширення такі практики озвичаються, стають традиційними.

¹⁹ У анкеті пропонувався перелік із 43 різних (професійно-трудова, фінансових, споживчих) соціальних практик і респонденти мали зазначити всі, які їм доводилося робити особисто протягом останнього року.

Так, інноваційні практики В. Радаєв ототожнює не зі всіма новими явищами, а з новими елементами у власній активності людей [26, С.90]. Згідно цієї точки зору, безробіття або хронічні невиплати заробітної плати (явища поза сумнівом нові) до таких практик не відносяться. А, наприклад, самостійну зайнятість на ринку праці у багатьох випадках можна розглядати як інноваційну діяльність, бо в масових формах за радянських часів була відсутня. Слід зауважити, що інноваційне не слід ототожнювати з прогресивним, бажаним або належним. Це просто нове і незвичне для більшості населення явище: масова самозайнятість не є чимось “поганим” або “хорошим”, тим, до чого слід прагнути, або ж тим, від чого бажано відмовитися.

Опишемо виділені категорії детальніше.

Професійно-трудова практика. Трансформації ринку праці, що згенеровані інституційними змінами у формах власності, різнопланові й неоднозначні за змістом та наслідками. Нові типи зайнятості (неповна, тимчасова, самозайнятість) зумовили перерозподіл індивідів між державним, приватним і індивідуальним секторами виробництва благ і послуг. У цьому просторі десь розширилися, десь звузились можливості працевлаштування. І тому доцільно виокремити наступні практики: пошук місця праці як на регіональному ринку праці, так і за кордоном; додаткової оплачуваної роботи за сумісництвом або ж поєднання праці за наймом із особистим бізнесом; практики підвищення кваліфікації чи перекваліфікації як у навчальних закладах, так і завдяки самоосвіті, використовуючи нові технології дистанційного навчання завдяки мережі Інтернет тощо. Звичними є пошуки завдяки особистим знайомствам чи центрам зайнятості, а новими, незвичними — через Інтернет чи звернення до послуг приватних рекрутингових агентств фірм, які ще десяток років тому назад існувати просто не могли.

Розглянемо професійно-трудова практика, що притаманні індивідам, виділяючи як звичні, так і інноваційні, на емпіричних матеріалах двох досліджуваних сукупностей м. Львова та м. Донецька (див. табл. 5.2.1).

У Донецьку, як видно з таблиці, більш поширені традиційні практики. Так, протягом останнього року змінили місце праці 15%, а шукали його у зв'язку з відсутністю 9% донеччан, проти 9% і 6% львів'ян. Мали додаткову роботу за сумісництвом у Донецьку 17%, а у Львові 11%, при цьому шукають ще одну додаткову оплачувану роботу відповідно 12% і 8% по містах. У Донецьку значно вищий і відсоток людей, які використовують знайомства для вирішення особистих чи професійних питань — таких респондентів 28% , у Львові 18%.

Ситуація з інноваційними практиками менш однозначна. Так, 5% донеччан та 3% львів'ян суміщають роботу за наймом з особистим бізнесом. Щодо трудової міграції, то майже однаковий відсоток (2–3%) у двох містах вже працювали за кордоном та стільки ж займаються пошуками роботи. Перекваліфіковувалися, здобували нову професію 4% донеччан та 3% львів'ян, а підвищували кваліфікацію для професійного росту та соціального статусу відповідно 13% та 9% по містах. При цьому самостійно підвищують свій рівень кваліфікації, вивчаючи літературу за спеціальністю, необхідну для професійної діяльності більше донеччан — 21% проти 13% у Львові. Відвідують курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення своїх знань, необхідних для роботи, відповідно 14% та 11%. Комп'ютерну техніку у професійній діяльності використовують чверть респондентів двох міст, стільки ж користуються Інтернетом та ведуть листування електронною поштою.

Таблиця 5.2.1

Професійно-трудова практики в регіональному розрізі, %

Типи практик	Регіональний розподіл	
	Львів	Донецьк
Традиційні (звичні):		
Змінити місце праці, посаду	9	15
Мати додаткову роботу (працювати за сумісництвом)	11	17
Шукати місце праці у зв'язку з його відсутністю	6	9
Шукати додаткову оплачувану роботу	8	12
Підвищити кваліфікацію для професійного росту	9	13
Вивчати іноземні мови	11	11
Самостійно вивчати літературу за спеціальністю, необхідну для професійної діяльності	13	21
Використовувати знайомства для вирішення особистих чи професійних питань	18	28
Інноваційні		
Суміщати працю за наймом з особистим бізнесом	3	5
Працювати за кордоном	2	3
Займатися пошуками роботи за кордоном	3	2
Перекваліфікуватися на іншу спеціальність, професію	3	4
Використовувати комп'ютерну техніку у професійній діяльності	21	24
Користуватися Інтернетом, вести листування електронною поштою	25	24
Відвідувати курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення своїх знань, необхідних для роботи	11	14

Глибинні інтерв'ю та фокус-групи, проведені у м. Львові²⁰, дають змогу висвітлити потреби і мотиви, якими керуються індивіди, культивуючи деякі професійно-трудова практики. Змінювати місце праці, посаду, перекваліфікуватися та підвищувати рівень освіти змушували респондентів в основному скорочення кадрів, звільнення через банкрутство підприємств, невіплати або низький рівень заробітної платні, незадоволеність умовами праці. Причому це характерно переважно для осіб із вищою освітою, оскільки респонденти з середньою спеціальною освітою шукають в основному таку ж роботу за фахом, реєструються в центрах зайнятості.

І це характерно більшою мірою для чоловіків. Ті з жінок, які стали домогосподарками у зв'язку із звільненням з основного місця праці по догляду за дітьми часто

²⁰ Дослідження проведено у квітні-травні 2008 року. Вибірка для 30 глибинних інтерв'ю та 3 фокус-груп формувалась із врахуванням соціально-демографічних характеристик груп та таких об'єктивних показників як професійний статус, рівень освіти, дохід і матеріальне становище, за якими респондентів відносили до різних стратифікаційних утворень.

не мають намірів підвищувати кваліфікацію, оскільки не мають або бажання, або ж матеріальний добробут сім'ї їх цілком влаштовує і в цьому немає потреби.

“Для того, щоб мені йти працювати, довелося б підвищувати кваліфікацію. Та мені зараз цього не хочеться, я вже звикла до того, що маю на даний час. Фінансовий стан родини задовольняє, є багато роботи вдома, тому й немає потреби працювати на низькооплачуваній роботі, яку мені пропонували в службі зайнятості, де довгий час була зареєстрована” (Марія, домогосподарка).

“Після закінчення університету працювала перекладачем в торгово-промисловій палаті, пізніше займалася вихованням дітей. 3 роки не можу знайти роботи за спеціальністю, оскільки зникла потреба в перекладі патентів з іноземної мови. Підвищувати рівень кваліфікації чи перекваліфіковуватися вже не дає можливості вік. Хоча задумуюся над власною справою, але бракує досвіду” (Олена, зареєстрована безробітна).

Використовують комп'ютерну техніку у професійній діяльності також виключно високоосвічені спеціалісти, вони ж все роблять для підвищення свого кваліфікаційного рівня.

“Працюючи в державній службі, ми не можемо обійтися без комп'ютеризації нашої роботи, бо маємо безпосередній зв'язок із Києвом, передаємо інформацію і отримуємо звітлія директивні документи. Тому користуємося Інтернетом, шукаємо потрібну інформацію для роботи і електронним зв'язком передаємо її на верхи і в низи, і отримуємо в зворотному напрямку ...” (Микола, державний службовець). *“Зараз, на теперішній час, без комп'ютерної техніки, можна сказати нікуди. Звичайно, що весь офіс оснащений комп'ютерами, де обробляється інформація, заносяться дані, робляться різні звіти, певні передачі файлів на різні регіони, області саме завдяки Інтернету і електронній пошті” (Тарас, менеджер з продаж).*

Але, якщо підприємці, менеджери, спеціалісти приватних чи іноземних структур самостійно шукають і ще й іноді самі оплачують різного роду тренінги для підвищення свого рівня компетентності з метою конкурентоспроможності на ринку праці, то наймані працівники державних служб та установ в основному це практикують для підтвердження свого рівня фаховості, і такі курси підвищення кваліфікації є обов'язковою умовою контрактів за місцем праці.

“Раз на півроку проводяться не те, щоб курси підвищення кваліфікації, а зустрічі, тренінги з колегами з інших міст, областей. Перебираємо їхній досвід, дивимось як вони працюють, на їхні успіхи” (Нестор, агент з нерухомості). *“Курси підвищення кваліфікації проходимо обов'язково державним коштом кожні п'ять років, підтверджуючи таким чином свій фаховий рівень” (Ірина, лікар-лотаринголог), “безперечно, ми проводимо навчання як районних спеціалістів на місці, так і приймаємо участь у семінарах державного значення, оскільки це є обов'язковою умовою нашого роду діяльності” (Микола, державний службовець).*

Отже, професійно-трудова практики як звичні, так і інноваційні притаманні значній частині населення аналізованих міст. І вони інтенсивніше представлені у Донецькому регіоні, оскільки тут, як зазначалося у попередньому розділі, ринок праці як за статистичними даними, так і розрахунками регіонального людського розвитку, дає більше можливостей для реалізації професійно-кваліфікаційного потенціалу.

Фінансові практики. Для вибору респондентам у переліку практик пропонувалися також різні види фінансової діяльності, які їм доводилося робити протягом останнього року (див. табл. 5.2.2).

Таблиця 5.2.2

Фінансові практики в регіональному розрізі (%)

Типи практик	Регіональний розподіл	
	Львів	Донецьк
Традиційні (звичні):		
Позичати гроші	23	25
Здавати в оренду квартиру, кімнату, автомобіль тощо	4	7
Працювати на дачній ділянці, в особистих підсобних господарствах тощо	30	31
Продавати особисте майно, щоб вирішити матеріальну скруту	3	3
Страхувати життя, автомобіль, житло тощо	9	12
Робити заощадження (відкладати гроші, вкладати їх у цінні папери, акції, на депозит в банк)	18	26
Інноваційні		
Взяти кредит в банку для відкриття власної справи	3	2
Взяти кредит в банку для купівлі квартири	1	2
Взяти кредит в банку для купівлі автомобіля	3	4
Використовувати пластикові картки при розрахунках в магазинах, супермаркетах тощо	18	26
Купувати іноземну валюту	16	18
Купувати нерухоме майно (будинок, квартиру, дачу, магазин тощо)	2	5

У ході емпіричної інтерпретації шість із них кваліфіковані як “традиційні” (позичати гроші у рідних чи знайомих, здавати в оренду житло, працювати на дачній ділянці, продавати особисте майно, страхувати життя та майно, робити заощадження), а інші шість як інноваційні — ті, що з’явилися відносно недавно (брати кредити на різноманітні справи, купувати валюту, користуватися пластиковими картками у розрахунках за придбані товари). Очевидно, що інтенсивність певних практик залежить від конкретних обставин загального й індивідуального порядків. Так, практика “заощаджень” напряду залежить від рівня доходів і дуже опосередковано із “компетентністю” індивіда у певних навичках (користування пластиковою платіжною картою). За даними соціологічного моніторингу, в 2008 році 33% респондентів загальнонаціонального опитування, визначаючи матеріальний стан своєї сім’ї за останні 2–3 місяці, вказали, що їм вистачає лише на продукти харчування, 38% вистачає на прожиття загалом, а 21% вказали, що вистачає на все необхідне, але їм не до заощаджень. І лише 4% робили заощадження [27, С. 59]. Згідно наших емпіричних даних, робити заощадження (відкладати гроші, вкладати їх у цінні папери, акції, на депозит в банк) можуть собі дозволити 26% донеччан та 18% львів’ян (див. табл. 5.2.2), що підтверджує статистичні дані про вищий рівень добробуту у Донецькому регіоні.

Утім, частина заощаджень таки не зберігається у банках, оскільки люди не довіряють їм. Майже 40% українців не довірили б свої гроші ні українським, ні банкам

за кордоном і шукали б інші способи збереження своїх заощаджень. А якщо б несподівано з'явилася велика сума грошей, то 19% зберігали б у державному українському банку, 8% у — комерційному, а 16% — у банку за кордоном. [27, С.9]. Фінансова криза, що розпочалася наприкінці 2008-го року, і численні колізії із поверненням заощаджень нібито підтверджують слушність їхньої тактики.

Купують іноземну валюту 18% донеччан та 16% львів'ян, і таким чином намагаються вберегти від знецінення свої заощадження у національній — дана форма інноваційних заощаджень останніми роками найбільш популярна. У Львові так обґрунтовують цю практику: *“безумовно постійно роблю заощадження в іноземній валюті, оскільки курс щоразу зростає, і роблю це передусім, відкладаючи на літній відпочинок, на весілля дочки, та й на “чорний день” врешті-решт”* (Валентина, головний бухгалтер кількох приватних фірм), *“для надійності заощаджень переводжу гривні в долари”* (Нестор, менеджер з продаж). Є й такі аргументи: *“в принципі, на даний момент (прим. станом на квітень 2008 року), я думаю, що наша валюта є достатньо стабільною і не бачу великого ризику тримати заощадження в національній валюті”* (Микола, державний службовець), *“ні, всі гроші вкладаю в бізнес, в оборотні кошти або ж витрачаю”* (Василь, підприємець).

Стосовно кредитної діяльності, то раніше обмежене число працівників могли узяти цільову позику на своєму підприємстві або ж отримати від підприємства разову матеріальну допомогу. Але взяти банківський кредит було практично неможливо. Проблема вирішувалася інакше: гроші брали у борг у рідних і друзів (в більшості випадків на безпроцентній основі і без письмового оформлення). За відсутності інституційного кредитного ринку функціонував неформальний ринок особистих боргових зобов'язань.

Був майже відсутній в умовах хронічного товарного дефіциту і споживчий кредит. Функції споживчого кредитування також заміщалися неформальним ринком боргових зобов'язань: якщо не вдавалося накопичити необхідну суму до появи потрібного товару, терміново їх позичали в борг. За результатами опитувань з'ясувалося, що як і раніше послуги неформального ринку є доволі поширеними, оскільки активно використовується мережа особистих зв'язків. Так, чверть львів'ян та донеччан позичають гроші для вирішення різного роду матеріальних проблем, причому 3% навіть продавали особисте майно.

Низький рівень кредитів пов'язаний з тим, що вони надаються на вкрай не вигідних умовах, під великі відсотки. Переважна більшість не може дозволити собі скористатися ними через низький рівень доходів. Взяли кредит в банку для відкриття власної справи, купівлі квартири чи автомобіля в середньому 3% респондентів у двох містах, що свідчить як про низьку платоспроможність, так і про рівень довіри до банків чи кредитних спілок. Львів'яни аргументують цю ситуацію таким чином: *“в принципі під ті відсотки, що дають кредити, ми не ризикуємо їх брати, бо вважаємо, що вони дуже високі і економічно при наших заробітках не вигідно брати позики в банку, ризиковано. Краще покласти їх в банк на депозит, заробити, а потім купляти, не беручи кредит”* (Микола, державний службовець), *“допускаємо можливість взяти кредит, але короткотерміновий і в невеликих сумах”* (Нестор, менеджер з продаж).

Ще один новий фінансовий інструмент — пластикові картки, більша частка яких по суті забезпечує не кредитні, а ошадні і споживчі функції. За нашими даними, пластиковими картами користуються 18% львів'ян та 26% донеччан. За результатами якіс-

них досліджень львів'яни в основному відкрили їх для отримання заробітної плати, стипендії чи пенсії, і лише незначна частина має досвід розрахунків, наприклад при закупівлі великої кількості товарів чи наданих послуг. При цьому, більшою мірою ці практики характерні для молодих осіб, старше покоління ставиться з обережністю до таких інновацій, обґрунтовуючи це чужим негативним досвідом.

До фінансових практик ми також віднесли працю в особистих підсобних господарствах або вирощування сільгосппродукції на продаж як одну з форм самозайнятості осіб і отримання ними грошової винагороди за свою працю. Отже, третина респондентів у двох містах працюють на дачній ділянці чи в особистих підсобних господарствах. При цьому, ця третина аж ніяк не є самозайнятими і, як показують глибинні інтерв'ю, більшість львів'ян працюють на дачній ділянці, вирощуючи городину для власних потреб сім'ї, а не задля збагачення.

“Присадибної не маємо, а на дачній ділянці вирощуємо овочі, фрукти і проводимо вільний час, знімаємо моральне навантаження, так як за професією агроном, то це і любов до землі, на якій себе дуже добре почуваю і отримую моральне задоволення. При цьому городину не продаємо, а лишки заготовляємо на зиму” (Микола, начальник обласної станції захисту рослин). *“Звичайно є своя дача. Час від часу туди їздимо, є свій город. Городину вирощуємо для своїх потреб, тобто не на продаж, цим не заробляємо. Для себе звичайний сад, город для свого задоволення”* (Марія, вчитель гімназії). Ці практики є додатковим джерелом поповнення продуктів харчування, зокрема власноруч вирощена городина і заготовлена для тривалого зберігання, на яку львів'яни та донеччани не витрачають коштів із сімейного бюджету — своєрідна практика заощаджень.

Споживчі практики. Стиль споживання особистості передусім залежить від рівня її добробуту, платоспроможності. Адже про стиль життя загалом можна говорити лише тоді, коли індивід має ресурси на вибір поведінки, яка реалізується у повсякденних та соціальних практиках загалом. У разі низького рівня доходів, нестатків можна говорити радше не про стилі життя, а про моделі пристосування (адаптації) до наявних умов. При цьому придбання товарів не просто економічний акт витрачання грошових коштів, а діяльність, яка починається з вибору і закінчується освоєнням речі або послуги, причому діяльність багато в чому інноваційна. Сьогодні купівля навіть недорогих предметів повсякденного вжитку пов'язана з необхідністю вивчення ринку, а знання про відмінності між властивостями різних речей стають все більш тоншими, змушуючи споживача робити вибір між варіаціями схожого, орієнтуючись на товарні марки. Куплені товари вимагають практичного освоєння, що припускає надбання нових знань і навиків: опанування та вміння користуватися сучасною електронною, побутовою технікою, різного роду програмним забезпеченням при використанні комп'ютерної чи дозвільної техніки (цифрові відео, фотокамери тощо).

Більше половини львів'ян (56%) та три чверті донеччан (75%) купують товари на промислових чи продуктових ринках, базарах і майже стільки ж орієнтуються на самперед на доступні ціни.

Більше третини респондентів у двох містах також здійснюють покупки в супермаркетах (продуктових, промислових, побутової техніки тощо), а у якісних дослідженнях львів'яни мотивують це таким чином: *“стараємось купляти у великих супермаркетах, довіряємо якості та доступним цінам”* (Оксана, офіс-менеджер), *“супермаркет є вигіднішим, це і більший товарний вибір, ти зайшов і маєш там все, це по-перше. А по-друге, якщо б я був безробітним або мав більше часу, можливо б і закуповувався на ба-*

зарі. А так у мене робочий день нормований, а в його кінці вже ринки не працюють, тому вибирається звичайно супермаркет”. (Нестор, менеджер з продаж). “Глобальні покупки робимо з чоловіком раз на тиждень у супермаркетах, бо там надійно. Поблизу дому теж є кіоски, де купляємо хліб, молоко, тобто те, що необхідно придбати свіжим щодня чи через день, бо до супермаркету нам треба добиратися власним чи громадським транспортом” (Світлана, ветлікар).

При цьому значно вищим є відсоток донеччан, які надають перевагу фірмовим магазинам і салонам — таких 22% від усіх опитаних, у Львові — 17%, відповідно по містах 9% і 13% купують модні, вишукані товари відомих виробників (див. табл. 5.2.3).

Таблиця 5.2.3

Споживчі практики в регіональному розрізі, %

Типи практик	Регіональний розподіл	
	Львів	Донецьк
Традиційні (звичні)		
Купувати лише товари за доступними цінами	51	68
Купувати товари на ринках, базарах (промислових або продуктових)	56	75
Купувати речі в секонд-хенді	16	11
Інноваційні		
Купувати товари в супермаркетах (продуктових, промислових, побутової техніки тощо)	38	30
Купувати модні, вишукані товари відомих виробників	9	13
Купувати товари у фірмових магазинах, салонах	17	22
Купувати товари через Інтернет-магазини, каталоги з доставкою додому тощо	4	5
Користуватися доставкою білетів, ліків тощо додому	2	4
Наймати працівників особисто для себе (водія, няню, доглядальницю тощо)	3	6

Однак і купівля вживаних товарів звична для частини респондентів, вона більше властива львів'янам, ніж донеччанам (16% проти 11%). Респонденти обґрунтовують таку споживчу практику доступністю ціни для масового покупця, і можливістю купити якісні речі на секондхендових стоках за помірну ціну тощо. “Можемо собі дозволити вишукані речі в фірмових магазинах придбати лише на великі свята і то за умови великих сезонних знижок, доволі часто відвідуємо ринки та магазини секондхендів, де можна придбати й нові, і головне якісні, речі за помірну ціну. В основному купляємо для синів, які дуже швидко виростають і потребують багато верхнього одягу для прогулянок на вулиці — шорти, джинси влітку, а комбінезони, куртки взимку тощо. Дитячі речі є дуже дорогими і тому для нас секонд-хенді є виходом із даної ситуації. А вихідний, одяг в школу, звичайно, купляємо на ринках за доступними цінами” (Світлана, керівник приватної фірми). “У дорогих магазинах продають переважно не те, що може стільки коштувати, тому взуття купляю на секонд-хенді, тому що може знайти там щось нормальне, а все

решту на промислових ринках (Віталій, програміст), “купую речі в секонд-хенді і використовую їх як робочий одяг, а дружині купуємо лише нові речі”. (Іван, столяр), “Часом приходилося купляти вживані речі для домашнього користування, тобто як робочий одяг для дому, дачі, городу — це зручно і дешево” (Ірина, домогосподарка) тощо.

Найменш поширеними є такі інноваційні практики як купівля товарів через Інтернет-магазини, каталоги, користування доставкою додому білетів, ліків тощо. Для прикладу, винаймати працівників особисто для себе (нянь, водіїв, доглядальниць) на постійній основі дозволили собі минулого року 6% донеччан та 3% львів'ян.

Наявність достатнього матеріального, інфраструктурного і організаційного ресурсу широких верств населення, а також прийнятні й легітимовані у культурі соціуму цінності споживання та успіху є необхідною умовою урізноманітнення стилів споживання. Проте за низького рівня добробуту в контексті досить високого рівня освіти населення, що переважно й визначає ціннісні орієнтації, мотиви, запити, очікування, претензії та бажання індивідів в Україні, все ускладнюється. Тут формуються стилі споживання, притаманні суспільству небагатих людей. Причому в зоні бідності опинилися не тільки непрацюючі верстви — безробітні, пенсіонери, молодь, а й ті, хто працює, — наймані працівники і самозайняті. Середньомісячний дохід на одного члена сім'ї в Україні, за даними самооцінок соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України [57, С. 58], дорівнював у 2008 році 1021 грн. або 202 долари США, тобто сім доларів на людину в добу. Країни з такими доходами населення, за критеріями ООН, вважаються бідними. Звідси й специфічні не лише споживчі, а й дозвіллі соціальні практики індивідів — способи використання вільного часу.

Культурно-дозвіллі практики. Оскільки, за критерієм виділення звичних та інноваційних доволі важко виділяти культурно-дозвіллі практики²¹, то за основу було взято класифікацію Л. Скокової, запропоновану для вивчення соціокультурних практик за результатами загальнонаціональних опитувань [28, С. 263]. Це дає змогу та підстави порівнювати дозвіллі практики і в розрізі загальнонаціонального опитування в 2008 році — домашні повсякденні, активні культурні, публічні культурні, домашні види спілкування, публічні види спілкування (див. табл. 5.2.4). Для донеччан, наприклад, значно вищою є інтенсивність домашніх видів повсякденних практик. Йдеться передусім про традиційні форми проведення часу — в середньому понад 70% донеччан вказали, що витрачають свій вільний час на перегляд інформаційних, науково-популярних та розважальних телепередач і стільки ж читають журнали та газети. Серед львів'ян таких приблизно половина.

Третю позицію за інтенсивністю обіймають практики прослуховування музики (половина донеччан та третина львів'ян). Художню літературу впродовж останнього тижня читали 26% львів'ян та 40% донеччан, а наукову відповідно 14% і 23%.

Комп'ютерні технології та Інтернет створюють принципово інший спектр можливостей, у тому числі у сфері дозвілля. За нашими даними, на момент опитування чверть респондентів була користувачами мережі Інтернет, вели листування електронною поштою, а у вільний від основної та домашньої роботи переглядали інформаційні сторінки майже п'ята частина населення двох міст. Такі ж форми дозвілля, як

²¹ Респонденти зазначали увесь перелік занять у вільний від основної та домашньої роботи час, якими вони займалися хоча б один раз в останніх сім днів містив 38 позицій. Тому віяло відповідей у таблиці перевищує 100%. Це запитання було аналогічним до списку соціокультурних практик у загальнонаціональному опитуванні.

захоплення комп'ютерними іграми або пошук інформації та розважальних сторінок в Інтернеті, стали звичними в повсякденному житті 22% львів'ян та 24% донеччан.

Таблиця 5.2.4

Культурно-дозвілєві практики, %

Типи практик	Львів	Донецьк	Україна ²²
1	2	3	4
Домашні види повсякденних практик			
Перегляд інформаційних телепередач	56	78	-
Перегляд фільмів вдома (відеомагнітофон, DVD, на комп'ютері)	30	44	13
Перегляд науково-популярних телепередач	32	45	-
Перегляд розважальних телепередач (шоу, серіалів, фільмів і концертів)	51	72	-
Перегляд телепередач	-	-	87
Перегляд інформаційних сторінок Інтернет	17	19	-
Заняття з комп'ютером (ігри, пошук інформації, розважальні сторінки Інтернет)	22	24	18
Читання газет, журналів	59	74	58
Читання художньої літератури	26	40	26
Читання наукової літератури	14	23	-
Прослуховування інформаційних радіопередач	26	33	-
Прослуховування розважальних радіопередач	19	33	-
Прослуховування радіопередач	-	-	37
Прослуховування музики	31	50	28
Активні види культурних практик			
Ранкова гімнастика й фізкультура	15	25	14
Дотримання режиму дня, слідкування за собою (дієти, раціональне харчування тощо)	20	36	-
Активний сезонний відпочинок (байдарки, лижі, серфінг і т.п.)	7	12	-
Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно тощо)	10	16	-
Художня творчість (створення музики, віршів, прози, малювання, гра на музичних інструментах тощо)	4	5	2
Прикладна творчість (рукоділья, вишивання, виготовлення дрібних виробів, різьблення по дереву, карбування тощо)	7	9	6

²² Джерело: Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008 (соціологічний моніторинг) / Є. Головаха, Н. Паніна. – К., 2008. – 85 с. – С.51.

1	2	3	4
Публічні види культурних практик			
Відвідування церкви	42	19	18
Відвідування кінотеатру	9	10	3
Відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок	11	9	4
Відвідування фітнес-клубу, плавального басейну, спортивних гуртків	5	7	3
Відвідування салонів краси	9	12	-
Відвідування бібліотек	6	6	5
Відвідування спортивних видовищ (як глядач)	5	6	3
Відвідування курсів, гуртків, студій	3	2	1
Відвідування клубів, дискотек, вечорів відпочинку	7	12	4
Громадська робота	5	7	5
Домашні види спілкування та відпочинку			
Перебування в гостях	44	50	38
Прийом гостей	41	50	38
Заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки)	26	27	28
Просто відпочинок без жодних справ	34	57	42
Публічні види спілкування та проведення дозвілля			
Поїздка за місто для відпочинку на природі	22	36	16
Відвідування кафе, бару, ресторану	26	25	5
Експерсійна подорож	3	2	2
“Походи” по магазинах, відвідування непродуктових ринків	36	48	28

Щодо домашніх видів спілкування, то просто відпочивають без жодних справ 57% донеччан і 34% львів'ян, займаються з дітьми майже третина. Зустрічі з друзями, родичами, колегами по роботі тощо відбуваються переважно в домашній обстановці, оскільки приблизно половина респондентів (50% донеччан і в середньому 43% львів'ян) вказали на те, що приймали і перебували в гостях впродовж останнього тижня. Отже, переважне число сімей проводять частину свого вільного часу саме таким чином.

Описуючи свій вільний час, більшість львів'ян вказують, що *“в будні вільного часу у нас немає, а у вихідні дні любимо з сім'єю після відвідування вранці церкви побайдкувати: то йдемо в гості, то їх приймаємо, то проводимо час коло телевізора. Люблю читати свої книги і звичайно їх купляти”* (Ірина, керівник приватної фірми); *“у будні безперечно на городі, якщо це літо і осінь, а так, то працюю над підвищенням свого професійного рівня, приділяю увагу дітям, сім'ї, читаю художню літературу, переглядаю телевізійні передачі, хоча в принципі їм не надто багато приділяю часу, більше художній і*

професійній літературі” (Микола, держслужбовець). Дозвілля молоді дещо інше: “з друзями на каві, походи по магазинах, а вихідні — на рибалці” (Віталій, приватний підприємець), “у будні, в основному, коло телевізора, спілкування з друзями. У вихідні стараюсь десь виїжджати на природу, роблю собі свято — похід у театри, на концерти” (Олег, психолог у школі)

При цьому більшість вказали, що форми їхнього дозвілля визначаються швидше інтересами, ніж фінансовими можливостями: *“мої інтереси завжди співпадають з моїми можливостями, я не планую свій відпочинок за кордоном, для прикладу, оскільки чітко знаю, що це для мене занадто дороге задоволення, хоча мріяти звичайно ж можна. Тобто мої інтереси завжди відповідають моїм можливостям” (Ігор, менеджер з продаж).*

Що ж до публічних видів спілкування, а саме відвідування кафе і ресторанів, то вони продовжують залишатися дорогими для основної маси населення: можуть собі дозволити в них проводити дозвілля лише чверть опитаних респондентів обох міст. Решта віддали перевагу спілкуванню і відпочинку на природі (36% донеччан і 22% львів'ян), майже половина респондентів у Донецьку здійснювали у вільний час “походи” по магазинах і промислових ринках, у Львові ж 36% респондентів це робили хоча б один раз впродовж останнього тижня.

Найсуттєвіші відмінності у двох містах зафіксовано для релігійних практик — 42% львів'ян та всього 19% донеччан вказали, що у вихідні відвідували церкву. Така ситуація є підтвердженням регіональної динаміки релігійного розподілу віруючого населення, який свідчить, що “найвищий рівень релігійності спостерігається на Галичині (тут останнім часом, за даними Держкомунрелі, віруючих не буває менше 90%), Буковині і Закарпатті, трохи менше віруючих — на Волині. Найнижчим він є на Сході й Півдні країни. Тут же найбільша питома вага тих, хто вірить, але не ідентифікує себе з жодною конфесією” [29, С. 304]. Щодо решти видів публічних культурних практик, то вони є майже ідентичними в розрізі двох аналізованих сукупностей.

Ранковою гімнастикою й фізкультурою займаються чверть донеччан та 15% львів'ян, при цьому 36% перших і 20% других зазначили, що дотримуються режиму дня, раціонально харчуються, слідкують за собою. Активний сезонний відпочинок (байдарки, лижі, серфінг і т.п.) практикують 12% респондентів у Донецьку і 7% у Львові.

Важливим елементом стилю життя у сфері дозвілля є спосіб проведення регулярної відпустки (див. табл. 5.2.5). Знову ж таки вищий рівень добробуту дає більше шансів проводити відпустку за межами рідного міста майже половині донеччан, оскільки відпочивали у курортному місці (за путівкою і без) в межах України 42%, ще 7% мали можливість відвідати закордонні курорти. Серед львів'ян таких трохи більше третини (відповідно 25% і 6% респондентів).

Львів'яни в більшості свою відпустку проводять так: *“один раз в рік їздимо на море в межах нашої країни з таким розрахунком, щоб ще залишилося декілька днів провести з батьками в селі (Надія, вчитель гімназії), “відпустку маю раз на рік влітку. Обов'язково стараюсь їхати з сім'єю до моря, бажано щоразу до іншого місця, щоб мати нові враження. А ще щоліта проводжу пару тижнів у батьків в Білій Церкві, допомагаю по господарству, відвідую друзів, відпочиваю біля річки, в парку” (Ірина, головний бухгалтер), “відпустка в основному в місті, на дачі, дуже рідко вирушаємо десь на море, це раз у 5 років, а так в основному проводимо свій відпочинок у Львові” (Микола, держслужбовець).*

Відпочивали за кордоном 6% львів'ян та 7% донеччан. А львів'яни в ході глибинних інтерв'ю зазначали наступне: *“відпочиваю двічі на рік тиждень-два, бо більше*

не дозволяє робота. Три роки поспіль відпочивали влітку на Кіпрі, а взимку — переважно наші Карпати — катаюся на лижах” (Віталій, підприємець), “один раз були в Туреччині, а після того вирішили, що в Україні також можна чудово відпочити і з меншими витратами” (Грина, керівник у приватній фірмі).

Таблиця 5.2.5

Форми проведення відпустки, канікул (%)

Форми відпусток	Львів	Донецьк	Україна ²³
Відпочивали за путівкою (лікувальною, туристичною тощо) в Україні	10	15	4
Відпочивав у курортному місці без путівки (в Україні)	15	27	8
Відпочивав за кордоном	6	7	1
Відпочивав за містом, на дачі	22	18	7
Їздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	16	23	10
Їздив за покупками, у сімейних справах	9	10	1
Провів відпустку вдома, займався домашніми справами	23	25	25
Займався під час відпустки додатковою роботою	8	4	5
Не мав відпустки	18	14	38
Провів відпустку інакше	4	3	1

Кожен четвертий респондент двох міст провів відпустку вдома, займаючись домашніми справами, а кожен п'ятий відпочивав на дачі, за містом. Тих, хто займався під час відпустки додатковою роботою, більше серед львів'ян — 8% проти 4% серед донеччан. “У вихідні дні та під час відпустки, якщо так її можна назвати, знімаю на камеру бенкети, весілля, тому, коли є замовлення стараюся щось підзаробляти. І часу на поїздки до моря чи навіть в Карпати практично немає. Це відповідно й є моє хобі, яким я займаюся, тому що опанував комп'ютерну справу власноруч і вона мені подобається” (Іван, безробітний). Значний відсоток і тих, хто взагалі не мав відпустки у попередньому році — 18% львів'ян та 14% донеччан.

Розглянемо поширеність та інтенсивність усіх соціальних практик у розрізі соціальних страт. Індекс інтенсивності для різних типів практик (професійно-трудова, споживчих, фінансових та окремо різновидів соціокультурних), які були обґрунтовані та згруповані вище, розраховувався за формулою:

$$i = \frac{\sum_{i=1}^n p_i}{n} \quad (5.2.1)$$

де p_i — індикатор (приймає значення 1 — присутній, значення 0 — відсутній), n — кількість індикаторів.

²³ Джерело: Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг. — К., 2008. — 85 с. — С.51.

Оскільки методика вимірювання та розрахунку індексу базувались на номінальній шкалі з сумісними альтернативами, то на значення індексу суттєво впливав факт, що кожен індикатор мав задану ймовірність вибору респондентом. Тому інтерпретативні інтервали низького, середнього та високого значення індексу були скоректовані на значення цієї ймовірності. Відповідно: 0 — 0,149 — низьке значення; 0,15 — 0,37 — середнє значення; 0,371 і більше — високе значення.

Отже, розрахунки подані в таблиці 5.2.6 свідчать, що інтенсивність практик є вищою у Донецьку по усіх значеннях розрахованих індексів.

При цьому найвищою є поширеність традиційних споживчих практик у двох містах — індекс інтенсивності для Львова 0,53 і 0,71 для Донецька, друге місце за значенням мають традиційні фінансові — відповідно 0,14 та 0,17.

Для оцінки того, які саме практики більшою чи меншою мірою притягуються конкретними стратами, використовувався метод аналізу відповідностей (кореспонденс аналіз), який відноситься до методів попереднього, або розвідувального (exploratory) аналізу даних. Метод дозволив згрупувати соціальні практики, які респонденти робили впродовж останнього року.

Таблиця 5.2.6

**Індекси інтенсивності соціальних практик респондентів,
які їм особисто доводилося робити впродовж останнього року**

Типи практик	Страти						Разом
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта	
Львів							
Професійно-трудова (традиційна)	0,15	0,19	0,12	0,11	0,10	0,37	0,10
Професійно-трудова (інноваційна)	0,19	0,19	0,14	0,06	0,09	0,02	0,09
Фінансові (традиційні)	0,18	0,16	0,13	0,17	0,12	0,14	0,14
Фінансові (інноваційні)	0,16	0,17	0,10	0,06	0,05	0,02	0,07
Споживчі (традиційні)	0,31	0,41	0,53	0,62	0,58	0,49	0,53
Споживчі (інноваційні)	0,20	0,18	0,09	0,03	0,06	0,02	0,07
Донецьк							
Професійно-трудова (традиційна)	0,27	0,19	0,26	0,21	0,13	0,08	0,16
Професійно-трудова (інноваційна)	0,32	0,16	0,16	0,17	0,07	0,04	0,11
Фінансові (традиційні)	0,23	0,19	0,20	0,18	0,19	0,13	0,17
Фінансові (інноваційні)	0,28	0,15	0,12	0,10	0,06	0,03	0,08
Споживчі (традиційні)	0,43	0,69	0,69	0,74	0,76	0,74	0,71
Споживчі (інноваційні)	0,29	0,24	0,13	0,11	0,06	0,04	0,10

Зробимо оглядову оцінку даного класу методів, який призначений передусім для дослідження структури даних, а не для перевірки статистичних гіпотез або встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Розвідувальні методи, як зазначає С. Адамов, не спираються на імовірнісні припущення про природу даних, і, на відміну від класичних методів математичної статистики дають результати, що відносяться до вибірки, а не до генеральної сукупності. Їх можна ефективно використовувати як на попередньому етапі вивчення даних (для виявлення аномальних спостережень і можливих кластерів), так і для інтерпретації результатів моделювання [30]. Таким чином, розвідувальні методи покликані породжувати гіпотези про розподіл і взаємозв'язки даних, після чого — на наступному етапі — отримані гіпотези можуть тестуватися підтверджуючим методами.

У аналізі відповідностей процес тестування гіпотез, що використовується в класичних методах математичної статистики, заміщається інтерпретацією графічного представлення даних, так званих “карт відповідності” (correspondence map). Такий спосіб опису даних через візуалізацію спирається на особливу дослідницьку стратегію, або навіть, точніше сказати, особливий тип мислення, характерний, передусім, для французьких соціологів і фахівців з математичної статистики.

Поза сумнівом, ще однією причиною підвищеного інтересу до аналізу відповідностей служить популярність робіт П. Бурдьє, який використовував цей метод в цілому ряду своїх теоретичних робіт [32]. Так, наприклад, за допомогою аналізу відповідностей Бурдьє досліджував феномен, який згодом був ним названий “соціальним простором” (social space). Різні соціально-професійні групи і певний набір цінностей були представлені в просторі трьох головних осей. Перші дві осі він визначив як “об'єм капіталу” і “структура капіталу”, а третя вісь була віссю часу. Використовуючи аналіз відповідностей, Бурдьє показав зв'язок між певними типами “смаків”, або “стилів життя”, і соціальним статусом індивіда. Завдяки тому, що теоретичні висновки Бурдьє ілюстрував реальними емпіричними даними, його аргументи мали достатньо переконливу силу, що й сприяло подальшому розповсюдженню аналізу відповідностей в дослідницькій практиці, особливо, при вивченні проблем соціальної стратифікації тощо.

Проведена емпірична класифікація респондентів за допомогою кластерного аналізу й виділені шість соціальних страт у двох містах, а також зроблений кореспондентський аналіз розподілу практик в пакетах SPSS, дає змогу отримати максимально диференційоване уявлення про структуру соціальних практик, тобто візуалізувати багатомірність, компактно представити структуру диференційованого за практиками та стратами простору.

При цьому фіксується відмінність не лише в інтенсивності, але й поширеності соціальних практик та розподілі страт у просторі в розрізі двох міст. Простір соціальних практик для міста Львова формують такі дві вісі. Горизонтальна протиставляє інноваційні практики споживання (для прикладу, наймати працівників особисто для себе, купувати модні, вишукані товари відомих виробників, літати літаками тощо) традиційним практикам споживання (купувати лише товари за доступними цінами, позичати гроші, купувати речі в секонд-хенді тощо). Вертикальна вісь протиставляє інноваційні професійно-трудова (шукати додаткову оплачувану роботу, працювати за сумісництвом, змінити місце праці тощо) й фінансово-споживчі практики (купувати нерухоме майно, купувати товари через Інтернет-магазини, взяти кредит в банку для купівлі квартири) звичним й невибагливим професійно-трудова і фінансовим практикам (продавати особисте майно, щоб вирішити матеріальну скруту, переїхати з більшого населеного пункту в менший тощо).

Горизонтальна вісь для м. Донецька ідентична — як і у Львові інноваційні практики протиставляються практикам традиційним. Вертикальна ж розділяється інноваційними фінансовими (взяти кредит у банку для купівлі автомобіля, квартири) і професійно-трудовами практиками (підвищити кваліфікацію для професійного росту, перекваліфікуватися, змінити місце праці), а на другому полюсі вісь розділяється такими практиками як переїзд із більшого населеного пункту в менший та фінансово-споживчими практиками (взяти кредит у банку для відкриття власної справи, купувати нерухоме майно).

Аналіз відповідностей дозволяє досліджувати як силу, так і природу зв'язків між категоріями в рядках і стовпцях таблиці. В результаті застосування аналізу відповідностей до нашого випадку дає можливість візуалізувати дані на карті, де соціальні практики (рядки таблиці) і соціальні страти (стовпці таблиці) будуть представлені крапками в сумісному просторі. Завдяки цьому ми зможемо наочніше вивчити структуру зв'язків між змінними і отримати висновки наступного характеру: наприклад, “для вищої страти характерно винаймати працівників особисто для себе, тоді як приділяти майже весь час догляду за дітьми для нижчої”. Більше того, аналіз відповідностей дає можливість аналізувати декілька крос-таблиць з однією і тією ж описуваною змінною, якщо їх заздалегідь “скласти” в одну, тобто розташувати одну під одною відповідно до порядку категорій описуваної змінної. Так, в нашому прикладі можна додати ще й змінні “вік”, “стать”, “освіта”, “дохід” та ін. В результаті, на одній карті одночасно можуть бути представлені взаємозв'язки між декількома змінними.

Отже, використання методу аналізу відповідностей є можливим у поєднанні з кластерним аналізом і є підставою для детальнішого розгляду розподілу практик в розрізі соціальних страт двох міст. Так, для м. Львова “вища” і “страта 2” чи “страта 5” і “нижча страта” розташовані в просторі практик поруч, але на значній віддалі одна від одної, а скупчення практик навколо кожної з них свідчить, що саме тій чи іншій страті властиві певні практики. Проте, кореспондентський аналіз для м. Донецька показує дуже близьке розташування страт (наприклад, страти 2 і 3, 3 і 4), що вказує на поширеність скупчених навколо них практик і те, що вони однаковою мірою характерні усім близьким стратам. Дослідницьким завданням є описати характерні практики для кожної страти двох міст.

Представникам “вищої страти” Львова характерна значна частина інноваційних споживчих практик, оскільки саме вони купують товари через Інтернет-магазини; модні, вишукані товари відомих товаровиробників у фірмових магазинах та салонах, а також купували й здавали нерухоме майно та брали кредит в банку для купівлі житла. Окрім таких же практик як у львів'ян, донеччани ще й літали літаками, користувалися пластиковими картками при фінансових розрахунках та доставкою товарів додому, продавали особисте майно, щоб вирішити матеріальні проблеми. Окрім цих практик впродовж останнього року вони ще й суміщали працю за наймом з особистим бізнесом, працювали або ж займалися пошуками роботи за кордоном. Отже, львів'янам вищої страти значною мірою властиві символічні споживчі практики, тоді як донеччанам, окрім них, ще й інноваційні професійно-трудова практики.

Соціальні практики “страти 2” у Львові є дуже схожими з попередньою, на що вказує близькість цих двох страт у просторі практик. Львів'яни суміщали працю за наймом з особистим бізнесом, наймали працівників особисто для себе, вели активний сезонний відпочинок, відпочивали на морі, санаторії, курорті. Вони ж, підви-

шуючи свій професійний рівень, вивчали іноземні мови, є користувачами мережі Інтернет. Щодо донеччан “страти 2”, то їхнє розміщення в системі координат тяжіє до реалізації фінансових можливостей: брали кредит в банку для купівлі автомобіля, нерухомості; купували іноземну валюту і товари у фірмових магазинах, салонах. При цьому вони, як і львів'яни, багато роблять для підвищення свого кваліфікаційного потенціалу: перекваліфіковувалися на іншу спеціальність або ж набували нові знання для професійного росту, відвідували різного роду курси, використовували комп'ютерну техніку у професійній діяльності. Отже, львів'яни значною мірою реалізують культурно-дозвілєві та інноваційно-професійні, а для донеччан ще й чітко вираженими є фінансові практики.

Для львів'ян та донеччан “*страти 3*” однаковою мірою властиві в основному інноваційні трудові практики, оскільки впродовж минулого року її представники перекваліфіковувалися і підвищували кваліфікацію, використовували комп'ютерну техніку та самостійно вивчали літературу, необхідну у професійній діяльності, а також відвідували курси, лекції, тренінги. Для них же характерною є робота та її пошуки за кордоном, використання знайомств для вирішення особистих чи професійних питань; а ще вони купували іноземну валюту і робили заощадження. Донеччани, окрім всіх вище зазначених практик, ще й працювали за сумісництвом.

Якщо “*страта 3*” відтворювала в цілому інноваційні професійно-трудова практики, то “*страта 4*” — традиційні. Її представники у Львові протягом останнього року змінили місце праці, працювали за сумісництвом і шукали додаткову оплачувану роботу. Щодо споживчих практик, то позичали гроші, купували товари лише за доступними цінами і працювали на дачній ділянці чи в підсобних господарствах. Практики донеччан цієї страти є близькими до “*страти 3*”. Три страти (2, 3 і 4) у системі координат розташовані дуже близько — сукупність виділених практик диференціює їх досить невиразно.

Для львів'ян та донеччан “*страти 5*” однаково вираженими є традиційні споживчі практики: купують товари на ринках, базарах лише за доступними цінами, позичають гроші, а додатковим джерелом до сімейного бюджету є вирощування городи на дачних ділянках та в підсобних домашніх господарствах, здають квартиру, кімнату в оренду.

Практики “*нижчої страти*” також є ідентичними у двох містах. Її представники шукали місце праці у зв'язку з його відсутністю або ж додаткову оплачувану роботу, приділяли майже весь свій час догляду за дітьми, купували необхідні речі в секон-хенді та товари за доступними цінами. Львів'яни ще й продавали особисте майно для вирішення матеріальної скрути, а донеччани страти — працювали на дачних чи присадибних ділянках.

Різною була й інтенсивність повсякденних соціокультурних занять, якими опитані займалися хоча б один раз впродовж останніх 7 днів у вільний від основної та домашньої роботи час (див. табл. 5.2.7).

Методика розрахунку показника інтенсивності соціокультурних є такою ж як і для професійно-трудова, споживчих і фінансових практик, а його інтерпретативні значення: 0–0,149 — низьке; 0,15–0,37 — середнє; 0,371 і більше — високе значення.

Як видно з результатів, найвищою є інтенсивність домашніх видів повсякденних практик: спілкування і проведення дозвілля в родинному колі (0,32 і 0,36 у Львові та 0,45 і 0,46 у Донецьку). Далі йдуть, при чому тенденції є однаковими для двох міст, проведення дозвілля та спілкування з друзями (0,19 і 0,24 по містах). До решти прак-

тик залучена незначна частина респондентів — на загал приблизно 10% львів'ян і донеччан, які долучалися до активних (наприклад, сезонний відпочинок) та публічних видів соціокультурних практик (відвідування кінотеатру, театру, спортивних видовищ тощо). Використовуючи кореспонденс аналіз, розглянемо соціокультурні практики в розрізі соціальних страт. Соціокультурні практики є дуже схожими для перших трьох страт саме для Львова і це видно також з індексів інтенсивності цих занять. Проте, у “вищій страті” найвищий відсоток львів'ян, які відвідували кафе, бари, ресторани; спортивні видовища; салони краси та займалися громадською роботою, працювали за комп'ютером і переглядали фільми вдома, використовуючи DVD та комп'ютер. Донеччани “вищої страти”, окрім цих, ще практикують комп'ютерні розваги та перегляд інформаційних сторінок Інтернет, а також саме вони найбільш інтенсивно відвідували фітнес-клуби та плавальні басейни, театри, концерти та мистецькі виставки. Тобто, страті донеччан притаманний ширший спектр соціокультурних практик.

Таблиця 5.2.7

**Індекси інтенсивності типів повсякденних соціокультурних практик
у вільний від основної та домашньої роботи час,
якими респонденти займалися хоча б один раз впродовж останніх 7 днів**

Типи повсякденних соціокультурних практик	Страти						
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта	Разом
Львів							
Домашні види повсякденних практик	0,35	0,41	0,33	0,29	0,33	0,28	0,32
Активні види культурних практик	0,09	0,09	0,07	0,06	0,07	0,06	0,07
Публічні види культурних практик	0,09	0,15	0,10	0,07	0,11	0,07	0,09
Домашні види спілкування та проведення дозвілля	0,44	0,43	0,35	0,35	0,35	0,34	0,36
Публічні види спілкування та проведення дозвілля	0,25	0,29	0,21	0,18	0,20	0,11	0,19
Донецьк							
Домашні види повсякденних практик	0,45	0,53	0,53	0,52	0,38	0,41	0,45
Активні види культурних практик	0,14	0,11	0,15	0,12	0,10	0,10	0,11
Публічні види культурних практик	0,15	0,10	0,11	0,07	0,07	0,06	0,08
Домашні види спілкування та проведення дозвілля	0,48	0,47	0,51	0,53	0,42	0,43	0,46
Публічні види спілкування та проведення дозвілля	0,37	0,32	0,31	0,28	0,22	0,18	0,24

Респонденти донецької “страти 2” відвідували курси, гуртки, студії, спортивні видовища як глядачі, дивилися фільми вдома та читали в основному наукову літературу. Львів'янам ще й характерні комп'ютерні розваги.

Представники “страти 3” у Донецьку займалися колекціонуванням, фотографуванням, кінозйомками, а також відвідували клуби, дискотеки, вечори відпочинку; кінотеатр, курси, гуртки, студії та спортивні видовища. Львів'яни ж ще слухали музику, переглядали науково-популярні телепередачі, відпочивали на природі та перебували в гостях. Тобто для цієї страти характерні більшою мірою публічні види проведення дозвілля.

Поширеність практик для “страти 4” є майже ідентичною у двох містах — відвідування непродуктових ринків й прослуховування і перегляд різного роду телепередач. Значна частина приділяє свій час заняттям з дітьми. Як хобі для донеччан є раціоналізаторство, конструювання, для львів'ян же — рибальство, мисливство тощо.

Для львівської “страти 5”, представниками якої є значна частка молоді із специфічним набором практик: читання наукової літератури, відвідування бібліотеки, курсів і гуртків, оскільки вони ще навчаються. Щодо оцінки хобі, то йдеться переважно про колекціонування, фотографування, кінозйомки та художню творчість. Для них же найбільш характерними є відвідування клубів, дискотек, кінотеатру, а ще походи в театр, на концерти, художні виставки. Для донецької страти ж читання як художньої літератури, так і газет, журналів, художня творчість, перебування і прийом гостей тощо.

Щодо “нижчої страти”, то для її представників переважно непрацюючих пенсіонерів, домогосподарок характерні в основному домашні види практик і спілкування: перегляд телепередач та прослуховування інформаційних радіопередач, або ж просто відпочинок без жодних справ. Причому для них притаманною є прикладна творчість (рукоділья, вишивання, вироблення дрібних виробів тощо). Саме для цієї страти у двох містах характерним є відвідування церкви.

Розгляд страт у контексті професійно-трудоових, споживчих, фінансових і повсякденних соціокультурних практик дозволяє зробити наступні висновки:

1. Інтенсивність традиційних є вищою за інноваційні професійно-трудоові практики у двох регіонах. Для 16% донеччан та 10% львів'ян були характерні традиційні трудоові практики, оскільки вони змінили місце праці, посаду, мали чи шукали додаткову роботу (працювали за сумісництвом), підвищували кваліфікацію для професійного росту тощо). Щодо інноваційних, то відповідно 11% та 9% суміщали працю за наймом з особистим бізнесом, працювали чи займалися пошуками роботи за кордоном, використовувати комп'ютерну техніку та технології у професійній діяльності тощо.
2. Переважають також традиційні фінансові практики. У Донецьку 17% респондентів та 14% у Львові заощаджували, вкладаючи їх у цінні папери, акції, на депозит в банк, а також вони ж позичали гроші, працювали на дачній ділянці, в особистих підсобних господарствах чи продавали особисте майно, щоб вирішити матеріальну скруту тощо. Брили 8% і 7% відповідно по містах кредит у банку для відкриття власної справи, для купівлі квартири, купували нерухоме майно (будинки, квартиру, дачу, магазин тощо) та іноземну валюту тощо, тобто такий незначний відсоток респондентів у двох містах змогли відтворювати інноваційні фінансові практики.

3. Найінтенсивнішими серед усіх практик є споживчі, а також вищою є ступінь поширеності традиційних у порівнянні з інноваційними. Купували товари лише за доступними цінами на ринках, базарах (промислових або продуктових) 71% донеччан та 53% львів'ян, і відповідно 10% та 7% могли собі дозволити купувати модні, вишукані товари відомих виробників у фірмових магазинах, салонах, робити замовлення через Інтернет-магазини, каталоги з доставкою додому, наймати працівників особисто для себе тощо.
4. Щодо соціокультурних практик, то як для донеччан, так і львів'ян переважають домашні повсякденні види спілкування та проведення дозвілля. 91% донеччан та 68% львів'ян зазначили, що вони в більшості у вільний від основної та домашньої роботи віддають перевагу перегляду телепередач, читанню газет, журналів та різної літератури, прослуховуванню радіопередач, а також заняттям із дітьми, перебуванню та прийому гостей або ж просто відпочивають вдома без жодних справ. Другі за інтенсивністю йдуть публічні види спілкування та проведення дозвілля. Відвідування кінотеатру, театрів, концертів, музеїв, художніх виставок спортивних видовищ (як глядач) клубів, дискотек тощо, а також поїздки за місто для відпочинку на природі, екскурсійні подорожі, зрештою “походи” по магазинах, відвідування ринків характерно для третини як донеччан, так і львів'ян. Єдина відмінність зафіксована щодо релігійних практик — 42% львів'ян та всього 19% донеччан вказали, що у вихідні відвідували церкву.

Слід зазначити, що поширеність усіх різновидів практик у двох регіонах є майже ідентичною. При чому традиційні ще значно переважають над інноваційними. Відмінністю, яка зафіксована на емпіричному рівні, є вищі показники інтенсивності як традиційних, так і інноваційних практик саме для Донецького регіону.

Підсумовуючи, можна говорити про схожі практики практично для всіх страт м. Львова та м. Донецька, при чому інноваційні споживчі та фінансові властиві двом верхнім стратам соціальної ієрархії; інноваційні професійно-трудова — “страті 3”, а традиційні трудові “страті 4”, тоді як нижнім стратам в основному характерні традиційні споживчі та трудові. Отже, верхнім стратам притаманне символічне споживання і фінансові практики задоволення потреб високих стандартів життя; серединні ж працюють і займаються пошуками додаткових заробітків як в регіоні, так і за кордоном, а нижні страти відтворюють в основному практики, спрямовані на задоволення мінімальних споживчих потреб.

5.3. Стратифікаційний порядок за кон'юнкцією “позиції & диспозиції & практики”

Концептуальні та операціональні схеми, методика обробки первинної інформації відпрацьовувалися та уточнювалися в ході чотирьох обстежень. У перших двох у 2002 та 2003 роках постулювався тривимірний “простір нерівності”, вимірами якого були такі стратифікаційні порядки: особистий середньомісячний дохід, владний адміністративний статус та рівень освіти індивіда. Порівняно з 2002–2003 роками, у 2006 та 2008 році використовувалася складніша структура самого “простору нерівності”. Для п'яти стратифікаційних порядків (економічного, владного, символічного, соціального і культурного) і для кожного з трьох базисних вимірів (усього 15 показників)

обчислювалося середнє арифметичне (індекс) позиції, яку займає індивід за кожним стратифікаційним порядком. Такий індекс резюмує усі статуси, які кожний опитаний має у стратифікаційних порядках. Виділення основних страт здійснювалося за допомогою ієрархічного кластерного аналізу в сконструйованому п'ятивимірному просторі нерівності та отримали шість основних кластерів (страт), що розміщуються в ієрархії на основі значення стратифікаційного індексу (див. підрозділ 4.1 табл. 4.1.2).

Ще однією релевантною стратегією вивчення стратифікаційних порядків стає їх багатовимірний аналіз у контексті концептуальної кон'юнкції “позиції & диспозиції & практики (діяльність)”. Позиційний порядок визначався за об'єктивними показниками, які були закладені в інструментарії дослідження: соціальне походження, соціальна позиція за місцем праці, досвід роботи в сфері зайнятості, місце праці та тип діяльності, особистий середньомісячний дохід, майно та власність, освіта. Диспозиційний порядок визначався суб'єктивними оцінками та установками респондентів: оцінювався престиж власного соціального статусу, типу діяльності та організації; самоідентифікація із соціальними групами, класами; міра задоволеності своїм становищем; мережа соціальних зв'язків як власних, так і сімейних; поведінково-вербальний рівень культури. Щодо порядку інтенсивності практик, то він розраховувався на підставі усіх відзначених відповідей кожного респондента, тобто тих видів занять, які доводилося робити йому особисто протягом останнього року.

Об'єднання всіх випадків у кластери здійснювалося, як і у попередніх дослідженнях, за допомогою методу “зв'язок всередині групи” (Average Linkage (Within Group)). Обґрунтування оптимальної кількості кластерів здійснювалось на основі аналізу ряду агломерації та гетерогенності кластерів для різної їх кількості. Якщо при використанні кон'юнкції “позиції&диспозиції” оптимальним виявилось розбиття сукупностей на шість кластерів, то за концептуального підходу “позиції& диспозиції&практики” на п'ять кластерів як для Львова, так і для Донецька, за якого отримані групи виявились найбільш різномірними за досліджуваними характеристиками, тобто позиціями, диспозиціями та практиками. Таким чином було отримано нові стратифікаційні ієрархії населення м. Львова та м. Донецька, в яких розподіл страт формувався за показниками сумарного стратифікаційного індексу (див. табл. 5.3.1).

Формула розрахунку індексу для диспозиційного та позиційного порядків:

$$i = \frac{\sum_{i=1}^n m_i}{5n} \quad (5.3.1)$$

де, m_i — оціночне значення індикатора (оцінка здійснювалась за 5-ти бальною шкалою), n — кількість індикаторів.

Формула розрахунку індексу для порядку інтенсивності практик:

$$i = \frac{\sum_{i=1}^n p_i}{n} \quad (5.3.2)$$

де, p_i — індикатор (приймає значення 1 — присутній, значення 0 — відсутній), n — кількість індикаторів.

Оскільки методика вимірювання та розрахунку індексу порядку інтенсивності практик базувались на номінальній шкалі з сумісними альтернативами, то на значення індексу суттєво впливав факт, що кожен індикатор мав задану ймовірність вибо-

ру респондентом. Тому отримані значення індексів за цим показником були скоректовані на значення цієї ймовірності. Оскільки початкове значення індексів позиційного та диспозиційного порядків згідно формули розрахунку становить 0,2, а для індексу інтенсивності практик — 0, відповідно значення останнього були скоректовані на величину 0,2. Після математичних розрахунків, формула коректування індексу інтенсивності практик має такий остаточний вигляд:

$$i_k = \sqrt{i} + 0,2 \quad (5.3.3)$$

де, i — значення індексу інтенсивності практик отримане за формулою 5.3.2.

Отже, методика вимірювання трьох базових стратифікаційних порядків (порядок позицій, порядок диспозицій та порядок практик) була різною, використовувались різні шкали для фіксації емпіричних показників для кожного з порядків, отримані метрики стратифікаційних індексів мають різну числову протяжність. Емпіричні індикатори, що конструюють порядки позицій та диспозицій, вимірювались за допомогою п'ятищаблевих порядкових шкал (мінімальне значення — 1, максимальне — 5). Отже, стратифікаційний індекс для цих порядків може приймати значення від 1 до 5.

Емпіричні ж індикатори, що конструюють порядок практик вимірювались за допомогою дихотомічних шкал (0 — індикатор відсутній, 1 — індикатор присутній). Відповідно, стратифікаційний індекс для порядку практик має числову протяжність від 0 до 1. Для часткового усунення відмінності у протяжності індекси порядків позицій та диспозицій були поділені на максимальне значення шкали, за якою вимірювались їхні індикатори, тобто на 5. Ієрархія страт формувалася за сумарним значенням індексів.

Розглянемо новий розподіл страт та показники індексів кожного стратифікаційного порядку. “Вища страта” має високий рівень усіх показників і є найбільш консистентною для двох міст (див. рис. 5.3.1. та 5.3.2.), тобто високій соціальній позиції її представників відповідають диспозиції та такий же високий рівень інтенсивності практик. Частка даної страти для Львова складає 1,3% та 3,0% для Донецька (див. табл. 5.3.1).

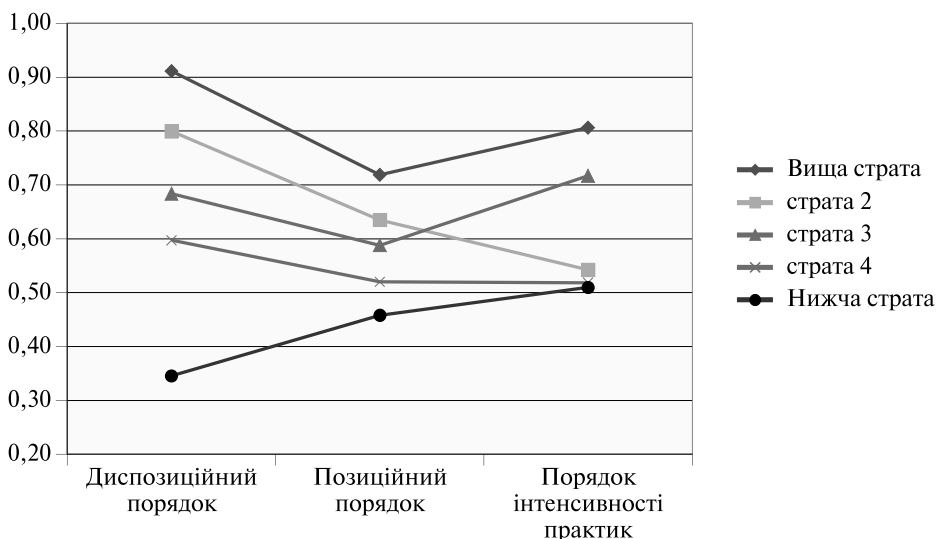

Рис. 5.3.1. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Львова

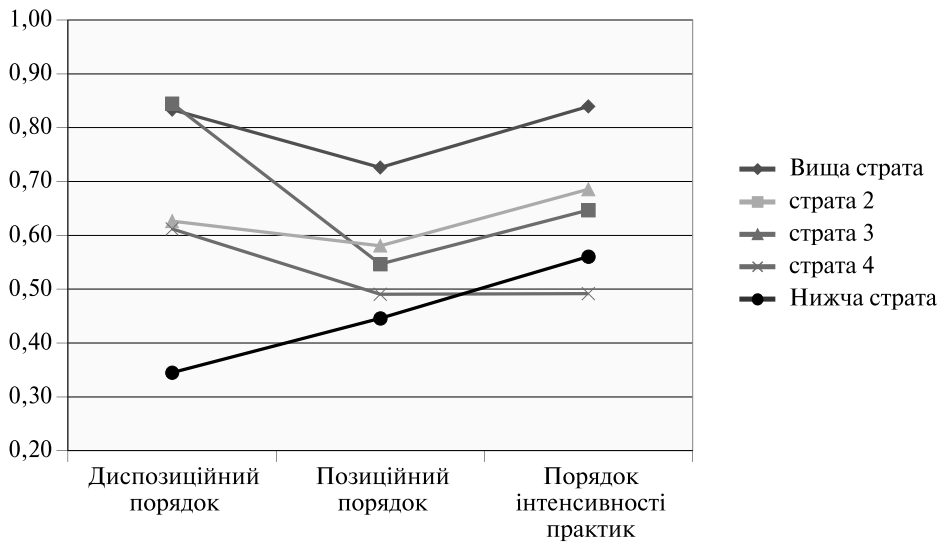

Рис. 5.3.2. Стратифікаційні профілі соціальних страт м. Донецька

Таблиця 5.3.1

Стратифікаційна ієрархія населення м. Львова та м. Донецька на основі кон'юнкції “позиції–диспозиції–практики”

Страти	Позиційний порядок	Диспозиційний порядок	Порядок інтенсивності практик	Сумарний стратифікаційний індекс	Частка страти у структурі населення міста, %
м. Львів					
Вища страта	0,72	0,91	0,81	2,44	1,3
Страта 2	0,64	0,80	0,54	1,98	18,9
Страта 3	0,58	0,66	0,71	1,95	8,2
Страта 4	0,52	0,60	0,52	1,64	26,4
Нижча страта	0,46	0,35	0,51	1,32	45,1
м. Донецьк					
Вища страта	0,73	0,83	0,84	2,4	3,0
Страта 2	0,55	0,84	0,65	2,04	15,3
Страта 3	0,58	0,63	0,69	1,9	19,5
Страта 4	0,5	0,6	0,49	1,59	23,3
Нижча страта	0,45	0,34	0,56	1,35	39,0

Для “страти 2” у двох містах властиві високий рівень диспозиційного та середні показники позиційного порядку. Частка страти у двох містах відповідно — 18,9% та 15,3%.

У “страті 3” значення усіх показників мають середній рівень і вона для двох міст також є консистентною. Відмінності зафіксовано у наповненості страти — в ній всього 8,2% львів'ян та майже п'ята частина донеччан (19,5%).

“Страта 4” (частка у Львові — 26,4% та 23,3% у Донецьку) характеризується середніми показниками усіх порядків у Львові і також є консистентною. У Донецьку ж страта є неконсистентною, оскільки при середньому значенні позиційного та диспозиційного порядків інтенсивність соціальних практик має найнижчий рівень з усіх решти страт.

І нарешті, найчисельніша у двох містах “нижча страта” (45,1% та 39,0%), яка є неконсистентною, бо позиційний та диспозиційний порядок зафіксовано на низькому рівні, а інтенсивність практик має середні значення. Тобто, представники страти обіймають найнижчі позиції в соціальній ієрархії міст, мають низький рівень установок, проте кількість практик в їхньому повсякденному житті є вищою у порівнянні з “стратою 4”.

Наведені рисунки наочно демонструють, що у Львові три страти — “вища”, “страта 3” та “страта 4”, а у Донецьку “вища” і “страта 3” — є доволі консистентними, тобто певною мірою узгоджені три детермінанти узагальненого стратифікаційного порядку. Неконсистентність проявляється у неузгодженості позицій, диспозицій та рівнем інтенсивності практик: для “страти 2” у Львові позиційна складова має високі значення індексу, а дві останні — середні, для “страти 4” у Донецьку позиційна — середнє, а диспозиційна та практик — низькі. “Нижча страта” неконсистентна та ідентична у двох містах — при низьких позиційних і диспозиційних порядках інтенсивність практик є середньою.

Очікувалось також, що перехід до трикомпонентної кон’юнкції конструювання стратифікаційного порядку призведе до перерозподілу респондентів у порівнянні із двокомпонентною. Отримані дані дозволяють скласти уявлення про масштаби та напрями такого перерозподілу (див. табл. 5.3.2).

Не важко переконатися, що чинник “практики” обумовив суттєве переформування складу страт, а зміни для Львова та Донецька співпали далеко не у всьому. Скорочення “розмірності” стратифікаційного порядку з шести до п’яти страт супроводжувалося скороченням чи зростанням часток страт у двох містах (див. табл. 5.3.2). Частка “вищої страти” у Львові з 4% скоротилася до 1%, отже 3% респондентів з старої “вищої страти” перемістилися в нову “страту 2”. У Донецьку за двокомпонентною кон’юнкцією частка страти складала 7%, а за трикомпонентною — 3%, тому по 2% респондентів знаходимо в “страті 2 і 3”.

Натомість зросла частка “страти 2” у двох містах: у Львові з 9% до 19%, у Донецьку з 13% до 15%. Розглянемо завдяки яким представникам. У Львові — 3% з “вищої”, 7% з цієї ж, 8% “страти 3” і 1% зі “страти 4”. Для Донецька 3% залишилося тих же респондентів, 2% перейшло з “вищої”, 2% зі “страти 3” і ще 1% зі “страти 5”.

Частка “страти 3” зменшилася з 22% до 9% у Львові, для Донецька ж зворотна тенденція страта зросла з 6% до 20%. При чому в цю донецьку страту ввійшли представники майже усіх страт.

“Страта 4” для Львова зросла з 16% до 27%, для Донецька з 14% до 23%. Причому львівська на 12% складається з попередньої, а 9% увійшло з “страти 3” і ще 5% зі “страти 5”, то у донецьку увійшло 13% зі “страти 5”, 4% залишилося колишніх представників і 1%, як і у Львові, з “нижчої страти”.

“Нижча страта” зросла як у Львові (з 23% до 45%), так і Донецьку (з 35% до 39%). У львівську страту 20% перейшли зі “страти 5” і 22% залишитися у цій же страті. Для донецької ж 31% є представники попередньої, а 7% зі “страти 5” і 1% понизив свій статус зі “страти 3”

Таблиця 5.3.2

**Перерозподіл респондентів по страхах
при переході від двокомпонентної кон'юнкції до трикомпонентної у 2008 році (%)**

Страти за кон'юнкцією “позиції — диспозиції”	Страти за кон'юнкцією “позиції — диспозиції — практики”					Частка страги за кон'юнкцією “позиції — диспозиції”
	Вища страга	Страга 2	Страга 3	Страга 4	Нижча страга	
Львів						
Вища страга	1	3	0	0	0	4
Страга 2	0	7	2	0	0	9
Страга 3	0	8	4	9	1	22
Страга 4	0	1	2	12	1	16
Страга 5	0	0	1	5	20	26
Нижча страга	0	0	0	1	22	23
Частка страт за кон'юнкцією “по- зиції — диспозиції — практики”	1	19	8	27	45	100
Донецьк						
Вища страга	3	2	2	0	0	7
Страга 2	0	3	8	2	0	13
Страга 3	0	2	2	1	1	6
Страга 4	0	7	3	4	0	14
Страга 5	0	1	4	13	7	25
Нижча страга	0	0	1	3	31	35
Частка страт за кон'юнкцією “по- зиції — диспозиції — практики”	3	15	20	23	39	100

За трикомпонентної кон'юнкції відбулося переформатування страт завдяки інтенсивності соціальних практик, які їм властиві. Емпірично можемо пояснити такий перерозподіл респондентів за професійно-кваліфікаційним складом, що дасть змогу говорити хто саме з них понизив чи підвищив свої статусні позиції за трикомпонентної кон'юнкції. Зробимо це на прикладі нижчої страги. За двокомпонентного підходу частка пенсіонерів складала у львівській страті 72% та у донецькій 67%, тоді як за трикомпонентного їх залишилося в страті відповідно 49% та 55%, тобто 23% у Львові та 12% у Донецьку перемістилися завдяки більш інтенсивним практикам у більш вищій страті. Це є свідченням того, що вони у реалізації своїх практик могли використовувати економічний потенціал родини у задоволенні певних потреб (наприклад, відпочивали на морі, санаторії, курорти коштом дітей, оскільки самі не мали змоги оплатити такий відпочинок через низький рівень особистих доходів). Але водночас зафіксовано зростання частки “нижчої страги” майже вдвічі у Львові (з 23% до 45%) та на 6% у

Донецьку (з 25% до 31%) завдяки пониженню статусу представників інших страт. Це в основному кваліфіковані та некваліфіковані робітники, службовці з числа допоміжного персоналу та молодь, що ще навчається в обох містах, які за двокомпонентного підходу були в “страті 5”, причому у Львові таких 20%, а у Донецьку 7% (див. табл. 5.3.2). Тобто відбулося об’єднання двох нижніх страт — практики вплинули уніфікуючи і нівелювали відмінності, які спостерігалися за двокомпонентної кон’юнкції.

Пониження ж статусу представників “вищої страти” очевидне, оскільки вона зменшила свою “розмірність” у двох містах. Представники “вищої страти” відзначали в основному інноваційні практики (взяли кредит в банку для відкриття власної справи, купівлі квартири, купили якусь нерухомість тощо). А ситуація, для прикладу, з поверненням кредиту і відсотків за надану позику призводить до зниження рівня інтенсивності інших практик, вони вже не можуть собі дозволити винаймати працівників особисто для себе, купувати модні, вишукані товари відомих виробників у фірмових магазинах, салонах тощо. Відповідно інтенсивність практик зменшилася, що і призвело до пониження статусних позицій у новій соціальній ієрархії, але у двох містах воно було незначним — у сусідні нижчі страти — “страту 2” у Львові та ще й “страту 3” у Донецьку.

Оскільки, як вже відзначалося вище у попередньому підрозділі 5.2., донеччанам властива вища інтенсивність соціальних практик фактично для всіх страт у порівнянні зі Львовом, тому й відбулося більше розпорошення по стратах. Для прикладу можна розглядати донецьку “страту 3”, наповнення якої відбулося в основному завдяки представникам з усіх страт. І якщо у Львові чинник “практик” призвів до “приземлення” стратифікаційного порядку, набагато розширивши його підвалини і збільшивши, насправді, поляризацію, то в Донецьку в результаті пере класифікації розподіл по стратах став більш рівномірним, мав, скажімо так, егалітаризуючий вплив.

Порівнюємо розподіл страт за двокомпонентної та трикомпонентної кон’юнкції у соціальному просторі двох регіонів. За визначенням інтервал числових значень для всіх індексів знаходиться в межах 0,2 до 1 (див. табл. 5.3.3, рис. 5.3.3, 5.3.4). У результаті отримуємо певну, досить умовну, зрозуміло, метрику соціального простору із соціальною дистанцією між елементами стратифікаційного порядку.

Таблиця 5.3.3

Середні значення стратифікаційних індексів за двокомпонентною та трикомпонентною кон’юнкцією

СТРАТИ	Львів		Донецьк	
	Частка страти	Середнє значення стратифікаційного індексу	Частка страти	Середнє значення стратифікаційного індексу
1	2	3	4	5
Двокомпонентна кон’юнкція				
вища страта	4	0,78	7	0,77
страта 2	9	0,71	13	0,62
страта 3	22	0,61	6	0,60
страта 4	16	0,51	14	0,59
страта 5	26	0,49	25	0,51
нижча страта	23	0,38	35	0,41

1	2	3	4	5
Трикомпонентна кон'юнкція				
Вища страта	1	0,81	3	0,80
Страта 2	19	0,66	15	0,68
Страта 3	8	0,65	20	0,63
Страта 4	27	0,55	23	0,53
Нижча страта	45	0,44	39	0,45

Для перевірки статистичної значущості відмінностей середніх значень стратифікаційних індексів між стратами двохкомпонентного стратифікаційного простору для м. Львова і м. Донецька був проведений розрахунок окремих статистик одномірного дисперсійного аналізу. Для цього проводився тест Tamhane's T2, оскільки попередньо була відкинута гіпотеза про рівність дисперсії для залежної та незалежної змінної (у тесті Levene отримана значуща F-статистика на рівні $p < 0,0001$, при 95% довірчій ймовірності). Результати тесту Tamhane's T2 показали високий рівень значущості відмінностей середніх значень стратифікаційного індексу між різними стратами, на рівні $p < 0,0001$, при 95% довірчій ймовірності. Відповідно різниця позицій страт, на підставі середніх значень стратифікаційного індексу, у двохкомпонентному стратифікаційному просторі двох міст є статистично значущою.

Для трикомпонентного стратифікаційного простору зафіксовано для м. Львова відмінності у середніх значеннях стратифікаційних індексів, які є статистично не значимими між “стратою 2” та “стратою 3” ($p = 0,823$, при 95% довірчій ймовірності). Проте, оскільки вони різні за соціально-демографічними характеристиками, а в процесі класифікації утворюють різні кластери, тому в подальшому розглядатимемо їх окремо.

Для перевірки статистичної значущості відмінностей середніх значень стратифікаційних індексів між двохкомпонентною та трикомпонентною структурою проводився t-тест для спарених вибірок. Результати показали високу значущість відмінностей ($p < 0,0001$, при 95% довірчій ймовірності) середніх значень стратифікаційних індексів між двохкомпонентним та трикомпонентним стратифікаційними просторами як для Львова, так і для Донецька. Відповідно, висновки по відмінностях протяжності двохкомпонентного та трикомпонентного просторів є статистично обґрунтованими.

Підсумуємо те, що відбулося при переході до трикомпонентної кон'юнкції для двох міст, фіксуючи спільні та відмінні тенденції. Йдеться, власне, про деякі ефекти, що виникають внаслідок ускладнення методичного інструментарію чи, інакше, внаслідок збільшення, так би мовити, багатовимірності аналізу:

- в обох містах з шести до п'яти страт зменшилася “розмірність” стратифікаційного порядку, тобто соціальний простір став тепер менш диференційованим, а значення індексу збільшилося для “вищої” та “нижчої” страт — стратифікаційний порядок ніби “підійнявся”, що й видно на представлених рисунках;
- збільшення значення індексу “вищої страти” (з 0,78 до 0,81) у Львові, супроводжувалося й збільшенням дистанції, що відокремлює її від “страти 2-3” (з 0,07 до 0,15), перевищивши значення індексу для Донецька (зростання з 0,77 до 0,80 на фоні зменшення дистанції з 0,15 до 0,12). Тобто чинник практик зрівняв страту двох міст за ознакою дистанціювання від “страти 2”;

- у Львові за двокомпонентною кон'юнкцією найменша дистанція була між стратами 4 та 5 (в Донецьку між стратами 2 та 3), тоді як за трикомпонентною між стратами 2 та 3. Інакше кажучи, практики тут ніби розводять вершину стратифікаційного порядку та його основу. В Донецьку ж дистанція між “стратами 2, 3, 4” збільшилася, тобто практики тут диференціювали страти.

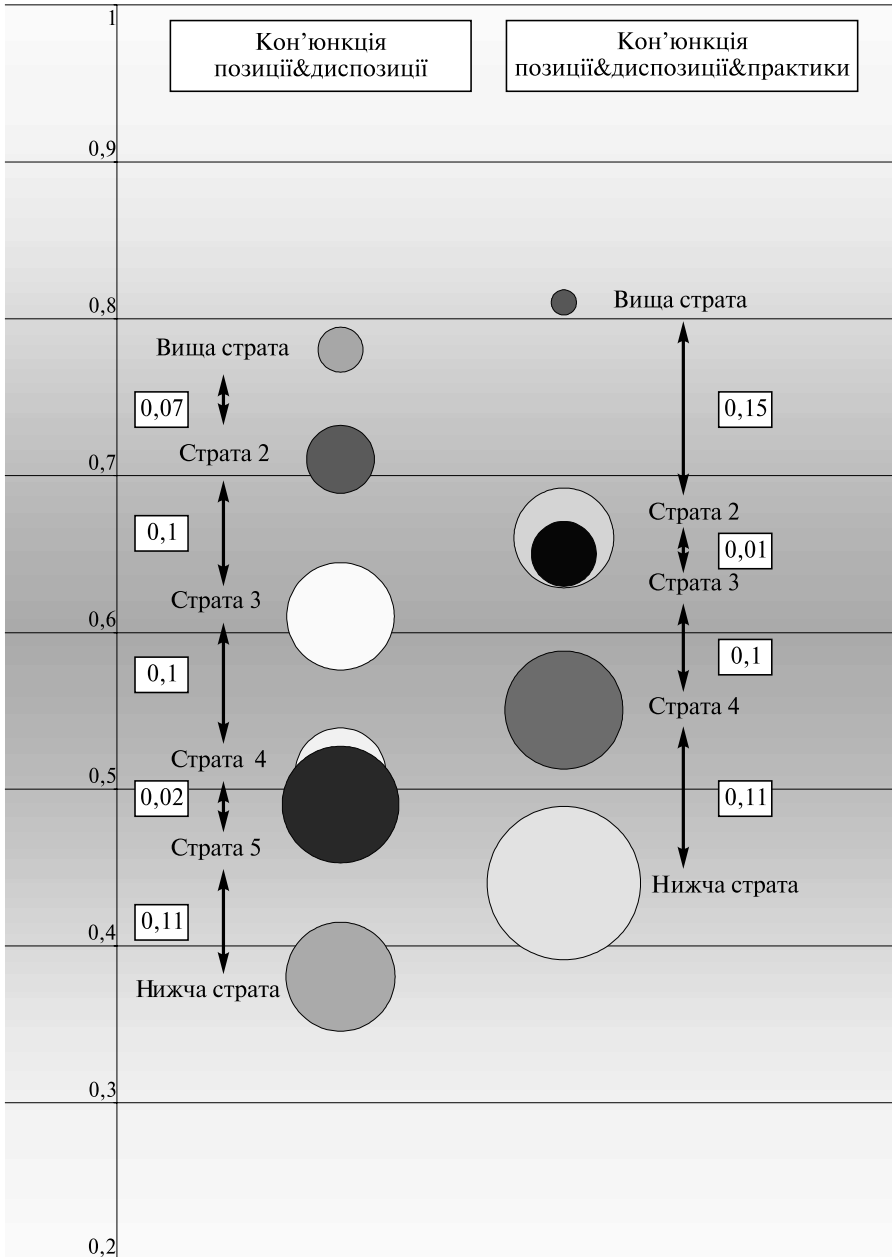

Рис. 5.3.3. Порівняння метрик стратифікаційних просторів двокомпонентної та трикомпонентної кон'юнкцій для м. Львова

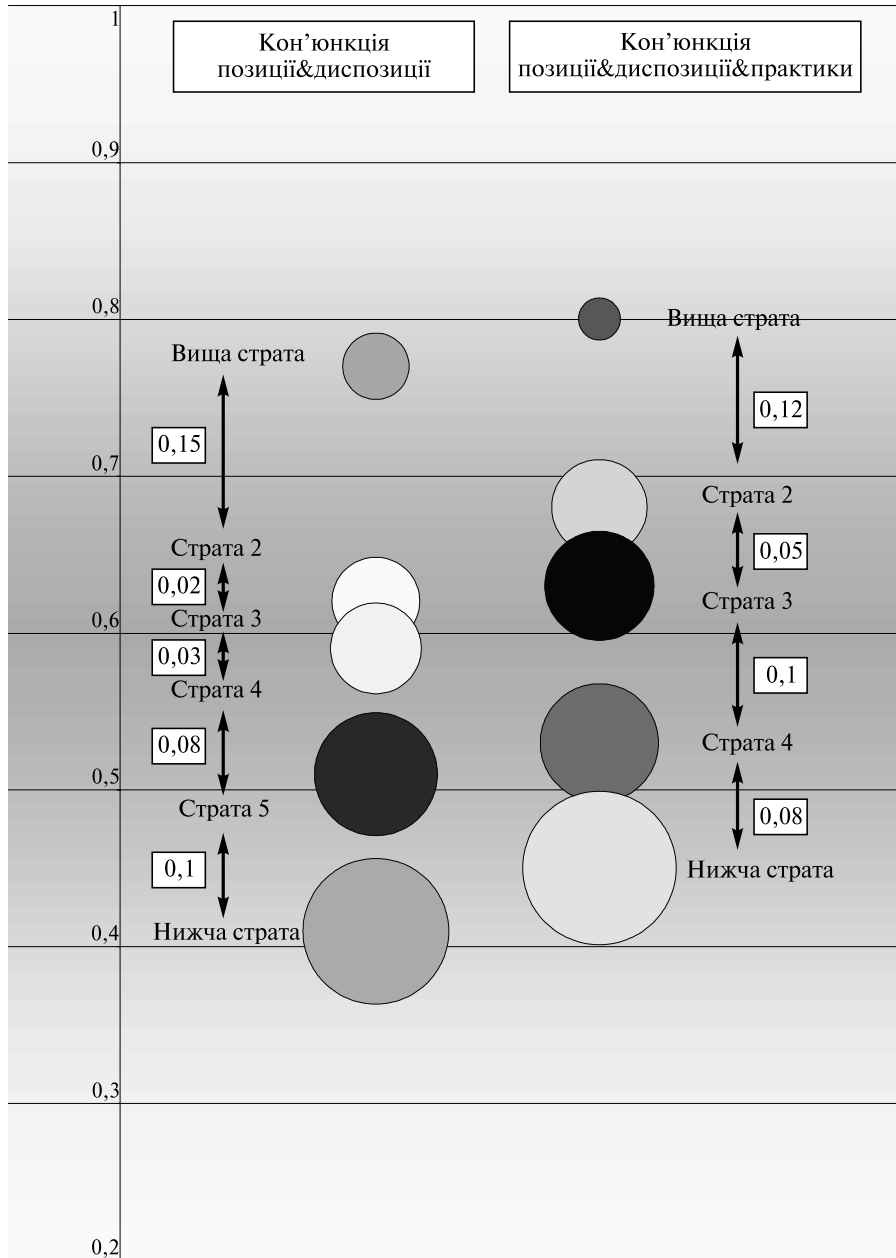

Рис. 5.3.4. Порівняння метрик стратифікаційних просторів двокомпонентної та трикомпонентної кон'юнкції для м. Донецька

5.4. Соціально-демографічні характеристики страт

Розглянемо основні соціально-демографічні та статусно-професійні характеристики новоутворених страт і дамо стислі соціальні портрети кожної з них, щоб з'ясувати спільні та відмінні риси.

“Вища страта” у Львові та Донецьку це знову ж страта керівників та підприємців, оскільки до її складу за самооцінками входить половина керівників (держапарату, підприємств чи установ, високопосадові особи) і підприємців у сфері виробництва, надання послуг чи торгівлі (див. таблиці в Додатку Ж). Висококваліфікованих спеціалістів тут 38% у Львові та 42% у Донецьку. Щодо самоідентифікації з великими соціальними групами чи класами, то 19% львів’ян та 17% донеччан відносять себе до вищого класу. При цьому зафіксовано такі відмінності: 67% донеччан страти ідентифікують себе з середнім класом, тоді як серед львів’ян таких всього 9%. 29% опитаних у Львові віднесли себе до підприємців, по 14% до службовців і керівників (менеджерів). Оцінюючи рівень престижу власного соціально-професійного статусу, 57% львів’ян страти вказали на дуже престижний, серед донеччан таких всього 17%. Швидше престижним відповідно по містах назвали 43% та 67%.

“Вища страта” в обох містах — це страта чоловіків (86% у Львові та 75% у Донецьку). При цьому більше половини представників страти Львова віком понад 40 років, донеччани ж страти є молодшими — 67% віком 25–39 років. Донеччан з вищою освітою є 92%, тоді як у Львові 43% з вищою і 47% середньою професійно-технічною освітою. За соціальним походженням 67% донеччан походять із міської сім’ї з високим освітнім рівнем обох батьків, серед львів’ян таких 52%, а ще третина у двох містах — із змішаних сільських чи міських сімей (один із батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким).

Щодо середньомісячного особистого рівня доходу, то він знову ж таки є вищим для донеччан страти: половина отримувала 3001–7000 грн та 42% понад 7001 грн. У Львові ж 76% мали заробітки на рівні 3001–7000 грн, а 24% відзначили на рівні середньостатистичної заробітної плати по регіону — 1651–3000 грн.

Стратегія досягнення властива майже половині львів’ян та 83% донеччан, за якої вони все роблять для підвищення матеріального добробуту та якості життя, покращення свого соціального становища у суспільстві. Намагаються зберегти вже досягнуте становище і дещо роблять для його покращення за умови сприятливих обставин, тобто адаптуватися — 48% представників страти у Львові та 9% у Донецьку. Щодо мобільного потенціалу, то 50% донеччан та 38% львів’ян задоволені тим, що мають на даний час і не планують щось змінювати, тобто для них характерним є пасивно-стабільний тип мобільної поведінки. У Львові третина реально та потенційно мобільних. У Донецьку ж реально мобільних всього 8%, які порівняно недавно змінили місце праці (посаду, професію, стиль життя тощо), що відповідають новим вимогам часів і не прагнуть до змін найближчим часом. Ще 25% потенційних, які нічого не змінили, але мають відповідні наміри, можливості, які сподіваються реалізувати найближчим часом.

Отже, у Донецьку представники “вищої страти” є молодшими, високоосвіченими, заможними, успішними та задоволеними своїм становищем у суспільстві. Львів’яни ж володіють не менш високим мобільним потенціалом, проте мають докласти ще чимало зусиль для досягнення такого ж рівня.

Кореспондентський аналіз засвідчив, що представникам “вищої страти” двох міст найбільш властиві інноваційні фінансові та споживчі практики, оскільки саме вони брали кредит у банку для відкриття власної справи та купівлі рухомого та нерухомого майна; купували товари через Інтернет-магазини та користувалися доставкою білетів, ліків тощо додому; наймали працівників особисто для себе, суміщали працю за наймом з особистим бізнесом, а також працювали й займалися пошуками роботи за кордоном.

“Страта 2” — це страта у Львові керівників (18%), підприємців (20%) висококваліфікованих спеціалістів гуманітарного та технічного профілів (45%) та решту складають різного роду службовці. У Донецьку страта є різноріднішою: по 13% керівників і підприємців, 18% висококваліфікованих працівників, третина службовців із числа допоміжного персоналу, тобто 74% спеціалістів розумової праці з високим освітнім рівнем і близько третини кваліфікованих робітників, які виконують переважно фізичну роботу. Щодо самоідентифікації, то 40% львів'ян та третина донеччан віднесли себе до середнього класу. І якщо у Львові це страта інтелігентів (15%), службовців (13%) та керівників, менеджерів (11%), то у Донецьку більшість службовці (28%), а самовідносили себе до інтелігенції і підприємців по 7% респондентів. Однаковими є тенденції у двох містах в оцінці престижу власного статусу. Так, третина представників страти вважають, що вона є дуже престижною, а близько половини — оцінюють його на “4” за п'ятибальною шкалою престижу.

У “страту 2” входять 56% чоловіків львів'ян, тоді як у Донецьку — 64% жінок, понад половину її представників віком від 30 до 50 років у двох містах. Щодо освітнього рівня, то 69% львів'ян з вищою освітою та вченим ступенем (8%), а кожен п'ятий з середньою спеціальною, то для донеччан є таким розподіл: 46% з вищою, 39% професійною, середньою спеціальною і 15% з середньою освітою. Отже, у Львові страта є більш високоосвіченою. Майже половина львів'ян (47%) походять із сімей, в яких батьки з вищою освітою і зайняті кваліфікованою розумовою працею. У Донецьку таких всього 18%, а решту складають 41% вихідці зі змішаних сімей та більше третини з міських сімей, в яких батьки зайняті фізичною працею і мають низький рівень освіти. Третина страти у Донецьку та кожен п'ятий у Львові мали середньомісячний дохід в межах 3001–7000 грн, а 39% і 43% відповідно по містах — 1651–3000 грн. Тобто, більшість представників страти мали значно вищі заробітні плати за середньомісячну в регіоні.

Своїм становищем у суспільстві задоволені 37% львів'ян та 46% донеччан страти, що певним чином відображено в типах мобільної поведінки. Оскільки, трохи більше половини (а це найвищий відсоток по стратах) відтворюють пасивно-стабільний тип мобільної поведінки, а ще відповідно 12% і 15% також не збираються нічого модифікувати у своєму житті, тому що порівняно недавно змінили посаду, професію, стиль життя тощо (реально-мобільний тип поведінки). Щодо життєвих стратегій досягнення, то 45% львів'ян і 56% донеччан все роблять для підвищення свого статусу, матеріального добробуту і відповідно 37% і 30% адаптувалися до змін і намагаються зберегти вже досягнуте соціальне становище. Однакова чисельність осіб у двох містах (по 26%), які ще нічого не змінили, але мають відповідні плани, можливості, які реалізують найближчим часом (закінчити навчальний заклад, перекваліфікуватися, змінити місце праці, виїхати за кордон тощо), тобто третина потенційно мобільних.

Практики, властиві представникам “страти 2” як міста Львова, так і Донецька, підтверджують їхній високий кваліфікаційний рівень та конкретні кроки для його підвищення, оскільки вони використовують комп'ютерну техніку та Інтернет, підвищують кваліфікацію та самостійно вивчають літературу за спеціальністю, тобто роблять все необхідне для підвищення професіоналізму та кар'єри. Саме представники цієї страти працювали за кордоном і найчастіше літали літаками. Щодо фінансово-споживчих практик, то впродовж останнього року вони робили заощадження, купуючи іноземну валюту і брали кредит у банку для купівлі квартири. А також могли собі дозволи-

ти купувати товари через Інтернет та у фірмових магазинах, салонах; вести активний сезонний відпочинок і відвідувати санаторно-курортні заклади.

“Страту 3” на дві третини у двох містах складають менеджери, бригадири, помічники, службовці, тобто спеціалісти як з вищою, так і середньо-спеціальною освітою. Статусно-професійний склад страти відповідно у розрізі міст Львова та Донецька: 39% і 23% спеціалістів гуманітарного та технічного профілів із вищою освітою, 8% і 18% — керівники й службовці держапарату, а також службовців з числа допоміжного персоналу (16% та 17%) та по 12% кваліфікованих робітників. При цьому 60% львів’ян та 58% донеччан страти з вищою, а третина з середньою спеціальною освітою. За самоідентифікацією картина є наступною: по 47% респондентів страти вважають себе середнім класом, 11% львів’ян та 9% донеччан — інтелігенцією, відповідно по містах 12% і 16% — службовцями. Престиж власного соціально-професійного статусу оцінили посередньо третина львів’ян та майже половина донеччан. Представники страти є вихідцями у двох містах переважно з сільських чи міських змішаних сімей, в яких один з батьків із більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким (по 40%) і третина походять із міських сімей, в яких і мати, і батько зайняті кваліфікованою розумовою працею та мають вищу освіту. Отже, страта у двох містах є майже ідентичною за професійно-кваліфікаційним складом, освітнім рівнем, самоідентифікацією та соціальним походженням.

Статеві-віковий склад страти виглядає так: у Львові чоловіків і жінок порівну, у Донецьку ж більше жінок (59% проти 41%). 53% львів’ян та 48% донеччан віку 30–50 років, молодь до 30 років складає відповідно 23% і 21% страти. Рівень доходів страти є нижчим у Львові — 41% страти отримували заробітну плату до 1650 грн, тоді як Донецьку таких всього 25%. Відповідно по містах 40% та 45% отримували середню по регіону — 1651–3000 грн, а понад 3000 грн мали третина донеччан та 19% львів’ян.

Своїм становищем у суспільстві донеччани задоволені більшою мірою (47% проти 38% у Львові), а незадоволених відповідно — 19% і 31%. Як і для більшості страт властивий переважно пасивно стабільний тип мобільної поведінки, але найвищим є відсоток потенційно-мобільних. Так, серед львів’ян страти є 43% осіб, які втілять у життя найближчим часом ряд своїх задумів, тобто реально здійснять мобільну поведінку. У страті Донецька таких третина. Реально-мобільних в обох містах по 17%. При цьому двом третинам львів’ян та половині донеччан притаманні стратегії досягнення, що знову ж таки свідчить про високий мобільний потенціал цієї страти, оскільки її представники роблять усе, щоб підвищити свій статус у суспільстві та відповідно покращити матеріальний добробут та рівень життя. А кожен четвертий у двох містах адаптувався і намагається зберегти вже досягнуте становище.

Отже, “страта 3”, будучи схожою за всіма вище аналізованими показниками, є найбільш мобільною у двох містах і найближчим часом має усі шанси переміститися вгору по соціальній драбині у вищі страти ієрархії нерівності. Підтвердженням цього є найбільш характерні практики, при чому майже ідентичні для львів’ян та донеччан цієї страти. Її представники перекваліфікувалися на іншу спеціальність, відвідували курси, лекції, тренінги та вивчали іноземні мови, що дало змогу їм змінити місце праці та мати додаткову роботу, використовуючи знайомства для вирішення як особистих, так і професійних питань. Купуючи модні, вишукані товари відомих виробників, використовують пластикові картки при розрахунках.

“Страта 4” у регіональному розрізі — страта кваліфікованих робітників і службовців з числа допоміжного персоналу з середньою спеціальною освітою. Оскільки її на третину складають як перші, так і другі, більше половини яких мають середню спеціальну чи професійно-технічну освіту та вважають неprestижними власні статусні позиції.

Представники страти загалом відтворюють професійно-кваліфікаційний рівень своєї родини, оскільки походять із змішаних сільських чи міських сімей з низьким освітнім рівнем батьків, які переважно були зайняті фізичною працею. За самоідентифікацією — це страта з найвищим відсотком тих, хто відніс себе до робітничого класу (17% у Львові та 24% у Донецьку) та службовців (відповідно 14% та 15%), а решту складає середній клас — 46% і 44%.

Як і кожна попередня страта, ця також різниться в основному лише за рівнем доходів в розрізі двох міст. Для порівняння наведемо такі емпіричні дані: рівень оплати праці для 75% львів'ян становив до 1650 грн, тоді як 65% донеччан був у межах 1651–7000 грн.

Понад 40% у двох містах тих, хто не має намірів щось змінювати у своєму житті, тобто це страта в основному пасивно-стабільного типу. При цьому майже третина львів'ян та 43% донеччан намагаються зберегти те, що мають на даний час (соціальний статус, місце праці, рівень життя тощо), тобто відтворюють стратегії адаптації до соціально-економічних змін у суспільстві. А кожен сьомий зі страти міст — стратегію виживання, бо забезпечує лише необхідний прожитковий мінімум і немає можливостей для покращення свого становища. Ці стратегії підтверджуються практиками львів'ян та донеччан у реальному житті. Так, для них характерною є праця на дачній ділянці, в особистих підсобних господарствах, а усі споживчі товари вони купують на ринках, базарах і лише за доступними цінами. Вони ж шукали додаткову оплачувану роботу та робили заощадження.

Ряди “нижчої страти” однаковою мірою у двох містах наповнені економічно незайнятими (83% у Львові та 82% у Донецьку): пенсіонери (49% і 55%), безробітні (9% і 6%), домогосподарки (7% і 8%), учні й студенти (18% і 12%) та приблизно по 15% низькокваліфікованих робітників фізичної праці. Відповідно майже усі оцінили свій статус у суспільстві як дуже неprestижний. Кожен п'ятий представник страти у віці 18–24 роки, а більшість складають особи старше 50 років. При цьому тут більше жінок, ніж чоловіків (62% львів'янок та 55% донеччанок) і найвищий відсоток тих, хто відніс себе саме до нижчого класу (по 15% у двох містах) у порівнянні з рештою страт. Близько половини львів'ян та кожен п'ятий донеччанин отримували дохід нижче прожиткового мінімуму, а 45% у двох містах — до 1650 грн. Хоча знову ж таки 21% представників страти у Донецьку мали значно вищі пенсії чи інші джерела доходів, бо зазначили їх на рівні 1651–3000 грн., тоді як серед львів'ян таких всього 5%. У двох містах кожен п'ятий “нижчої страти” вказував на життєву стратегію виживання, а 11% львів'ян та 13% донеччан “пливуть” за течією життя, оскільки не мають ні можливостей, ні бажання висувати значущі цілі й прикладати зусилля для їх досягнення. Це ті, хто не мають і тривалий час не можуть знайти роботу та вичерпали всі можливості для цього (“зневірені”). Цей тип поведінки підтверджується практиками, оскільки представники цієї страти як міста Львова, так і Донецька шукали місце праці у зв'язку з його відсутністю. Саме вони, щоб вирішити матеріальну скруту позичали гроші, продавали особисте майно і здавали в оренду квартиру, кімнату, автомобіль. Через складне матеріальне становище для них є найбільш характерним ку-

пувати речі в секонд-хенді. Оскільки, в страті значна частина непрацюючих пенсіонерів та домогосподарок, то майже увесь свій час вони приділяють догляду за дітьми чи близькими родичами. Особливою практикою, яка властива представникам “нижчої страти”, причому в обох містах, є дотримання режиму дня та опікування власним здоров’ям, слідкуючи за собою (дієти, раціональне харчування тощо).

Підсумки емпіричних досліджень соціальної структури у Львівському та Донецькому регіонах у 2008 році резюмуємо також у характеристиках страт, сконструйованих завдяки трикомпонентній кон’юнкції “позиції&диспозиції&практики” та використаних технік класифікації первинної соціологічної інформації.

“*Вища страта — підприємці та керівники*” (частка страти у Львові 1,3% та 3,0% у Донецьку). До неї входять керівники (держапарату, підприємств чи установ, високопосадові особи), підприємці у сфері виробництва, надання послуг чи торгівлі та висококваліфіковані спеціалісти. Її представники досягли значних успіхів, адаптувавшись до соціально-економічних умов. Високий рівень культурного та соціального капіталу (освіта, кваліфікація, досвід, спеціалізовані вміння і навички, соціальне походження та розвинена соціальна мережа контактів) дає їм можливість обіймати керівні посади, організувати власний бізнес, бути конкурентноздатними професіоналами в певній сфері. Отже, представники страти наділені найвищим рівнем владних повноважень, відповідно до цього мають високий соціальний статус у суспільстві та рівень престижу. Відтворюючи в основному пасивно-стабільний тип мобільної поведінки, вони в цілому задоволені своїм соціальним становищем та рівнем життя на даний час, а коли матимуть можливості, будуть їх підвищувати або робити все, щоб зберегти вже досягнуте, тобто їм властиві стратегії досягнення та адаптації. У страті переважають чоловіки в активному працездатному віці. Отже, можна говорити, що в соціальній ієрархії українського суспільства викристалізується нова страта, яка не відноситься до еліти, але в якій домінують продуктивні моделі економічної поведінки (притаманні в основному інноваційні фінансові та споживчі практики) і поступово формується нова система цінностей на противагу традиційній. Страті притаманний високий рівень консистентності — узгодженості позицій, диспозицій та практик.

“*Страта 2 — спеціалісти*” (18,9% і 15,3%) включає висококваліфікованих спеціалістів, які успішно пройшли адаптацію, підвищивши свій соціальний статус за роки ринкових реформ. Вони вийшли за межі традиційних соціальних практик, які передбачають слідування усталеним зразкам і звичкам, і використали активні соціально-економічні стратегії, серед яких домінує висококваліфікована праця з досить високим рівнем владних повноважень, що дозволяє отримувати достатньо високі доходи. Відрізняються від решти страт доволі високим рівнем освіти та престижу, тобто соціальним та символічним капіталом.

Досить важливо, що це страта достатньо молодих і працездатних осіб, які орієнтовані на реалізацію свого творчого потенціалу в майбутньому і докладають для цього максимум зусиль. Оскільки саме для них найбільшою мірою характерні реальні інноваційні професійно-трудова практики (підвищення свого рівня кваліфікації, знань і вмінь з метою покращення свого соціального становища і відповідно матеріального добробуту) та висока потенційно-мобільна поведінка. Адже третина має відповідні наміри, можливості здійснити мобільність у вищу страту, які реалізують найближчим часом (закінчити навчальний заклад, перекваліфікуватися, змінити місце праці, виїхати за кордон тощо).

“*Страта 3 — сильні адаптанти*” (відповідно по містах 8,2% та 19,5%). Будучи спеціалістами технічного та гуманітарного профілю, службовцями з високим рівнем освіти, мають високий рівень культурного капіталу і символічного капіталу. Водночас володіють владним капіталом та соціальним капіталом на середньому рівні, тобто майже не мають владних повноважень і не часто використовують свої соціальні зв'язки для вирішення особистих чи професійних питань.

Ця страта зберегла свій соціальний статус відносно інших страт, але для того, щоб втримати його, використовує нові, доступні їй стратегії поведінки. Вони є найбільш мобільною соціальною стратою і найближчим часом має усі шанси переміститися вгору по соціальній драбині у вищі страти в ієрархії нерівності. Підтвердженням цього є найбільш характерні для них традиційні професійно-трудова практики, оскільки, її представники перекваліфікувалися на іншу спеціальність, відвідували курси, лекції, тренінги та вивчали іноземні мови, що дало змогу їм змінити місце праці та мати додаткову роботу, використовуючи знайомства для вирішення як особистих, так і професійних питань.

У страті представлені однаковою мірою чоловіки і жінки, зосереджені активні вікові групи. “Адаптанти” мають менший соціальний резерв, ніж “спеціалісти”, в них дещо нижчий рівень освіти та мережа соціальних зв'язків, які вони можуть використовувати для вирішення різного роду проблем особистого та професійного спрямування. Їй відповідно вони менш активні у покращенні свого матеріального становища, часто задовольняються лише одним джерелом доходу, швидше через неможливість поєднати роботу за основним місцем праці та сумісництвом чи додатковими приробітками. Серед них дуже малий відсоток тих, хто займається дрібним бізнесом, в основному це індивідуальне підприємництво в сфері торгівлі та послуг без залучення найманих працівників, практично це незначний відсоток самозайнятих. Своє становище у суспільстві оцінюють досить інертно, оскільки їм важко визначитися задоволені вони ним чи ні на даний час.

“*Страта 4 — слабкі адаптанти*” (Львів — 26,4%, Донецьк — 23,3%), до числа яких в основному входять кваліфіковані робітники та дрібні службовці з числа допоміжного персоналу, які маючи в основному середній рівень освіти, зовсім не наділені владними повноваженнями та незначною мірою використовують мережу соціальних зв'язків, вважають неперестигними власні статусні позиції на даний час. Це страта з найвищим відсотком тих, хто за самоідентифікацією відніс себе до “робітничого класу”. “Слабкі адаптанти”, будучи не зовсім задоволеними своїм становищем у суспільстві, намагаються зберегти те, що мають на даний час (соціальний статус, місце праці, рівень життя тощо), а для забезпечення необхідного прожиткового мінімуму шукають додаткову оплачувану роботу, роблять незначні заощадження, оскільки не мають інших можливостей для покращення свого становища. Ці стратегії підтверджуються традиційними споживчими практиками — праця на дачній ділянці, в особистих підсобних господарствах, а усі споживчі товари купують на ринках, базарах і лише за доступними цінами.

“*Нижча страта — ексклюзанти*” (45,1% та 39%), оскільки для більшої половини з них властиві стратегії виживання та ексклюзії у суспільстві. Будучи в основному економічно незайнятими (пенсіонери, безробітні, домогосподарки, непрацездатні, учні та студенти тощо) та низькокваліфікованими спеціалістами й робітниками, більшість зовсім не задоволені своїм соціальним становищем, оскільки частина з них за-

безпечує необхідний для життя прожитковий мінімум, а ще частина не має ні можливостей, ні бажання покращувати своє соціальне становища, оскільки були вимушені змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, вихід на пенсію, відпустку по догляду за дитиною тощо), а ще частина з них зневірилися, бо вичерпали всі можливості для того, щоб щось змінити у своєму житті

Страту складають переважно жінки і особи старших вікових груп. Соціально-культурний потенціал — рівень освіти і професійної підготовки — суттєво нижчий, ніж у попередніх стратах. Трудовий статус за роки реформ практично не змінився — працюють в основному на державних підприємствах, а в приватному секторі господарювання в якості найманих, в основному низькокваліфікованих, працівників. У кожного четвертого “еклюзанта” немає постійного місця праці, вони намагаються знайти додаткові джерела доходів, але внаслідок низького соціального потенціалу представників цієї групи страт приробітки є досить незначними і не дозволяють їм перейти в більш високу страту.

У страту також входить молодь (перемістилася в основному зі “страсти 5”, яка мала назву “претенденти”), яка ще навчається та реалізує свій потенціал після закінчення навчальних закладів, але підвищить свій соціальний статус лише частина і лише за умови, якщо знайде місце роботи на ринку праці, що відповідатиме їхньому рівню кваліфікації. В іншому випадку, вона залишиться у цій же страті в статусі безробітних. Більшість страсти живуть на один невисокий дохід — пенсії, соціальні виплати, стипендії, допомогу по безробіттю, користуються різного роду соціальними пільгами, оскільки є найбільш соціально незахищеними верствами населення. Продуктивні моделі економічної поведінки недоступні цій групі, оскільки їм властиві найбільшою мірою стратегії виживання та ексклюзії, бо “пливуть” за течією життя, не мають ні можливостей, ні бажання висувати значущі цілі й прикладати зусилля для їх досягнення. Сюди також входять ті, хто не мають і тривалий час не можуть знайти роботу та вичерпали всі можливості для цього (“зневірені”). Цей тип поведінки підтверджується практиками, оскільки представники цієї страсти шукали місце праці у зв’язку з його відсутністю. А для того, щоб вирішити матеріальну скруту — позичали гроші, продавали особисте майно і здавали в оренду квартиру, кімнату, автомобіль. Ця страта є консистентною, оскільки низький рівень позицій та диспозицій доповнюється низькою інтенсивністю практик, серед яких переважають практики виживання.

Детальний розгляд соціальних страт у контексті трикомпонентної кон’юнкції “позиції & диспозиції & практики” дозволяє зробити наступні висновки.

За даного концептуального підходу оптимальним виявилось розбиття сукупностей на п’ять кластерів як для Львова, так і для Донецька, за якого отримані групи виявились найбільш різnorodними за досліджуваними характеристиками.

Розподіл страт формувався за показниками середнього стратифікаційного індексу, на основі якого отримано нові стратифікаційні ієрархії населення двох міст. Консистентними за трикомпонентного підходу є: “вища страта”, яка має узгоджені високі показники усіх трьох порядків; “страсти 3” — узгоджені середні, а “нижча страсти” — усі низькі показники позиційного, диспозиційного та порядку інтенсивності практик. Неконсистентність “страсти 2 і 4” проявляється у неузгодженості позицій, диспозицій та рівня інтенсивності практик. Для першої властиві високі показ-

ники диспозиційного порядку, тоді як позиційна складова та порядок інтенсивності практик мають середні значення індексу. Для другої ж — середні індекси позиційно-го та диспозиційного порядків, тоді як інтенсивність практик є низькою.

Перехід до трикомпонентної кон'юнкції конструювання стратифікаційного порядку призвів до перерозподілу респондентів у порівнянні із двокомпонентною. Зменшення “розмірності” стратифікаційного порядку з шести до п’яти страт супроводжувалося скороченням чи зростанням часток страт у двох містах. І якщо у Львові чинник “практик” призвів до “приземлення” стратифікаційного порядку, набагато розширивши його підвалини і збільшивши, насправді, поляризацію, то в Донецьку в результаті перекласифікації розподіл по стратах став більш рівномірним.

Як і за двокомпонентного аналізу спостерігаємо схожі переваги у виборі практик однаковими стратами м. Львова та м. Донецька — інноваційні споживчі та фінансові властиві двом верхнім стратам соціальної ієрархії, інноваційні професійно-трудова — “страті 3”, а традиційні трудові “страті 4”, тоді як нижчій — традиційні споживчі та трудові. Отже, верхні страти через практики демонструють стратегії досягнення; серединні ж адаптуються до змін у сфері зайнятості, намагаючись підвищити свій професійно-кваліфікаційний та економічний потенціал через ряд активних трудових практик; нижча має найнижчі показники порядку інтенсивності практик, серед яких переважають саме практики виживання.

З огляду на домінуючі позиції в порядках капіталів, переважаючи самооцінки статусу, проєктивні стратегії поведінки та притаманні практики запропоновані наступні номінації для кожної виділеної страти у двох містах: “вища страта — підприємці та керівники” (частка страти у Львові 1,3% та 3,0% у Донецьку); “страта 2 — спеціалісти” (18,9% і 15,3%), “страта 3 — сильні адаптанти” (8,2% та 19,5%); “страта 4 — слабкі адаптанти” (26,4%, 23,3%); “нижча страта — ексклюзанти” (45,1% та 39%). Соціально-професійний та демографічний склад кожної зі страт є майже ідентичним для двох міст, що було підставою для обґрунтування одних і тих же номінацій страт. Відмінності зафіксовано лише в кількісному наповненні кожної з страт, що свідчить про специфіку та особливості протікання стратифікаційних процесів у регіонах із різною соціально-економічною структурою зайнятості та відмінним рівнем доходів населення.

Перехід від традиційної домінуючої кон'юнкції “позиції & диспозиції” до трикомпонентної (“позиції & диспозиції & практики”) дозволив, по-перше, поєднати макросоціологічний підхід (позиції та диспозиції) з мікросоціологічним (практики), коли структурний підхід доповнюється повсякденними рутинними й інноваційними практиками. По-друге, суто структурна точка зору доповнюється перспективою культури, оскільки практики пов’язані зі стилем життя і з певними субкультурами. Для кожної страти характерні стилізовані практики, більшість із яких індивіди реалізують згідно своїх позицій та диспозицій, тобто виходячи з соціального статусу, професійно-кваліфікаційного освітнього рівня, доходів, мережі соціальних зв’язків тощо. Сукупність практик відображає статусну субкультуру соціальних страт. Потретье, зменшилася розмірність стратифікаційного порядку від шести до п’яти соціальних страт, причому у двох містах, що є свідченням невинності такої обставини, й відбулося переформатування страт у соціальній ієрархії, тобто перерозподіл індивідів між стратами, при чому різнонаправлений по двох містах: поляризує для Львова та егалітаризує для Донецька. Про поляризацію можна говорити тому, що

“вища страта” збільшила дистанцію від решти, а частка “нижчої” стала вдвічі більшою. У Донецьку ж дистанція між “вищою” та “стратою 2” стала меншою, як і “нижчої” від “страати 4”, а в середній “страаті 3” кожен п’ятий опитаний.

На основі узагальнення проблем вивчення соціальної структури суспільства та їхнього вирішення у сучасній науковій літературі у навчальному посібнику сформульовано концепцію багатовимірного аналізу стратифікаційних порядків. Стратифікаційний порядок трактується як ієрархічно упорядковані позиції на основі певної множини критеріїв нерівності та визначає, який із агентів (індивід, група, страта) посідає вище, а який нижче місце в соціальному розшаруванні суспільства. Суть концепції полягає в тому, що багатовимірність означає, по-перше, наявність найзагальніших компонентів, які представляють собою критерії виділення страт чи спільнот й утворюють певні кон’юнкції. По-друге, кожний компонент сам складається з декількох стратифікаційних порядків. Говорять, наприклад, про стратифікаційні порядки влади, добробуту, освіти, престижу, авторитету тощо. Більш узагальнено ця багатовимірність представлена сукупністю капіталів — економічного, соціального, символічного тощо. По-третє, кожний елемент стратифікаційного порядку може бути складним, тобто містити субелементи, що являють собою шкали різної розмірності: рівень освіти варіюється від початкової до вищої; грошові доходи також прийнято представляти в агрегованому вигляді; ступінь адміністративної влади (позиція в стратифікаційному порядку влади) залежить від кількості підлеглих тощо. Зрозуміло, що вивчення таким чином інтерпретованої багатовимірності зумовлює застосування статистичних процедур її редукування: кластерного, факторного, дискримінантного аналізів, аналізу відповідностей.

Проведене дослідження підсумуємо в наступних констатаціях:

1. Аналіз сучасної соціологічної літератури дозволив встановити, що основними кон’юнкціями вивчення стратифікаційних порядків є “об’єктивізм & суб’єктивізм”, “структура & діяльність”, “сконструйовані спільноти & реальні групи”, “сталі & “емерджентні” чинники стратифікації”. Однак домінантною у дослідженні стратифікаційних порядків є кон’юнкція “позиції & диспозиції”, яка дає можливість виявити та пояснити специфіку поведінки індивідів та спільнот, що діють певним чином, оскільки є носіями певного габітусу (сукупності диспозицій, активної субстанції).

2. Обґрунтована доцільність використання трикомпонентної кон’юнкції (“позиції & диспозиції & практики”) у багатовимірному аналізові стратифікаційних порядків, яка дозволяє поєднати макросоціологічний підхід (позиції та диспозиції) з мікросоціологічним (практики), коли структурний підхід доповнюється повсякденними рутинними й інноваційними практиками, а також поєднати структурний підхід перспективою культури, оскільки практики пов’язані зі стилем життя і з певними субкультурами.

3. Розроблено методику емпіричного дослідження соціальної стратифікації, де кожний компонент кон’юнкції є складним утворенням. Позиції для двокомпонентної кон’юнкції, яку займає індивід за кожним стратифікаційним порядком (владним, економічним, соціальним, культурним та символічним) у соціальній ієрархії міста визначалися на основі стратифікаційного індексу, який розраховувався як середнє арифметичне для цих п’яти стратифікаційних порядків і для кожного з трьох базис-

них вимірів (усього 15 показників). Кожний елемент стратифікаційного порядку містить по три субелементи, що являють собою шкали різної розмірності: рівень освіти варіюється від початкової до вищої; грошові доходи також прийнято представляти в агрегованому вигляді; ступінь адміністративної влади (позиція в стратифікаційному порядку влади) залежить від кількості підлеглих тощо. Такий індекс резюмує усі статуси, які кожний опитаний має у стратифікаційних порядках. Згідно з обраною процедурою порядок розміщення страт у соціальній ієрархії залежить від величини стратифікаційного індексу (від більшого до меншого).

Позиційний порядок для трикомпонентної кон'юнкції визначався за об'єктивними показниками, які були закладені в інструментарії дослідження: соціальне походження, соціальна позиція за місцем праці, досвід роботи в сфері зайнятості, місце праці та тип діяльності, особистий середньомісячний дохід, майно та власність, освіта. Диспозиційний порядок — за суб'єктивними оцінками та установками респондентів: оцінювався престиж власного соціального статусу, типу діяльності та організації; самоідентифікація із соціальними групами, класами; міра задоволеності своїм становищем; мережа соціальних зв'язків як власних, так і сімейних; поведінково-вербальний рівень культури. Щодо порядку інтенсивності практик, то він розраховувався на підставі усіх відзначених відповідей кожного респондента, тобто тих видів занять, які доводилося робити йому особисто протягом останнього року.

4. Складові елементи методики відпрацьовувалися в ході чотирьох досліджень, проведених на регіональному рівні. Починаючи з 2002 року, коли вперше було проведено дослідження щодо структурування соціальної ієрархії міста Львова, йшлося про застосування однокомпонентного підходу, завдяки якому об'єктивно визначалася позиція індивідів у соціальному просторі завдяки трьом стратифікаційним порядкам (середньомісячний дохід, владний адміністративний статус та рівень освіти). За такого позиційного підходу було виділено 8 страт у 2002 та 6 страт у 2003 році. У 2006 та 2008 роках була застосована нова методика на основі позиційно-диспозиційного підходу (двокомпонентна кон'юнкція), завдяки якій вже на підставі 5 базових стратифікаційних порядків (економічного, владного, символічного, соціального і культурного) відбулося переструктурування соціальної ієрархії у межах 6 страт ще й за рядом суб'єктивних стратифікаційних порядків. У 2008 році репрезентативне дослідження за трикомпонентною кон'юнкцією проведене у Львові та Донецьку.

5. За даного концептуального підходу оптимальним виявилось розбиття сукупностей на п'ять кластерів як для Львова, так і для Донецька, за якого отримані групи виявились найбільш різнорідними за досліджуваними характеристиками. З огляду на домінуючі позиції в порядках капіталів, переважаючи самооцінки статусу, проєктивні стратегії поведінки та притаманні практики запропоновані наступні номінації для кожної виділеної страти у двох містах: “вища страта — підприємці та керівники” (частка страти у Львові 1,3% та 3,0% у Донецьку); “страта 2 — спеціалісти” (18,9% і 15,3%), “страта 3 — сильні адаптанти” (8,2% та 19,5%); “страта 4 — слабкі адаптанти” (26,4%, 23,3%); “нижча страта — ексклюзанти” (45,1% та 39%). Соціально-професійний та демографічний склад кожної зі страт є майже ідентичними для двох міст, що було підставою для обґрунтування одних і тих же номінацій страт. Відмінності зафіксовано лише в кількісному наповненні кожної з страт, що свідчить про специфіку та особливості протікання стратифікаційних процесів у регіонах із різною соціально-економічною структурою зайнятості та відмінним рівнем доходів населення.

6. Підсумки емпіричних досліджень соціальної структури у Львівському та Донецькому регіонах у 2008 році резюмовані у стислих характеристиках виділених соціальних страт.

“Вища страта — підприємці та керівники” — лідери та організатори бізнесу і виробництва, які досягли успіху і є носіями високих самооцінок, більшість здійснили значну висхідну мобільність, задоволені досягнутими статусами, мають можливість задовольняти більшість своїх потреб та прагнень. Домінують продуктивні моделі економічної поведінки (притаманні в основному інноваційні фінансові та споживчі практики) і поступово формується нова система цінностей на противагу традиційній. Страті притаманний високий рівень консистентності — узгодженості позицій в усіх стратифікаційних порядках.

“Страта 2 — спеціалісти” — характерні активні соціально-економічні стратегії, серед яких домінує висококваліфікована праця з значним рівнем владних повноважень, що дозволяє отримувати достатньо високі доходи. Відрізняються з решти страт доволі високим рівнем освіти та престижу, тобто соціальним та символічним капіталом. Це страта достатньо молодих і працездатних осіб, які орієнтовані на реалізацію свого творчого потенціалу в майбутньому і докладають для цього максимум зусиль. Оскільки саме для них найбільшою мірою характерні реальні інноваційні професійно-трудова практики (підвищення свого рівня кваліфікації, знань і вмінь з метою покращення свого соціального становища і відповідно матеріального добробуту) та висока потенційно-мобільна поведінка, які реалізують найближчим часом (закінчити навчальний заклад, перекваліфікуватися, змінити місце праці, виїхати за кордон тощо).

“Страта 3 — сильні адаптанти” — представники різних професійних категорій з доволі високим рівнем освіти, культурного і символічного капіталу. Водночас володіють владним капіталом та соціальним капіталом на середньому рівні. Ця страта зберегла свій соціальний статус відносно інших страт, але для того, щоб втримати його, використовує нові, доступні їй стратегії поведінки. Є найбільш мобільною соціальною стратою і найближчим часом має усі шанси переміститися вгору по соціальній драбині у вищі страти в ієрархії нерівності. Підтвердженням цього є найбільш характерні для них традиційні професійно-трудова практики. Оскільки, її представники перекваліфікувалися на іншу спеціальність, відвідували курси, лекції, тренінги та вивчали іноземні мови, що дало змогу їм змінити місце праці та мати додаткову роботу, використовуючи знайомства для вирішення як особистих, так і професійних питань.

“Страта 4 — слабкі адаптанти” — зайняті низькокваліфікованою розумовою та фізичною працею із середньою та професійно-технічною освітою в економічно малопотужних та неprestижних організаціях, зовсім не наділені владними повноваженнями та незначною мірою використовують мережу соціальних зв'язків. Будучи не зовсім задоволеними своїм становищем у суспільстві, намагаються зберегти те, що мають на даний час (соціальний статус, місце праці, рівень життя тощо), а для забезпечення необхідного прожиткового мінімуму шукають додаткову оплачувану роботу, роблять незначні заощадження. Властиві в цілому традиційні споживчі практики — праця на дачній ділянці, в особистих підсобних господарствах, а усі товари купують на ринках, базарах і лише за доступними цінами.

“Нижча страта — ексклюзиванти” — в основному економічно незайняті, які через різні причини вже не конкурують за позиції, продовжують займати деякі з них за попередньою інерцією, а з окремих позицій (наприклад, вимірів влади, прести-

жу) витіснені остаточно. Більшість зовсім не задоволені своїм соціальним становищем, оскільки забезпечують необхідний для життя прожитковий мінімум, а частина не має ні можливостей, ні бажання покращувати своє соціальне становища, оскільки були вимушені змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, вихід на пенсію, відпустку по догляду за дитиною тощо). Однаково низькі позиції за всіма вимірами обумовлюють високу консистентність статусів у цій страті.

7. Подальшого вдосконалення вимагає процедура оптимізації вимірювання стратифікаційних порядків, тобто необхідно забезпечити співмірність шкал та порядків для точнішого вимірювання метрик стратифікаційного простору. А отже, необхідно методологічно обґрунтувати нову класифікацію практик, оскільки на рівні емпіричного показника та шкали вони можуть мати різну кваліметричну природу (наприклад, одні є щоденними (купувати продукти харчування на ринках), а для інших нормальною інтенсивністю може бути раз на рік (змінити місце праці)). Це дасть підстави також виявити, які саме практики найбільшою мірою диференціюють респондентів.

8. Один із напрямів подальших соціологічних розвідок полягає у розширенні “поля” опитування. В ідеалі має йтися про загальнонаціональне опитування, створення та забезпечення функціонування єдиної соціологічної мережі для проведення державного і соціального моніторингу з вивчення стратифікаційних процесів. Це є необхідною умовою для інформаційного забезпечення державного та регіонального управління людським розвитком, а також постійного відстеження соціально-економічного стану та тенденцій розвитку регіонів із врахуванням громадської думки, суб'єктивних оцінок експертів та фахівців. Соціологічна інформація забезпечуватиме усю повноту та комплексність оцінки соціального становища, задоволення соціальних потреб, соціального самопочуття, відстежувати типові життєві стратегії, різні моделі поведінки, соціальні та повсякденні практики в регіональному розрізі, причин та мотивів соціальної напруженості у суспільстві. Така соціологічна інформація давала б змогу обґрунтувати і пояснити регіональні відмінності та специфіку структурування українського соціуму.

9. Аналіз соціологічних публікацій вказує, що і на загальнонаціональному, і на регіональному рівні гостро відчувається відсутність розробок із соціального конструювання, соціальних технологій, проектувань соціальної інфраструктури міст та сіл, соціальної політики зокрема. В таких умовах зростає прикладне значення подальшого дослідження стратифікаційної структури суспільства з виявлення наявних ресурсних (особистісних, структурних) та потенційних можливостей усіх соціальних верств суспільства. Інформація отримана з таких досліджень може стати основою подальших державно-політичних та соціально-технологічних дій, програм соціальної політики, спрямованих на розвиток і гармонізацію суспільства та його соціальної структури, як на рівні країни, так і окремо взятого регіону.

Література

1. Волков В.В. О концепции практик в социальных науках / В.В. Волков // Социологические исследования. — 1997. — № 6. — С. 9–23.
2. Волков В.В., Хархордин О.В. Теория практик / В. Волков, О. Хархордин. — СПб.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.
3. Hans-Joachim Schubert, “The Foundation of Pragmatic Sociology. Charles Horton Cooley and George Herbert Mead” // Journal of Classical Sociology. — 2006. — Vol. 6(1). — P. 51–74.
4. Anne Warfield Rawls, “Durkheim’s Treatment of Practice. Concrete Practice vs Representations as the Foundation of Reason” // Journal of Classical Sociology. — 2001. — Vol. 1(1). — P. 33–68.
5. Schultz T.W. Capital Formation by Education // Journal of Political Economy. — 1960. — Vol. 68. — P. 571–583.
6. Andreas Reckwitz, “Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorising” // European Journal of Social Theory. — 2002. — Vol. 5(2). — P. 243–263.
7. Ilana Friedrich Silber, “Pragmatic sociology as cultural sociology. Beyond Repertoire Theory?” // European Journal of Social Theory. — 2003. — Vol. 6(4). — P. 427–449.
8. Turowski J. Sociologia wielkie struktury społeczne — Lublin: Towarzystwo naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. — 265 s.
9. Berard T. J. Rethinking Practices and Structures // Philosophy of the Social Sciences. — 2005. — Vol. 35. — № 2. — P. 196 — 230.
10. Kirchberg V. Cultural Consumption Analysis: Beyond Structure and Agency // Cultural Sociology. — 2007. — Vol.1. — №1. — P. 115 — 135.
11. Collins R. Situated stratification: A micro-macro theory of inequality // Sociological Theory. — 2000. — Vol. 18 (1). — P. 17–43.
12. Рощина Я.М. Дифференциация стилей жизни россиян в поле досуга [Электронный ресурс] / Я.М. Рощина // Экономическая социология. — 2007. — Т. 8. — № 4. — Режим доступа до журн.: http://www.ecsoc.msses.ru/data/742/587/1234/ecsoc_t8_n4.pdf).
13. Богомолова Т., Саблина С. Статусная рассогласованность как аспект социальной стратификации: Презентация классической концепции / Т. Богомолова, С. Саблина // Рубеж. — 1997. — № 10–11. — С. 58–67.
14. Ganzeboom H. B., Kraaykamp G. Life-Style Differentiation in Five Countries // Social Correlates and Social Consequence of Social Stratification. Prague, 1989.
15. Пишняк А.И. Психографика: к описанию стилей жизни россиян [Электронный ресурс] / А.И. Пишняк // Социологический журнал. — 2005. — № 4. — Режим доступа до журн.: <http://www.sj.obliq.ru/author/480>.
16. Глухих А.Ю. Социокультурные механизмы формирования презентации (в контексте концепции стиля жизни) [Электронный ресурс] / А.Ю. Глухих. — Режим доступа: <http://maiskoechtivo.pstu.ru/2006/1/1.htm>.
17. Социология вещей: [сб. статей / под ред. В. Вахштайна]. — М.: Издат. дом “Территория будущего”, 2006. — 392 с.

18. Глухих А. Ю. Социология потребления в контексте акционистской парадигмы [Электронный ресурс] // Экономическая социология. — 2007. — Т. 8. — № 2. — Режим доступа до журн.: <http://ecsoc.msses.ru>
19. Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы [Ануфриева Р.М., Головаха Н.И., Донченко Е.А. и др.]. — К.: Наукова думка, 1982. — 372 с.
20. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 5–26.
21. Бевзенко Л. Стили жизни переходного общества / Л. Бевзенко. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2008. — 144 с.
22. Гантер Б., Фернхам А. Типы потребителей: введение в психографику / Б. Гантер, А. Фернхам; [пер. с англ. под ред. И.В. Андреевой]. — СПб.: Питер, 2001. — 299 с.
23. Резнік О. Нові стилі життя як джерело латентної легітимації ринкового суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг — 2006. — № 1. — С. 190–191.
24. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Злобіна. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. — 400 с.
25. Заславская Т.И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса / Т.И. Заславская // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. ВЦИОМ. — 2000. — № 6. — С. 13–18.
26. Радаев В.В. Обычные и инновационные практики в деятельности российского среднего класса / В. Радаев // Мир России. — 2003. — № 4. — С. 89–117.
27. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008 (соціологічний моніторинг) / Є. Головаха, Н. Паніна. — К., 2008. — 85 с.
28. Скокова Л. Актуальні культурні практики населення України / Л.Скокова // Соціокультурні ідентичності та практики; за ред. А. Ручки — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002.— С. 259–289.
29. Рязанова Л., Сєвекіна О. Релігійні ідентифікації та практики / Л. Рязанова, О. Сєвекіна // Соціокультурні ідентичності та практики; за ред. А. Ручки. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С. 290–314.
30. Адамов С. Система анализа нечисловой информации “САНИ” / С. Адамов // Социология: 4М. — 1991. — № 2. — С. 86–104.
31. Bourdieu P. Distinction. A social critique of the judgment of taste. Cambridge, M.A.: Harvard University Press. 1984.

Запитання для самоконтролю

1. Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків
2. Поняття “практика” в сучасних соціологічних теоріях.
3. Теорія соціальних практик А. Реквітца.
4. Практики в дослідженнях стилів життя вітчизняних соціологів.

5. Концептуалізація стилю життя в працях Л. Бевзенко, О. Рєзніка.
6. Взаємозв'язок практик і структури у дослідженнях Т. Заславської.
7. Поділ практик за Радаєвим В.
8. Локалізація страт у просторі практик.
9. Професійно-трудоі практики в регіональному розрізі.
10. Фінансові практики та споживчі практики в регіональному розрізі.
11. Культурно-дозвіллеві практики. Форми проведення відпустки, канікул.
12. Індекси інтенсивності соціальних практик респондентів, які їм особисто доводилося робити впродовж останнього року. Індекси інтенсивності типів повсякденних соціокультурних практик.
13. Стратифікаційний порядок за кон'юнкцією “позиції & диспозиції & практики”.
14. Стратифікаційна ієрархія населення м. Львова та м. Донецька на основі кон'юнкції “позиції–диспозиції–практики”.
15. Перерозподіл респондентів по стратах при переході від двокомпонентної кон'юнкції до трикомпонентної у 2008 році.
16. Соціально-демографічні характеристики страт.
17. Характеристика страт, сконструйованих завдяки трикомпонентній кон'юнкції “позиції&диспозиції&практики” та використаних технік класифікації первинної соціологічної інформації.

БІБЛІОГРАФІЯ

Рекомендована

1. *Бурдые П.* Социология политики / П. Бурдые; [пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко]. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
2. *Вебер М.* Основные понятия стратификации / М. Вебер // Человек и общество. Хрестоматия; под. ред. С.А. Макеева — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 85–107.
3. *Волков В.В., Хархордин О.В.* Теория практик / В. Волков, О. Хархордин. — СПб.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.
4. *Головаха Є., Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2008 (соціологічний моніторинг) / Є. Головаха, Н. Паніна. — К., 2008. — 85 с.
5. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: социальный механизм трансформации: учеб. пособ. / Т.И. Заславская. — М.: Дело, 2004. — 400 с.
6. *Заславская Т.И.* Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Т.И. Заславская. — М.: Дело, 2003. — 568 с.
7. *Ильин В.* Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма) [Электронный ресурс] / В. Ильин. — Режим доступа: <http://www.socnet.narod.ru>.
8. *Катаев С.Л.* Сучасне українське суспільство: навч. посіб. / С.Л. Катаев — К.: Центр навч. літератури, 2006. — 200 с.
9. *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* [под ред. С. Макеева]. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 258 с.
10. *Коваліско Н.В.* Основи соціальної стратифікації: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Н.В. Коваліско — Львів: “Магнолія 2006”, 2007. — 328 с.
11. *Коваліско Н.В.* Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Н.В. Коваліско. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. — 240 с.
12. *Куценко О.Д.* Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: Попытки западной социологии / О.Д. Куценко — Х.: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2000. — 316 с.
13. *Макеев С.* Неравенство в социологической перспективе / С. Макеев // Новые социальные неравенства. — К. Ин-т социологии НАН Украины, 2006. — С. 9–42.
14. *Мостовая И.В.* Социальное расслоение: символический мир метаигры. / И.В. Мостовая. — М., 1996. — 230 с.
15. *Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности* [С.А. Макеев, И.М. Прибыткова, Е.В. Симончук и др.]. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — 204 с.
16. *Радаев В., Шкаратан О.* Социальная стратификация: учеб. пособ. / В. Радаев, О. Шкаратан. — М.: Аспект–Пресс, 1996. — 318 с.
17. *Сорокин П.А.* Социальная мобильность / П.А. Сорокин. — М.: Academia, 2006. — 345 с.

18. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ.]; под ред. В.А. Ядова. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 414 с.
19. *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка [пер. с польск. С.М. Червонной]. — М.: Логос, 2005. — 664 с.

Додаткова

1. *Бевзенко Л.* Стили жизни переходного общества / Л. Бевзенко. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2008. — 144 с.
2. *Беккер Г.* Человеческий капитал (главы из книги) / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. — 1993. — № 11. — С. 107–119.
3. *Беляева Л.А.* Социальные слои в России: опыт кластерного анализа [Электронный ресурс] / А.Л. Беляева. // Социологические исследования. — 2005. — № 12. — Режим доступа до журн.: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/12-2005/belyaeva.pdf>.
4. *Богомолова Т., Саблина С.* Статусная рассогласованность как аспект социальной стратификации: Презентация классической концепции / Т. Богомолова, С. Саблина // Рубеж. — 1997. — № 10–11. — С. 58–67.
5. *Богомолова Т.Ю., Тапилина В.С.* Экономическая стратификация населения России в 90-е годы: динамический аспект / Т.Ю. Богомолова, В.С. Тапилина // Социологические исследования. — 2001. — № 6. — С. 32–43.
6. *Бородкин Ф.М.* Социальные эксклюзии / Ф.М. Бородкин // Социологический журнал. — 2000. — № 3–4. — С. 5–17.
7. *Бродська С.С., Оксамитна С.М.* Класова самоідентифікація населення України / С.С. Бродська, С.М. Оксамитна // Наукові записки. Соціологічні науки. — 2001. — Т. 19. — С. 44–49.
8. *Бурдые П.* Практический смысл / П. Бурдые [отв. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко]. — СПб: Алетейя, 2001. — 562 с.
9. *Бурдые П.* Социальное пространство и генезис классов / П. Бурдые // Вопросы социологии. — 1992. — Т. 1. — С. 17–36.
10. *Бурдые П.* Формы капитала / П. Бурдые // Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики [сост. и научн. ред. В.В. Радаев]. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 519–536.
11. *Бурдые П.* Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3. — № 5. — С. 60–75.
12. *Весоловский В.* Классы, слои и власть / В. Весоловский — М.: Прогресс, 1981. — 231 с.
13. *Волков В.В.* О концепции практик в социальных науках / В.В. Волков // Социологические исследования. — 1997. — № 6. — С. 9–23.
14. *Гидденс Э.* Стратификация и классовая структура / Э. Гидденс // Социологические исследования. — 1992. — № 9. — С. 112–123.
15. *Гіденс Е.* Соціологія / Е. Гіденс; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник]; наук. ред. О. Івашенко. — К.: Основи, 1999. — 726с.

16. *Голенкова З.Т.* Динамика социоструктурной трансформации в России / З.Т. Голенкова // Социологические исследования. — 1998. — №10. — С. 77–84.
17. *Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М.* Становление гражданского общества и социальная стратификация / З.Т. Голенкова, В.В. Витюк, Ю.В. Гридчин, А.И. Черных, Л.М. Романенко // Социологические исследования. — 1995. — № 6. — С. 14–24.
18. *Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д., Назаринова И.В.* Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян, И.В. Назаринова // Социологические исследования. — 1996. — № 8. — С. 12–18.
19. *Головаха Е.И.* Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине / Е.И. Головаха // Социологический журнал. — 1997. — № 4. — С. 37–42.
20. *Головаха Е.И.* Трансформация постсоветских обществ: тупиковая консолидация и перспективные кризисы / Е.И. Головаха // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць / наук. ред. В.С. Бакіров, В.Л. Арбеніна та ін. — Х.: Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2008. — С. 157–161.
21. *Горбачик А.* Сприйняття економічних змін і стратегії виживання домогосподарств / А. Горбачик // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 23–45.
22. *Гордон Л., Терехин А., Будилова Е.* Опыт многомерного описания материально-экономической дифференциации населения (по данным “Мониторинга экономических и социальных перемен”): статья первая / Л. Гордон, А. Терехин, Е. Будилова. // Экономические и социальные перемены: (мониторинг общественного мнения): информ. бюллетень. — 1998. — № 1- 2. — С. 43–54, С. 17–22..
23. *Давыдова Н.М., Тихонова Н.Е.* Методика расчета ресурсной обеспеченности при анализе социальной стратификации / Н.М. Давыдова, Н.Е. Тихонова // Социологические исследования. — 2006. — № 2. — С. 29–41.
24. *Дарендорф Р.* Современное положение теории социальной стратификации. // В кн.: Дарендорф Р. Тропы из утопии / Ральф Дарендорф. — М.: Праксис, 2002. — С.459–481.
25. *Демкив О.* Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры / О. Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 99–111.
26. *Дилигенский Г.Г.* Люди среднего класса / Г.Г. Дилигенский. — М.: Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2002. — 285 с.
27. *Доманьский Х.* Отбор по социальному происхождению в среднюю школу и высшие учебные заведения / Х. Доманьский // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 2. — С. 24–47.
28. *Доманьский Х.* Формирование среднего класса в Польше: движущие силы и препятствия / Х. Доманьский // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 75–78.
29. *Заславская Т.И.* Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса / Т.И. Заславская // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. ВЦИОМ. — 2000. — № 6. — С. 13–18.

30. *Заславская Т.И.* Социоструктурный аспект трансформации российского общества / Т.И. Заславская // Социологические исследования. — 2001. — № 8. — С. 3–11.
31. *Зиммель Г.* Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования // Избранное. Созерцание жизни / Георг Зиммель. — М.: Юрист, 1996. — Т.2. — С. 301–465.
32. *Злобіна О., Тихонович В.* Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. — К.: Стилос, 2001. — 238 с.
33. *Ильин В.И.* Классовая структура: проблема методологии анализа / В. Ильин // Рубеж. — 2000. — № 15. — С. 86–109.
34. *Ильин В.И.* Социальное неравенство [Электронный ресурс] / В. Ильин. — М.: Ин-т социологии РАН, 2000. — Режим доступа: <http://www.socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/neravenstvo/content.htm>.
35. Интервью с Лораном Тевено [Электронный ресурс] // Экономическая социология. — 2006. — Т. 7. — № 1. — С. 6–14. — Режим доступа до журн.: <http://ecsoc.msses.ru/>
36. *Карасик В.И.* Язык социального статуса / В.И. Карасик. — М.: ИТДГК “Гнозис”, 2002. — 333 с.
37. *Коваліско Н.* Соціальна стратифікація: теоретичні та методичні засади дослідження на регіональному рівні / Н. Коваліско // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 137–152.
38. *Коваліско Н.В.* Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір великого міста / Н.В. Коваліско, Р.О. Савчинський. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — 236 с.
39. *Комаров М.С.* Социальная стратификация и социальная структура / М.С. Комаров // Социологические исследования. — 1992. — № 7. — С. 62–72.
40. *Кон М.* Соціальна структура та особистість у процесі радикальних соціальних змін: аналіз України в період трансформацій / М. Кон, В. Хмелько, В. Паніотто // Соціальні структури і особистість. Дослідження М.Л. Кона і його співпрацівників. — К.: Києво-Могилян. акад., 2007. — 558 с.
41. *Кон М., Хмелько В., Паніотто В.* Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін / М. Кон, В. Хмелько, В. Паніотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1–2, 3. — С. 120–137, С. 56–74.
42. *Кононов И.Ф.* Проблема пространства в социологии / И.Ф. Кононов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. — 2004. — № 621. — С. 20–26.
43. *Кононов І.* Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 57–78.
44. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3. — С. 121–139.
45. *Куценко О.Д.* Деятельностно-структурная парадигма становления классов / О.Д. Куценко // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии; под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — С. 42–81.

46. *Куценко О.Д.* Діяльнісно-структурна парадигма суспільства як системи, що саморозвивається / О.Д. Куценко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства; наук. ред. М.О. Шульга та ін. — К.: Соціологічна асоціація України, Ін-т соціології НАН України. — 2002. — С. 49–66.
47. *Ленски Г.* Статусная кристаллизация: невертикальное измерение социального статуса [Електронний ресурс] / Г. Ленски // Социологический журнал — 2003. — №4. — Режим доступу до журн.: <http://knowledge.isras.ru/sj/sj/sj4-03len.html>.
48. *Линтон Р.* “Статус и роль” / Р. Линтон // Человек и общество: Хрестоматия; под ред. С.А. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 29–37.
49. *Макеев С.* Классовый анализ в современной социологии / С. Макеев // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 258с. — С. 11– 42.
50. *Макеев С.* Статус классового анализа в современной социологии / С. Макеев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 81–91.
51. *Макеев С.А.* Структура пространства жизненных шансов и возможностей / С.А. Макеев // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание; под ред. О.Д. Куценко. — Х.: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2004. — С. 242– 250.
52. *Макеєв С.* Поселенська стратифікація життєвих шансів / С. Макеєв // Українське суспільство 1992–2006 (соціологічний моніторинг); за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 56–61.
53. *Махонин П., Кухарж П., Мюллер М., Тучек М, Гатнар Л., Червенка Я.* Трансформация и модернизация чешского общества / П. Махонин, П. Кухарж, М.Мюллер, М. Тучек, Л. Гатнар, Я. Червенка // Социологические исследования. — 2002. — № 7. — С.47–58.
54. *Мертон Р.* Связи теории социальной структуры и аномии // Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. — М.: Изд-во “Хранитель”, 2006. — С. 282–322.
55. *Оксамитна С.* Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності: 1993–2003 / С. Оксамитна // Українське суспільство — 2003 (соціологічний моніторинг); за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 303–313.
56. *Оксамитна С., Патракова А.* Ієрархія престижності професій та занять / С. Оксамитна, А. Патракова // Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін; за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. — С. 170–179.
57. *Оксамитная С.* Неравенство в образовании: Украина в европейском контексте / С. Оксамитная // Украинское общество в европейском пространстве; под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 156–173.
58. *Оксамитная С.* Социальная стратификация, мобильность и социальная эксклюзия в стране наивысшего дохода на душу населения / С. Оксамитная // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 211–213.
59. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Т. Парсонс. — М.: Академический проект, 2000. — 880 с.

60. *Патракова А.* Статусные неконсистентности / А. Патракова // Новые социальные неравенства; под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2006. — С. 270–289.
61. *Радаев В.В.* Обычные и инновационные практики в деятельности российского среднего класса / В. Радаев // Мир России. — 2003. — № 4. — С. 89–117.
62. *Радаев В.В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. Радаев // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3. — № 4. — С. 20–33.
63. Россия — новая социальная реальность. Богатые. Бедные. Средний класс [М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова]. — М.: Наука, 2004. — 259 с.
64. *Саблина С.Г.* Статусные рассогласования: Методология анализа и практика исследований / С. Саблина. — Новосибирский государственный университет, 2002. — 122 с.
65. *Сергеев Н.В.* Ранжирование критериев стратификации методом энтропийного анализа [Электронный ресурс] / Н.В. Сергеев // Российская социологическая сеть. — 2002. — Режим доступа: www.socio.ru/wr/3-02/Sergeew.htm. — Заголовок з екрану.
66. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве; под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. — С. 33–105.
67. *Симончук Е.В.* Средний класс: люди и статусы / Е. Симончук. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
68. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; [пер. с англ.]; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонова. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
69. Социальная стратификация российского общества / [отв. ред. З.Т. Голенкова]. — М.: Летний сад, 2003. — 365 с.
70. Социальные идентификации и идентичности [Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е.]; отв. ред. С.Макеев. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 135 с.
71. Средний класс в России: количественные и качественные оценки; Бюро экономического анализа. — М.: ТЕИС, 2000. — 286 с.
72. *Тихонова Н.Е.* Социальная стратификация российского общества: ресурсный подход (матер. VII междунар. науч. конф. “Модернизация экономики и государство”) [Электронный ресурс] / Н.Е. Тихонова. — М.: Гос. ун-т. — (2006) — Режим доступа: http://hse.ru/temp/2006/04_04-06_conf_texts.shtml. — Заголовок з екрану.
73. *Тихонова Н.Е., Давыдова Н.М., Попова И.П.* Индекс уровня жизни и модель стратификации российского общества / Н.Е. Тихонова, Н.М. Давыдова, И.П. Попова // Социологические исследования. — 2004. — № 6. — С. 120–130.
74. *Уорнер Л.* Социальный класс и социальная структура / Л. Уорнер // Рубеж. — 1997. — № 10–11. — С. 42–57.
75. *Филиппов А.Ф.* Социология пространства / А.Ф. Филиппов. — СПб: “Владимир Даль”, 2008. — 285 с.
76. *Хахулина Л.А.* Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации) / Л.А. Хахулина // Экономические и социальные перемены: (мониторинг общественного мнения. — 1999. — № 2. — С. 24–34.

77. Хмелько В. Макросоциальные изменения в украинском обществе за годы независимости / В. Хмелько // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 5–23.
78. Шабанова М.А. Динамика социальной стратификации в контексте свободы / М.А. Шабанова // Социальная траектория реформируемой России (исследования Новосибирской экономико-социологической школы). — Новосибирск: Наука, 1999. — С. 365–384.
79. Шкаратан О.И., Сергеев Н.В. Реальные группы в социальной структуре современной России / О.И. Шкаратан, Н.В. Сергеев // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность; под ред. Т.И. Заславской. — М.: Москов. высш. школа соц. и экон. наук, 2000. — С. 253–265.
80. Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций: курс лекций / В.А. Ядов. — СПб: Интерсоцис, 2006. — 112 с.
81. Abercrombie N., Hill S., Turner, B. The Penguin Dictionary of Sociology. — Harmondsworth: Penguin Books, 1984.
82. Blau P. Inequality and heterogeneity. — N.Y. — 1977. — 307 p.
83. Blau P.M., Duncan O.D. The American Occupational Structure. — New York: Wiley, 1967.
84. Boudon R. Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society. — New York: Johan Wiley, 1974.
85. Bourdieu P. Social Space and Symbolic Power // P.Bourdieu in Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology. — Stanford: Stanford University Press, 1990. — P. 123–139.
86. Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for Sociology of Education / Ed. by J. Richardson. — New York: Greenwood Press, 1986. — P. 241–258.
87. Breen R., Goldthorpe J. Explaining Educational Differentials: Towards a Formal Rational Action Theory // Rationality & Society. — 1997. — № 9. — P. 275–305.
88. Clark T.N., Lipset S.M. Are Social Classes Dying? // International Sociology. — 1991. — Vol. 6. — № 4. — P. 397–410.
89. Collins R. Situated stratification: A micro-macro theory of inequality // Sociological Theory. — 2000. — Vol. 18 (1). — P. 17–43.
90. Davis K., Moore W. Some Principles of Stratification // American Sociological Review. — 1945. — Vol. 10. — P. 242–249.
91. Domański H. Hierarchie i bariery społeczne w latach dziewięćdziesiątych. — Warszawa: Instytut spraw publicznych, 2000. — 175 s.
92. Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja? /Redak. E. Wnuk-Lipiński — Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1995. — 207 s.
93. Erikson R., Goldthorpe J.H. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies. — Oxford: Clarendon Press, 1992.
94. Ganzeboom H.B., De Graaf P.M., Treiman D.J., Leeuw J. Standard International Socio-Economic Index of Occupation Status // Social Science Research. — 1992. — №21. — P. 1–56.

95. *Ganzeboom H. B., Kraaykamp G.* Life-Style Differentiation in Five Countries // Social Correlates and Social Consequence of Social Stratification. Prague, 1989.
96. *Giddens A.* Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis. — Houndmills & London: Macmillan Press Ltd., 1979.
97. *Grusky D.* The Contours of Social Stratification [Електронний ресурс] // Общество в переходный период: социальные проблемы в фокусе социологии — Режим доступа: [//www.sociology.kharkov.ua/rus/focus.php](http://www.sociology.kharkov.ua/rus/focus.php).
98. *Grusky D.B.* The Past, Present, and Future of Social Inequality // Social Stratification. Class, Race and Gender in Sociological Perspective / Ed by D.B. Grusky. Westview Press, 2001. — P. 3–39.
99. *Hauser R.M., Featherman D.L.* The Process of Stratification. Trends and Analysis. N.Y., 1977.
100. *Kohn M.L.* Social Structure and Personality Under Conditions of Apparent Social Stability and Radical Social Change // Power and Social Structure / Ed. by A. Jasinska-Kania, M.L. Kohn, K.M. Slomczynski — Warszawa: Wydawnictwo uniwersytetu Warszawskiego, 1999. — 323 p.
101. *Kraus I.* Stratification. Class and Conflict. — New York: Free Press, 1976.
102. *Lenski G.* Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status // American Sociological Review. — 1954. — Vol. 19. — P. 405–413.
103. *Lockwood D.* The Blackcoated Worker. — London: Allen and Unwin, 1989.
104. *Machonin P., Tucek M.* A Historical Comparison of Social Structures in the Czech Republic in the Years 1984 and 1993 //Czech Sociological Review. — 1994. — № 2. — P. 149–172.
105. *Majkowski W.* People's Poland: Patterns of Social Inequality and Conflict. — New York: Greenwood Press, 1985.
106. *Merton R.* Social Theory and Social Structure. Revised and Enlarged Edition. — Glencoe, Ill.: Free Press, 1957.
107. *Parsons T.* Equality and inequality in modern society, or social stratification revisited //Social Stratification: Research and Theory for the 70s / E.O. Laumann (ed.). — Indianapolis: The Bobbs-Merrill Co., 1970. — P. 13–72.
108. *Wesolowski W.* Strata and Strata Interests in Socialist Society //Structured Social Inequality / Ed. by C. S. Heller. — Harmondsworth: L. Penguin Education, 1969. — P. 127–145.
109. *Wright E.O.* Class Counts. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

ДОДАТКИ

Додаток А

Емпіричні показники базових вимірів стратифікаційних порядків

Таблиця А.1

Базові виміри стратифікаційних порядків та відповідні запитання й шкали,
що закладені в інструментарій дослідження

Базові виміри	Запитання і шкала
1	2
Статус за доходом	<p>Вкажіть, будь ласка, Ваш особистий середньомісячний дохід (протягом року):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Менше 450 грн 2) 451 — 900 грн 3) 901 — 2000 грн 4) 2001 — 5000 грн 5) 5001 грн і більше
Статус у володінні майном	<p>Серед запропонованих позицій виберіть ту, яка найбільше збігається або подібна до переліку особистого майна, що приносить Вам прибуток:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) не маю у власності жодного майна, яке приносило б мені прибуток 2) комп'ютер, побутова техніка, електроінструменти і т.п., цінні папери, які приносять незначний прибуток, невеликі депозитні вклади в банку 3) автомобіль, квартира, дачна ділянка, цінні папери, які приносять середній прибуток, депозитні вклади середнього розміру в банку 4) магазин, ресторан (кафе, бар), земля (великі площі), фірма (установа) сектора малого та середнього бізнесу (навіть у співвласності), цінні папери, депозитні вклади, які приносять прибуток вище середнього рівня 5) велике підприємство, компанія (навіть у співвласності), інша організація сфери великого бізнесу, цінні папери, великі депозитні вклади в банку, які приносять великий прибуток
Статус за самооцінкою матеріального стану	<p>Як Ви оцінюєте матеріальне становище Вашої сім'ї:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) грошей вистачає лише на найнеобхідніші продукти 2) усі гроші витрачаються на продукти і купівлю необхідних недорогих речей 3) в основному вистачає грошей, але придбання товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, меблі, тощо) для нас має певні труднощі 4) живемо забезпечено, але здійснити деякі покупки поки що ми не в змозі (квартиру, автомобіль) 5) можемо дозволити собі придбати практично все, що захочемо
Статус в адміністративній владі	<p>Вкажіть, будь ласка, різновид Вашої зайнятості:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) економічно незайнятий (непрацюючий пенсіонер, безробітний, студент, учень, непрацездатний, домогосподарка) 2) кваліфікований або некваліфікований робітник (виконую фізичну роботу: слюсар, столяр, будівельник, водій тощо) 3) менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець (з незакінченою вищою або середньою спеціальною освітою) тощо 4) висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою) 5) керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів), підприємець (у сфері виробництва, торгівлі тощо) <p>Скільки підлеглих Ви маєте за основним місцем праці:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) не маю підлеглих, оскільки є економічно незайнятим (непрацюючий пенсіонер, безробітний, студент, учень, непрацездатний, домогосподарка тощо) 2) не маю підлеглих, оскільки виконую кваліфіковану та некваліфіковану фізичну працю 3) маю до 10-ти підлеглих 4) маю у своєму підпорядкуванні від 11 до 50 підлеглих 5) маю у своєму підпорядкуванні більше 50 підлеглих

Узагальнений показник обчислювався як середній код перетворений в 5-бальну шкалу

1	2
Статус у політичній владі	<p>Вкажіть, будь ласка, Ваше політичне становище у суспільстві:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) не маю виборчого права 2) є лише виборцем 3) є членом політичної партії, громадського руху 4) входжу в середню ланку (на рівні регіону) керівних органів політичної партії, громадського руху 5) входжу в керівні органи / є керівником політичної партії, громадського руху
Статус за впливом на інших людей	<p>Оцініть, будь ласка, загалом рівень Вашого авторитету, того, наскільки інші люди (друзі, колеги по роботі, знайомі, родичі тощо) прислухаються до Вашої думки:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) не маю жодного авторитету в інших людей, моя особиста думка не впливає на їхню діяльність, на рішення, які ними приймаються 2) незначною мірою є авторитетом для інших людей, моя особиста думка дещо впливає на їхню діяльність, на рішення, які ними приймаються 3) мій авторитет для інших людей є посереднім 4) маю значний авторитет для інших людей, мої поради значною мірою впливають на їхню діяльність, на рішення, які ними приймаються 5) люди завжди прислухаються до моєї думки, будують у відповідності з цим свою діяльність та приймають рішення
Статус за рівнем освіти	<p>Яку освіту Ви здобули:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) початкову, неповну загальну середню 2) загальну середню 3) професійно технічну, середню спеціальну 4) незакінчену вищу, вищу 5) вчений ступінь
Статус у поведінково-вербальній культурі	<p>Оцініть, будь ласка, загальний рівень культури респондента: (поведінковий протокол, який заповнювався і доповнювався коментарями інтерв'юєрів після завершення інтерв'ю)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) дуже низький (респондент не розуміє більшості запитань, часто звертається до інтерв'юєра за поясненнями щодо термінів та понять, просить перевести їх на зрозумілу для нього мову, без пояснень довго не погоджувався на інтерв'ю) 2) низький (не розуміє значної кількості запитань анкети, має очевидні труднощі у формулюванні власної думки, в ході інтерв'ю демонструє недобррозуміливе ставлення до інтерв'юєра, в мові спілкування багато жаргонних слів) 3) середній (не розуміє окремих запитань, має деякі труднощі у формулюванні відповідей, аргументація проста, проте зрозуміла) 4) вище середнього (розуміє запитання, не звертається за роз'ясненнями, загалом вміє правильно, ввічливо вести розмову, зрідка вживає побутову лексику, виказує зацікавленість або в соціальних, або в політичних проблемах, у мові відсутні жаргонні слова) 5) високий (респондент в ході інтерв'ю демонструє поінформованість, навіть елементи ерудиції, багатий словниковий запас, високий рівень інтересу до соціальних та політичних проблем, спілкується і поводить себе ввічливо й доброзичливо).

1	2
Статус за спеціальними вміннями, навичками, досвідом роботи	<p><i>Узагальнений показник обчислювався як середній код перетворений в 5-бальну шкалу</i></p> <p>Яким є досвід роботи в сфері зайнятості, де Ви працюєте на даний час:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) не маю жодного досвіду / не працюю 2) до 2-х років 3) 3–5 років 4) 5–10 років 5) більше 10 років <p>Оцініть, будь ласка, Ваш рівень володіння комп'ютерною технікою:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) не вмію працювати на комп'ютері 2) виконую на комп'ютері лише певні прості операції, рівень володіння комп'ютером нижче середнього 3) володію комп'ютером на середньому рівні, звичайного користувача 4) я є достатньо досвідченим користувачем, добре знаю базове комп'ютерне програмне забезпечення 5) я є досвідченим користувачем, добре володію спеціальним програмним забезпеченням, володію комп'ютером на високому рівні <p>Оцініть, будь ласка, Ваш рівень володіння іноземною мовою, не включаючи російську:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) не володію жодною іноземною мовою 2) володію на досить низькому рівні, спілкуюсь і читаю зі словником 3) володію на середньому рівні, вільне побутове спілкування, читаю тексти середньої складності, загальної тематики 4) володію на рівні вище середнього, можу спілкуватись на вузькопрофесійну тематику, пишу, читаю 5) вільно володію усною та писемною іноземною мовою
Статус за особистими соціальними зв'язками	<p>Наскільки Ваші соціальні зв'язки, знайомства, допомагають вирішувати питання особистого чи професійного характеру тощо:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) не маю таких зв'язків, знайомств 2) лише в деяких випадках використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки 3) при вирішенні приблизно половини питань я використовую/можу використати власні знайомства та зв'язки 4) можу вирішувати / вирішую значну кількість питань, використовуючи власні знайомства та зв'язки 5) можу вирішувати / вирішую будь-які питання, використовуючи власні зв'язки та знайомства
Статус за соціальним походженням	<p>З якої родини Ви походите:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) сільська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту 2) міська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту 3) сільська або міська сім'я, в якій батьки зайняті нефізичною працею, мають середню спеціальну чи незакінчену вищу освіту, або змішана сім'я (один з батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший з низьким) 4) сільська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту 5) міська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту
Статус за соціальним капіталом, акумульованим в сім'ї	<p>Наскільки зв'язки, знайомства членів Вашої сім'ї / родини допомагають вирішувати Ваші особисті чи професійні питання:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) члени моєї сім'ї/родини не мають таких зв'язків, знайомств 2) лише в деяких випадках можу використати знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї/родини 3) при вирішенні приблизно половини питань можу використати знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї/родини 4) можу вирішити значну кількість питань, використовуючи знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї/родини 5) можу вирішити будь-які питання, використовуючи зв'язки та знайомства членів моєї сім'ї/родини

1	2					
<p>Зовнішня оцінка престижу кожної професійно-кваліфікаційної категорії усіма респондентами</p>	<p>Оцініть, будь ласка, наскільки, на Вашу думку, у сучасному українському суспільстві є престижними такі професійно-кваліфікаційні групи у сфері зайнятості: 1) найманий керівник підприємства, установи, організації; 2) найманий керівник підрозділу; 3) підприємець у сфері виробництва; 4) підприємець у сфері торгівлі та послуг; 5) спеціаліст технічного профілю; 6) спеціаліст гуманітарного профілю (у сфері медицини, освіти, економіки, юриспруденції; 7) керівник держапарату, професійний політик; 8) службовець держапарату; 9) допоміжний та обслуговуючий персонал; 10) військовослужбовець, службовець МВС, СБУ; 11) кваліфікований робітник; 12) некваліфікований робітник; 13) фермер; 14) найманий працівник у сільському господарстві; 15) домогосподарка; 16) студент, учень; 17) непрацевдатний (в т.ч. інваліди); 18) пенсіонер; 19) офіційно зареєстрований безробітний; 20) непрацюючий (але незареєстрований як безробітний) за шкалою (де 1 — зовсім непрестижна, 5 — дуже престижна у суспільстві професійно-кваліфікаційна категорія)</p> <table border="1" data-bbox="615 586 924 624"> <tr> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> </table> <p>Показник престижу кожної статусної групи отриманий шляхом усереднених оцінок усіх респондентів соціального престижу зазначених 20 професійно-кваліфікаційних категорій. Оскільки кожний респондент зазначив свій різновид зайнятості, то останній співвідносився з однією з 20-ти категорій, а респонденту присвоювався відповідний середньоарифметичний показник престижу саме його кваліфікаційної групи.</p>	1	2	3	4	5
1	2	3	4	5		
<p>Самооцінка престижу організації, в якій працює</p>	<p>Оцініть за поданою шкалою престиж організації (підприємства, фірми), в якій Ви працюєте (де 1 — зовсім непрестижна, 5 — дуже престижна)</p> <table border="1" data-bbox="615 872 924 910"> <tr> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> </table>	1	2	3	4	5
1	2	3	4	5		
<p>Самооцінка престижу зайняття</p>	<p>Оцініть за поданою шкалою престиж змісту конкретних трудових операцій, того, що Вам доводиться робити кожен день (1 — зовсім непрестижний, 5 — дуже престижний зміст).</p> <table border="1" data-bbox="615 1024 924 1062"> <tr> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> </table>	1	2	3	4	5
1	2	3	4	5		

Додаток Б

Розрахунок та обґрунтування вибіркової сукупності для проведення емпіричного соціологічного дослідження у м. Львові в 2006 році

Згідно з даними статистичного управління станом на 01.01.2005 року чисельність населення міста Львова старше 18 років становила 589834 осіб¹. Обсяг вибіркової сукупності (n) розраховуємо за формулою, в якій враховано значення довірчої ймовірності $p=0,954$ та максимальний рівень дисперсії (частка шуканої ознаки, за якою вибірка сукупність є максимальною)²:

$$n = (\Delta^2 + 1/N)^{-1}, \quad (1)$$

де Δ — величина допустимої похибки (в частках), N — обсяг генеральної сукупності.

Генеральна сукупність N становить 589834 особи. Для розрахунків обсягу вибіркової сукупності прийнята допустима похибка на рівні 3,5% ($\Delta=0,035$). Вибіркова сукупність n за даною формулою для м. Львова становить 800 осіб. Наступний крок — визначення вибіркової чисельності респондентів з врахуванням пропорції кількісного статеві-вікового розподілу генеральної сукупності.

Таблиця Б.1

Основні дані для розрахунку вибіркової сукупності

№ п/п	Вік	Чисельність населення			% відношення часток населення		Вибіркова чисельність респондентів	
		Обидві статі	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
		N_i	A_i	B_i	PA_i	PB_i	a_i	b_i
1.	18–24	100203	52126	48077	8,84	8,15	70	66
2.	25–29	54323	27245	27078	4,62	4,59	38	38
3.	30–39	102799	50424	52375	8,55	8,88	68	70
4.	40–49	116672	54083	62589	9,17	10,61	74	85
5.	50–59	92107	40148	51959	6,81	8,81	54	71
6.	60 і старше	123730	47851	75879	8,11	12,86	64	101
Разом (N)		589834	271877	317957	46,09	53,91	369	431
					100,00%		800	

Згідно з статистичними даними розраховуємо відсоткове відношення частки чоловіків (PA_i) та жінок (PB_i) за кожною віковою групою за формулою:

$$PA_i = A_i/N \times 100, \quad (2)$$

$$PB_i = B_i/N \times 100, \quad (3)$$

де i — номер по порядку вікової групи.

Причому
$$\sum_{i=1}^6 (PA_i + PB_i) = 100\%. \quad (4)$$

¹ Джерело: Склад населення Львівської області за статтю та віком на 1 січня 2005 року. — Львів: Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області — 2005 — С. 64–65

² Паніотто В.І., Максименко В.С., Харченко Н.М. Статистичний аналіз соціологічних даних / В.І. Паніотто, В.С. Максименко, Н.М. Харченко. — К.: Видав. дім “КМ Академія”, 2004. — 180 с.

Розраховуємо обсяг вибірки чоловіків і жінок за кожною віковою групою для загального обсягу вибірки ($n = 800$ осіб) за формулами:

$$a_i = n \times PA_i / 100; \quad (5)$$

$$b_i = n \times PB_i / 100, \quad (6)$$

де i — номер по порядку вікової групи.

Причому
$$\sum_{i=1}^6 (a_i + b_i) = n. \quad (7)$$

У результаті підрахунків маємо опитати 369 чоловіків та 431 жінку, що становить відповідно 46% та 54% загальної чисельності вибіркової сукупності.

Наступний крок передбачає розподіл кількісних статеві-вікових квот респондентів, за районами міста. Даний розподіл здійснювався згідно з статистичними даними чисельності населення в районах м. Львова.

Таблиця Б.2

Розподіл чисельності населення м. Львова за районами

№ п/п	Район міста	Чисельність населення (тис. чол.) ³	% відношення часток населення районів	Вибіркова сукупність по районах
		N_j	P_j	n_j
1.	Галицький	66,1	9,01	72
2.	Залізничний	130,4	17,77	142
3.	Личаківський	100,0	13,63	109
4.	Сихівський	148,3	20,21	162
5.	Франківський	141,9	19,34	155
6.	Шевченківський	147,0	20,04	160
Разом		733,7	100	800

Згідно з статистичними даними чисельності жителів (N_j) м. Львова за районами розраховуємо відсоткове відношення частки жителів районів (P_j) за формулою:

$$P_j = N_j / N \times 100\%, \quad (8)$$

де j — номер по порядку району міста.

Причому
$$\sum_{j=1}^6 P_j = 100\%. \quad (9)$$

Розрахуємо чисельність вибіркової сукупності в кожному районі, зважаючи на отримані квоти, за формулою:

$$n_j = n \times P_j \quad (10)$$

Далі розраховуємо обсяг вибірки чоловіків (a_{ij}) і жінок (b_{ij}) за віковими групами для кожного району м. Львова.

³ Джерело: Львів у цифрах. Статистичний довідник. — Львів: Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області. — 2005 — 6с.

Таблиця Б.3

Вибіркова чисельність чоловіків різних вікових груп за районами міста

№ п/п	Вік	Вибіркова чисельність чоловіків	Галицький	Залізничний	Личаківський	Сихівський	Франківський	Шевченківський
		a_i	a_{ij}					
1.	18–24	70	6	12	10	14	14	14
2.	25–29	38	3	7	5	8	8	7
3.	30–39	68	6	12	9	14	13	14
4.	40–49	74	7	13	10	15	14	15
5.	50–59	54	5	10	7	11	10	11
6.	60 і старше	64	6	12	9	13	12	13
Разом		369	33	66	50	75	71	74

Розподіл обсягу вибірки чоловіків різних вікових груп за районами визначається за формулою:

$$a_{ij} = P_j \times a_i, \quad (11)$$

де i — номер по порядку вікової групи,
 j — номер по порядку району міста.

Таблиця Б.4

Вибіркова чисельність жінок різних вікових груп за районами міста

№ п/п	Вік	Вибіркова чисельність жінок	Галицький	Залізничний	Личаківський	Сихівський	Франківський	Шевченківський
		b_i	b_{ij}					
1.	18–24	66	6	12	9	13	13	13
2.	25–29	38	4	7	5	8	7	7
3.	30–39	70	6	12	10	14	14	14
4.	40–49	85	8	15	12	17	16	17
5.	50–59	71	6	13	10	14	14	14
6.	60 і старше	101	9	17	13	21	20	21
Разом		431	39	76	59	87	84	86

Розподіл обсягу вибірки жінок різних вікових груп за районами визначається за формулою:

$$b_{ij} = P_j \times b_i, \quad (12)$$

де i — номер по порядку вікової групи,
 j — номер по порядку району міста.

Причому

$$\sum_{i=1}^6 \sum_{j=1}^6 (a_{ij} + b_{ij}) = n. \quad (13)$$

Таким чином, ми отримали квоти, згідно з якими буде опитано 800 респондентів.

На наступному етапі формувався список вулиць за районами, в яких проходитиме опитування, використовуючи просту ймовірнісну вибірку (передбачається, що в неї потрапляє близько 30% респондентів з вищою освітою, що є оптимальним для таких вибірок), а для опитування достатньо відібрати по 10 вулиць у кожному районі. Відбір респондентів здійснював-

ся за квартирами. Опитування починається з першого будинку вулиці, квартири з номером, що збігається з днем народження інтерв'юєра. В разі позитивного інтерв'ю здійснюється крок в 10 квартир. При переході з будинку в будинок послідовність відбору квартир зберігається. Опитування проводилися методом особистого інтерв'ю по домогосподарствах у січні — лютому 2006 року. Отримана первинна інформація оброблялася за допомогою пакетів прикладних програм OCA, SPSS 11.0 та MS Excel.

Додаток В

Розподіл соціальних страт м. Львова у 2008 році за доходом, позицією за місцем праці та соціальним походженням

Таблиця В.1

Особистий середньомісячний дохід (протягом року), у %

Дохід	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Менше 600 грн	0	1	5	12	46	46
601 - 1650 грн	25	9	47	68	44	50
1651 - 3000 грн	43	38	40	19	8	3
3001 - 7000 грн	19	46	6	1	1	1
7001 грн і більше	13	6	2	0	1	1
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.2

Позиція за місцем праці, у %

Позиція	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень)	0	1	8	3	75	97
Кваліфікований або некваліфікований робітник (виконують фізичну роботу)	1	3	14	45	8	2
Менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець	7	18	37	44	13	1
Висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)	38	38	31	4	4	0
Керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів)	54	41	10	4	0	0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.3

Місце праці на даний момент, у %

Місце праці	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Приватна фірма (підприємство, організація)	64	57	46	50	10	2
Державне підприємство (фірма, організація)	25	34	40	44	14	2
Фірма (підприємство, організація) з іноземним капіталом	8	8	5	4	1	0
Неприбуткова організація, політична партія	3	1	2	0	0	0
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень)	0	0	7	2	75	96
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця В.4

Соціальне походження, у %

Походження	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Сільська сім'я з низьким професійним та освітнім рівнем	0	2	5	18	8	32
Міська сім'я з низьким професійним та освітнім рівнем	3	14	19	35	19	26
Сільська або міська сім'я з середнім професійним та освітнім	19	42	36	38	43	31
Сільська сім'я з високим професійним та освітнім рівнем	13	14	12	5	9	8
Міська сім'я з високим професійним та освітнім рівнем	65	28	28	4	21	3
Разом	100	100	100	100	100	100

Додаток Г**Статусно-професійний склад страт м. Львова у 2006 та 2008 роках**

Таблиця Г.1

Статусно-професійний склад страт (%)

Статусно-професійні групи	Страти					
	Вища страга	Страга 2	Страга 3	Страга 4	Страга 5	Нижча страга
1	2	3	4	5	6	7
2006						
1. Професійний політик, керівник держапарату	0	0	1	0	0	0
2. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспідприємства	16	9	14	5	1	0
3. Спеціаліст технічного профілю (інженерні спеціальності, спеціалісти з комп'ютерної техніки тощо)	14	23	12	14	1	1
4. Спеціаліст гуманітарного профілю (у сфері медицини, освіти, економіки, юриспруденції тощо)	18	46	19	13	1	1
5. Працівник правоохоронних органів, військово-вслужбовець	0	0	1	0	1	0
6. Підприємець у великому або середньому бізнесі (у сфері виробництва)	9	4	3	1	0	0
7. Підприємець у сфері торгівлі чи послуг	41	8	9	4	0	0
8. Службовець з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці)	0	3	14	24	1	1
9. Кваліфікований робітник	2	7	24	30	1	1
10. Некваліфікований робітник	0	0	2	9	7	1
11. Фермер	0	0	0	0	0	2
12. Найманий робітник в сільському господарстві, КСП	0	0	1	0	0	0
13. Учень, студент, курсант, аспірант	0	0	0	0	43	8
14. Домогосподарка	0	0	1	0	6	6
15. Не працюю і не маю жодних джерел доходу	0	0	0	0	0	1
16. Пенсіонер	0	0	0	0	26	67
17. Офіційно зареєстрований безробітний	0	0	0	0	3	6
18. Не маю постійного місця праці, але підробляю у різних місцях залежно від обставин)	0	0	0	0	9	5
Разом	100	100	100	100	100	100
2008						
1. Професійний політик, керівний працівник держапарату	0	4	0	0	0	0
2. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспідприємства	22	17	5	1	0	0
3. Службовець держапарату (посадова особа)	4	3	1	2	0	0
4. Спеціаліст технічного профілю (інженерні спеціальності, спеціалісти з комп'ютерної техніки тощо)	15	15	18	12	0	0

1	2	3	4	5	6	7
5. Спеціаліст гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури економіки, охорони здоров'я, юриспруденції тощо)	22	24	26	8	3	0
6. Працівник правоохоронних органів, військово-службовець	3	6	2	2	1	0
7. Підприємець у великому або середньому бізнесі (у сфері виробництва)	22	15	3	1	0	0
8. Займаюся дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом у сфері торгівлі чи послуг	11	12	9	8	0	0
9. Службовець з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці)	1	1	16	21	10	2
10. Кваліфікований робітник	0	1	11	32	5	1
11. Різнороб, підсобний робітник	0	0	2	5	7	2
12. Фермер	0	0	0	0	0	0
13. Найманий робітник в сільському господарстві, КСП	0	0	0	0	0	0
14. Учень, студент, курсант, аспірант	0	1	4	2	30	8
15. Непрацюючий пенсіонер	0	0	3	2	26	72
16. Домогосподарка	0	0	0	0	7	4
17. Не маю постійного місця праці, але підробляю у різних місцях залежно від обставин)	0	1	0	4	7	4
18. Не працюю і не маю жодних джерел доходу	0	0	0	0	0	3
19. Зареєстрований безробітний	0	0	0	0	4	4
Разом	100	100	100	100	100	100

Додаток Д

Розрахунок та обґрунтування вибіркової сукупності для проведення емпіричного соціологічного дослідження у м. Донецьку в 2008 році

I. Підбір одиниць першого ступеня — визначення обсягу вибіркової сукупності. Об'єкт дослідження — населення м. Донецька старше 18 років, відповідно його приймаємо за генеральну сукупність. За даними статистичного управління станом на 01.01.2005 року чисельність населення міста Донецька старше 18 років становить 844457 осіб³.

Обсяг вибіркової сукупності (n) розраховуємо на основі формули⁴:

$$n = (\Delta^2 + 1/N)^{-1}, \quad (1)$$

де, Δ — величина допустимої похибки (в частках), N — обсяг генеральної сукупності.

Генеральна сукупність N становить 844457 осіб. Для розрахунків обсягу вибіркової сукупності прийнята допустима похибка на рівні 5% ($\Delta=0,05$). Вибіркова сукупність n за даною формулою для м. Донецька становить 400 осіб.

II. Підбір одиниць другого ступеня — передбачає визначення вибіркової чисельності респондентів, враховуючи пропорції кількісного статеві-вікового розподілу генеральної сукупності.

1. За статистичними даними розраховуємо відсоткове відношення частки чоловіків (PA_i) та жінок (PB_i) по кожній віковій групі за формулою:

$$PA_i = A_i / N \times 100\% \quad (2)$$

$$PB_i = B_i / N \times 100\% \quad (3)$$

де, i — номер по порядку вікової групи.

Причому
$$\sum_{i=1}^6 (PA_i + PB_i) = 100\% \quad (4)$$

Таблиця Д.1

Основні дані для розрахунку вибіркової сукупності

№ п/п	Вік i	Чисельність населення ⁵			% відношення часток населення		Вибіркова чисельність респондентів	
		Обидві статі	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
		N_i	A_i	B_i	PA_i	PB_i	a_i	b_i
1.	18-24	129545	62325	67220	7,38	7,96	29	32
2.	25-29	79301	37676	41625	4,46	4,93	18	20
3.	30-39	137635	65042	72593	7,70	8,60	31	34
4.	40-49	153220	68756	84464	8,14	10,00	33	40
5.	50-59	140291	59747	80544	7,08	9,54	28	38
6.	60 і старше	204465	71543	132922	8,47	15,74	34	63
Разом (N)		844457	365089	479368	43,23	56,77	173	227
					100,00%		400	

³ Склад населення Донецької області за статтю та віком на 1 січня 2005 року. — Донецьк: Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Донецькій області — 2005 — с. 65.

⁴ Паніотто В.І., Максименко В.С., Харченко Н.М. Статистичний аналіз соціологічних даних. — К.: Вид. дім "КМ Академія", 2004. — с. 180.

⁵ Склад населення Донецької області за статтю та віком на 1 січня 2005 року. — Донецьк: Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Донецькій області — 2005 — с. 64.

2. Розраховуємо обсяг вибірки чоловіків і жінок по кожній віковій групі для загального обсягу вибірки ($n = 800$ осіб) за формулою:

$$a_i = n \times PA_i / 100 \quad (5)$$

$$b_i = n \times PB_i / 100 \quad (6)$$

де, i — номер по порядку вікової групи.

Причому:

$$\sum_{i=1}^6 (a_i + b_i) = n \quad (7)$$

У результаті підрахунків, ми повинні опитати 173 чоловіка та 227 жінок, що відповідно становить 43,2% та 56,8% від загальної чисельності вибіркової сукупності.

III. Підбір одиниць третього ступеня — передбачає розподіл кількісних статеві-вікових квот респондентів, за районами міста. Даний розподіл здійснюється згідно із статистичними даними чисельності населення в районах м. Донецька.

Таблиця Д. 2

Розподіл чисельності населення м. Донецька по районах

№ п/п	Район міста	Чисельність населення (тис. чол.) ⁶	% відношення часток населення районів	Вибіркова сукупність по районах
		N_j	P_j	n_j
1.	Будьоннівський	89,6	9,13	37
2.	Ворошиловський	92,0	9,38	37
3.	Калінінський	108,0	11,01	44
4.	Київський	139,2	14,19	57
5.	Кіровський	162,2	16,54	66
6.	Куйбишевський	110,2	11,24	45
7.	Ленінський	100,3	10,23	41
8.	Петровський	80,8	8,24	33
9.	Пролетарський	98,4	10,03	40
Разом		980,7	100	400

За статистичними даними чисельності жителів (N_j) м. Донецька по районах, розраховуємо відсоткове відношення частки жителів районів (P_j) за формулою:

$$P_j = N_j / N \times 100\% \quad (8)$$

де, j — номер по порядку району міста.

Причому:

$$\sum_{j=1}^6 P_j = 100\% \quad (9)$$

Розрахуємо чисельність вибіркової сукупності по кожному району, врахувавши отримані квоти, за формулою:

$$n_j = n \times P_j \quad (10)$$

2. Подальшим кроком буде розрахунок обсягу вибірки чоловіків (a_{ij}) і жінок (b_{ij}) по вікових групах для кожного району м. Донецька.

⁶ Джерело: Донецьк у цифрах. Статистичний довідник. — Донецьк: Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Донецькій області. — 2005 — 6 с.

Таблиця Д.3

Вибіркова чисельність чоловіків різних вікових груп по районах міста

№ п/п	Вік	Вибіркова чисельність чоловіків	Будьонівський	Ворошиловський	Калінінський	Київський	Кіровський	Куйбишевський	Ленінський	Петровський	Пролетарський
			a_i	a_{ij}							
1.	18-24	29	3	3	3	4	5	3	3	2	3
2.	25-29	18	2	2	2	3	3	2	2	1	2
3.	30-39	31	3	3	3	4	5	3	3	3	3
4.	40-49	33	3	3	4	5	5	4	3	3	2
5.	50-59	28	2	2	3	4	5	3	3	2	3
6.	60 і старше	34	3	3	4	5	6	4	4	3	3
Разом		173	16	16	19	25	29	19	18	14	17

Розподіл обсягу вибірки чоловіків різних вікових груп по районах визначається за формулою:

$$a_{ij} = P_j \times a_i \quad (11)$$

де, i — номер по порядку вікової групи, j — номер по порядку району міста.

Таблиця Д.4

Вибіркова чисельність жінок різних вікових груп по районах міста

№ п/п	Вік	Вибіркова чисельність чоловіків	Будьонівський	Ворошиловський	Калінінський	Київський	Кіровський	Куйбишевський	Ленінський	Петровський	Пролетарський
			a_i	a_{ij}							
1.	18-24	32	3	3	4	5	5	4	3	3	3
2.	25-29	20	2	2	2	3	3	2	2	2	2
3.	30-39	34	3	3	4	5	6	4	4	3	4
4.	40-49	40	4	4	4	6	7	5	4	3	4
5.	50-59	38	3	3	4	5	6	4	4	3	4
6.	60 і старше	63	6	6	7	9	10	7	6	5	6
Разом		227	21	21	25	32	37	26	23	19	23

Розподіл обсягу вибірки жінок різних вікових груп по районах визначається за формулою:

$$b_{ij} = P_j \times b_i \quad (12)$$

де, i — номер по порядку вікової групи, j — номер по порядку району міста.

Причому:

$$\sum_{i=1}^6 \sum_{j=1}^6 (a_{ij} + b_{ij}) = n \quad (13)$$

Таким чином, ми отримали квоти, згідно яких буде опитано 400 респондентів.

IV. Підбір одиниць четвертого ступеня — передбачає формування списку вулиць по районах, на яких буде проходити опитування. Список вулиць формуємо з бази назв вулиць по кожному району, використовуючи просту ймовірнісну вибірку. Припускаємо, що для опитування достатньо відібрати по 10 вулиць в кожному районі.

V. Підбір одиниць п'ятого ступеня — передбачає формулювання правил добору одиниць спостереження.

Відбір респондентів здійснюється по квартирах. Опитування починається з першого будинку вулиці, з квартири з номером, що співпадає з Днем народження інтерв'юера. В разі позитивного інтерв'ю здійснюється крок в 10 квартир. При переході з будинку в будинок, послідовність відбору квартир зберігається.

Остаточний відбір респондентів здійснюється відповідно кількісних квот, сформованих із статево-вікового складу вибіркової сукупності по районах міста.

Додаток Е

Бланк інтерв'ю “Соціальні практики населення міста Львова/Донецька”

Просимо Вас взяти участь в соціологічному дослідженні спрямованому на вивчення соціальної структури населення Львова. Дослідження є науковим і його результати будуть представлені в узагальненому вигляді. Ми гарантуємо анонімність Ваших відповідей.

1. ЯКОЮ МІРОЮ ВИ ЗАДОВОЛЕНІ СВОЇМ СТАНОВИЩЕМ У СУСПІЛЬСТВІ НА ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС:

- 1) скоріше не задоволений
- 2) важко сказати, задоволений чи ні
- 3) скоріше задоволений

2. НА ДАНИЙ ЧАС ВИ НАМАГАЄТЕСЬ (виберіть один варіант відповіді):

- 1) підвищити матеріальний добробут та якість життя, покращити своє соціальне становище в суспільстві
- 2) зберегти вже досягнуте соціальне становище, дещо робите для його покращення, якщо з'являються сприятливі обставини
- 3) забезпечити необхідний для життя прожитковий мінімум, оскільки для покращення становища немає можливостей
- 4) не маєте ні можливостей, ні бажання щось робити, “пливете” за течією життя
- 5) важко відповісти

3. ОЦІНІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, ЗАГАЛОМ РІВЕНЬ ВАШОГО АВТОРИТЕТУ, ТОГО НАСКІЛЬКИ ІНШІ ЛЮДИ (ДРУЗІ, КОЛЕГИ ПО РОБОТІ, ЗНАЙОМІ, РОДИЧІ ТОЩО) ПРИСЛУХАЮТЬСЯ ДО ВАШОЇ ДУМКИ (закодуйте одну відповідь):

- 1) не маю жодного авторитету в інших людей, моя особиста думка не впливає на їхню діяльність, на рішення, які ними приймаються
- 2) в незначній мірі є авторитетом для інших людей, моя особиста думка дещо впливає на їхню діяльність, на рішення, які ними приймаються
- 3) мій авторитет для інших людей є посереднім
- 4) я маю значний авторитет для інших людей, мої поради в значній мірі впливають на їхню діяльність, на рішення, які ними приймаються
- 5) люди завжди прислухаються до моєї думки, будують у відповідності з цим свою діяльність та приймають рішення

4. З ЯКОЇ РОДИНИ ВИ ПОХОДИТЕ:

- 1) сільська сім'я з низьким професійним та освітнім рівнем (сім'я колгоспників)
- 2) міська сім'я з низьким професійним та освітнім рівнем (робітничі сім'я)
- 3) сільська або міська сім'я з середнім професійним та освітнім рівнем (сім'я службовців), або змішана сім'я (один з батьків з високим освітнім та професійним рівнем, а інший з низьким)
- 4) сільська сім'я з високим професійним та освітнім рівнем (сільська інтелігенція)
- 5) міська сім'я з високим професійним та освітнім рівнем (міська інтелігенція)

5. НАСКІЛЬКИ ВАШІ СОЦІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ, ЗНАЙОМСТВА, ДОПОМАГАЮТЬ ВИРІШУВАТИ ПИТАННЯ ОСОБИСТОГО ЧИ ПРОФЕСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ ТОЩО (закодуйте одну відповідь):

- 1) я не маю таких зв'язків, знайомств
- 2) лише в деяких окремих випадках я використовую / можу використати власні знайомства та зв'язки

- 3) при вирішенні приблизно половини питань я використовую / можу використати власні знайомства та зв'язки
- 4) я можу вирішувати / вирішую значну кількість питань, використовуючи власні знайомства та зв'язки
- 5) я можу вирішувати / вирішую будь-які питання, використовуючи власні зв'язки та знайомства

6. НАСКІЛЬКИ ЗВ'ЯЗКИ, ЗНАЙОМСТВА ЧЛЕНІВ ВАШОЇ СІМ'Ї / РОДИНИ ДОПОМАГАЮТЬ ВИРІШУВАТИ ВАШІ ОСОБИСТІ ЧИ ПРОФЕСІЙНІ ПИТАННЯ *(закодуйте одну відповідь):*

- 1) члени моєї сім'ї / родини не мають таких зв'язків, знайомств
- 2) лише в деяких окремих випадках я можу використати знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї / родини
- 3) при вирішенні приблизно половини питань я можу використати знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї / родини
- 4) я можу вирішити значну кількість питань, використовуючи знайомства та зв'язки членів моєї сім'ї / родини
- 5) я можу вирішити будь-які питання, використовуючи зв'язки та знайомства членів моєї сім'ї / родини

7. ВКАЖІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, СВОЮ ПОЗИЦІЮ ЗА МІСЦЕМ ПРАЦІ *(закодуйте одну відповідь):*

- 1) економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень, непрацездатний тощо)
- 2) кваліфікований або некваліфікований робітник (виконують фізичну роботу: слюсар, столяр, будівельник, водій тощо)
- 3) менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець (з вищою або середньо спеціальною освітою) тощо
- 4) висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)
- 5) керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів), підприємець (в сфері виробництва, торгівлі тощо)

8. СКАЖІТЬ, ЩО З ПЕРЕРАХОВАНОГО ДОВОДИЛОСЯ РОБИТИ ОСОБИСТО ВАМ ПРОТЯГОМ ОСТАННЬОГО РОКУ *(закодуйте всі відповіді респондента):*

- 1) змінити місце праці, посаду
- 2) мати додаткову роботу (працювати за сумісництвом)
- 3) суміщати працю за наймом з особистим бізнесом
- 4) працювати за кордоном
- 5) займатися пошуками роботи за кордоном
- 6) шукати місце праці у зв'язку з його відсутністю
- 7) шукати додаткову оплачувану роботу
- 8) взяти кредит в банку для відкриття власної справи
- 9) взяти кредит в банку для купівлі квартири
- 10) взяти кредит в банку для купівлі автомобіля
- 11) робити заощадження (відкладати гроші, вкладати їх у цінні папери, акції, на депозит в банк)
- 12) позичати гроші
- 13) використовувати пластикові картки при розрахунках в магазинах, супермаркетах тощо
- 14) купувати іноземну валюту
- 15) здавати в оренду квартиру, кімнату, автомобіль тощо
- 16) купувати нерухоме майно (будинок, квартиру, дачу, магазин тощо)

- 17) працювати на дачній ділянці, в особистих підсобних господарствах тощо
- 18) приділяти майже весь свій час догляду за дітьми (або внуками, батьками похилого віку, неієздатними особами тощо)
- 19) продавати особисте майно, щоб вирішити матеріальну скруту
- 20) страхувати життя, автомобіль, житло тощо
- 21) використовувати знайомства для вирішення особистих чи професійних питань
- 22) переїхати з меншого населеного пункту в більший (наприклад, із села у місто)
- 23) переїхати з більшого населеного пункту в менший (наприклад, із міста у село)
- 24) займатися громадською діяльністю (у громадських організаціях, благодійних фондах тощо)
- 25) наймати працівників особисто для себе (водія, няню, доглядальницю і т.п.)
- 26) купувати модні, вишукані товари відомих виробників
- 27) купувати лише товари за доступними цінами
- 28) купувати речі в секонд-хенді
- 29) купувати товари у фірмових магазинах, салонах
- 30) купувати товари на ринках, базарах (промислових або продуктових)
- 31) купувати товари через Інтернет-магазини, каталоги з доставкою додому тощо
- 32) користуватися доставкою білетів, ліків тощо додому
- 33) літати літаками
- 34) підвищити кваліфікацію для професійного росту
- 35) перекваліфікуватися на іншу спеціальність, професію
- 36) використовувати комп'ютерну техніку у професійній діяльності
- 37) користуватися Інтернетом, вести листування електронною поштою
- 38) вивчати іноземні мови
- 39) самостійно вивчати літературу за спеціальністю, необхідну для професійної діяльності
- 40) відвідувати курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення своїх знань, необхідних для роботи
- 41) вести активний сезонний відпочинок (байдарки, лижі, серфінг і т.п.)
- 42) відпочивати на морі, в санаторії, курорті тощо
- 43) дотримуватися режиму дня, слідкувати за собою (дієти, раціональне харчування) тощо

9. ЯК ВИ ВІДПОЧИВАЛИ, ПРОВЕЛИ БІЛЬШУ ЧАСТИНУ СВОЄЇ ВІДПУСТКИ, КАНІКУЛ ЦЬОГО РОКУ (закодуйте всі відповіді респондента):

- 1) відпочивали за путівкою (лікувальною, туристичною тощо) в Україні
- 2) відпочивав у курортному місці без путівки (в Україні)
- 3) відпочивав за кордоном
- 4) відпочивав за містом, на дачі
- 5) їздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих
- 6) їздив за покупками, у сімейних справах
- 7) провів відпустку вдома, займався домашніми справами
- 8) займався під час відпустки додатковою роботою
- 9) не мав відпустки
- 10) інше (*впишіть*) _____

10. ДО ЯКОГО СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ ВИ Б СЕБЕ ВІДНЕСЛИ? ВИБЕРІТЬ ВАРІАНТ, ЯКИЙ Є ДЛЯ ВАС НАЙПРИЙНЯТЛИШИМ (закодуйте одну відповідь):

1) Вищий клас	5) Службовці	9) Селяни
2) Середній клас	6) Підприємці	10) До жодного класу
3) Нижчий клас	7) Керівники (менеджери)	11) Інше (<i>впишіть</i>) _____
4) Інтелігенція	8) Робітничий клас	12) Важко відповісти

11. НИЖЧЕ НАВЕДЕНО ПЕРЕЛІК ЗАНЯТЬ ЛЮДЕЙ У ВІЛЬНИЙ ВІД ОСНОВНОЇ ТА ДОМАШНЬОЇ РОБОТИ ЧАС. ВІДЗНАЧТЕ ВСІ ТІ З НИХ, ЯКИМИ ВИ ЗАЙМАЛИСЯ ХОЧА Б ОДИН РАЗ ВПРОДОВЖ ОСТАННІХ 7 ДНІВ (РАЗОМ З ВИХІДНИМИ) (закодуйте всі відповіді респондента):

- 1) ранкова гімнастика, заняття спортом вдома, на спортивному майданчику, стадіоні
- 2) відвідування фітнес-клубу, плавального басейну, спортивних гуртків
- 3) відвідування салонів краси
- 4) відпочинок на природі
- 5) екскурсійна подорож
- 6) відвідування спортивних видовищ (як глядач)
- 7) відвідування кінотеатру
- 8) відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок
- 9) перебування в гостях
- 10) прийом гостей
- 11) відвідування кафе, бару, ресторану тощо
- 12) громадська робота
- 13) відвідування бібліотек
- 14) читання художньої літератури
- 15) читання наукової літератури
- 16) відвідування курсів, гуртків, студій
- 17) художня творчість (створення музики, віршів, прози, малювання, гра на музичних інструментах тощо)
- 18) прикладна творчість (рукоділья, вишивання, виготовлення дрібних виробів, різьблення по дереву, карбування тощо)
- 19) прослуховування музики
- 20) відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому тощо)
- 21) заняття з дітьми (уроки, ігри, відвідування гуртків з маленькими дітьми, прогулянки)
- 22) настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно тощо)
- 23) комп'ютерні розваги (ігри, розважальні сторінки Інтернет)
- 24) перегляд інформаційних сторінок в Інтернет
- 25) робота за комп'ютером (створення програм, ведення розрахунків тощо)
- 26) відвідування непродуктових магазинів і ринків
- 27) перегляд розважальних телепередач (шоу, серіалів, фільмів, концертів тощо)
- 28) перегляд інформаційних телепередач
- 29) перегляд науково-популярних телепередач
- 30) прослуховування інформаційних радіопередач
- 31) прослуховування розважальних радіопередач
- 32) читання газет, журналів
- 33) рибальство, мисливство, збирання грибів тощо
- 34) раціоналізаторство, конструювання
- 35) перегляд фільмів вдома (відеомагнітофон, DVD, на комп'ютері)
- 36) відвідування клубів, дискотек, вечорів відпочинку
- 37) колекціонування, фотографування, кінозйомки
- 38) участь у художній самодіяльності
- 39) просто відпочинок без жодних справ
- 40) інше (впишіть) _____

12. СЕРЕД ЗАПРОПОНОВАНИХ ПОЗИЦІЙ ВИБЕРІТЬ ТУ, ЯКА НАЙБІЛЬШЕ СПІВПАДАЄ АБО ПОДІБНА ДО ПЕРЕЛІКУ МАЙНА ВАШОЇ СІМ'Ї (закодуйте одну відповідь):

- 1) необхідний одяг, необхідна побутова та електротехніка (холодильник, газова плита тощо), проте дуже застаріла
- 2) хороший, але не надто дорогий одяг, більшість необхідної побутової та електротехніки в основному старого виробництва, проте є декілька нових, сучасних речей
- 3) хороший одяг, в основному сучасна побутова та електротехніка середньої цінової категорії (мікрохвильова піч, пральна машина, холодильник, телевізор, кухонний комбайн, відеокамера, комп'ютер)
- 4) сучасний одяг (є декілька вишуканих речей), сучасна побутова та електротехніка класу вище середньої цінової категорії (мікрохвильова піч, пральна машина, холодильник, телевізор, кухонний комбайн, цифровий фотоапарат, комп'ютер, відеокамера)
- 5) дорогий одяг, найсучасніша та вся необхідна побутова та електротехніка високого класу (посудомийна машина, мікрохвильова піч, пральна машина, холодильник, телевізор, кухонний комбайн, комп'ютер, відеокамера)

13. ВКАЖІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, ВАШЕ ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ У СУСПІЛЬСТВІ (закодуйте одну відповідь):

- 1) не маю виборчого права
- 2) є лише виборцем
- 3) є членом політичної партії, громадського руху
- 4) входжу в середню ланку (на рівні регіону) керівних органів політичної партії, громадського руху
- 5) входжу в керівні органи / є керівником політичної партії, громадського руху

14. ОЦІНІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, НАСКІЛЬКИ НА ВАШУ ДУМКУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ Є ПРЕСТИЖНИМИ НАСТУПНІ ГРУПИ (закодуйте відповіді в таблиці в кожному рядку):

15. ВКАЖІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, ТИП ДІЯЛЬНОСТІ ХАРАКТЕРНИЙ ДЛЯ ВАС В ДАНИЙ ЧАС (закодуйте одну відповідь в таблиці, в стовбці Пит. 15):

Статусні групи	Дуже престижна	Скоріше престижна, ніж не престижна	Важко відповісти	Скоріше не престижна, ніж престижна	Зовсім не престижна	Пит. 15
1	2	3	4	5	6	7
1. Професійний політик, керівний працівник держапарату	5	4	3	2	1	1
2. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгосп підприємства	5	4	3	2	1	2
3. Службовець держапарату (посадова особа)	5	4	3	2	1	3
4. Спеціаліст технічного профілю (інженерні спеціальності, спеціалісти з комп'ютерної техніки тощо)	5	4	3	2	1	4
5. Спеціаліст гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури економіки, охорони здоров'я, юриспруденції тощо)	5	4	3	2	1	5
6. Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	5	4	3	2	1	6

1	2	3	4	5	6	7
7. Підприємець у великому або середньому бізнесі (у сфері виробництва)	5	4	3	2	1	7
8. Займаюся дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом у сфері торгівлі чи послуг	5	4	3	2	1	8
9. Службовець з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці)	5	4	3	2	1	9
10. Кваліфікований робітник	5	4	3	2	1	10
11. Різнороб, підсобний робітник	5	4	3	2	1	11
12. Фермер	5	4	3	2	1	12
13. Найманий робітник в сільському господарстві, КСП	5	4	3	2	1	13
14. Учень, студент, курсант, аспірант	5	4	3	2	1	14
15. Непрацюючий пенсіонер	5	4	3	2	1	15
16. Домогосподарка	5	4	3	2	1	16
17. Не маю постійного місця праці, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	5	4	3	2	1	17
18. Не працюю і не маю жодних джерел доходу	5	4	3	2	1	18
19. Зареєстрований безробітний	5	4	3	2	1	19

16. ОЦІНІТЬ ЗА ПОДАНОЮ ШКАЛОЮ ПРЕСТИЖ ТИПУ ДІЯЛЬНОСТІ, ХАРАКТЕРНОГО ДЛЯ ВАС В ДАНИЙ ЧАС (якщо респондент не працює закодуйте 1):

зовсім непрестижний	1	2	3	4	5	дуже престижний
---------------------	---	---	---	---	---	-----------------

17. ЯКИМ Є ДОСВІД РОБОТИ В СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ, ДЕ ВИ ПРАЦЮЄТЕ НА ДАНИЙ ЧАС:

1) не маю жодного досвіду / не працюю	4) 5-10 років
2) до 2-х років	5) більше 10 років
3) 3-5 років	

18. ДЕ ВИ НА ДАНИЙ МОМЕНТ ПРАЦЮЄТЕ:

- 1) приватна фірма (підприємство, організація)
- 2) державне підприємство (фірма, організація)
- 3) фірма (підприємство, організація) з іноземним капіталом
- 4) неприбуткова організація, політична партія
- 5) підприємець
- 6) економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень, непрацездатний тощо)

19. ОЦІНІТЬ ЗА ПОДАНОЮ ШКАЛОЮ ПРЕСТИЖ ОРГАНІЗАЦІЇ, В ЯКІЙ ВИ ПРАЦЮЄТЕ (якщо респондент не працює, закодуйте 1):

зовсім непрестижна	1	2	3	4	5	дуже престижна
--------------------	---	---	---	---	---	----------------

20. ОЦІНІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, ВАШ РІВЕНЬ ВОЛОДІННЯ КОМП'ЮТЕРНОЮ ТЕХНІКОЮ*(закодуйте одну відповідь):*

- 1) не вмію працювати на комп'ютері
- 2) виконую на комп'ютері лише певні прості операції, рівень володіння комп'ютером нижче середнього
- 3) володію комп'ютером на середньому рівні, на рівні звичайного користувача
- 4) я є достатньо досвідченим користувачем, добре знаю базове комп'ютерне програмне забезпечення
- 5) я є досвідченим користувачем, добре володію спеціальним програмним забезпеченням, володію комп'ютером на високому рівні

21. ОЦІНІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, ВАШ РІВЕНЬ ВОЛОДІННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ, НЕ ВКЛЮЧАЮЧИ РОСІЙСЬКУ*(якщо респондент знає декілька мов, нехай дає оцінку по мові, яку краще знає):*

- 1) не володію жодною іноземною мовою
- 2) володію на досить низькому рівні, спілкуюсь і читаю зі словником
- 3) володію на середньому рівні, вільно побутове спілкування, читаю тексти середньої складності загальної тематики
- 4) володію на рівні вище середнього, можу спілкуватись на вузькопрофесійну тематику, пишу, читаю
- 5) вільно володію усною та письмовою іноземною мовою

22. ЧИ Є У ВЛАСНОСТІ ВАШОЇ СІМ'Ї АВТОМОБІЛЬ*(закодуйте всі відповіді респондента):*

1) так, іноземного виробництва, до 5-ти років	4) так, вітчизняного виробництва, “старше” 5-ти років
2) так, іноземного виробництва, “старше” 5-ти років	5) ні
3) так, вітчизняного виробництва, до 5-ти років	

23. НА ДАНИЙ ЧАС ОСОБИСТО ВИ*(закодуйте одну відповідь):*

- 1) порівняно недавно змінили місце роботи (посаду, професію, стиль життя тощо), що відповідають новим вимогам часу і не має намірів щось змінювати найближчим часом
- 2) нічого не змінили, але має відповідні плани, можливості, які реалізує найближчим часом (закінчення навчального закладу, перекваліфікація, зміна місця праці, виїзд за кордон тощо)
- 3) задоволені (або в якійсь мірі задоволені) тим, що має на даний час (роботою, професією, рівнем життя тощо), тому не збираєтесь нічого змінювати
- 4) змушені були змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, сімейні обставини тощо)
- 5) не має роботи, готові приступити до неї, але припинили пошуки роботи, тому що тривалий час не можете її знайти і вичерпали всі можливості для її одержання

24. ВКАЖІТЬ, БУДЬ-ЛАСКА, ВАШ ОСОБИСТИЙ СЕРЕДНЬОМІСЯЧНИЙ ДОХІД*(протиом року):*

1	2	3	4	5
Менше 600 грн.	601 — 1650 грн.	1651 — 3000 грн.	3001 — 7000	7001 грн. і більше

25. ВАША СІМ'Я МАЄ У ВЛАСНОСТІ*(закодуйте всі відповіді респондента):*

- 1) сучасний приватний будинок (особняк)
- 2) звичайний приватний будинок
- 3) приватна 3-5 кімнатна квартира з євроремонтом
- 4) приватна 1-2 кімнатна квартира з євроремонтом
- 5) приватна 3-5 кімнатна квартира з звичайним ремонтом

- 6) приватна 1-2 кімнатна квартира з звичайним ремонтом
- 7) комунальне, відомче житло, гуртожиток
- 8) винаймаємо житло

26. ВАША ОСВІТА:

- 1) початкова, неповна загальна середня
- 2) загальна середня
- 3) професійно технічна, середня спеціальна
- 4) незакінчена вища, вища
- 5) вчений ступінь

27. ВКАЖІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, ВАШ ВІК:

- 1) 18-24
- 2) 25-29
- 3) 30-39
- 4) 40-49
- 5) 50-59
- 6) 60 і старше

28. СТАТЬ РЕСПОНДЕНТА (закодуйте не запитуючи):

- 1) чоловіча
- 2) жіноча

Вербальний протокол. Заповніть зразу після завершення інтерв'ю!!!

29. ОЦІНІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, РЕСПОНДЕНТА ЗА НАСТУПНИМИ ПАРАМЕТРАМИ (де 1 — характеристика слабо виражена, 5 — характеристика яскраво виражена):

Правильність мови	1	2	3	4	5
Етика спілкування	1	2	3	4	5
Ерудованість	1	2	3	4	5

Район опитування _____ Номер інтерв'ю _____

ППІ інтерв'юера _____ Дата опитування _____

Додаток Є

Статусно-професійний склад, тип зайнятості, місце праці, рівень освіти у розрізі страт м. Львова та м. Донецька у 2008 році

Таблиця Є.1

Статусно-професійний склад страт (%)

Статусно-професійні групи	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
1. Професійний політик, керівний працівник держaparату	0	4	0	0	0	0
2. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспідприємства	22	17	5	1	0	0
3. Службовець держaparату (посадова особа)	4	3	0	2	0	0
4. Спеціаліст технічного профілю (інженерні спеціальності, спеціалісти з комп'ютерної техніки тощо)	15	15	18	12	2	0
5. Спеціаліст гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури економіки, охорони здоров'я, юриспруденції тощо)	22	24	26	8	3	0
6. Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	3	6	1	2	0	0
7. Підприємець у великому або середньому бізнесі (у сфері виробництва)	22	15	2	1	0	0
8. Займаюся дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом у сфері торгівлі чи послуг	10	12	10	8	1	0
9. Службовець з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці)	1	1	11	21	10	2
10. Кваліфікований робітник	0	1	11	31	4	1
11. Різнороб, підсобний робітник	0	1	10	10	5	1
12. Фермер	0	0	0	0	0	0
13. Найманий робітник в сільському господарстві, КСП	0	0	0	0	0	0
14. Учень, студент, курсант, аспірант	0	1	3	2	30	8
15. Непрацюючий пенсіонер	0	0	2	2	27	72
16. Домогосподарка	0	0	0	0	9	4
17. Не маю постійного місця праці, але підробляю у різних місцях залежно від обставин)	0	0	0	0	4	7
18. Не працюю і не маю жодних джерел доходу	0	0	0	0	1	2
19. Зареєстрований безробітний	0	0	0	0	4	3
Разом	100	100	100	100	100	100
Донецьк						
1. Професійний політик, керівний працівник держaparату	0	0	2	0	0	0
2. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи	30	0	6	11	1	0

1	2	3	4	5	6	7
3. Службовець держапарату (посадова особа)	17	0	8	3	1	0
4. Спеціаліст технічного профілю (інженерні спеціальності тощо)	7	17	4	16	13	0
5. Спеціаліст гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури)	23	4	23	22	1	1
6. Працівник правоохоронних органів, військово-службовець	0	0	6	2	0	0
7. Підприємець у великому або середньому бізнесі (у сфері виробництва)	13	12	2	2	0	0
8. Займаюся дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	7	21	6	5	1	0
9. Службовець з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри)	3	25	21	18	18	6
10. Кваліфікований робітник	0	21	4	17	28	1
11. Різнороб, підсобний робітник	0	0	6	2	8	1
12. Фермер	0	0	0	0	1	0
13. Найманий робітник в сільському господарстві, КСП	0	0	0	0	0	0
14. Учень, студент, курсант, аспірант	0	0	12	2	15	9
15. Непрацюючий пенсіонер	0	0	0	0	7	67
16. Домогосподарка	0	0	0	0	6	6
17. Не маю постійного місця праці, але підробляю у різних місцях	0	0	0	0	0	6
18. Не працюю і не маю жодних джерел доходу	0	0	0	0	0	1
19. Зареєстрований безробітний	0	0	0	0	0	2
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця Є.2

Позиція за місцем праці, м. Львів (%)

Позиція	Страти					Нижча страта
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень)	0	1	8	3	75	97
Кваліфікований або некваліфікований робітник (виконують фізичну роботу)	1	3	14	45	8	2
Менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець	7	18	37	44	13	1
Висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)	38	37	31	4	4	0
Керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділу)	54	41	10	4	0	0
Донецьк						
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень)	0	0	13	0	28	92

1	2	3	4	5	6	7
Кваліфікований або некваліфікований робітник (виконують фізичну роботу)	0	25	12	24	39	1
Менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець	7	50	35	42	29	6
Висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)	47	0	29	18	4	1
Керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділу)	46	25	11	16	0	0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця Є.3

Місце праці, м. Львів (%)

Місце праці	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
Львів						
Приватна фірма (підприємство, організація)	64	57	45	50	10	2
Державне підприємство (фірма, організація)	25	34	40	44	14	2
Фірма (підприємство, організація) з іноземним капіталом	8	8	5	4	1	0
Неприбуткова організація, політична партія	3	1	2	0	0	0
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень)	0	0	8	2	75	96
Донецьк						
Приватна фірма (підприємство, організація)	40	39	79	33	29	0
Державне підприємство (фірма, організація)	47	46	21	56	41	8
Фірма (підприємство, організація) з іноземним капіталом	10	0	0	9	2	0
Неприбуткова організація, політична партія	3	2	0	2	0	0
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень)	0	13	0	0	28	92
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця Є.4

Рівень освіти, м. Львів (%)

Освіта	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Страта 5	Нижча страта
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
Початкова, неповна загальна середня	0	0	1	2	0	10
Загальна середня	0	3	5	16	7	32
Професійно технічна, середня спеціальна	21	19	28	66	31	47
Незакінчена вища, вища	72	68	61	16	58	11
Вчений ступінь	7	10	5	0	4	0

Додаток Ж**Соціально-демографічна характеристика страт за трикомпонентною кон'юнкцією**

Таблиця Ж.1

Статусно-професійний склад страт (%)

Статусно-професійні групи	Страти					
	Вища страга	Страга 2	Страга 3	Страга 4	Нижча страга	Разом
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
1. Професійний політик, керівний працівник держапарату	5	1	0	0	0	0
2. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспідприємства	19	14	6	1	0	4
3. Службовець держапарату (посадова особа)	5	2	2	1	0	1
4. Спеціаліст технічного профілю (інженерні спеціальності, спеціалісти з комп'ютерної техніки тощо)	24	17	18	11	2	9
5. Спеціаліст гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури економіки, охорони здоров'я, юриспруденції тощо)	5	28	21	10	3	11
6. Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	0	4	0	1	0	1
7. Підприємець у великому або середньому бізнесі (у сфері виробництва)	19	10	6	2	0	3
8. Займаюся дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом у сфері торгівлі чи послуг	14	10	8	7	1	5
9. Службовець з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці)	0	8	16	21	4	10
10. Кваліфікований робітник	0	5	10	20	1	9
11. Різнороб, підсобний робітник	0	0	2	7	1	3
12. Найманий робітник в сільському господарстві, КСП	0	0	0	0	0	0
13. Учень, студент, курсант, аспірант	9	1	8	7	18	11
14. Непрацюючий пенсіонер	0	0	2	8	49	24
15. Домогосподарка	0	0	0	1	7	3
16. Не маю постійного місця праці, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	0	0	0	3	5	3
17. Не працюю і не маю жодних джерел доходу	0	0	0	0	1	1
18. Зареєстрований безробітний	0	0	0	0	4	2
Разом	100	100	100	100	100	100
Донецьк						
1. Професійний політик, керівний працівник держапарату	0	0	0	1	0	0
2. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспідприємства	25	10	10	2	0	5

1	2	3	4	5	6	7
3. Службовець держaparату (посадова особа)	8	3	8	2	1	3
4. Спеціаліст технічного профілю (інженерні спеціальності, спеціалісти з комп'ютерної техніки тощо)	8	11	10	10	3	7
5. Спеціаліст гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури економіки, охорони здоров'я, юриспруденції тощо)	25	7	22	10	1	9
6. Працівник правоохоронних органів, військово-вслужбовець	0	1	1	2	0	1
7. Підприємець у великому або середньому бізнесі (у сфері виробництва)	17	6	0	1	1	2
8. Займаюся дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом у сфері торгівлі чи послуг	17	7	5	3	1	3
9. Службовець з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці)	0	30	17	15	6	14
10. Кваліфікований робітник	0	20	8	20	5	11
11. Різнороб, підсобний робітник	0	3	4	8	1	4
12. Найманий робітник в сільському господарстві, КСП	0	0	1	0	0	0
13. Учень, студент, курсант, аспірант	0	2	13	7	12	9
14. Непрацюючий пенсіонер	0	0	0	15	55	25
15. Домогосподарка	0	0	1	2	8	4
16. Не маю постійного місця праці, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	0	0	0	2	4	2
17. Не працюю і не маю жодних джерел доходу	0	0	0	0	0	0
18. Зареєстрований безробітний	0	0	0	0	2	1
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця Ж.2

Розподіл страт за позицією респондентів (%)

Адміністративна влада	Страти					Разом
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Нижча страта	
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень, непрацевдатний тощо)	0	1	11	18	83	43
Кваліфікований або некваліфікований робітник (виконує фізичну роботу: слюсар, столяр, будівельник, водій тощо)	0	6	14	29	7	13
Менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець (з вищою або середньою спеціальною освітою) тощо	10	26	34	38	6	21
Висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)	38	37	27	10	3	14
Керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів), підприємець (у сфері виробництва, торгівлі тощо)	52	30	14	5	1	9

1	2	3	4	5	6	7
Донецьк						
Економічно незайнятий (пенсіонер, безробітний, студент, учень, працевздатний тощо)	0	0	14	26	82	41
Кваліфікований або некваліфікований робітник (виконує фізичну роботу: слюсар, столяр, будівельник, водій тощо)	0	30	12	30	7	16
Менеджер, бригадир, помічник, секретар, технолог, службовець (з вищою або середньою спеціальною освітою) тощо	8	39	36	29	8	23
Висококваліфікований спеціаліст (з вищою освітою)	42	11	27	10	1	11
Керівник (підприємства, установи, організації чи їх підрозділів), підприємець (у сфері виробництва, торгівлі тощо)	50	20	11	5	2	9
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця Ж.3

Статеві-віковий розподіл респондентів за стратами (%)

	Стать		Вік					
	чоловіча	жіноча	18–24	25–29	30–39	40–49	50–59	60 і старше
Львів								
Вища страта	86	14	19	19	0	52	10	0
Страта 2	56	44	11	12	25	32	17	3
Страта 3	50	50	18	23	33	20	3	3
Страта 4	52	48	15	11	24	25	16	8
Нижча страта	38	62	21	6	8	9	19	37
Разом	47	53	17	10	18	19	16	20
Донецьк								
Вища страта	75	25	8	42	25	25	0	0
Страта 2	36	64	10	16	25	25	13	12
Страта 3	41	59	19	12	24	24	18	3
Страта 4	43	57	13	7	14	26	17	24
Нижча страта	45	55	17	5	10	8	18	42
Разом	43	57	15	10	16	18	17	24

Таблиця Ж.4

Розподіл страт за рівнем освіти (%)

Рівень освіти	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Нижча страта	Разом
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
Початкова, неповна загальна середня	0	0	2	1	5	3
Загальна середня	0	2	8	9	20	13

1	2	3	4	5	6	7
Професійно технічна, середня спеціальна	47	21	25	50	40	38
Незакінчена вища, вища	43	69	60	38	32	42
Вчений ступінь	10	8	5	2	2	4
Донецьк						
Початкова, неповна загальна середня	0	0	0	2	15	6
Загальна середня	0	15	8	16	21	15
Професійно технічна, середня спеціальна	8	39	31	50	36	37
Незакінчена вища, вища	92	46	58	31	27	38
Вчений ступінь	0	0	3	1	1	2
Разом	100	100	100	100	100	100

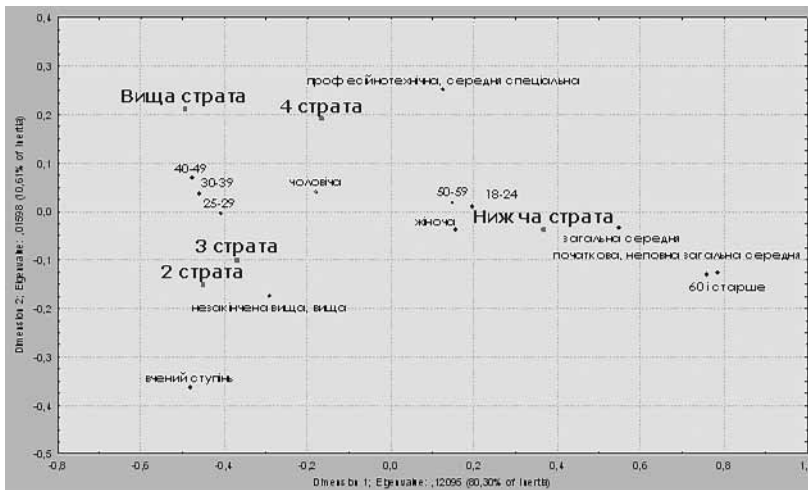

Рис. Ж.1. Стативно-віковий та освітній розподіл львів'ян за стратами

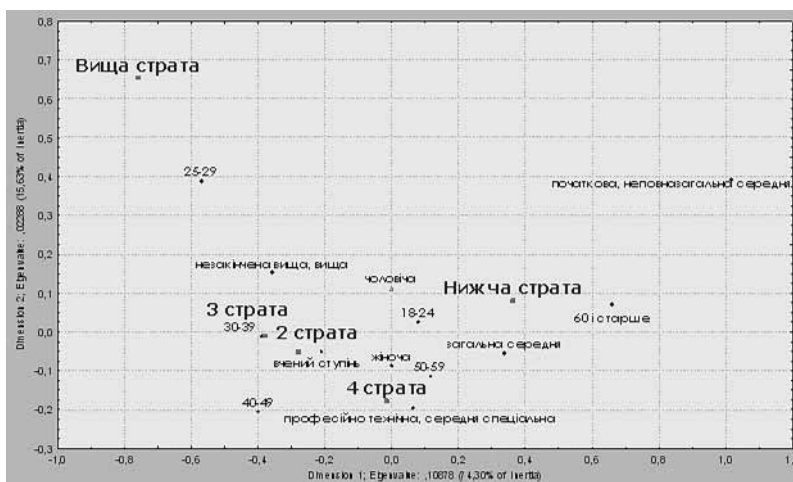

Рис. Ж.2. Стативно-віковий розподіл донеччан за стратами

Таблиця Ж.5

Розподіл страт за рівнем особистого середньомісячного доходу (%)

Дохід	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Нижча страта	Разом
Львів						
Менше 600 грн	0	3	6	14	47	0
601 - 1650 грн	0	30	35	61	45	0
1651 - 3000 грн	24	43	40	22	5	24
3001 - 7000 грн	76	19	14	2	1	76
7001 грн і більше	0	5	5	1	2	0
Донецьк						
Менше 600 грн	0	3	7	9	20	0
601 - 1650 грн	8	26	18	26	45	8
1651 - 3000 грн	0	39	45	53	21	0
3001 - 7000 грн	50	29	30	12	13	50
7001 грн і більше	42	3	0	0	1	42
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця Ж.6

Пряма самооцінка рівня престижу власного соціально-професійного статусу представниками страт (%)

Страти	Шкала самооцінки соціального престижу					
	1	2	3	4	5	Разом
Львів						
Вища страта	0	0	0	43	57	100
Страта 2	0	2	19	47	32	100
Страта 3	0	7	33	43	17	100
Страта 4	4	11	56	25	4	100
Нижча страта	71	16	11	2	0	100
Разом	33	11	26	20	10	100
Донецьк						
Вища страта	0	0	16	67	17	100
Страта 2	0	0	13	54	33	100
Страта 3	5	14	49	30	3	100
Страта 4	7	14	40	33	6	100
Нижча страта	85	9	4	2	0	100
Разом	35	10	23	25	7	100

Таблиця Ж.7

Розподіл страт за соціальним походженням (%)

Соціальне походження	Страти					
	Вища страта	Страта 2	Страта 3	Страта 4	Нижча страта	Разом
Львів						
Сільська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	0	4	4	10	22	14
Міська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	9	15	19	25	24	22
Сільська або міська сім'я, в якій батьки зайняті нефізичною працею, мають середню спеціальну чи незакінчену вищу освіту, або змішана сім'я (один з батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким)	29	34	40	43	34	37
Сільська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	10	14	9	7	9	9
Міська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	52	33	28	15	12	18
Донецьк						
Сільська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	0	7	6	10	15	10
Міська сім'я, батьки зайняті фізичною працею, мають загальну середню (чи нижче) освіту	0	34	14	42	55	39
Сільська або міська сім'я, в якій батьки зайняті нефізичною працею, мають середню спеціальну чи незакінчену вищу освіту, або змішана сім'я (один з батьків з більш високим освітнім та професійним рівнем, а інший — з низьким)	33	41	41	37	20	32
Сільська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	0	3	9	4	1	4
Міська сім'я, батьки зайняті кваліфікованою розумовою працею, мають вищу освіту	67	15	30	7	9	15
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця Ж.8

Класова самоідентифікація страт (%)

Страти	Класова самоідентифікація												
	Вищий клас	Середній клас	Нижчий клас	Інтелекція	Службовці	Підприємці	Керівники (менеджери)	Робітничий клас	Селяни	До жодного класу	Ваш варіант	Важко відповісти	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Львів													
Вища страта	19	9	0	14	5	29	14	0	0	0	0	10	100
Страта 2	3	40	2	15	13	6	11	3	0	1	1	5	100
Страта 3	4	47	0	11	12	8	4	5	0	0	2	7	100

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Страга 4	1	46	6	5	14	3	0	17	1	1	1	5	100
Нижча страга	1	42	15	4	7	1	0	12	3	4	2	9	100
Разом	2	43	9	7	11	3	3	10	1	2	1	8	100
Донецьк													
Вища страга	17	67	0	0	0	8	0	0	0	0	0	8	100
Страга 2	3	29	3	7	28	7	5	8	0	0	0	10	100
Страга 3	1	47	8	9	16	5	1	4	0	0	1	8	100
Страга 4	0	44	7	1	15	4	0	24	1	0	0	4	100
Нижча страга	1	36	15	3	10	0	1	23	4	3	0	4	100
Разом	1	40	10	4	15	3	1	17	2	1	0	6	100

Таблиця Ж.9

Розподіл соціальних страт за типом мобільної поведінки (%)

Тип мобільної поведінки	Страти					
	Вища страга	Страга 2	Страга 3	Страга 4	Нижча страга	Разом
Львів						
Активний, реально мобільний	33	12	17	10	6	10
Активний, потенційно мобільний	29	26	43	35	26	30
Пасивно-стабільний	38	55	34	44	35	41
Активний, вимушений мобільний	0	5	5	9	21	13
“Зневірені”	0	2	1	2	11	6
Донецьк						
Активний, реально мобільний	8	15	17	11	4	10
Активний, потенційно мобільний	25	26	28	32	24	27
Пасивно-стабільний	50	56	47	42	44	46
Активний, вимушений мобільний	17	2	7	14	17	12
“Зневірені”	0	1	1	1	11	5
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця Ж.10

Життєві стратегії соціальних страт (%)

Страти	Життєві стратегії					Разом
	Досягнення	Адаптація	Виживання	Ізоляція Ексклюзія	Важко відповісти	
1	2	3	4	5	6	7
Львів						
Вища страга	48	28	0	0	24	100
Страга 2	45	37	7	3	8	100
Страга 3	62	24	7	5	2	100
Страга 4	51	27	14	3	5	100
Нижча страга	36	23	18	11	12	100
Разом	44	27	13	7	9	100

1	2	3	4	5	6	7
Донецьк						
Вища страта	83	9	0	0	8	100
Страта 2	56	30	8	3	3	100
Страта 3	51	28	12	0	9	100
Страта 4	28	43	15	9	5	100
Нижча страта	30	26	20	13	11	100
Разом	39	30	15	8	8	100

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Адамов С.	235
Адлер А.	218
Александр Д.	46, 117
Андрєєва Г.	29, 30
Антіас Ф.	55
Анурін В.	88
Ануфрієв Р.	217
Арчер М.	117
Бабенко С.	102
Бакіров В.	8
Бауман З.	82, 218
Бєвзенко Л.	218
Бек У.	96, 218
Беккер Г.	56, 58, 59, 63
Белановський С.	118
Белл Д.	53
Бєрард Т.	216
Бєргер Б.	28
Бєргер П.	28, 56, 99
Бєстужєв-Лада І.	217
Бєляєва Л.	8, 93, 101, 135
Блау П.	7, 10, 20, 23, 53, 66, 67, 70
Богардус Е.	47
Богомолова Т.	135
Бодрійєр Ж.	54, 218
Болтанські Л.	215
Бродська С.	8, 20, 157
Брубакєр Р.	59
Брум Л.	88
Будилова О.	88
Будон Р.	53
Бурдьє П.	7, 22, 25, 32, 33, 34, 35, 47, 48, 56, 57, 59, 61, 92, 101, 117, 123, 215, 216, 217, 218, 235
Ванкевич Е.	63
Вєбєр М.	7, 10, 13, 14, 15, 21, 22, 27, 28, 32, 35, 51, 59, 64, 67, 216, 218
Вєблєн Т.	218
Вєсоловський В.	7, 91
Внук-Ліпінський Е.	7, 92
Волков В.	214, 216
Ворнер Л.	7, 20, 59
Гатнар Л.	8
Гєнзбум Г.	67, 70
Гідєнс Е.	21, 22, 24, 117, 215, 217, 218
Голдторп Дж.	7, 14, 19, 26, 35, 42, 53, 68, 69, 70, 80, 85, 97
Голєнкова З.	8, 87, 94

Головаха Є.	8, 20, 87, 217
Гор Ч.	87
Горбачик А.	102
Гордон Л.	88
Горшков М.	94
Готліб А.	118
Гофман І.	35, 88
Грановетер М.	63
Граскі Д.	58, 64
Грос Н.	117
Гуттман Л.	30
Давидова Н.	8, 95
Данкен О.	7, 20, 53, 66, 67, 70
Дарендорф Р.	13, 50, 59
Де Серто М.	215
Девіс К.	16, 17, 24
ДеГрааф П.	67
Деца М.	45
Деца О.	45
Дельоз Ж.	214
Демків О.	62
Джилас М.	13
ДіМаджіо П.	59
Доманський Х.	7, 84, 85, 90, 91, 92, 96
Донченко О.	217
Дуглас М.	18
Дюргайм Е.	21, 25, 32, 34, 43, 86
Дьюсенбері Дж.	18
Едвардс Е.М.	64, 65
Еко У.	21
Еліас Н.	214
Енгельс Ф.	13
Еріксона Р.	68, 69
Еспін-Андерсена Г.	68
Етціоні А.	21
Заславська Т.	8, 22, 52, 58, 80, 84, 88, 92, 101, 102, 134
Зіммель Г.	12, 43, 44, 46, 218
Злобіна О.	8, 102, 217
Знанецький Ф.	29, 30, 34
Зубова Л.	88
Іващенко О.	8
Ігітханян О.	87
Ільїн В.	28
Ільїнський І.	63
Камі Ч.	117
Карасик В.	32

Кастельс М.....	96, 117
Касторіадіс К.....	80
Катаєв С.....	8
Кемпбел К.	18
Кірчбергер Ф.....	217
Ковальова І.....	88
Коган Л.	217
Коллінз Р.....	217
Кон М.....	7, 98, 121
Кононов І.....	55, 174, 175
Коулман Дж.....	59, 61, 62, 63
Кронік О.....	217
Кузнецов П.	169
Кулі Ч.	214
Кухарж П.....	7
Куценко О.	8, 10, 13, 22, 68, 69
Лайкерт Р.....	30, 119
Лапшина В.....	8
Латур Б.	215
Левада Ю.....	101
Леві-Строс К.....	21
Ленські Г.....	7, 17, 65, 66, 70, 82, 88, 92
Лібанова Е.....	8
Лінтон Р.....	28
Локвуд Дж.....	67, 68, 69
Лукман Т.....	99
Луман Н.....	46
Майковський В.....	7, 91
Макеєв С.....	8, 9, 20, 51, 81, 120
Макінтайр А.....	215
Маркс К.....	10, 11, 12, 13, 14, 21, 22, 25, 26, 59, 67
Маршалл А.....	57, 59
Махонін П.....	7, 92, 120
Мертон Р.....	21, 27, 86
Мід Дж.....	214
Мілс Р.....	52, 53
Моска Г.....	52, 53
Мосс М.....	34, 214
Мостова І.....	100
Мур У.....	16, 17, 24
Мюллер М.....	8
Нагорний Б.....	8
Назаринова І.....	87
Нойманн Ф.....	63
Оксамитна С.....	8, 20, 85, 87, 89, 157
Олпорт Г.....	30
Орлова Е.....	217

Паніна Н.	8, 87, 217, 218
Паніотто В.	8, 121
Паретто В.	52, 53
Парк Р.	47, 86
Паркін Ф.	56
Парсонс Т.	19, 21, 46, 215, 216
Патракова А.	88, 89
Пилипенко В.	8
Пипич О.	45
Подшивалкіна В.	8
Полані М.	214
Попова І.	8, 95
Портокареро Л.	68
Прибиткова І.	8
Пропп В.	21
Радаєв В.	28, 49, 52, 59, 63, 222
Райл Г.	214
Райт Е.	7, 10, 14, 19, 35, 53, 59, 68, 69, 70, 98
Рансімен У.	68
Резник Т.	102
Резник Ю.	102
Реквітц А.	215, 216, 219
Рєзніка О.	219
Рибаченко В.	217
Римашевська Н.	87
Ріджвей С.	55
Ріхард А.	84
Ручка А.	8
Сваластога К.	59
Семенова В.	118
Сергеєв Н.	8
Сергеєв Н.	95, 120
Симончук О.	8, 20, 68, 69, 86, 98, 118
Сілбер І.	215
Скокова Л.	118, 230
Скотт Д.	215
Сміт М.	30
Соренсен А.	57, 58, 96
Сорокін П.	7, 15, 43, 45, 46, 64, 66
Соссюр Ф.	21
Сохань Л.	217
Спенсера Г.	12, 44
Стегній О.	173
Степаненко В.	62
Танчер В.	8
Тапіліна В.	135
Тевено Л.	33, 34, 215

Тернер Дж.	117
Терстоун Л.	30
Терьохін А.	88
Тихонова Н.	8, 23, 58, 85, 95, 96, 135
Тихонович В.	8, 102, 217
Томас У.	29, 30, 34
Трейман Д.	7, 20, 53, 59, 66, 67, 70, 80, 98
Трешер Ф.	47
Турен А.	21, 117
Тучек М.	8, 92, 120
Тьонніс Ф.	46
Угольницький Г.	123
Угримова А.	217
Узнадзе Д.	31
Фезерман Д.	67
Філіпов О.	43, 46, 49, 55
Фуко М.	21
Фуко М.	214
Хабермас Ю.	214
Хайдегер М.	214
Хархордін О.	214, 216
Хаузер Р.	67
Хахуліна Л.	88, 100
Хмелько В.	87, 98
Хмелько В.	8, 121
Ходж Р.	64
Чапська І.	8
Черниш М.	23
Чорноволенко В.	8
Чурилов М.	173
Шабанова М.	82, 103
Шатцкі Т.	215
Швачко О.	8
Шилз Е.	59
Шкаратан О.	8, 28, 49, 95, 120, 217
Шматко Н.	32
Штомпка П.	18, 21, 49, 117
Шуберт Х.	214
Шульга М.	217
Шульц Т.	63
Юнг К.	218
Ядов В.	24, 31, 35, 99
Якуба О.	8
Яніцький О.	217

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

КОВАЛІСКО Наталія Володимирівна

Стратифікаційний аналіз сучасного суспільства

Навчальний посібник

Керівник видавничого проекту – *В.М. Піча*
Літературний редактор – *О.І. Пестов*
Дизайн та комп'ютерна верстка – *С.Д. Різник*

Підписано до друку з оригінал-макета **XX.XX.2012** р.
Формат 70×100 1/16. Умовн. друк. арк. 24,99. Обл. вид. арк. 28,38.
Гарнітура Newton. Тираж 1000 прим.

ПП “Магнолія 2006”

а/с 2623, м. Львів-60, 79060, Україна.
Тел./факс: (032) 240-54-84, 245-63-70, e-mail: alexmagnolia@org.lviv.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції: серія ДК № 2534 від 21.06.2006 р.
видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України

Віддруковано у друкарні видавництва “Магнолія 2006”
79035, м. Львів, вул. Зелена, 238 Д